

હિંદના પેહલો મોગલ શાહ સુલ્તાન ખાખર

“ગુજરાતી”ની ૩૬ મી ભેટ

બાદશાહ બાબર

અથવા

નૂરે ઇસ્લામ !

કર્તા

ઠાકુર નારાયણ વિઘ્નનંદ

“With fame, even if I die, I am contented :

Let fame be mine, since my body is death's.”

Bābar's Motto (A quotation from Firdausi).

“તે કીર્તિ સહિત મારું મરણ થઈ નય તો તે કીર્તિ સહિત મરણથી હું
સંતુષ્ટ છું; મારા દેહ પર મૃત્યુનો અધિકાર છે, તો પછી કીર્તિને તો મારી મતા
યવ થો.”

બાદશાહ બાબરનો મુદ્રાલેખ (શિરદોસ્તીના ‘શાહનામામાં’થી)

(અંથસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈએ છાપી પ્રકટ કર્યું,

સામૂત્ર ગિલ્ડિંગ્સ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૬

ઈ. સ. ૧૯૨૦

“ગુજરાતી”એ આપેલી લેટો

- ૧ રાસોલાસની કથા.
- ૨ મહારાણીશ્રીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.
- ૩ હિન્દ અને બ્રિટાનિયા.
- ૪ ગંગા ગોવિન્દસિંહ.
- ૫ સવિતા સુંદરી.
- ૬ દીપ્ત સુલતાન (પ્રથમ ભાગ).
- ૭ દિલીપર હલ્લો.
- ૮ અરાડમી સદીનું હિન્દુસ્તાન.
- ૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો.
- ૧૦ શાહનશે ને ભીખારી.
- ૧૧ હેસ્ટિંગ્સની સોડી.
- ૧૨ બાહરાવ બલ્લાળ (સચિત્ર).
- ૧૩ ભેગમ સાહેબ.
- ૧૪ પાણીપતનું યુદ્ધ.
- ૧૫ નૂરજહાન.
- ૧૬ સુવર્ણનગરની રાજકુંવરી.
- ૧૭ ઈન્દુકુમારી.
- ૧૮ પલાસીનું યુદ્ધ.
- ૧૯ શિવાજીનો વાધનખ.
- ૨૦ હજીઘાટનું યુદ્ધ.
- ૨૧ નંદનવનનો નાશ.
- ૨૨ ચેશાની પડતીનો પ્રસ્તાવ.
- ૨૩ ઔરંગઝેબનો હૃદય.
- ૨૪ પમિની.
- ૨૫ કલેઆમ.
- ૨૬ પુરાતન દિલ્હી (સચિત્ર).
- ૨૭ સુબનમીમાંસા.
- ૨૮ ભદ્રકાળી.
- ૨૯ જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનું ભવિષ્ય.
- ૩૦ હમ્મીરહઠ અથવા રણચંકોરનો ઘેરો.
- ૩૧ ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા.
- ૩૨ પાટણની પ્રભુતા.
- ૩૩ ચાણક્યનન્દિની; અ. ચચ્ય અને સુંહરી.
- ૩૪ અનંગબદ્રા અ. વલ્લભીપુરનો વિનાશ!
- ૩૫ રૌનક મહેલની રાજખટપટ.
- ૩૬ બાદશાહ બાબર અથવા નૂરે ઇસ્લામ.

38208

ગ્રન્થસમર્પણ

આપણી સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી પવિત્ર જન્મભૂમિ ભારતભૂમિનાં
જે તરુણ, પ્રૌઢ તથા વૃદ્ધ નરનારી સુસન્તાનોની

“મજહૂબ નહીં સિખાતા આપસમેં બચર રખના;
હિન્દી હયેં હમ્મતન હયેં હિન્દોસ્તાં હમારા!”

એ પરમ રમણીય, આદરણીય, અનુસરણીય તથા અંધુભાવવર્ધિની
ભાવનામાં અવિચલ શ્રદ્ધા અંધાયલી છે અને જેઓ ભૂતકાલિક વિરોધને
વિસ્મરવાના પ્રયત્નપૂર્વક પરધર્મસહિષ્ણુતા તથા અંધુભાવનાથી
ભારતવર્ષની ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક
તથા રાજનૈતિક ઉન્નતિની સિદ્ધિના ઉદ્યમમાં એકજીવ અને
એકપ્રાણથી પ્રવૃત્ત થયેલાં છે તે હિન્દુ, મુસલમાન,
પારસી, ચહૂદી, ક્રિશ્ચિયન્ તેમજ અન્ય ધર્મ તથા
અન્ય જાતિનાં ભારતીય સુસન્તાનોનાં કરકમળોમાં
પ્રસ્તુત પુસ્તક અનન્ય ભ્રાતૃભાવપૂર્વક સાદર
સમર્પિત કરવામાં આવે છે.

ભારતીય સ્નેહસંગીત

ભલે હો ભિન્ન ભિન્ન અભિધાન;

એક દેહના ભાગ અમે એ હિન્દુ મુસલમાન-ભલે

દ્રેષભાવનું નામ કહો ક્યાં જ્યાં છે સર્વ સમાન;

ઈશ્વર એક જ નામ ભિન્ન છે રામ અતે રહમાન;

સર્વ ધર્મોનું એ કર્માન;

સ્નેહનું કરો સદા સન્માન-એક દેહના

હિન્દુ મુસલમાનાં છો ચાલે સ્વતંત્ર ધર્મવિધાન;

હિન્દુ મુસલમાં છતાં ‘અમારો સ્વદેશ હિન્દુસ્તાન!’

અમે એક જ માનાં સંતાન;

અમારું બંધુભાવમાં ધ્યાન-એક દેહના

મત્સરમદિરા ત્યજી કરી ત્યો સ્નેહસુધાનું પાન;

સુખદુઃખે એકત્ર રહો છો એ જ સત્ય અભિમાન;

ભિન્નતા હરનારી છે પ્રાણ;

એકતા કરનારી કલ્યાણ-એક દેહના

ઠક્કુર નારાયણ

ઉપોદ્ધાત

ઈશ્વર જેમ અનાદ્યનન્ત છે તેમ જ કાળ પણ અનાદિ તથા અનન્ત હોવાથી કાળને 'નિરવધિ' કહેવામાં આવ્યો છે; છતાં પણ ઈશ્વર તથા કાળનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં તેમનાંમાં જે એક પ્રધાન તથા અતિશય મહત્ત્વમય ભેદ દેખાઈ આવે છે તે એ છે કે ઈશ્વર પરિવર્તનશીલ નથી અને કાળ પરિવર્તન-શીલતાના વિકારને આધીન છે અને તેટલામાટે જ નીતિશાસ્ત્રવેત્તા વિચારશીલ પુરુષોએ સર્વ સાધારણ જનસમાજને એવા આશયનો યોગ્ય ઉપદેશ આપેલો છે કે: "કોઈ પણ કાર્ય કરતી વેળાએ દેશ ક્યો છે, કાળ કેવો પ્રકારનો ચાલી રહ્યો છે, આપણા મિત્રો કોણ છે, આપણા શત્રુઓ કોણ છે, આપણે પોતે કોણ છીએ, આપણી શક્તિ કેટલી છે તેમ જ આપણી કમાણી કેટલી છે અને આપણો ખર્ચ કેટલો છે, એ સર્વ વિષયોનો વારંવાર વિચાર કર્યો પછી જ વિચાર-શીલ મનુષ્યે નિર્ધારિત કાર્યનો આરંભ કરવો." આથી સ્વાભાવિક જ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જે દેશમાં આપણો જન્મ થયો છે તે આપણા ભારતવર્ષ નામક દેશની, તે દેશમાં જે કાળ અત્યારે વર્તમાન છે તે કાળની, "આપણા મિત્રોની, આપણા શત્રુઓની, આપણી પોતાની, આપણી શક્તિની તેમ જ આપણી આવકની તથા આપણા વ્યયની પરિસ્થિતિ શી છે અને કેવી છે? આ પ્રશ્નનું હિત્તર એ જ છે કે આપણા પરસ્પર દ્વેષ, મત્સર તથા ગૃહકલેશના પરિણામે આપણો દેશ અધોગતિની ગતીમાં જઈ પડ્યો છે, કાળ આપણામાટે સર્વથા પ્રતિકૂળ થઈ પડ્યો છે; પરસ્પર મિત્રભાવના ઘટી ગઈ છે, પરસ્પર શત્રુભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે, આપણે પોતે કોણ છીએ એ જાણવાનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન આપણામાં રહ્યું નથી; આપણી શક્તિ ક્ષીણ થયેલી છે તેમ જ આપણી આવક સાથે સરખાવતાં આપણો ખર્ચ ખડો જ વધી ગયેલો હોવાથી ક્યાંક દીવાળું ન ફૂટે ત્યાં એવી લીલિ આપણા મનમાં અધૌપહર રહ્યા કરે છે. જે આવી સર્વથા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન કરીને અતુલ્ય પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરી લેવાની ભારતભૂમિનાં સુસંતાનોની આકાંક્ષા હોય, તો ધર્મભિન્નતા તથા નીતિભિન્નતાની વળ્ય મહત્તાને ઘટાડવાની; પરધર્મ સહિષ્ણુતાને વધારવાની; મિત્રભાવ, બંધુ-ભાવ, પરસ્પર અતુકંપા, સંપ તથા સંઘશક્તિને દૃઢતાપૂર્વક સ્થાપવાની અને રાજભક્તિ તથા શાંતિમય સૌમ્ય પ્રયત્નોદ્વારા ભારતવર્ષના ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક તથા રાજનૈતિક ઉત્કર્ષના કાળને શીઘ્રગતિથી નિકટમાં ખેંચી લાવવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે, એનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી; એ આવશ્યકતાની પૂર્તિના એક અંગ તરીકે હવે પછીનું સાહિત્ય પણ બહુધા એવા જ પ્રકારનું નિર્માણ થવું જોઈએ કે જેના પઠનપાઠનથી ભારતવર્ષની ધર્મનિષ્ઠ તથા રાજનિષ્ઠ પ્રજાનાં બે મુખ્ય અંગો હિન્દુ તથા મુસલમાનો પોતાના પરસ્પર ધાર્મિક તથા નીતીય ભૂતકાલિક વૈર-ભાવને સર્વથા ભૂલી જાય; તેમનાં અંતઃકરણોમાં પરસ્પર પ્રબળ પ્રેમભાવનો આવિર્ભાવ થાય અને તેમના એક જ સૌમ્ય પ્રયત્નોથી ભારતવર્ષની ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક તથા રાજનૈતિક હિતિ યથા સાથે ભારત-

માટેની તથા જે કર્તવ્યોને પાળવામાટેની રાત્રિમાટે અતિશય આવશ્યકતા રહેલી હોય છે તે કર્તવ્યો વિશે તે નિરંતર આતુરતાપૂર્વક સચેત રહ્યા કરતો હતો. તેની સ્વાભાવિક હૃદયતાનો પ્રવાહ તેની આસપાસનાં સર્વ મનુષ્યો પર્યન્ત પહોંચતો હતો, એ તેના આત્મચરિત્રના વાંચનથી આપણે બહુ શકીએ છીએ; કારણ કે, તેના આત્મચરિત્રમાં બહુધા તે એકરૂપતાથી તેની સાથે પારિવારિક સંબંધના કિંવા મૈત્રીના અન્યથી બંધાયેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિશે એવા તો પ્રેમપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો એવા હમખાવાળા હૃદયોનો કાઠો દેખાય છે કે તેની એ પ્રેમાર્દ્રતાને લેઈને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ. સારાંસ કે જે સંક્ષેપમાં કહીએ તો તેનું સમસ્ત ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધતમ જનહિતૈષિતાથી આડંક બરેકું હતું. તેનામાં ન્યાયની હકોરતા કરતાં દયા અથવા ક્ષમાશીલતાની પ્રવૃત્તિ સદા સર્વદા વિશેષ જયત રહ્યા કરતી હતી અને તેથી તે ક્ષમાપ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. ન્યાયની તુલાને તો તે નિરંતર સમતોલ રાખતો હતો, પરંતુ ન્યાયના રાક્ષસે તે સદા કોપ-મ્યાન-માં જ બંધ કરી રાખતો હતો. બાબરના ચારિત્ર્યનું જે સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક કોઈ સ્વરૂપ હોય તો તે તેની એશિયાના બાદશાહો સાથેની અસમાનતા છે; કારણ કે, તેનામાં એશિયાના અન્ય બાદશાહોમાં દેખાતી આંબરશીલતા, પ્રજાશીબદ્ધતા તથા ચારિત્ર્યની કૃત્રિમતાને બદલે સ્વાભાવિકતા તેજસ્વિતા, પ્રેમાર્દ્રતા તથા સરળતા આદિ સર્વસાધારણ જીવનની અત્યંત હૃદય ગુણપરંપરા જ તેવામાં આવ્યા કરે છે અને એ જ બાબરની યોગ્યતાની અદ્વિતીયતા, અલૌકિકતા કિંવા હૃદયતા છે અને એ સત્યનો કોઈપણ પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.”

આવા એક મહાપુરુષ અથવા દેવી વિભૂતિરૂપ બાદશાહના જીવનચરિત્રને નવલકથાના રૂપમાં લખવાનો સુચેત પ્રાપ્ત થવાથી જે પ્રસ્તુત નવલકથાનો રચયિતા યોતાને બાળ્યશાળી તથા કૃતકૃત્ય માને તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક જ છે. બાદશાહ બાબરના જીવનચરિત્ર વિષયક જે જે ગ્રંથો તથા લેખો ભિન્નભિન્ન દેશીય તથા વિદેશીય ભાષાઓમાં લખાયેલા તથા છપાયેલા છે તે સર્વ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હું ન હોવાથી તે સર્વ ગ્રંથો તથા લેખોનો લાભ મારાથી ન લઈ શકાય એ સ્પષ્ટ જ છે અને તેથી જે જે ભાષાઓ મને અવગત છે તે અંગ્રેજી, ફારસી, ઉર્દુ, મરાઠી અને બંગાળી આદિ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયેલા બાબર વિષયક ગ્રંથો તથા લેખો મારાથી મેળવી શકાયા તેટલી સંખ્યામાં મેં મેળવ્યા છે અને તે સર્વ ગ્રંથો તથા લેખોની પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામાં ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં આવશ્યકીય સહાયતા લેવામાં આવી છે. તે સર્વ અન્યકારિતો હું આ સ્થળે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માનું છું. પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામાં બાબરના જીવનચરિત્રને જ વિશિષ્ટતાથી ચર્ચતા તેમ જ જે ગ્રંથોમાં બાબરનો સંબંધ આવેલો છે તેવા અન્ય ગ્રંથોમાંથી અલ્પ કે વિશેષ સહાયતા લેવામાં આવી છે તે ગ્રંથોનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ બાબરના યોતાના લખેલા આત્મચરિત્રનો ‘મેમ્વર્થ ઓફ બાબર’ નામક અસ્ક્રિપ્શન અંગ્રેજી અનુવાદ.

- ૨ ‘ઐરિયન્ટલ ઍન્યુઅલ’ માં સેવરંડ હોબર્ડ્ કાઉન્ટર બી. ડી. નું લખેલું બાબરનું જીવનચરિત્ર: (અંગ્રેજી) લંડન, ઈ. સ. ૧૮૩૭.
- ૩ ‘રૂલર્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ નામક અન્યમાળામાં પ્રકટ થયેલું અને સ્ટ્રેન્ડી લેન-પ્રેસનું લખેલું જીવનચરિત્ર (અંગ્રેજી).
- ૪ શ્રીમતી ફ્લોરા ઍની સ્ટીલક્રૂટ ‘King Errant’ નામક બાબરનું જીવનચરિત્ર (અંગ્રેજી).
- ૫ ‘When Kings Rode to Delhi’ નામક હંબ્રીલ્ ફ્રેસ્ચિન્ક્રૂટ અન્યમાને ‘The Prince who went to seek his fortune’ શીર્ષક લેખ (અંગ્રેજી).
- ૬ બાબરની શાહજહી ગુલબદન ખેગમક્રૂટ ‘હુમાયુનનામા’ ફારસી મૂળ અને તેનો ઍનેટ્ ઍસ્ બેચરિન્ક્રૂટ અંગ્રેજી અનુવાદ.
- ૭ ફેરિશતાના ફારસી બાબામાં લખાયેલા ઇતિહાસનો ધ્રિગ્ક્રૂટ ‘History of the Rise of the Mahomedan Power’ નામક અંગ્રેજી અનુવાદ, કલકત્તા આવૃત્તિ ભાગ ૧ લો તથા ૨ જે.
- ૮ વિન્સેન્ટ ઍ. ફિમ્થક્રૂટ ‘મહાન મુગલ અકબર’ (‘Akbar, the Great Mogul’) અંગ્રેજી.
- ૯ સી. ઍમ્. વિલીયમ્સ સ્ટુઅર્ટ્ ક્રૂટ ‘મહાન મુગલોના બગીચા’ (‘Gardens of the Great Mughals’) અંગ્રેજી.
- ૧૦ ટોડ્ ક્રૂટ ‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ ભાગ ૧ લો. (અંગ્રેજી).
- ૧૧ મુન્શી દેવીપ્રસાદક્રૂટ ‘બાબરનામા’ (ઉર્દુ).
- ૧૨ રાજા શિવપ્રસાદ સિતારથે હિન્દક્રૂટ ‘ઇતિહાસ તિમિરનાશક’ (હિન્દી).
- ૧૩ ગોવિન્દ સખારામ સર દેસાઈ બી. ઍ. ક્રૂટ ‘હિન્દુસ્થાનના અર્વાચીન ઇતિહાસ’ ભાગ પદ્ધિલા, ‘મુસલમાની રિયાસત’ (મરાઠી).
- ૧૪ શ્રી રામપ્રાણ મુસક્રૂટ ‘પાઠાન રાજવૃત્ત’ (બંગાળી).
- ૧૫ કુવર હનુમન્તસિહજી રઘુવંશી તથા કાકુર પુર્ણસિહજીક્રૂટ ‘મેવાડકા ઇતિહાસ’ (હિન્દી).

આ પંદર ગ્રંથોમાંના નં ૧, ૨, ૩, ૬ અને ૧૧ ઍ પાંચ ગ્રંથો તો વળી બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે અને તેમાં પણ બાદશાહ બાબરનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ જેટલા પરિમાણમાં નં ૬ એટલે કે બાબરની શાહજહી ગુલબદન ખેગમક્રૂટ ‘હુમાયુન નામા’માં સવિસ્તર વર્ણવાયેલા છે તેટલા પરિમાણમાં તે અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથમાં વર્ણવાયેલા નથી અને તેથી જો ઍ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો ન હોત, તો પ્રસ્તુત નવલકથામાં કુમરપારા અથવા હાજી ખેગમનો જ પ્રેમપ્રસંગ ઐતિહાસિક સંબંધથી આપી શકાયો છે તે આપી શકાય તેમ નહોતું અને જો તેમ થયું હોત, તો નવલકથાના સંગ્રામોએ એવા કોઈ કાળ્પનિક પ્રસંગને લાવવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય પડતો સંપૂર્ણ સંભવ

બાદશાહ બાબર

અથવા

નૂરે ઇસ્લામ !

પ્રકરણ ૧ હું

પંતખનાં પ્રવાસી

ઈ ૦ સ ૦ ૧૫૨૫ ના બન્યુઆરી માસમાં આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાનો પ્રારંભ થાય છે. શરદ્ઋતુની સ્વતંત્ર સત્તાનો કાળ અને પંતખનો પ્રદેશ એટલે સ્વાભાવિક જ સર્વત્ર બયાનક શીતલતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો. આપણે અત્યારે જે કાળનું પર્યાલોચન કરીએ છીએ, તે કાળમાં વર્તમાન કાળ જેવાં અગ્નિરથ આદિ પ્રવાસસાધનોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી લોકોને બળદનાં ગાડાં, ઊંટ, ઘોડા અને ખચ્ચર આદિ વાહનોનો જ પ્રવાસમાં ઉપયોગ કરવો પડતો હતો. પંતખ દેશમાં ગ્રીષ્મકાળમાં સૂર્યના તાપનો ઉત્તાપ પ્રચંડ હોવાથી પ્રવાસિનનો આખી રાત પ્રવાસમાં વીતાડીને દિવસે કોઈ પણ સ્થળે વિશ્રાંતિ લેવામાટે છાવણી નાખીને પડતાં હતાં અને શીત કાળમાં આખા દિવસનો વ્યય કરી રાતે કોઈ ઠેકાણે પડાવ નાખી અગ્નિ સળગાવી તાપણું કરી બેસતાં હતાં; કારણ કે, ત્યાંની શરદ્કાલિક શીતલતા પણ મહાબયાનક હોવાથી નિશાના સમયમાં બાગ્યે જ પ્રવાસ કરી શકાતો હતો. ત્યાંના પ્રવાસીઓનો એવો એક નિયમ જ થઈ ગયો હતો કે જે દીર્ઘ પ્રવાસ કરવો હોય તો બિનાજામાં રાત્રિના સમયમાં અને શિયાળામાં દિવસના સમયમાં પ્રવાસ કરવો; બિનાજાનો દિવસ વિશ્રાંતિમાં વીતાડવો અને શિયાળાની રાત વિશ્રાંતિમાં વીતાડવી. આવો તે પ્રદેશમાંનો પ્રવાસન નિયમ હોવા છતાં અત્યારે પ્રત્યેક નિયમના અપવાદ પ્રમાણે એ નિયમનો પણ એક અપવાદ આપણા જોવામાં આવતો હતો.

પૌર્ણિમાની નિશા હોવાથી શુભ ચંદ્રિકાનો સર્વત્ર વિસ્તાર થયેલો હતો અને તેના યોગે અરણ્ય અને પર્વતપરનાં નાના પ્રકરનાં વૃક્ષો દ્વંશી વિલસણ શોભામય દેખાતાં હતાં. વનવિભાગમાં આવા સમયમાં સ્વાભાવિક જ સિંહ, વ્યાઘ્ર અને એવાં જ અન્ય હિંસ્ર પશુઓના હીપણુ ધ્વનિ વારંવાર સંભળાય છે, પરંતુ આજની શીતલતા અત્યંત પ્રખર હોવાથી હિંસ્ર વનપશુઓ પણ પોતા પોતાની ગુહામાં ભરાઈ બેઠાં હતાં અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ કર્ણગોચર થતો નહોતો. શાંતતાની સત્તા એટલી સીમોપર્યંત વ્યાપી ગઈ હતી કે દિવાનીત પણ મૌન ધારીને ગોતગોતાના સ્થળમાં લપાઈ રહ્યાં હતાં. જ્યાં વનચર

પશુઓની આવી દશા હોય, ત્યાં પછી હુટારા અને ચોર ઇત્યાદિ માનવ પ્રાણીઓનો ત્યાં સર્વથા અભાવ હોય, એ તો નૈસર્ગિક અને નિર્વિવાદ જ કહી શકાય.

આવી ભયાનક શીતલતાથી વ્યાપ્ત, નિર્જન અને નિઃસ્તંબ વનપ્રદેશમાં અચાનક અશ્વોનાં પગેલાંનો અવાજ સંભળાયો અને તેથી મનુષ્યોના આગમનની સૂચના મળી. આવા બચકર વનપ્રદેશમાં આવા નિશાકાળમાં આવનાર એ કોણ હશે વાસ્તુ ? ચોર, હુટારા કે સાધારણ પ્રવાસી ? તેઓ પાસે આવતાં બચકર, એટલે કદાચિત્ તેમના સંભાષણથી તેમના સત્ત્વ સ્વરૂપનો આપણને પરિચય મળી શકશે.

એ આવનારી વ્યક્તિઓ ચાર હતી. ચારેના પોશાકોને જોતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ તે સર્વ પુરુષો હોય, એવું જ અનુમાન કરી શકાવું હતું. છતાં તેમાંની બે વ્યક્તિઓ સત્તાધારિણી અને બે આજ્ઞાધારિણી હોય, એમ પણ જણાઈ આવતું હતું. સર્વ વ્યક્તિઓએ પોશાક તો કાળા રંગનો જ પહેર્યો હતો, પણ ભેદ એટલો હતો કે, બે વ્યક્તિઓનો પોશાક કાળી મખમલનો હતો અને બેનો સાધારણ કાળા રંગના કપડાનો હતો. મખમલનાં પોશાકવાળી બે વ્યક્તિઓમાંની એક વ્યક્તિ ભૂરા રંગના અરબી ઘોડાપર બેઠેલી હતી, તેના શરીરનો વર્ણ કિચિત્ સ્થામ અને બાધો બહુ જ મનભૂત તથા ધારીલો હતો. તેની મુખમુદ્રા ખસખસી દાઢી અને સુંદર મૂંછોના યોગે બહુ જ ચોલી રહી હતી. તેની કાળી બાનૂનાં કટિભાગમાં રત્નજડિત મૂંઠવાળી તલ્વાર લટકી રહી હતી અને આગળના ભાગમાં નંબિયો પણ ખસેલો હતો; એ ઉપરાંત એક પિસ્તોલ પણ તેની કમરપર દેખાતી હતી. મખમલના પોશાકવાળી બીજી વ્યક્તિ ગૌરવર્ણ, કોમળ-તનુ, સ્ત્રીવિહીન અને મનોહર આકૃતિ હતી; અને તે કાળા રંગની અરબી ઘોડાપર સ્વાર થયેલી હતી. પ્રથમ વ્યક્તિનું વય લગભગ પચીસથી છવીસ વર્ષનું અને દ્વિતીય કોમળ વ્યક્તિનું વય ઓગણીસથી વીસ વર્ષનું અટકળી શકાવું હતું. બંનેની બે વ્યક્તિઓમાંની એક વ્યક્તિ શસ્ત્રાસુક્ત હોવા સાથે કાંધક કઠિન હૃદયની અને જમાનાની અધિલી હોવી જોઈએ, એવો તેની ગંભીર મુદ્રાને જોતાં તરત ભાસ થતો હતો. તેની અવસ્થા લગભગ પચાસની દેખાતી હતી. ચોથી વ્યક્તિ રૂંઘે અમાવાસ્થ્યાની નિશા જેવી કાળી અને નહિ દાઢી કે નહિ મૂંછોવાળી હોવા છતાં શરીર એવી તો દૃઢપુષ્ટ અને બળવતી હતી કે પ્રથમ વર્ણવેલી ત્રણ વ્યક્તિઓમાંની એક પણ એ ચતુર્થ વ્યક્તિના શારીરિક બળ સમક્ષ ભાગ્યે જ ટકાવ કરી શકે. એણે પણ શસ્ત્રાસુ આદિ યુદ્ધ અને આત્મરક્ષણનાં સાધનો પોતા પાસે રાખ્યાં હતાં.

“કેટલીક રાત વીતી હશે, સાદિક ?” મખમલના પોશાકવાળા પ્રથમ પુરુષે શાંતિનો અચાનક બંગ કરીને સાદા પોશાકવાળા પૃષ્ઠ સાંધીને પૂછ્યું.

“બંદાપરવર, અડધી રાત વીતવા આવી છે.” સાદિક આકાશના મધ્ય-ભાગમાં આવેલા ચન્દ્રનું અવલોકન કરીને જવાબ આપ્યો.

“ભેડામાં આપણે ક્યારે પહોંચીશું ?” પાછો તેણે સવાલ કર્યો.

“જો આવી જ રીતે આપણે આપણા પ્રવાસમાં આગળ વધતાં રહીએ તે

એક પ્રહર પછી મેડામાં પડોંચી જઈએ; કારણ કે, હવે આપણે ચાર પાંચ ગાઉ કરતાં વધારે રસ્તો કાપવાનો નથી.” સ્નાદિકે જવાબ દીધો.

“મને વિચાર છે કે આપણે ઘોડીવાર અહીં પડાવ કરી ત્રાપણથી જરા ભરમ થઈને પછી આગળ વધીએ, તો સારું; કારણ કે, યાત્રું જોર બદલે છે અને એવી ઠંડી હવા ચાલે છે કે અમે બન્નેનાં શરીર લગભગ અકળાઈ ગયાં છે અને શરીર કંપાં કરે છે. આપણે અરથો પ્રહર અહીં વીતાડીને નીકળીશું, તો પણ બામદાદ પહેલાં તો જરૂર ભેડામાં પડોંચી જઈશું; કેમ ખરું કે નહિ?” પ્રથમ પુરૂષે પોતાનો ત્યાં પડાવ કરવાનો મનોભાવ દર્શાવ્યો.

“ઘણી જ યુક્તિની સાથે, બંદાનવાળ!” સ્નાદિકે એમ કહીને પોતાના ઘોડાને લગામ ખેંચીને ઘોઘાની દીધો.

“યાસીન, નીચે ઉતર, ગાલીચો બિજાવ અને આસપાસમાંથી થોડુંક ઘાસ અને પાંચ પંદર લાકડાં એકઠાં કરી લે.” પ્રથમ પુરૂષે પેલા કાળા અને દુષ્ટપુષ્ટ પુરૂષને હુકમીને હુકમ કર્યા.

“પ્રહાવન્દનો જેવો હુકમ!” એમ કહી તે હુજી ઘોડાપરથી ઉતર્યો અને ગાશામાંથી ગાલીચો કાઢી પાસેના એક વિશાળ વૃક્ષ નીચેની જમીનને સાફ કરી તેપર બિજાવી દીધો. સ્નાદિકે પણ ઘોડાપરથી ઉતરીને ઘોડાની ગર્દનપર બેસીથી હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

પ્રથમ પુરૂષે પોતાના અરબી અશ્વની પીઠપરથી ઉતરી મખમલના પોશાક-વાળી વ્યક્તિની ઘોડી પાસે જઈ પોતાના હાથને આગળ લંબાવીને કહ્યું કે: “મંત્રેન્-નજર, મને હાથ આપો અને રક્ષાબમાં મંજાળથી પગ રાખી નીચે ઉતરો.” તે વ્યક્તિ પણ પ્રથમ પુરૂષના હાથનો આધાર લઈ ઘોડીપરથી ઉતરી પડી અને પછી તે બન્ને કમ્મલ જોડી ગાડીયાપર જઈને બેઠાં. પૃથ્વી પણ એટલી બધી શીતલ થઈ ગયેલી હતી કે સૂચ્છ ગાલીચાને ભેટીને તેમાંની શીતલતા એ પ્રવાસી-ઓનાં શરીરોને સ્પર્શ કરી કંપાવ્યા કરતી હતી.

હુજી ચાસીન ઘોડીવારમાં જ લાકડાં અને ઘાસ લઈ આવ્યો અને લોહ તથા ચક્રમકનો પત્થર તેની પાસે તૈયાર હોવાથી તત્કાળ ત્યાં અગ્નિ પ્રવળાવી દીધો. હાલુક અગ્નિ અત્યાદિ તે શરત્પીડિત પ્રવાસીઓને સુધાસમાન બાસવા લાગ્યો અને તેના થોડે શીતલ શરીરોમાં ઉષ્ણતાનો સંચાર થતાં તેમનામાં એક પ્રકારના નવીન હિસાહનો આનંદો વર્ધ્યો.

મખમલના પોશાકવાળા પ્રથમ પુરૂષે ઘોડીવાર પછી જલ્દ સ્નાદિકને હુકમીને કહેવા માંડ્યું કે: “સ્નાદિક, આ દુનિયામાં ખરી હમેદદી અને ખરી દોસ્તીની છાંનવાદ બાધી છે કે નહિ, એ ખાતરીથી કહી શકાતું નથી. જે દોસ્ત અને આશનાઓએ મરતાં સુધી મારા વરફ વફાદાર રહેવાની અને મારી બાન્દુમાં રહી લડવાની મને જમાન આપી હતી અને જેમના સુખનમાં એતબાર રાખી એ મારા બાઈ,” દિલ્લીના સુલ્તાન સાથે લડવાનો કસ્ટ કર્યો; તે દોસ્ત આશનાઓ સુલ્તાન પાસેથી થોડાક વધારે હુક અને ફાયદા મળતાં જ બેવફા થયા, મારી બાન્દુમાંથી ખરી ગયા અને છેવટે મારી બેગમને લઈને દિલ્લીને છોડવાનો અને આમ એક ચોરની પેઠે ન્દાસવાનો મને વખત આવી લાગ્યો.

હવે જોવાનું છે કે લાહોરના સૂબેદાર મારા કાકા દૌલતખાનના દરબારમાં આ બદખ્શ આલમખાનનો કેવોક સત્કાર થાય છે; કારણ કે, ફરી ગયેલું તકદીર આપણા પહોંચવા પહેલાં જ આપણી પામાલી કરવાને વીજળીની ગતિથી અમે ત્યાં પહોંચી નય છે! મારી પોતાની મને જરા પણ ફિકર નથી; જે ફિકર થાય છે તે ફક્ત આ મારી ગમગુસાર બેગમની જ અને એ ફિકરથી મારું બિચર ચીરાય છે!” પ્રથમ પુરુષ કે જેને હવે આપણે આલમખાનના નામથી ઓળખીશું, તે આ પ્રમાણેના ઉદ્ગારો કાઢી કેટલીકવાર સૂધી ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ બેસી રહ્યો. તેના મુખમંડળમાં ચિંતા, તિરાશા અને કોપનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં.

“બહાલા બાવિન્દ, મારા સરતાબ, મારા જનોબિગર, આપ આટલા બધા ગમગીન શામાટે થાઓ છો વાર?” મખમલના પોશાકવાળી બીજી કોમળ વ્યક્તિ પોતાના બુલબુલ સમાન મધુર કંઠથી અનુકંપા દર્શાવતી કહેવા લાગી: “જેની કિસ્મતનો સિતારો બુલંદ હોય, જેના બળનામાં જર હોય અને જેના હાથમાં હુકમત હોય, તેની બાબમાં જવાનો અને સરનિગું થવાનો આ બેવકા દુનિયાનો ગોચા કાયદો જ છે! ગરજ કે, બીજાના બોલમાં ભરોસો રાખી કંઈ પણ કામ કરવાને આગળ પડતું, એ જ એક મોટામાં મોટી ભૂલ છે. ભરોસો રાખવા તો એક પાક પરવરદિગારમાં અને બીજો પોતાના બાબુઓમાં! પછી જુઓ કે, ખુદા કૃતહ બક્ષે છે કે નહિ! તકદીરને બદનામ કરી તિરાશ થવાની કંઈ પણ જરૂરત નથી. શું દાનાઓનો આ કચોલ આપે નથી સાંભળ્યો;—

“જુનું હય ખુષ્ટ હય તકદીરસે નાહક અગડતે હય;”

હમ આપ હી અપને હી કરનેસે બનતે ઔર બિગડતે હય!”

“બીજી અત્યારે આ બાદશાહની પણ એટલી બધી ચિંતા રાખશે નહિ. જે આલમખંડર પરવરદિગાર કુલ બનીઆદમને સંભાળે છે, તે આ આપની તાચીજ કનીજને પણ સંભાળશે, આપણી બધી અલાબલાને ટાળશે! માટે ખુદામાં ભરોસો રાખી જે કોશિશ કરવાની હોય તે બેધડક કરો!”

આપણા એ પ્રવાસીઓનો આ વાર્તાલાપ સ્પષ્ટ જણાવતો હતો કે તેઓ ચોર કે લુટારા નહિ, પણ ફલકતા સતાવેલા અને આવારાવતન થયેલા દિલ્હીના તે સમયના રાજ્યકર્તા લોહી બાંદાનના ઇન્સાન હતા અને તેમની સાથે બીજા જે તેમના વફાદાર અને જાનિસાર ગુલામ હતા. હવે અમે એમનો પાકક તથા પાકિકાઓને કાંઈક વિશેષ પરિચય આપીશું.

લોહી બાંદાનના લોકો પ્રથમ અફઘાનજ હતા અને વ્યાપાર એ તેમનો હવોગ હતો. ઈરાન અને હિન્દુસ્તાન આદિ દેશો સાથે વ્યાપાર કરીને તેઓ શ્રીમંત થયા હતા. ફરીજ તત્કાળે તેમને બહુ જ સારો આશ્રય આપ્યો હતો. ખુદલોલ લોહીનો દાદો મુલ્તાનનો સૂબેદાર હતો. સૈયદોની કાર્યશક્તિમાં તેનો પિતા અને તેના કાકાઓ લશ્કરમાં સરદારના ઓહદા બોળવતા હતા. સૈયદ મહંમદે એ લોકોને બહુ જ સતાવ્યા હતા; પણ એવું ખુદલોલ લોહીએ સરદારને કબ્જે કરી આખા પંજાબ પ્રાંતને પોતાના તાબામાં કરી લીધો. ઇ. સ. ૧૪૫૦ માં રાજપદ મળ્યા પછી તેણે સૈયદોના વચ્ચર અમીર (અથવા હમીર)ને તેના ઘરમાં બેસાડી દીધો. પંજાબ પ્રાંત તેના તાબામાં હોવાથી તેના રાજ્યની અર્યાદા બહુ જ

વધી ગઈ. તે પોતે મહાં શૂરવીર અને ઉદાર હોવાથી લોકોને તેનામાં બહુ જ સારો વિશ્વાસ અને ભક્તિભાવ હતો. જોનપુરના શર્કી રાજ્યનો સાથે તેને એક સરખા અનેક ઝગડા કરવા પડ્યા હતા અને અંતે તે સ્વતંત્ર થયેલા રાજ્યને ઇ. સ. ૧૪૭૮ માં છત્તીને તેણે દિલ્હીની રાહનશાહત સાથે મેળવી દીધું. અગ્રવાહત પરિશ્રમ કરીને તેણે પંજાબથી બંગાલ પર્યન્તનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો ધણીખરો ભાગ પોતાના રાજ્યમાં સામિલ કરી દીધો. એવી રીતે એકંદર આઠત્રીસ વર્ષ સૂધી નેપરાક્રમ તથા સુખપૂર્વક રાજ્ય કરીને યુહલોલ લોદીએ ઇ. સ. ૧૪૮૮ માં આ અસાર સંસારને ત્યાગી સ્વર્ગમાં નિવાસ કર્યો. યુહલોલ લોદીના બધા મળીને નવ પુત્ર હતા. જેમ જેમ તેનો વૃદ્ધાપકાળ થવા લાગ્યો હતો તેમ તેમ તે રાજ્યસત્તા વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં પોતાના પુત્રોના હાથમાં આપતો રહ્યો હતો. પણ તેની એ ઉદારતાનું અનિષ્ટ પરિણામ થયું. 'મહાપરિશ્રમથી એકસત્તાત્મક કરેલા રાજ્યના પાછા વિભાગ પડી ગયા. એક સોનીની સ્વરૂપસુંદરી પુત્રી સાથે યુહલોલે લગ્ન કર્યું હતું અને પોતાની એ નવી ભગમમાં તેના અતિશય અનુરાગ હોવાથી તેના પુત્ર નિન્નમખાનને પોતાના મરણ પછી દિલ્હીનું સિંહાસન મળવું જોઈએ, એવી તેની ઇચ્છા હતી અને મરણ સમયે એ પ્રમાણેનો લેખ પણ તેણે લખી આપ્યો હતો. પરંતુ એ નિન્નમખાનના મોટા ઓરમાન બાઈએનો ગાદીપર વધારે હક હોવાથી કેટલાક વખત સૂધી તકરારો ચાલી અને છેવટે નિન્નમખાન જ બાદશાહ થવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો. તે સિંકંદરશાહ એવું નવું નામ ધારણ કરીને દિલ્હીનો બાદશાહ થયો. એ સિંકંદરશાહ હિન્દુ ધર્મનો કટ્ટો પેરી છતાં રાજ્યમાં સુધારણા કરવાના અને ન્યાયના કાર્યમાં અત્યંત કુશળ હતો. એની કાર્યકીર્તિમાં ઇ. સ. ૧૫૦૫ ના જુલાઈ મહિનાની ૫ મી તારીખે આઝ્ઝામાં એક મોટા ધરણીકંપ થયો, તેના થોડે કેટલાક પર્વતો ચળી ગયા, ઝામો અને દેવાલયો ધૂળમાં મળી ગયાં અને અનેક મનુષ્યોનો સંહાર થઈ ગયો. સિંકંદર ઇ. સ. ૧૫૦૭ માં મરી ગયો અને તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર ઇબ્રાહીમ લોદી દિલ્હીનો સુલ્તાન થયો. એ વેળાયે કરો પછુ દંગોફસાદ થયે નહોતો.

લોદીઓના સમયમાં રાજ્યનો વિસ્તાર જો કે, બહુ જ વધેલો હતો, છતાં રાજ્યમાં કયાંય પણ નિયમ કે બંધનનું અસ્તિત્વ રહ્યું નહોતું. જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાંના કામદાર, જમીનદાર અને નાના નાના અમલદાર સુદ્ધાં દિલ્હીના સુલ્તાનની પરવા ન રાખતાં પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણેનો સ્વતંત્ર કાર્યભાર ચલાવતા હતા. રૈયત પણ મુખ્ય સુલ્તાનની પરવા રાખતી નહોતી; જે અમલદાર આંખોની સામે બેસો હોય કે ગર્દનપર ચઢી બેઠો હોય, તેની જ માત્ર રૈયતના લોકો દરકાર રાખતા હતા. રાજ્યનું શકટ નિયમના માર્ગમાં નહિ, પણ વ્યક્તિના ભોગમાં જ ચાલતું હતું. એ કાળમાં અફઘાન લોકો બહુ જ સરળેર થઈ ગયા હતા અને તેમને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણેની સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના લોદી સુલ્તાનનું ગાડું ગળાડી શકે તેમ નહોતું. એથી આખા રાજ્યમાં અફઘાનો અને અફઘાનોનો જ ભરાવ થતાં તેઓ પોતાને ફાવતો કાર્યભાર ચલાવવા લાગ્યા. આવા સરળેર અમલદારોને દાખમાં રાખવાનું કામ કઠિન હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોદીએ તેમને સંતુષ્ટ રાખવામાટે અનેક ભતની સગવડો કરી આપી હતી. પણ પછીથી અફઘાનોને વધારે

હસ્તી છે, ત્યાં સુધી નિરાસ થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કોઈ પણ ફેરિશ્તો નર નારો મદદગાર થશે નહીં.”

“મારા મહુમ્મ માલિકના નૂરે ચરમે, મારા આકાબદા, મારા મેહરબાન આલમખાન! આ બાદશાહ આપના ધરનું જે નમસ્ક આપું છે, તેને હુલાસ કરવાનો વખત હવે અત્યારે જ આવ્યો છે અને પરવર દિગારે અમને અમારી નમસ્કહુલાલી ખતાવવાનો જે આ મોકો આપ્યો છે, તેમાં તે બારેહકતઆલાના અમે હાજર હોઈએ એહસાન માનીએ છીએ. અમે ખત્તે મરતાં સુધી પણ આપનો સાથ હોડવાના નથી, એ વિશે ખાત્રી રાખવી; કદાચિત્ અબલકનો ફેરિશ્તો આવીને અમને આપથી ભૂંડા પાડે; તો તે એક ભૂંડી વાત છે.” સાદિકે પોતાની કૃતજ્ઞ બુદ્ધિનાં શબ્દોદ્વારો પરિચય કરાવ્યો.

“એ જ હાલત આ નાચીજ અને અહના ગુલામની પણ સમજ લેવી.” હુબશા ચાસીને સંક્ષેપમાં જ પોતાનો મનોબાવ બહાવ્યો.

“શાબાશ, શાબાશ, મારા નમસ્કહુલાલ અને વફાદાર અલ્લો! તમે મારા બાદશાહ અને ગુલામ નથી, પણ મુશ્કિલમાં કામ આવનાર નનિસાર હોસ્ત અથવા અજીજ રિશ્તેદાર છો. જે મારું નસીબ મને કોઇવાર ચારી આપશે, તો તમારી આ મેહરબાની અને નનિસારીના બદલો હું તમને બરાબર વાળી આપીશ! ખુદા મારી એ તમને પૂરી કરે!”

“પણ મારા સરતાબ, આપના કાકા દૌલતખાન તો લાહોરમાં રહે છે અને આપણે ભેડા તરફ જવાને તૈયાર થયાં છીએ, એનું શું કારણ વાર?” નાદિરાએ પોતાના કીલા પડેલા દુપટ્ટાને ઊતારી ફરી બાંધવામાં તેની ધડીને દુસ્તેર કરતાં એ સવાલ પૂછ્યો. એ વેળાયે તેના શિરપરનો લંબ કેશકલાપ વિસ્ફલિત થઈને તેના પૃથ્થકાગર પર ચરાર્થ જતાં મર્દના પોશાકમાં પણ તેના સૌન્દર્યની અદ્ભુત છટા દેખાતી હતી. તેની મનોહારકતાનું કાણુ જે કાણુ નિરીક્ષણ કરતાં આલમખાન પોતાની મનોવ્યથાને પણ ભૂલી ગયો અને હાતરમાં કહેવા લાગ્યો કે: “ગંભીરનર, દિલ્લીમાંથી નીકળતી વેળાયે મારા બાણવામાં આવ્યું હતું કે કોઈ ખાસ કામમાં મંજૂરના સૂબેદાર સાહબ દૌલતખાન ભેડામાં આવેલા છે અને ત્યાં લગભગ એક મહિના સુધી તેઓ રહેવાના છે. આપણું કામ લાહોર સાથે નહિ, પણ દૌલતખાન સાથે હોવાથી ત્યાં તે હોય ત્યાં જ આપણે પણ જઈને જોઈએ અને એટલામાં જ આપણે ભેડા તરફ જવાને તૈયાર થયાં છીએ. દૌલતખાનને મળ્યા પછી કદાચિત્ આપણને લાહોર જઈ પડશે.”

“ત્યારે જે દૌલતખાન આપણને આશ્રય આપે, તો હુમેશને માટે લાહોરમાં તેમની તહનાતમાં રહેવાનો જ આપનો વિચાર છે કે કેમ?” સાદિકે વાતચીતના અત્યાર સુધીના વલણને ફેરવીને એક નવો સવાલ પૂછ્યો.

“એ વિશે અત્યારે મારાથી કશો પણ જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. ત્યાં પહોંચીએ અને જોઈએ કે આપણને કેવો આવાકાર મળે, છ, એટલે પછી કોઈ પણ નતના મુસ્તકીમ ઇરાદાપર આવી શકાય! ફક્ત એટલી અત્યારે મને ખાત્રી છે કે, ઇલાહીમથી ડરીને જે દૌલતખાન આપણને આશ્રય ન પણ આપે, તોય આપણને તે ઇલાહીમના હાથમાં તો સોંપવાનો નથી જ. જે દૌલતખાનને આશ્રય

નહિ મળે, તે જીનસીએને વળી ખીજે કોઈ સ્થળે જઈને અજમાવીશું.” આલમખાને વિચાર કરીને યથોચિત ઉત્તર આપ્યું.

‘જાન્ટાપરવર, ગુસ્તાખી મોઆફ!’ હુષ્શી ચાસીને કે જે આટલી વાર સૂધી ચુપ બેઠો હતો તે હવે તેમના સંભાષણના પ્રવાહની વચ્ચે પડીને બોલવા લાગ્યો: “આપણે દિલ્લીથી અહીં સૂધી આડી વાટે આવ્યાં છીએ, પણ હવે પછી સીધા અને રાતદિવસ આલતા રસ્તાપરથી આપણે જવાનું છે. દિલ્લીમાં આપણા પંજા-ચનના સમાચાર કપારનાય ફેલાયા હશે અને કદાચિત્ સુલ્તાને આપણને પકડવા માટે ઘોરેસ્વારોને રવાના પણ કરી દીધા હશે. એટલામાટે મારો એવો અભિ-પ્રાય છે કે હવે રાસ્તામાં વધારે વખત ન વીતાડતાં આપણે વખતસર આપણા મુકામપર પહોંચી જઈએ તો સારું. ત્યાં પહોંચ્યા પછી ખર્ચો ખંદોખસ્ત કરી લેવાશે.”

“મારી પણ એ જ ઇચ્છા છે કે હવે આપણે ચાલીએ તો સારું!” નાહિરાએ પોતાના વાળોને દુપદ્દામાં છુપાવી દુપદ્દો ખાંધતાં ચાસીનના અભિપ્રાયને અનુ-મોદન આપ્યું.

“ચાલો, ત્યારે કરો તૈયારી અને વધો આગળ!” આલમખાને હુકમ આપ્યો.

અશ્વ તો તૈયાર જ હતા એટલે તરત તેઓ અશ્વાસ્વરૂઢ થયાં; પણ જેવી તેમણે પોતાના ઘોડાની લગામોને હાથમાં લીધી કે દૂર દિલ્લીની દિશામાંથી દોડતા આવતા ઘોડાનાં પગલાંનો સ્પષ્ટ સ્વનિ તેમના કાનોમાં આવી અથડાયો.

“ઘોડાનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાય છે!” આલમખાન બોલ્યો.

“મને લાગે છે કે મારી શંકા ખરી થવાનો વખત પાસે આવતો નય છે!”

ચાસીને જણાવ્યું.

“કદાચિત્ એ દૌલતખાનની કોઈ લશ્કરી દુકડીના ઘોરેસ્વારો પણ હોઈ શકે!” સ્પષ્ટિકે કહ્યું.

“ધારો કે, એ આપણા હોસ્તો પણ હોય, તો પણ અત્યારે આપણી જાનની સલામતીમાટે હોસ્તને પણ દુશ્મન માની લેવા, એ વધારે સારું છે; ચાલો—” નાહિરાએ પોતાની લગ્નશીલતાને ધડીબર ત્યાગીને તત્કાળ પોતાનો અભિ-પ્રાય દર્શાવ્યો.

ચારે પ્રવાસીઓએ પોતાના અગ્નિને એડીએ મારી અને તે વફાદાર પ્રાણીઓ વાયુના વેગે ભેડાની દિશામાં દોડી બેચાર પળમાં તો સર્વથા અદૃશ્ય થઈ ગયા. ખૂબી તો એ હતી કે નાહિરાની ઘોડી વળી સર્વથી અગ્રભાગે હતી અને તે કોઈ ઘોડાને પોતાની નજદીકમાં ભાગ્યે જ આવવા દેતી હતી.

*

*

*

*

એ પ્રવાસીઓના ગમન પછી લગભગ પંદર કે વીસ પળ બેટલા અલ્પ સમયમાં જ દશ ઘોરેસ્વારોની એક લશ્કરી દુકડી ત્યાં આવી લાગી. અગિયારમે ઘોરેસ્વાર તે દુકડીને અફસર હતા. ન્યાં આપણાં પૂર્વ કથિત પ્રવાસીઓએ વિશ્રાંતિમાટે પડાવ નાખ્યો હતો, ત્યાં હજી તાપણુમાટે સળગાવેલો અગ્નિ મળતો હતો, એટલે તે અનળતા અગ્નિને જોઈને તે ઘોરેસ્વારો ઊભા રહી ગયા અને પોતપોતામાં નીચે પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા;—

“અહીંથી કોઈ પણ મુસાફરો અત્યારે જ ગયેલા હોવા જોઈએ; કારણ કે, આ આગ તાજ સળગાવેલી હોય એમ જ દેખાય છે!” હુકમીના અફસર ધનાય-તુલ્લાએ પોતાના ઘોડેસ્વાર ફોજ જવાનોને સંગોધીને કહ્યું.

“તેઓ બધા મળીને ચાર જણ છે, ખરું કે નહિ?” એક ઘોડેસ્વાર એમ કહી પોતાના ઘોડા પરથી નીચે ઊતરી પડ્યો અને જમીનપર નજર દોડાવીને બોલ્યો કે:—“ઘોડાનાં પગલાં તાજ જ દેખાય છે.”

ધનાયતુલ્લા ધરીબર વિચારમાં પડી ગયો અને આમતેમ નજર દોડાવી મનમાં એક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને બોલ્યો કે: “જીઓ, ફિદ્દીમાંથી આપણને એવી છુપી ખબર મળી છે કે આલમખાન પોતાની બેગમ અને પોતાના બે આદિમ સાદિક તથા ચારીનને સાથે લઈને લાહોર તરફ જવાને નીકળ્યો છે. અહીંથી બે રસ્તા ફેરે છે; એક રસ્તો ભેડા તરફ જાય છે અને બીજો રસ્તો લાહોરની દિશામાં લેખાય છે. આપણા સુલ્તાનના દુરમનો લાહોર જવાના હોવાથી આપણે પણ લાહોરનો રસ્તો જ લેવો જોઈએ; કદાચિત્ રસ્તામાં જ તેઓ આપણા હાથમાં આવી જશે; કારણ કે, આ તાપણ કરવામાં આગ સળગાવનાર તેઓ જ હોવા જોઈએ, એવી મને છુપી ખબરત થયા કરે છે!”

“ઠેક ફિદ્દીથી નીકળીને આપણે અહીં સૂધી આવ્યા, છતાં તેમનો પત્તો ન મળ્યો અને હવે અહીંથી લાહોર સૂધીના રસ્તામાં તેઓ પકડાઈ જશે, એ વાત કાંઈ આપણા ધ્યાનમાં ઉતરી શકતી નથી. મોટે તો એવા અભિપ્રાય છે કે તેઓ પંજાબમાં આવ્યાં જ નથી; કદાચિત્ બંગાળ તરફ ચાલ્યાં ગયાં હશે. એટલામાંટે અહીં બેસો, આ ઘોડાઓને થાક ઉતારવા દો અને તમે પણ આરામ લ્યો. બિચારા કોઈ મુસાફરો આ આગ સળગાવી ગયા છે તેમાં બેચાર લોકોનાં નાણાં, તાપથી જરા ગરમ થાઓ અને પછી લાહોર જવાની તૈયારી કરો. સુલ્તાનના ગુનાહગારો મળે કે ન મળે, પણ લાહોર જવા વિના હવે તો આપણે ફરકો જ નથી; કારણ કે, જનપર જુલમ કરતાં અહીં સૂધી આવ્યા છીએ, એટલે થાક ઉતારવા અને મોજમજ કરવામાંટે ચાર દિવસનો વખત તો જોઈશે જ ને! એટલે તે વખતે આપણે લાહોરમાં જ વીતારીશું.” પોતાનું ખરું નામ અબ્દુલ્લાખાન હોવા છતાં વિલાસપ્રિય સ્વભાવના મતાપે એયારખાનના નામથી ઓળખાતાં લગભગ આળીસ પિસ્તાળીસ વર્ષની અવસ્થાનાં વાંકડી મૂંછા અને આંખીદાર દાઢી-વાળો એક ઘોડેસ્વાર પોતા તરફથી આ પ્રમાણેનો અભિપ્રાય રજૂ કરી દીધો.

તેનો આ અભિપ્રાય બધાને ચોખ્ખે લાગવાથી અને માન્ય થવાથી ત્યાં જ બધા ઘોડેસ્વારો ઊતરીને તાપના થોળે શરીરમાંની શીતલતાની અસરને ઓછી કરી જરા ગરમાગરમ થવામાંટે ઘૂણીની આસપાસ ફુંડાણું વાળીને બેસી ગયા.

લગભગ ઉપકાળ થવા આવ્યો. તે વેળાએ તેઓ પાછા ઘોડેસ્વાર થઈને લાહોરની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા. એ તેમણે ઘોડાનાં તાજ પગલાંની નિશાની ભેડા તરફના રસ્તાપર છે કે લાહોર તરફના રસ્તાપર છે, એની ખરાબર તપાસ કરી હોત અને એ મુસાફરો સુલ્તાનના ગુનાહગારો જ હોવા જોઈએ એવો તેમનો શક મળજત હોત, તો અવશ્ય તેઓ ભેડાની દિશામાં જ જત; પણ તેમણે વધારે તપાસ કરી નહિ અને તેમનો શક પણ મળજત નહોતો એટલે

તેઓ લાહોરની દિશામાં પ્રવાણ કરી ગયા અને તેથી હાલ તરત આલમખાન અને તેનાં સાથીઓના શિરપર ચેરાયકું બચતું વાદળ વિખરાઈ ગયું.

* * * * *

બાલરવિએ પોતાનાં તેજસ્વી કિરણોથી નિશ્ચયે પ્રકાશિત કરવાનો ઉદ્દેશ આંતરે હતા અને કૃષિકરો પોતપોતાનાં ક્ષેત્રોમાં જવાને ગુટમાંથી બહાર નીકળી ચૂક્યા હતા; નિદામા અંત સાથે નિદ્રા અને આલસ્યનો પણ અંત થતાં સૃષ્ટિ ઉદ્દોગશીલા થઈ હતી. એવા રમણીય સમયમાં આલમખાન, નાહિરા, સાદિક અને ચાસીન ભેરા નગરની સીમામાં આવી લાગ્યાં. જેહલમ નદીના તીરપ્રાંતમાં, નગરના બાહ્ય ભાગમાં, એક મોટું મુસાદિરખાનું હતું, તેમાં હતારો કરીને આલમખાને ચાસીનને નગરમાંથી ખાતપાનની કેટલીક વસ્તુઓ લાવવામાટે અને સાદિકને દૌલતખાન ત્યાં પણ હોય ત્યાં તેને મળી પોતાના આવવાના સમાચાર આપવામાટે મોકલી દીધો; કારણ કે, કદાચિત્ દૌલતખાનનો પોતાને આશ્રય આપવાનો વિચાર ન હોય, તો પોતે મોઢામોઢ અપમાન પામવા કરતાં તેવો જવાબ સાદિકને જ મળી જાય, તો વળી ક્યાંક અન્યથ જવાનો વિચાર કરી શકાય, એ કારણથી આલમખાને પોતે જ તત્કાળ દૌલતખાન પાસે જવાનું વ્યાજબી ધાર્યું નહોતું. સાદિક અને ચાસીનના જવા પછી આલમખાન અને નાહિરાએ મુસાદિરખાનાના રખવાલને બોલાવી એક સોના મોહોર આપી પાણી વગેરેનો બંદોબસ્ત કરી આપવાનું કહ્યું. પૈસાએ તત્કાળ બધી સગવડ મેળવી આપી અને આલમખાન તથા નાહિરા શરૂ થઈ ગયેલા આવશ્યકીય કાર્યમાં મગ્ન થયાં.

— — ૩૪૨૦૪

પ્રકરણ ૨ જું

સુખેદાર દૌલતખાન

અત્યારનું ભેરા નગર જેહલમ નદીના ટાળા કિનારાપર છે; પરંતુ તેની સાથે જમણા કિનારાપર જે અવશેષ છે, તેમને લઈને ભેરા નગર અથવા જોખનાથ નગર કહેવામાં આવે છે. એ રાજ જોખનાથ અથવા જોખનાથનું નગર હતું. ભેરાના સીમાડામાંથી ખીકું લઈ જનારા લમાણોના મોઢા અને પ્રસિદ્ધ જે રસ્તા પડે છે. એમાંના એક માર્ગ લાહોર તરફ જાય છે અને બીજો માર્ગ સુલતાનની દિશામાં લંબાય છે. એથી પ્રાચીન કાળમાં એ સ્થળે કોઈ પણ રાજની રાજધાની હોવી જોઈએ એવી કલ્પના કરી શકાય છે. સિદ્ધરના સમયમાં સોફિદી નામનો એક રાજા હતો તેની રાજધાની એ જ હોવી જોઈએ. એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ પણ મળી આવે છે કે, કાબુલમાંના આઘાણ રાજાએની જ્યારે પેશાવર અને ઉ-દ્દિમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા, ત્યારે પંજાબમાં પ્રથમ તેમણે ભેરા નગરને જ પોતાની રાજધાની બનાવી હતી અને ત્યાર પછી જ જેહલમ તથા લાહોરને રાજધાની થવાનું બાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ પ્રાંતમાંનું પિંડહાદત શહેર પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પૂર્વે એ જ નગર સર્વથી મોટા નગર તરીકે ગણાતું હતું. બાબર બાદશાહે પહેલી વાર એ જ શહેરપર કરી હતી. સોફિદી રાજાનો પ્રાંત ક્યો, એ વિશે

સર્વ ઝીક અન્યકરોને એક અભિપ્રાય નથી. સ્ટૂબેએ, તેના પ્રાંતમાં લવણનો પર્વત છે અને તેમાંથી આખા હિન્દુસ્તાનને પૂરું થાય તેટલું લવણ-મીઠું-નીકળે છે, એ પ્રમાણે લખેલું છે. એથી બેઢાત અને ચિનાબના મધ્યમાંનો માન દુઆબ પ્રાંત જ તેના હાથમાં હતો, એમ નહોતું; કિંતુ સિંધુસાગર દુઆબની ઉપરનો ભાગ પણ હતો; એટલે કે અત્યારના પિંડહાદન અને શહાપુર એ બે પ્રાંતો સિંધુથી ચિનાબ પર્વત લંબાયલા હતા. ઝીકેએ તે રાજાની પુત્રી ક્યાએ લખી રાખી છે. તે રાજા શરીરે બહુ જ સુંદર અને છ ફીટ ઊંચો હતો. તેની પ્રભુ-પણુ-અત્યંત સુંદર હતી; કારણ કે, તેના પ્રભુને પોતાની દુરુપ સંતતિને મારી નાખતાં હતાં. તેણે સિંદ્ધરને એક સ્થાન આપ્યો હતો કે જે હાથી અને સિંહ સાથે પણ યુદ્ધ કરતો હતો; ઇત્યાદિ. અસ્તુ !

આપણી ક્યાના કાળમાં, એટલે કે, જે સમયમાં ઇસાહીમ લોદી દિલ્હીનો સુલ્તાન અને દૌલતખાન લાહોરનો સુબેદાર હતો, તે સમયમાં તો ભેડા નગર જે સ્થળે અત્યારે છે તે સ્થળે જ, એટલે કે, જેલક્ષમ નદીના ડાબા કિનારા પર જ હતું. ખંભળમાં વ્યાપારનાં જે મુખ્ય નગરો તે સમયમાં ગણાતાં હતાં, તેમાં જ ભેડા નગરની પણ ગણના થતી હોવાથી તે નગરમાં પ્રતિષ્ઠિત અને ધનાઢ્ય અનેક વ્યાપારીઓ વસતા હતા અને તેમની દલેલીએ તથા બાગ-બગીચાથી નગરના આંતર તથા બાહ્ય ભાગને અપૂર્વ શોભા પ્રાપ્ત થયેલી હતી. ભેડા નગરનાં હવાપાણી પણ સારાં હોવાથી ધણીકવાર રાજકીય કાર્યમાટે તેમ જ હવાપાણીમાટે પણ દૌલતખાન લાહોરનો કાર્યભાર પોતાના પુત્ર ગાઝખાનને સોંપી ભેડા નગરમાં આવીને વસતો હતો. પોતાના નિવાસમાટે તેણે નગરના મધ્યભાગમાં એક દલેલી ચણાવી હતી કે જે ‘શાહીમદદ’ના નામથી ઓળખાતી હતી અને નગર બહારના એક વિશાળ બગીચામાંની નાની પાવુ સુંદર દલેલીમાં પાવુ તે ધણીકવાર આવીને રહેતો હતો. હમણાં તે રાજકીય કાર્યમાટે ભેડામાં આવેલા હોવાથી અને શિયાળાની મૌસમ હોવાથી તેણે પોતાના નિવાસ નગરમાંના ‘શાહીમદદ’માં જ રાખ્યો હતો.

દૌલતખાન શરલખાના અથવા હમ્મામમાંથી શરૂ કરી હમણાં જ પોતાના ખાનગી ઓરડામાં આવી મસ્નદપર કાગો ખીતો બેઠો હતો અને એ સુલામ તેના પડતા બાંધને ઝીલવામાટે દામ લેતીને તેની પાસે જ દબો હતો. દૌલતખાન ઓઠામાં ઓઠી સાડ વર્ષની અવસ્થાનો ખીરમર્દ હતો; પરંતુ જે તેના સફેદ વાળોને બાદ કરીએ, તો જલ્દાપકાળનાં બીજાં દશાં પાવુ સ્થાન ચિંગા તેના ગરીમમાં ફેખાતાં નહોતાં. તે કદાવર બાંધાનો અને ઘડલા ફેંકતો નવાંમર્દ હતો. તે શરીરે મુલ, પરંતુ મુલ અને પીલતન હોવાથી ‘પલસનાવને’ પણ પછાડી નાખવા જેટલું બળ-અત્યારની પોતાની સાડ વર્ષની અવસ્થામાં પાવુ ધરાવતો હતો. તેનાં વિશાળ નેચે, વિશાળ બાલ પ્રદેસ, વિશાળ વચ્ચર અને વિશાળ આગળુ બાદ માદિ દેનારના મનમાં વિલક્ષ્ય અમાન બાદ દેનાં હતાં. તેની આમીમાં હજી એક પાવુ દરચાળી પડી નહોતી, તેની દંતપંક્તિમાંથી એક પાવુ દાંત ઓઠા થયાં નહોતાં અને તેનાં નેચાની તેજાવવા તથા નિરીક્ષણરૂપિ અષ્ટદશી નરમ્માવચ્ચ સમાન અદિશ્ય હતી.

તેણે પોતાના શરીરને કષ્ટ સહન કરવાની એવી તો સારી ટેવો પાડી દીધી હતી કે પંખળ દેશના શિયાળાની કકડતી ટાઢમાં પ્રભાતમાં જ તે બર્ફ જેવા અત્યંત શીતલ જળથી સ્નાન કરતો હતો અને સ્નાન કર્યા પછી બિનનાં વસ્ત્રો કદાપિ પહેરતો નહોતો. અત્યારે પણ સ્નાન કર્યા પછી તેણે એક ઢીલી ઇતર અને ગોઠણ સૂધીનું લાંબું સાદા કપડાનું પેરાણ એ બે વસ્ત્રો જ શરીરપર ધારણ કર્યાં હતાં. તેની દાઢી છાતી સૂધી લંબાયલી હતી, મૂછોનો ભરાવ પણ બહુ જ સારો અને ઘાટદાર હતો અને માથાના વાળ પાછળ ગરદન સૂધીના રાખ્યા હતા. પુષ્ટ અને કઠાવર શરીર, પ્રભાવશાળી મુખમંડળ અને શ્વેત કંથો સાથે શ્વેત વસ્ત્રોનું સંગેલન યવાથી તેનો દેખાવ એક ફરિશ્તા જેવો જ લાગતો હતો. જેવો દેખાવમાં તે ફરિશ્તા સમાન હતો, તેવો જ, માત્ર તેની રાજ્યવૃષ્ટિને બાદ કરતાં, શુભોમાં પણ તે ફરિશ્તાખસલત હતો. મદિશને તેણે પોતાના જીવન-કાળમાં અસાર સૂધી સ્પર્શ માત્ર પણ કર્યો નહોતો, વ્યભિચારનો કદો શત્રુ હતો અને હિન્દુ તથા મુસલમાન પ્રબંધને એક ન્યાય આપી અનેકવાર તે પોતાની ન્યાયશીલતાનો પ્રબંધ સાક્ષાત્કાર કરાવી ચૂકેલો હોવાથી હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેને તે એકસરખો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. શરાબખોરી અને જનાકારી જેવા વિધાતક દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાથી જ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની શારીરિક સંપત્તિને આટલી સીમા પર્યંત જળવી શક્યો હતો, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી. દીને ઈસ્લામના કર્મોન પ્રમાણે તે બરાબર પાંચ વખત ગમે તેવી અડચણ છતાં પણ નમાઝ પડતો હતો અને મજહબના બીજા કાનૂનોનું પણ પોતાથી બની શકે ત્યાં સૂધી ચક્રાર્થ પાલન કરતો હતો. સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે, પંખળને તે સમયનો ખુબ્જ સુણેદાર ખરી મુસલમાનીનો એક નાદિર નમૂનો હતો.

અમીરોમાં કાવો પીવાનો એવો રિવાજ છે કે ગરમ કાવો એક મોટા પાત્રમાં રાખવામાં આવે છે અને પાસે નાની પ્યાલીઓ પણ રખાય છે; એટલે પીનારની ઇચ્છા હોય તેટલી પ્યાલીઓ તે પીએ છે. દૌલતખાન આગળ મેજપર કાવાનું આંદીનું પાત્ર અને આંદીની પ્યાલીઓ પડી હતી. ઇશારો થતાં જ શુલામે મોટા પાત્રમાંથી કાવો રેડીને પ્યાલીમાં નાખ્યો અને દૌલતખાને તે પીવાનો મારંબ કર્યો. તેનો સવારમાં છ પ્યાલી કાવો પીવાનો કાયદો હતો. તે ત્રીજી પ્યાલી પીતો હતો તે વખતે એક બીજા શુલામે આવી સર ઝુકાવીને પોતાના માલિકને અર્જ કરી કે: “જનની અમાન હોય તો શુલામ જખાન ખોલે !”

“શું કહેવાનું છે ?” દૌલતખાને કરડાકીથી સવાલ કર્યો.

“દિલ્લીથી હુલ્લુના બત્રીજા આલીશાન આલમખાનનો એક ખાદિમ આવ્યો છે અને તે હુલ્લુરેવાલાની કદમખોસીની આરબ રાખે છે !” શુલામે જે કહેવાનું હતું તે સંખાળી સાચવીને જેમ બને તેમ થોડા, પણ માનદર્શક શબ્દોમાં કહી નાખ્યું.

“તેને લાવીને અહીં હાજર કર !” દૌલતખાને હુકમ કર્યો.

શુલામ પાછો સ્થર ઝુકાવી સલામ કરીને આવ્યો ગયો અને પાંચ દશ પળમાં જ ખુબ્જ સાદિક દૌલતખાનની જનાબમાં આવીને હાજર થયો. કાયદા પ્રમાણે સુણેદારને તાજમ કર્યા પછી સાદિક તેના બેલવાની વાટ જોતો માથું નમાવીને બેઠો રહ્યો.

દૌલતખાનને લોકમાં આચ્ચાને એક માસ કરતાં વધારે વખતથી ગયો હતો અને તેથી કેટલાક મોટામોટા મુર્દમા અને ત્યાંના લોકોની કેટલીક તકરોરોના ફેસલા તેણે આપ્યાર પહેલાં જ કરી નાખ્યા હતા. આજના દરબારમાં બે ત્રણ નવા મુર્દમા રજૂ કરવામાં આવ્યા અને તેમના ચુકાદા પણ અપાઈ ગયા. સૂબેદાર દરબારને બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ કર્માવવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં નકીબે એક અરજ લાવીને દૌલતખાનના હાથમાં આપી અને જણાવ્યું કે: “બરીખ-પરવર, અરજદારે પોતાની એવી મરજ બતાવી છે કે, મેહરબાની કરીને આ અરજ મુન્શીને વાંચવા માં દેતાં હુન્દર પોતે જ વાંચવાની તકલીફ લેવી; કાસ્તુ કે, જો મારી ફરિયાદ બીજાના જાણવામાં આવશે, તો મને સાચો ઇન્સાફ કદાપિ મળી શકવાનો નથી!” સૂબેદારે પોતે જ તે અરજ વાંચવા માંડી. તે ફારસી બાષામાં અને ઉત્તમ અક્ષરોથી લખાયેલું પ્રાર્થનાપત્ર હતું અને તેમાં નીચેના માત્ર થોડા જ શબ્દો લખેલા હતા:-

“પંજેબના નૌશીરવાને આદિલ, ચિરાગે ઇસ્લામ; ફરિશ્તાખસ્તલ સૂબેદાર સાહબ દૌલતખાનની જનાબમાં: જો આપને કોઈ જાતનો વહુમ અને શુમાન ન હોય, તો તન હાઈ-એકાંત-માં આપની કદમબોસીનો આ શુલામને લાભ આપો. હું સ્વપ્નમાં જ મારી ફરિયાદ પેશ કરવા આહું છું; આપ આ શુલામની ફરિયાદ સાંભળો, તે વેળાએ બીજો કોઈ પણ માણસ ત્યાં હાજર હોવો ન જોઈએ. રાકિમ-એક દુર્ભાગી હિન્દુ ધર્માધ્યક્ષ!”

આ પ્રાર્થનાપત્ર વાંચીને સૂબેદારે તરત દરબાર બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ કર્માવી દીધો, પણ પોતે દરવાજા સૂધી આવીને અટકી ગયા અને સર્વ સભાસદોને વિદાય કરી તે અર્જદારને પોતા પાસે લાવવાનો નકીબને તેણે ધીમા સ્વરથી કાનમાં ઇશારો કરી દીધો.

નકીબ બહારના ચોગાનમાં ગયો અને દૌલતખાન પાછો સમારહનમાં આવી ત્યાંના મહરીબોને બહાર મોકલી ગાદીપર તે હિન્દુ અર્જદારના આવવાની વાટ જોતો બેઠો. તરત ત્યાં એક તરણ અને સુંદર ત્રિપુંડ્રકર્મણ બાલવાળો બ્રાહ્મણ આવી લાગ્યો અને સૂબેદારને આશીર્વાદ આપી બોલો રહ્યો.

“મહારાજ, આ અરજ તમારી છે?” સૂબેદારે સવાલ કર્યો.

“હા, બન્દાપરવર!” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો.

“તમારી શી ફરિયાદ છે અને શતાહબાર કોણ છે?” સૂબેદારે પૂછ્યું.

“હજરત સલામત, હું કાશ્મીરનો નિવાસી બ્રાહ્મણ અને હિન્દુઓનો એક ધર્મગુરુ છું. મારી પત્ની જેઠી નવચૂવના અને સુંદરી છે તેવી જ સદ્ગુણવતી અને પતિવ્રતા પણ છે. આ નગરમાં મને આવી વસ્યાને બે મહિના થયા છે અને હું નગર બહારના શિવાલયમાં રહું છું; કારણ કે, મને ત્યાંનો પૂતળી મીમવામાં આવ્યો છે. આજે પંદર વીસ દિવસથી અહીંનો એક મોટો સુસહમાન અમલદાર ધણીકવાર રાતની વેળાએ બળાતકારે મારા ઘરમાં ધુસી આવે છે; કારણ કે, મારી સ્વપ્નપસુંદરી સી વિશે તેના મનમાં ક્રુવિકારની બાવના હજીબી છે. આપાર સૂધીમાં તે પાંચ વાર એવી રીતે અમારા ઘરમાં આવ્યો છે અને મારી ખુદ્દિમની સીએ તેને એક કે બીજું કારણ બતાવી પોતાના પાતિવ્રત્યને બચાવી પાડો

કાઠ્યો છે. પરંતુ દિવસે છેલ્લીવાર આવ્યો, ત્યારે તે જતી વેળાએ એવી ધમકી આપી ગયો છે કે, 'જે પરમ દિવસે મારી ઇચ્છા રાજ ખુશીથી પૂરી કરવામાં નહિ આવે, તો હું બળાકારે પણ મારા વિકારની શાંતિ કરીશ!' તે આજ રાત્રે આવવાનો છે, અને એ આદિલ સુખેદાર, જે હવે આપની મદદ આ ગરીબ બ્રાહ્મણને નહિ મળે, તો અવશ્ય આજે મારી પત્નીના પાતિવ્રત્યનો ભંગ થશે અને મારા પૂર્વજોની નિષ્કલંક કીર્તિમાં સદાને માટે કૃષ્ણ કલંક લાગી જશે. આપના અદ્ભુત ઇન્સાફની જે તારીફ મારા સાંભળવામાં આવી છે, તે જે સાચી હોય, તો તો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આપ આ ગરીબ બ્રાહ્મણની મદદે આવશો અને અમારી આબરૂને બચાવશો! આ અમારું નહિ, પણ ખરી રીતે જોતાં આપનું અને આપની હુકમતનું જ અપમાન થાય છે! પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા!!' બ્રાહ્મણે પોતાની ફરિયાદ યોગ્ય શબ્દોમાં રજૂ કરી દીધી.

બ્રાહ્મણની આ ફરિયાદ સાંભળતાં જ આદિલ દૌલતખાન ગુસ્સાથી લાલ પીળો થઈ ગયો અને હાંત હોઠ ચાવવા લાગ્યો. તેની આંખોમાંથી જાણે હમણાં જ અંગાર વર્ષો પડશે, એવો તેનો ભયંકર દેખાવ થઈ ગયો. બ્રાહ્મણ તો બિચારો ડરી જ ગયો કે, 'ક્યાંક આ બલા પકડ ગલા, ઈસ બલાસે ભાગના બલા!' જેવો ધાટ ન આવી જાય!' તે થરથર કંપવા લાગ્યો. પોતાના કોપનું બ્રાહ્મણના હૃદયમાં વિલક્ષણ પરિણામ થયેલું જોઈને બુદ્ધિમાન દૌલતખાન તેને આશાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે—

“મહારાજ, તમે જરાપણ ગભરાશો નહિ; કારણ કે, મારો ગુસ્સો તમારા વિશેનો નથી. હું ક્યારનો એજ વિચારમાં પડી ગયો છું કે, મારો આટલો દાખ છતાં અને મારી હુકમતમાં વાધ તથા બકરી એક આરે પાણી પીતાં હોવા છતાં એવો જે માયાનો શયતાનખસ્તલ કોણ ઇન્સાન છે કે જેણે લેડા નગરમાં મારી હાજરીમાં જ આટલી હદ સૂધીની બદકારી કરવાની હામ ભીડી છે! પણ ફિકર નહિ; એ શયતાનખદાને તેના આ ગુનાહે અજીમની લાયક સજા મળવાની જ; પછી ભલે ને તે મારો અજીબ હોય કે સાહબખદો હોય, તો પણ શું થયું! હું, પણ હજી સૂધી તમારી બીબીના હામનપર ધખ્યો તો નથી લાગ્યો ને?”

“ઈશ્વરની કૃપાથી હજી સૂધી તો તે પાપી પોતાની દુષ્ટ ધારણામાં ફાવ્યો નથી; અમારી આબરૂપર દાગ આવ્યો નથી!” બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું.

“વારુ;—અને તે નાપાક પાણનું નામ તમે જાણો છો ખરા કે?” સુખેદારે દાઢીપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં સવાલ કર્યો.

“જી, નહિ; આદિલ સરદાર!” જવાબ મળ્યો.

“બહુ સારું; એવા ફિરગ્યોનના નામને જાણવાની અને જખાનપર લાવવાની જરૂરત પણ નથી. હાયાના કંકણને જોવામાટે આઈનો શામાટે જોઈએ? જે હશે, તે પોતાની મેળે જ જાળખાઈ આવશે.” દૌલતખાન જોડ્યો.

“પોતાની મેળે જ કેવી રીતે જાળખાઈ આવશે, હુલ્લેરવાલા?” હૃદયમાં એક પ્રકારની શંકા યવાથી બ્રાહ્મણે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આજે રાત્રે તે તમારા ઘરમાં આવવાનો છે કે નહિ?” સુખેદારે કહ્યું.

“જી, હા; સરકાર!” બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું.

“એ મૂઠા જે વિળાયે તમારા ધરમાં આવે, તે વિળાયે મિ દીવા સહને ધરમાંથી બહાર નીકળજે અને પછી જો જો કે શું થાય છે, તે!” દૌલતખાને આમિક આજ્ઞા આપી અને ત્યારપછી પૂછ્યું કે: “પણ હા, તમારું પોતાનું નામ?”

“આ દેહને લોકો આત્માનંદના નામથી ઓળખે છે.” ઉત્તર મળ્યું.

“તમે માત્ર સંસ્કૃત વિદ્યા જ બણ્યા છો કે બીજી વિદ્યા પણ જાણો છો?” દૌલતખાને એક શ્રુમ ઉદ્દેશથી એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હુબર, આ શુલામ સંસ્કૃત ઉપરાંત અરબી, ફારસી, તુર્કી અને પુસ્તુ આદિ જાણનાં પણ સારી રીતે જાણે છે; અને પ્રયમથી જ નહીં નહીં બાધાઓ જાણવાનો અને તે તે બાધાનાં ગ્રંથો વાંચવાનો શૌક હોવાથી એ બાધાઓનો મેં નિયમપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે.” આત્માનંદે વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું.

“અને તમારી સ્ત્રી પણ બહેલી છે કે?” પાછો સવાલ પૂછ્યો.

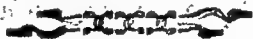
“તે સંસ્કૃત બાધા અને અમારાં ધર્મશાસ્ત્રોનું બહુ જ સારું જ્ઞાન ધરાવે છે!” જવાબ અપાયો.

“તમે ભીયાં બીબી બંને આવાં આક્રિષ્ઠ અને આલિષ્ઠ છો, એ જાણીને હું નેહાયત યુશ છું અને તમને મુબારકબાદ આપું છું!” દૌલતખાને આજ્ઞાને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપ્યો.

“બીજી કાંઈ આજ્ઞા?” આત્માનંદે વિનય અને વિવેક દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“હવે પધારો અને ચિંતાને વિસારો. રાતભાટે મેં આપેલી સૂચનાને ધરાબર સ્મરણમાં રાખજો, ભૂલી ન જરો; નહિ તો પછી તમારી ભૂલનો જવાબદાર હું નથી.” દૌલતખાને જવાબી આજ્ઞા આપીને પોતાની સૂચનાનું બીજી વાર સ્મરણ કરાવ્યું.

આત્માનંદે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જવાને રવાના થયા; અને પુનઃ સુખેદાર દૌલતખાન આલમખાનને મળવાની આતુરતાથી ઝૂટ હવેલીના ઉપરના ભાગમાં આવ્યા બધા; કારણ કે, શુલામ સલીમે સલાસદતના દ્વારમાં આવીને આલમખાનના આગમનની તેને ક્યારનીયે સૂચના આપી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૩ નું

ન્યાયની તુલા !

દૌલતખાન અને આલમખાન-કાકા અને ભત્રીજા-એક બીજાને મળ્યા, બંનેએ કાંઈક શોકમિશ્રિત હર્વનાં અશ્રુ વર્ષાવ્યાં અને એક બીજાની ઔરઆદિયત પૂછ્યા પછી બંને નીરાંત કરીને બેઠા. દૌલતખાને આલમખાનને પોતાની પાસે પોતાના જ આસનપર બેસાડ્યો અને ત્યાર પછી તે કાંઈક નારાજગી બતાવતો કહેવા લાગ્યો કે: “આલમખાન, તું જઈને સરામાં બિતર્યો, એ બહુ જ સારી લાયકાત બતાવી ! દૌલતખાન પોતે લેડા નગરમાં હોવા છતાં તેનો ભત્રીજા અને ભત્રીજાની બીબી એક સુસાહિરખાનામાં બિતર્યો હતાં, એ વાત જો લોકોના જાણવામાં આવે, તો તેઓ મારી કટલી અને કવી બીબત ક્રો; એનો તને કાંઈ ખિયાલ છે ખરો કે? પણ દરો, તું અત્યારે બહાએનાગદાનીમાં આવી પધર્યો છે અને

ગભરાઈ ગયેલો છે, એટલે તને વધારે ઠપકો આપી તારા ગમમાં હું વધારો કરવા નથી માગતો.”

“કિષ્કંદાહ, સુલ્તાનેવક્તના દુશ્મનોને વાલિદ કે ખિરાદર પણ પનાહ આપતાં અચકાય છે, તો આય અયા આ બદ્દકિસ્મતને પનાહ આપશો કે નહિ, એનો મારા દિલમાં રાક હોવાથી જ મેં સરામાં બિતારો કર્યો હતો. છતાં જો એ મારી ભૂલ થઈ હોય, તો તેમણે મોઆઝી ચાલીને આપે બતાવેલી હશ્દઈ અને ઇન્સાનિયતમાં હું આપનો દિલોબનથી એહસાન માનું છું.” આલમખાને યોગ્ય કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“કેમ રે સક્લીમ, જમવાની તૈયારીમાં કેટલીક વાર છે?” દૌલતખાને પાસે જ બિલેલા શુલામ સક્લીમને સવાલ કર્યો.

“ખુદાવન્દ, દસ્તરખાન તૈયાર છે, ફક્ત આપના બિઠવાની જ વાર છે.” સક્લીમે જવાબ આપ્યો.

“આલમખાન, ત્યારે જ, હું અને તારી બેગમ બન્ને સાથે બેસીને જમો અને પછી જરાક આરામ કરો; કારણ કે, સફરની અસર તારા અહેરાપર ખુલ્લે ખુલ્લી દેખાય છે અને તેથી આરામની તને સખ્ત જરૂરત છે. અહીં તને કોઈ પણ બતનો ખોફ નથી. પરવરદિગાર સહુ સારાં વાનાં કરશે.” દૌલતખાને આલમખાનને જમવા જવાની સૂચના સાથે યોગ્ય આશ્વાસન પણ આપ્યું.

“મારો એવો ધરાદો છે કે આપણુ બન્ને સાથે જ જમીએ અને ત્યાર પછી જો આપને અડચણ ન હોય, તો આરામ કરવાને બદલે કેટલીક અગત્યની વાતો કરી લઈએ.” આલમખાને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“નૂરેઅશમ, ગઈ કાલથી મારી તબીયત જરા બગડી આવી છે એટલે અત્યારે મારો જમવાનો ધરાદો નથી; નહિ તો આપણે સાથે જ જમવા બેસત. તેમ જ આરામનો ભોગ આપી બપોરનો વખત વાતચીતમાં વીતાડવાની પણ અગત્ય નથી; કારણ કે, હું અને તારી બેગમ બે દિવસ પૂરતો આરામ લ્યો, તાન્તવાનાં યાચો અને ગમને ભૂલી જાઓ, એટલે પછી નીરાંતે આપણે બધો બંદોબસ્ત કરી લઈશું.” દૌલતખાને શાંતિના ઉપદેશ આપ્યો, અને વધારામાં કહ્યું કે: “ત્યારે જ; કારણ કે, ખાનું હંડું થશે તો બથકો બધો ચાલ્યો જશે. હું પણ મારા આરામગાહમાં જઈ છું; હું પાછો મગરિબની નંમાજ પછી તને મળીશ.”

“જેવી ઇચ્છા.” આલમખાને ખુર્જના કર્મોત્તને માથાપર ચઢાવ્યું.

દૌલતખાન પોતાના આરામગાહ અથવા ખાખગાહમાં ચાલ્યો ગયો અને આલમખાન નાદિરાના ચોરડામાં આવ્યો. ત્યાં દસ્તરખાન બિછાવેલો હતો અને તેપર નાના પ્રકારની ખાંધ વસ્તુઓથી મંડિત બે થાળ રાખેલા હતા. ઠંડા પાણીથી ભરેલી ચાંદીની સુરાહી અને સાંદીના ખ્યાલા પણ તૈયાર હતા તેમ જ શરબતના શીશા પણ પાસેના એક મેજ પર તૈયાર હતા. ખાસ નાદિરાની ખિદમતમાં બોલીવવામાં આવેલી બે હુસ્નઅફરોજ ખાંદીઓ અને આલમખાનનો હબ્શી શુલામ ચાસીન તેમના કર્મોત્તને ઝીલવામાં દસ્તખસ્તા થઈને બેઠાં હતાં. હબ્શી ચાસીન જવાનખાનાનો ખાલસરા હોવાથી તેને બેગમની તાહતાત અને ખિદમતમાં હાજર રહેવામાં કશો પણ વાંધો આવે તેમ નહોતું.

દિલ્લી છોડ્યા પછી આજે જ આલમખાન તથા નાદિરાને નીરાંતે સાથે બેસીને ખાતાને ઇન્સાફ આપવાનો અવસર મળ્યો હતો એટલે ખુદાના શુકરના માનીને તેમણે સંતોષથી લોજનનો સંકાર કર્યો. જન્મતાં જન્મતાં દિલ્લીમાંના પોતાના આગલા આરામમાં વીતેલા દિવસોની યાદ આવતાં કેમબદ્દયા નાદિરાની આંખોમાંથી આંસૂનાં બે ચાર દીપાં ખરી પડ્યાં, પણ આંખોને તરત લૂછીને તેણે પોતાના શોકને મનમાં જ દબાવી રાખ્યો.

આલમખાન અને નાદિરા જન્મીને આરામગાહમાં આવ્યાં ગયાં એટલે યાસીને સાદિકને બોલાવ્યા અને બંનેએ સાથે બેસીને ઉદરપૂજા કર્યા પછી આરામ લેવામાટે નીચેના એક ચોરસમાં જવાને પ્રયાણ કર્યું. આલમખાનનો ભેડામાં અત્યારે તો બહુ જ સારો આદરસત્કાર થયો હતો; પણ બિવિધની ઘટના અદ્વાપિ બિવિધના પટમાં જ હુપાયેલી હતી.

*

*

*

*

*

મગરિખની નમાજથી ફારિગ થઈને દૌલતખાન ખાનગી બેઠકમાં આવ્યો કે આલમખાન તેની વાટ બેતો જ બેઠો હતો. રોજ એ વખતે સૂબેદાર બે ચાર બધાલી ભરીને કાવો પીતો હતો, પણ આજે તેણે કાવો પણ ન લીધો. તેણે આલમખાનને સંબોધીને કહ્યું કે: “આલમખાન, આજે એક મહારાત્ર વીત્યા પછી આપણે બહાર ગસ્ત કરવાને જવાનું છે; મારે જરા વહેલો જમી લેને; ત્યાં એક અછળ તમારો તારા બેવામાં આવશે.”

“અત્યારે જમવાની મેં ના પાડી દીધી છે; કારણ કે, બપોરની ગિબને મારો માદો હજી હજમ કરી શક્યો નથી. આપ બે ઘડીએ ફરિયા તે ઘડીએ હું આપની સાથે આવવાને અને આપનો હુકમ બંભવવાને તૈયાર છું.” આલમખાનને જવાબ આપ્યો.

“અત્યારથી જ તમારા જેવા નોજવાનોના માદો આંટલા બધા કમબેર થતા થા છે, તો અમારી ઉમ્મમાં આવતાં તમારી શી હાલત થશે, એ કાંઈ કલ્પી શકાઈ નથી!” દૌલતખાને જરાક વિનોદ કર્યો.

“જેમ જેમ નવો જમાનો આવતો જાય છે, તેમ તેમ એલાહે આદમખાન કમબેર અને નાતવાન થતી જાય છે, એમાં તો જરા પણ શક નથી!” આલમખાને દૌલતખાનના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપી.

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમાં કેટલોક સમય વીત્યા પછી દૌલતખાને પોતાનો કાળો પોશાક મગાવીને પહેરી લીધો અને તલ્વાર, કટાર તથા તમચો આદિ શસ્ત્રાસ્ત્રો પણ સાથે લીધાં. આલમખાને પ્રવાસમાં બે પોશાક પહેર્યો હતો તે જ પોશાક ધારણ કર્યો અને એટલામાં વખત થઈ જવાથી દૌલતખાન તથા આલમખાન બંને નગર બહાર જવામાટે ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા.

*

*

*

*

*

રાતના બહુધા દશ વાગ્યાનો અમલ થયો હતો. આંકરોવાસી ચંદ્રગાંના પ્રકાશથી નિરાંત હોવા છતાં બહુ અંશે અધિકારનો પ્રતિકાર થઈ ગયો હતો. નગર બહારના પ્રદેશમાં સર્વત્ર શાંતિ અને શુન્યતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો. એવા સમયમાં એક સુંદર, ઘાટીલો અને તરુણ-બહુધા સત્તીવીસ કે

અઠ્ઠાવીસ વર્ષનું વયનો-પુરુષ નગરના દ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે અત્યારે સુસ્ત પાણીનો, પહેરણ અને અંગરખું તથા તેની હપર ટાઢથી ચીરોને બચાવવા માટે કાશ્મીરની બનાવટનો ઢીલો સાથે અને માથાપર ગરમ શાલ, એટલાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં હતાં અને તેનું મુખમંડળ દાઢીયુક્ત હોવાથી તે અવશ્ય સુસહમાન જ હોવો જોઈએ, એવો તત્કાળ નિશ્ચય કરી શકતો હતો; કારણ કે, તે સમયમાં કાશ્મીર અને ખંભળના હિન્દુઓ ભાગ્યે જ દાઢી રખાવતા હતા.

તે ચાલતો ચાલતો એક શિવાલયના આંગણના દરવાજા પાસે આવ્યો અને તેના અડકણને ઊઘાડી આંગણમાં પેસી શિવાલયના પાછલા ભાગમાંના પૂજારીના ઘરના ઊંબરામાં આવી ઊભો રહ્યો. ઘરનો દરવાજો અંદરથી બંધ હોવાથી ધીમેથી તેણે સાંકળ ખખડાવી અને તે સાથે દરવાજો ઊઘડતાં એક શ્વેતવસ્ત્રપરિધાના યૌવનમદ્દમાતી મનોહર સુંદરી દરવાજાના મધ્ય ભાગમાં ઊભેલી તેના જોવામાં આવી. વાંચનાર જાણીતો ગયા જ હશે કે, એ સુંદરી ખીણ કોઈ નહિ, પણ સવારના દરબારમાં રખેદાર દૈવતખાન પાસે ફરિયાદ કરવા આવેલા વિમ આત્માનંદની મહામનોહર પત્ની જ હતી. તેનું નામ માયાદેવી હતું અને બાહ્ય સૌન્દર્યમાં તે ખરેખર ત્રિશ્વમોહિની માયાની સાક્ષાત્ પ્રતિકૃતિ કિંવા સજીવ પ્રતિમા જ હતી, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી.

તે મનોહારિણી એ આગતુક સુસહમાનને આવકાર આપતી કહેવા લાગી કે; “મહાસય, આવી પહોંચ્યા ? પધારો પધારો !” એમ કહીને સત્કારપૂર્વક તેણે તેને પૃથ્વીપર પાથરી રાખેલા સાદા આસનપર બેસાડ્યો; કારણ કે, વિમ આત્માનંદની આર્થિક અવસ્થા કોઈ એટલી બધી સારી ન હોતી અને તેથી ઘરમાં સામાન વગેરે પણ તેવા જ પ્રકારનો જોવામાં આવતો હતો. ઘરમાંની ચીજો ઘરની ગરીબીને ખુલ્લી રીતે બહાર કરતી હતી.

“માયાદેવી, હું જ્યારે પણ આહું છું ત્યારે માન આપવામાં અને મીઠી મીઠી વાતો કરી આશા બંધાવવામાં તમે જરા પણ ક્યારા રાખતાં નથી; પણ હજી સૂધી તમારા ગુલાબી ગાલના એક બેસાસો જાયકો પણ આ આશકે બંધને મળી શક્યો નથી. મારું દિલ અને બદન આતિશેષશક્તી બળી જવા માંડ્યું છે, એટલે હવે મારાથી એક પળવાર પણ દિલપર જાત્ર કરીને સત્ર કરી શકાય તેમ નથી. આજે કાં તો હું તમારા વસ્ત્રથી દામને મુસદ્દાને બરીશ અને કાં તો તમારી પાયમાલી કરીશ ! જો મારી ઉમીદ ખર લાવશે, તો માલોજરના મુખ્તાર થશે અને મને ઉડાવશે, સતાવશે તો જાણજો કે જસ્તુર ખસ્તાખાર થઈ જશે !” તે સુસહમાને આશા અને ભીતિ ઉભયનું મિશ્ર દર્શન કરાવીને કહ્યું.

“ત્યારે આપ સાહબ, લોકોને પાયમાલ કરવાની શક્તિ પણ ધરાવો છો ખરા કે ?” માયાદેવીએ મંદ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું.

“આગ વધારે ભડકે છે તો નંગલોનાં નંગલ અને ગામોનાં ગામ બાળી નાખે છે; છેડાયેલા અજદહા પોતાના જેથી કોઈ પણ પ્રાણીની જિન્દગીને ટાળી નાખે છે અને વીજળી જેના પર પડે છે તે વસ્તુને ત્યાંને ત્યાંજ પ્રવળી નાખે છે; તેજ પ્રમાણે આ કોતવાલનદો જાત્રખાન પણ જેનાપર કોપાય છે, તેનું જડમૂળથી સત્તાનાશ વાળી નાખે છે !” જાત્રખાને અહંકારના સીમાડાપર આવીને કહ્યું.

“પણ ગમે તેવા પ્રયત્ન અગ્નિની બચકર જવાળાને પ્રલયકાળની કૃષ્ટ પળમાંમાં બુઝાવી નાખે છે; ગમે તેવા વિષધર સર્પના વિષને પ્રબળ માત્રિક ક્ષણવારમાં ઊતારી નાખે છે; અને જો અચુક ધાતુના કક્કડાને શરીરપર રાખવામાં આવે તો તે વીજળીના પરિણામને પણ અટકાવે છે; તો શું આપના કોપનો પ્રતિકાર કોઈથી પણ નહિ જ કરી શકાય ?” માયાદેવીએ પ્રતિવાદ કર્યો.

“પ્યારી હસીના, આટલા દિવસ તમે જો કંઈ બોલતાં હતાં તેમાં અને આજના બોલવામાં મોટા તફાવત પડી ગયેલો દેખાય છે; તમારા આજ સૂધીના ભાષણમાં નર્મો હતી અને આજની શુદ્ધતારમાં ગર્ભી આવેલી જણાય છે. હું સમજી શકતો નથી કે, આજે આટલી હદ સૂધી કોના જોરપર ફેર્યો છે ! આ ભેડા શહેરમાં તો એવો કોઈ ઇન્સાન નથી કે જે મારા મદને ઊતારી શકે અને મારા કામની વચ્ચે માથું મારી શકે ! મારે વિચાર કરો, નહિ તો પરતારો.” જાંફરખાને પાછો તેવો જ રંગ બતાવ્યો.

“હુલ્લર, આ આપની ખામખિયાલી છે; ગુસ્સરનાં ધર હમેશાં ખાલી છે !” માયાદેવીએ નીતિવાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“મારા ગુસ્સરને કોણ ઉતારનાર છે ?” જાંફરખાન બોલ્યો.

“એક તો પરમાત્મા અને બીજો તે આદિલ સૂબેદાર કે તારો આપ જેનો એક ગુલામ અને જેના હુકમનો બંદો, તાબેદાર છે !” માયાદેવીએ હવે ‘આપ’ પરથી ‘તું’ પર આવી જઈને બ્રુસસાથી બોલવા માંડ્યું.

“તે નામનો સૂબેદાર છે; અહીં બધો મારા વાલિદનો જ અધિકાર છે !” જાંફરખાને તિરસ્કારપૂર્વક એ સખ્તો ઉચ્ચાર્યો.

“ત્યારે સૂબેદારનો તને જરા પણ ડર નથી ?” માયાદેવીએ પૂછ્યું.

“સૂબેદારનો તો શું, પણ મને અત્યારે ખુદનો પણ ડર નથી !” જાંફરખાને હથવાનીયતની સીમા કરી બતાવી, અને પુનઃ કહ્યું કે: “જો ત્યારે હવે જાણથી હું તારા દામનને ખરાબ કરું છું અને જોઈ છું કે કોણ શયતાન યવા આવે છે તારો મદદગાર !”

“ખબરદાર ! પાકદામન ઔરતનો શયતાન નહિ, પણ હમેશાં મદદગાર છે પાક પરવરદિગાર !”

જાંફરખાન પવિત્ર માયાદેવીના શરીરને પોતાના અપવિત્ર હસ્તથી સ્પર્શ કરેલા જતો હતો, એટલામાં બહારના ઓગાનમાંથી ઉપરના સખ્તો સંભળાયા અને તે સંભળતાં જ તે બે કદમ પાછો હટી ગયા. તત્કાળ માયાદેવીના પતિ આત્માનંદે ગુહમાં પ્રવેશ કર્યો અને એકદમ બળતા દીપકને હાથના ઝપાટાથી બુઝાવી નાખ્યો. અંધકાર થતાં જ એક બીજા પીલતન મદે ધરમાં આવી તે બદકાર જાંફરખાનને જમીનપર પછાડી તેની છાતીમાં પોતાની તીક્ષ્ણ ધારવાળી કટાર ચલાવી દીધી અને ત્યારપછી બ્રાહ્મણને ઉદેશીને કહ્યું કે: “મહારાજ, હવે દીવો સળગાવો; કારણ કે, શુનાહગારને તેના શુનાહની સખ્ત મળી ચૂકી છે; શયતાનની માદી માદીમાં ભળી ચૂકી છે !”

આત્માનંદે દીવો પ્રકટાવ્યો અને તેના પ્રકાશમાં પંજાબના સૂબેદાર આદિલ દૌલતખાનને પોતાના ગરીબ ઘરમાં પોતાની આંખો સામે ઉમેલો જોઈ માયાદેવી આશ્ચર્યથી મુગ્ધ અને સ્તબ્ધ બની ગઈ.

સૂએદારે જીપકના પ્રકારની સહાયતાથી તે મરી ગયેલા જવાનનું મોઢું તાકી તાકીને લેયું અને ‘ખુદાવન્દે કરીમ ! તારા હબરો હબર એહસાન !’ એ પ્રમોણેનો ઉદ્દગાર કાઢી બ્રાહ્મણની પત્નીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “બેટા, તારા ઘરમાં તે કાંઈ પણ ખાવાનું હોય, તો મને તે લાવી આપ; કારણ કે, મને અત્યારે કંઈને ભૂખ લાગી છે!”

“અમે બપોરે એક જ વાર જમીએ છીએ; રાતે રસોઈ કરતાં નથી; કારણ કે, ખન્ને વખત. બરાબર રાંધીને જમી શકાય એટલાં સાધનો અમારી પાસે નથી. એટલે અપોરનો કરેલો એક ઠાઠો રોટલો છે અને ગાયનું દૂધ સાંઝનું દોહેલું છે તે કહો તો દાસી લાવીને હાજર કરે!” માયાદેવીએ વિનય અને નમ્રતાથી કહ્યું.

“જે હશે તે ચાલશે; રોટલો અનાજ નથી કે શું? શું રોટલો અને દૂધ ખાવાથી પેટ નહિ ભરાય? વખતપર રજાનક જે કાંઈ રિજક આપે, તેને શુકર શુભરીને માન આપવું, એ ઈન્સાનનો ફર્જ છે.” દૈવતખાને આશ્ચર્યકારક નમ્રતા બતાવી.

માયાદેવી એક યાળીમાં રોટલો અને દૂધનો ભરેલો વાટકો લાવી અને તે યાળી સૂએદાર આગળ મૂકી પાછી જઈને પાણીનો લોટો ભરી આવી. સૂએદારે સલાહ કર્યો કે: “હું જો આ યાળીમાં જમીશ અને વાટકો તથા લોટો વગેરે એકાં કરીશ, તો એ વાસણો પાછાં તમારા કામમાં આવી શકશે નહિ; માટે મને પત્રાવળી અને માટીનાં વાસણ આપો તો વધારે સારું; કેમ મારું કહેવું ખરું છે કે નહિ?”

“ખરી વાત છે; પણ આપના કરતાં કાંઈ આ વાસણો વધારે નથી. એ તો અમારી પાસે સાધનોનો અભાવ છે, નહિ તો આપ જેવા આદિલ દેશપતિના નામપરથી લાખો સોના મોહોરો એવારીને ફેંકી દઈએ, તો પણ તે કાંઈ ન કર્યું જ કહી શકાય!” માયાદેવીએ પોતાના હૃદયની ઉદારતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“અત્રહાતા, અમારાં વાસણોના અભડાઈ જવાનો આપ લેશ માત્ર પણ વિચાર કરશો નહિ; આપને બહુ ભૂખ લાગી છે, માટે વાતોમાં વખત ન વીતાડતાં ખેસો અને જમતા થાઓ. અમારી યાળીમાં આપ જમવા ખેસો, એવાં વળી અમ ગરીબોનાં ભાગ્ય ક્યાંથી?” આત્માનંદે આગ્રહ કર્યો.

પતિપત્નીના આગ્રહથી દૈવતખાન જમવા ખેસી ગયો અને ‘ખિસ્મિલ્લાહ’ના ઉચ્ચાર સાથે જમવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. જમી રહ્યા પછી હિન્દુઓના રિવાજ પ્રમાણે વાસણ ઉપાડીને તેણે બહાર મૂકી દીધાં અને તે જગ્યાએ પોતાના હાથે માટીને ચોકો પણ કરી દીધો. આલમખાન પણ સાથે જ હતો, એટલે દૈવતખાનની આ સર્વ ચર્ચાઓને જોઈને તે મનમાં એટલો બધો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો કે જેની સીમા જ ન હોતી. તેના મનમાં અનેક પ્રકારના પ્રશ્ન અને સંશયો ઉદ્ભવ્યા, પણ અત્યારે દૈવતખાન સાથે વાર્તાલાપ કરી એ સંશયોનાં નિરાકરણ કરી લેવાનો અવસર ન હોવાથી મનના ઉભરાને હાલ તરત મનમાં જ દબાવીને ચાલતા ખેલનું તે શાંતિથી અવલોકન કરવા લાગ્યો.

સૂએદાર જમી રહ્યાબધી આત્માનંદે નમ્રતાથી બોલાવ્યું કે: “મુલકના મેદરખાન માલિક, આજે આપે અમારા માટે જે તકલીફ લીધી છે અને અમને જે મદદ

ભારત સંકટમાંથી બચાવ્યા છે, તે ઉપકારનો ખદલો અમારી માલનાં ખાસડાં સીવડાવીને આપનાં પગમાં પહેરાવીએ તો પણ બરાબર વળી શક્યો કહેવાય નહિ. 'ઈશ્વર આપનું કલ્યાણ કરે અને દિવસે દિવસે આપની ચઢતી કળા યાઓ' એ શુભ આશીર્વાદ વિના આપને નજરાણાં તરીકે આપવા જેવું અમારી પાસે બીજું કંઈ પણ નથી."

"જેવી રીતે આપે આજે મારી પવિત્રતાનું રક્ષણ કર્યું છે, તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર આપના ખાન્દાનની વહુ દાકરીઆની પવિત્રતાનું સદા રક્ષણ કરે, એ જ આ આપની દીન કન્યાનો આશીર્વાદ છે!" માયાવતીએ પણ શુભ આશીર્વાચનનો મુદ્દતાથી ઉચ્ચાર કર્યો.

"પવિત્ર છો, હું તમારા આ આશીર્વાદોને માનપૂર્વક મારા મસ્તકપર ચઢાવું છું અને ખુદાતાલાપાસેથી એજ માગું છું કે, તમારા એ આશીર્વાદોને તે સંકળ કરી બતાવે! ખરેખર ગરીબોના બહા અને ભોળા દિલની દુવા જેવું આ દુનિયામાં બીજું એક પણ સાધન નથી કે જેનામાં મનુષ્યનું એટલી હદ સુધી ભંધું કરવાની તાકત રહેલી હોય! તમારા આશીર્વાદોને હું મોંઘામાં મોંઘું અને અસલ્ય નજરાણું માનું છું કે જે કોઈ મહાભાગ્યશાળીને જ મળી શકે છે!" દૈવતપાને દીન જનના આશીર્વાદની મહત્તાનું વિવેચન કરી સંબળાવ્યું.

"પણ નેકરિદાર સરદાર, આપે મને દરબારમાં અમુક વખતે હાથમાં દીવો લઇને ધરમાંથી બહાર નીકળવાની અને ત્યાર પછી ધરમાંનો દીવો છુટાવી નાખવાની અહીં આવ્યા પછી આજ્ઞા કરી; પછી મારા ધરમાં આવી આ સિ-તમશઆરને મારી, દીવો સળગાવી, એનું મોઢું જોઇને ઈશ્વરનો આભાર માન્યો અને ઉવટે મારા ધરના ટોઢા રોટલા અને દૂધનો અત્યંત સંતોષથી આહાર કર્યો, એ સર્વનો ભેદ શો છે, તે ક્યાં કરીને કહી સંબળાવશો તો આ શુભમયરના આપના ઉપકારોમાં એક ઉપકારનો વધારો થયો." અત્માનંદે અત્યંત નમ્રતાથી તેના વિલક્ષણ વર્તનના રહસ્યને બહાવાની પોતાની ઇચ્છાને પ્રકટ કરી બતાવી.

"એનો ભેદ એ છે કે, જ્યારે તમે દરબારમાં આવીને આ નાપાકનાં ચુનાડની ફરીયાદ કરી, તે વેળાએ મારા દિલમાં મેં કેસમ ખાધા હતા કે ત્યાં સુધી એ જનાકાર હરામખોરને જહાનમવાસિલ ન કરે ત્યાં સુધી એનાજ અને પાણી લેવાં હરામ છે. તમને દીવો સળગાવીને બહાર નીકળવાની આજ્ઞા આપવાનો સળખ એ કે તે મૂછ ધરમાં આવ્યો છે એની અમને દૂરથી જ સૂચના મળી જાય, પછીથી ધરમાંનો દીવો છુટાવવાનો હુકમ આપ્યો તે એટલામાટે કે, મારો એવો મનખૂત શકે હતો કે, અહીંના કેટલાક અમલદારો મારા ખાન્દાનના છે, તેમનામાંથી જ કોઈ અમલદાર અથવા તેવા કોઈ અમલદારનો પિસર જ આટલી હદ સુધીની હિમત કરનાર હોવો જોઈએ એટલે દીવાના અજવાળામાં અમારી નજર એક ન થાય અને હું મારા ફર્જને બળવતો એટલી ન જાઉં, એ કારણથી અંધારાની અગત્ય હતી; ઉવટે તેનું મોઢું જોઇને મેં પરદરદિગારનો આભાર માન્યો તે એટલા માટે કે, એ મારો રિસ્તેદાર અથવા મારો કોઈ રિસ્તેદાર અમલદારનો પિસર ન હોવાથી મારા મનમાં સંતોષ થયો કે, 'શુક્ર આલમખરવર! કે અમારા ખાન્દાનમાં આવો કોઈ બદમાશ અને ચયતાનખરલત ઈન્સાન

પયદા નથી થયો !” અંતે આખા દિવસનો અપવાસ હોવાથી દૂધ રોટલાનો મેં સંતોષથી આહાર કર્યો હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું.” સૂળેદાર દૈવતખાને બધી ચેષ્ટાના ભેદનો પડદો ખોલી નાખ્યો.

હવે, દૈવતખાને આજે બન્ને વંખતના ભોજનમાં પોતા સાથે ભાગ શા- માટે અને શા કારણથી ન હોતો લીધો, તે મેહુમાન આલમખાનના નાણુવામાં આવી ગયું; છતાં દૈવતખાને ભક્તખાનને બનથી મારી નાખવા સૂઝીતું સાહસ શા કારણથી કર્યું હશે, એ પ્રશ્ન બહુવારથી તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હોવાથી તેણે છેવટે હૃદયના ભારને ઓછો કરવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું કે : “કિય્લગાહ, એ તો ઠીક, પણ આને બનથી મારી નાખવાનું શું કારણ હતું વાર ?”

“કારણ કે, કુરાનરારીફના ફર્માન પ્રમાણે જનાકરીની સબ મૌત છે,* અને કુરાનના ફર્માન મુજબ વર્તવાને દરેક અહલે ઈસ્લામ અજલથી અજલ- જન્મથી મરણ-સૂઝી પાંધાયેલો છે.” દૈવતખાને જવાબ આપ્યો.

“ધારો કે, કોઈવાર આપના પોતાના સાહબનહાના હાથે જ આવો ગુ- નાહ થાય તો ?” આલમખાને પૂછ્યું.

“તો તેનું માયું પણ ધડથી તૂટું જ થઈ નય; મજહબના ફર્માનનું પાલન પહેલું અને પછી સાહબનહાની બન !” દૈવતખાને જવાબ આપ્યો.

“આફ્રીન, અરહબા ! આપના જેવા દુનિયામાં થોડા જ હશે નાયાબ ગૌહરે હીનો ધમાન !” આલમખાને તેને ધન્યવાદ આપ્યો.

“આત્માનંદ મહારાજ, આ દૃશ્ય સોના મોહોર છે તે મારી હુકમતમાં તમને ભોગવવી પડેલી આ તકલીફના હંડ તરીકે હું આપું છું તે સ્વીકારો; અને મારી ધર્મપુત્રી, આટલી ગરીબીમાં પણ તું પોતાની પાકદારગાનીને બળવી રાખીને પવિત્ર રહી છે, તે તારી પવિત્રતાથી પ્રસન્ન થઈને હું તને પચીસ સોના મોહોર આપું છું તે સ્વીકારીને મારા કલ્યાણમાટે તારા દેવોને પ્રાર્થના કરતી રહેજે. મેં તને મારી ધર્મહુદિતા કહી છે, એટલે જ્યારે પણ તને કાંઈ મદદની દરકાર હોય ત્યારે આ તારા ધર્મપિતા તારો મદદગાર થવાને તૈયાર રહેશે !” દૈવતખાને બન્નેને સોના મોહોરો આપવા સાથે એ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

* “*Ye are also forbidden to take to wife free women who are married, except those women whom your right hands shall possess as slaves.*” Sale’s Koran, chap. IV.

“According to this passage it is not lawful to marry a free woman that is already married, be she a Moham- medan or not, unless she be legally parted from her husband by divorce; but it is lawful to marry those who are slaves, or taken in war, after they shall have gone through the proper purification, though their husbands be living. Yet, according to the decision of Abu Hanifah, it is not lawful to marry such whose husbands shall be taken, or in actual slavery with them.” Sale’s Koran, chap. IV A foot note.

“હાતમહિલ સરદાર, આજથી આપ પણ એમ જ મનને કે, અમે આપનાં કર્મબદ્ધર ગુલામ છીએ; અને એવો જ વખત આવશે, તો અમારી નમકહલાલીના નેહરને અમે બરાબર પ્રકારમાં લાવી બતાવીશું!” આત્માને લેટનો સ્વીકાર કરીને કૃતજ્ઞતા દર્શાવી.

“ધર્મપિતા, આ આપની ધર્મદુહિતા પણ પ્રસંગ આવતાં આપની કોઈ પણ પ્રકારની સેવા બંજવવાને પોતાનો ધર્મ માની તેમાં અંપલાવશે અને આ ઉપકારનો બદલો વ્યાજ સાથે વાળી બતાવશે!” માયાદેવીએ પણ તેવો જ ભાવ દર્શાવ્યો.

“બસ-હવે આ ઝગડાનો અંત લાવો; અને આલમખાન તથા આત્માને, આ બેઠમાનની લાશને અહીંથી ઉઠાવી મારી સાથે આવો;” સુબેદારે આલતા વિષયને હઠથી ઉપરાંત વધતો નોંધને વાતને ટૂંકી કરવાનો ચલ કર્યો.

“જેવો હુકમ!” એમ કહીને તે લાશને તેના હાથ પગ દોરીથી બાંધીને આલમખાન તથા આત્માને ઉપાડી લીધી અને સુબેદારની પાછળ તેઓ લાશને લઈને ચાલવા લાગ્યા.

એનો બાવાર્થ એવો થાય છે કે, જે ઔરંગઝેબ તમારી પોતાની માલિકીની એટલે કે તમારી પોતાની ગુલામ હોય તેવી ઔરંગઝેબ વિના બીજી કોઈ પણ પરણેલી સ્વતંત્ર સ્ત્રીને પોતાની પત્ની તરીકે સ્વીકારવાની તમને મનાઈ કરવામાં આવે છે.” સેલફત કુરાનનું બાબાંતર પ્રકરણ ૪ થું.

“આ આજ્ઞાથી પ્રથમથી જ જે સ્ત્રી વિવાહિતા હોય તેવી કોઈ પણ મુસલમાન નતિની કે બીજી કોઈ પણ નતિની સ્ત્રી સાથે લગ્નસંબંધ કરવો તે મુસલમાન ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કાયદાસર નથી; માત્ર જે પરણેલી સ્ત્રી કાયદાસર તલાક લઈને પોતાના ધણીથી ભૂદી થઈ ગઈ હોય, તો તે સ્ત્રી સાથેનો લગ્નસંબંધ કાયદાસરનો ગણી શકાય. પરંતુ ધરમાંની બાંદીઓ અને લગ્નમાં છતાયલી સ્ત્રીઓ સાથે, તેઓ પવિત્રતાના કેટલાક વિધિઓમાંથી પસાર થયા પછી, તેમના પતિ જીવતા હોય છતાં લગ્ન કાયદાસર કરી શકાય છે. પરંતુ અબ્બુ હનીફના નિર્ણય પ્રમાણે જે બાંદીઓના ગુલામ બાવિન્દો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે ગુલામી કરતા હોય અથવા તો લગ્નમાં છતાયલી જે સ્ત્રીઓના પતિઓ પણ ગુલામ તરીકે લવાયલા હોય, તેવી બાંદીઓ અથવા છતાયલી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નસંબંધ કરવો, તે કાયદાસર નથી.” સેલફત કુરાનનું બાબાંતર; પ્રકરણ ૪ થું; ટિપ્પણ.

આ આજ્ઞાઓ વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કોઈ પણ નતિની અને કોઈ પણ ધર્મની વિવાહિતા સ્ત્રી સાથે કોઈ પણ મુસલમાનથી લગ્નસંબંધ કરી શકતો નથી; અને લગ્નસંબંધ કર્યા વિના કોઈ પણ પરણેલી સ્ત્રી સાથેનો અયોગ્ય વ્યવહાર મુસલમાન ધર્મના કાનૂન પ્રમાણે જિનાકારી ગણાય છે અને જિનાકારી કરનારને કુરાન શરીફમાં મૌતની સજા ફર્માવેલી છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કેટલીક વ્યક્તિઓ અસાચાર અને અધર્મ આચરનારી હોય, તો તેથી મુસલમાનોના અત્યંત ઉત્તમ આજ્ઞાઓથી મંડિત કુરાન શરીફ જેવા નાદિર ધર્મગ્રંથને આર્ય-સમાજીઓ પ્રમાણે દૂષિત માનવો, એ એક અક્ષર્ય પ્રમાણ છે.

સાંથી રહેર તરફ જતા માર્ગમાં થોડા જ અંતરપર નદીના તીરે તે લાશને ઊતારવાની આજ્ઞા કરીને દૈલતખાને આત્માનંદને કહ્યું કે: આ ખૂન તમારા ઘરમાં થયું છે, એ લેદં બહુધા કોઈના પણ જાણવામાં આવે તેમ નથી; કારણ કે, ભક્તરખાને ચોરીથી તમારા ઘરમાં આવતો કોઈએ કદાપિ જોયો નથી અને બીજી એવી પરિસ્થિતિ છે નહિ કે જે કોઈના પણ મનમાં તમારા વિશે કરી શકે ઉપજવી શકે. માત્ર તમે કોઈને પણ આ વાત જણાવશો નહિ અને મયાદેવીને પણ એ વિશે ચુપકીદી ઇષ્ટિયાર કરવાની સખ્ત તાકીદ આપી દેજો. આ લેદને ગુપ્ત રાખવાનું કારણ એટલું જ છે કે, જે દીકરાની આ બદકારી લોકોના જાણવામાં આવશે, તો દીકરાના ગુનાહથી બિચારા ઇમાનદાર બાપની આબરૂ પર પણ ધ્રુજો લાગી જશે. જે લેદ ગુપ્ત રહેશે, તો કોઈ દુશ્મને ગમે તે કારણથી કોટવાલના છોકરાને મારી નાખ્યો, એવી કલ્પના કરીને થોડા વખતમાં જ, હવે પછી આવતી કાલે લોકોના સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થનારો ખજભળાટ, પાછો શાંત થઈને શમાઈ જશે. એથી બીજો ફાયદો એ થશે કે, તમારાં નામો પણ લોકોની બત્રીસીએ ચઢતાં અને વગોવાતાં અટકશે.”

આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને આત્માનંદ પાછો પોતાના ઘરબણી ક્યો અને દૈલતખાન તથા આલમખાન આજની વિલક્ષણ ઘટના વિશે ધીમા સ્વર અને સાંકેતિક ભાષામાં વાતચીત કરતા નગરબણી જવાને ચાલતા થઈ ગયા.

તેમણે ન્યારે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાએ ત્રણ પ્રહર જેટલો રાત્રિનો સમય વીતી ગયો હતો. અચાનક નગરમાં ગસ્ત કરવા નીકળેલા જે સિપાહી તેમને મળ્યા અને તેમાંના એકે સૂણેદારને ખગર આપી કે: “બન્દાનવાજ, દિલ્લીના સુલ્તાનના કેટલાક ઘોડેસ્વારો થોડા વખત પહેલાં આવ્યા છે અને તેઓ શાહી મહલની નીચે આપની વાટ જોતા બેઠા છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે, દિલ્લીના સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના ચાર શાહી ગુનાહગારો નહાસીને અહીં આવ્યા છે અને તેઓ ખંજબળા સૂણેદાર સાહબની પનાહમાં છે એમ સાંભળી તેમને પકડીને દિલ્લી લઈ જવામાટે તેમને અહીં આવવું પડ્યું છે. આપ શાહી મહલમાં ન હોવાથી ચોક્કસરોએ તેમને બહાર બેસાડી રાખ્યા છે.”

આ નવી આકૃતની ખગર સાંભળીને દૈલતખાન થોડીવાર તો મોટી ચિંતામાં પડી ગયો, પણ એટલામાં એક સમયાનુકૂલ વિચાર આવતાં તેણે તે સિપાહી-ઓને કહ્યું કે: “તમે અહાર જ મહલમાં જાઓ અને મારા વફાદાર ગુલામ સલીમને, મેહમાનોમાંના કોઈને પણ મહલમાંથી બહાર ન નીકળવાની સૂચના આપવાનું કહી અહીં લઈ આવો.”

સિપાહીઓ તેના હુકમની તાબીલ કરવાને ચાલતા થઈ ગયા.

અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે, લાહોરની દિશામાં ગયેલા દિલ્લીના ઘોડેસ્વારોને લાહોર પહોંચ્યા પહેલાં માર્ગમાં સૂણેદારનો એક હલકારો મળ્યો અને તેણે તેમને સૂણેદારનો મુકામ લેડામાં હોવાના સમાચાર આપ્યા. એથી તે શાહી ગુનાહગારો ખંજબળામાં આવે, તો તેમને પનાહ ન આપવી અને પકડીને પાછા દિલ્લી તરફ મોકલી દેવાનાં ફર્માન ખંજબળાના બધા અમલદારોપર મોકલી આપવાં, એવી સૂચના આપવાના હેતુથી પાછા તેઓ લેડા તરફ આવવાને

નીકળ્યા. ત્યાં વળી રસ્તામાં બેચાર ખીન મવાસીઓ. મળ્યા અને તેઓ ભેડાની ધર્મશાળા-સરા-માંથી આવેલા હોવાથી અને તેમણે આલમખાન વગેરેને માન-પાતથી શાહી મહલમાં જતાં જોયેલાં હોવાથી વાતપરથી વાત નીકળતાં ત્યાંના બધાં અહવાલ કહી સંભળાવ્યા. એ અહવાલ સાંભળી શાહી ગુનાહુગારોને ક્યદ કરી દિલ્લી લઇ જવાની અને ત્યાં મોટાં મોટાં ધનામે મેળવવાની આશાઓ બાંધી ઘોડેસ્વારો ધામધૂમથી ભેડાનગરમાં મધ્યનિશા પછી આવી લાગ્યા હતા.

સલીમ આવી પહોંચ્યો અને તેને ઉદ્દેશીને તત્કાળ દૌલતખાને કહેવા માંડ્યું કે: “આલમખાનને અત્યારે ને અત્યારે નદીપારના બૂના ભેડાનગરનાં ખંડીયેરમાં લઇ જા અને પેલા છુપા ભોંયરામાં છુપાવી દે! એના મનમાં કોઇ જતનો અ-વિશ્વાસ ન આવે એટલામાટે તું પણ એની સાથે જ રહેજે. કાલે બપોર પછી બહાર નીકળીને ખંડીયેરમાં ફરતો રહેજે; અને સારા આવવાની વાટ જોજે.” એ પછી આલમખાનને તેણે કહ્યું કે: “ત્યારે તું હવે આની સાથે જા; હું અહીં બધો બંદોબસ્ત કર્યા પછી આવતી કાલે તને મળીશ. મનમાં કોઇ પણ જતનો ખતરો રાખીશ નહિ અને મારામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખજે. મારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તારી સાથે હું કદાપિ પણ દગો કરવાનો નથી; કારણ કે, દગો કોઇને સગો નથી એ દાનાઓના કોલને હું સારી રીતે જાણું છું.”

“બુલર્ગ મેહરબાન કિખ્લગાહ, મરિા આપના વચન અને વર્તનમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે! માત્ર મારી બેગમની સંભાળ રાખજે; તે બિચારીને કોઇ જતની તકલીફ ન થવી જોઇએ.” આલમખાને પોતાના સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઘોડા રાખેલાં જ વ્યક્ત કરી બતાવ્યા.

“નાદિરાખાનમ તારી બેગમ છે અને શું મારી દુખ્તર નથી? દુખ્તરની આબરુ ઇન્જતની હિફાજત કરવી એ પિદરનો સર્વથી પ્રથમ ધર્મ છે. એ વિશેની તારે જરા પણ ફિકર રાખવી નહિ. ચાલો ત્યારે સલામ વાલેકુમ!” દૌલતખાને અશ્વાસન આપીને વિદાય થવાની સૂચના આપી દીધી.

“બુદાહાદિન! વાલેકુમસ્સ્લામ!” આલમખાને કહ્યું.

દૌલતખાન શાહીમહલ તરફ ચાલ્યો અને આલમખાન ગુલામ સલીમ સાથે બૂના ભેડાનાં ખંડીયેરો તરફ જવાને રવાના થઇ ગયા.

આલમખાન બચારથી દૌલતખાન સાથે ગયો હતો ત્યારથી નાદિરા તેના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતો અને ઘટિકા તથા પગની ગણના કરતો જતગતી જ પોતાના ઓરડામાં બેસી રહી હતી. એટલામાં દૌલતખાનની આજ્ઞા પ્રમાણે સલીમે દિલ્લીના ઘોડેસ્વારોના આવવાના સમાચાર આપી સાદિક તથા યાસીને મહલમાંથી બહાર નીકળવાની સૂચના આપી દીધી અને આસીને એ સર્વ સમાચાર પોતાની ખાતરને સંભળાવ્યા. કારસ્થાનેના કેન્દ્રસ્વ દિલ્લી નગરમાં લાંબા સમય સુધી વસેલી અને તેથી કાંઈક શંકાશીલ સ્વભાવને વય થયેલી નાદિરાના હૃદયમાં એ સમાચાર સાંભળી કાંઈક તફાજ પ્રકારના તકનિતોંનો ઉદ્ભવ થવા માંડ્યો. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે:-

“શત્રિના સમયમાં દૌલતખાન એમને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને પાછા બધી તરત જ ઘોડેસ્વારો આવી લાગ્યા; એટલું જ નહિ, પણ તે સાથે એમને

મહલમાંથી ખેડાર ન નીકળવાની સૂણેદાર સાહજે સૂચના મોકલી દીધી. આ સર્વ પરિસ્થિતિ શું બતાવે છે વારુ? સૂણેદારની દગાબાજીનો તો આ અંતમ નહિ હોય ને? મારા ખાવિન્દને ખારોખાર કયદ કરીને દિલ્લી મોકલી દેવાની અને મારાપર બીજી કોઈ જાકાં કરવાની તો આ બધી બાજી નહિ સ્વાઈ હોય? અત્યારે એક ખરવરદિગાર વિના મારો બીજો કોઈ પણ આધાર નથી. યા રખુલ આલમીન! અમને આકૃતમાંથી બચાવનાર અને અમારી ઇર્જા રાખનાર તું જ એક રખુલધનાદ છે!”

તે આવી રીતે ખુદાની ઇબાદતમાં મશગૂલ થયેલી હતી એવામાં દૌલતખાન મહલના દરવાજાપર આવી પહોંચ્યો અને તેને જોતાં જ દિલ્લીના કૌંજ જવાનો જ્યાં ખેઠા હતા ત્યાંથી ઊઠીને ઊભા થઈ ગયા અને દોર્નિશ કરી તેની આસપાસ ઊભા થઈ રહ્યા. દૌલતખાને ગંભીરતા અને કિંચિદ્ ગર્વની છટાથી તેમની સાથે નીચે પ્રમાણેના સંબાધણનો આરંભ કર્યો:—

પ્રકરણ ૪ થું

દૌલતખાનની દિલાવરી

“સુલ્તાને દિલ્લીના કૌંજ જવાનો, તમારો એકએક પંતખમાં આવવાનો અને તેમાં પણ વળી અડધી રાતના વખતે મારા મહલ પાસે આવી મારી મુલાકાતમાટે આટલી બધી ઊતાવળ બતાવવાનો શો હેતુ છે, તે જણાવો; કારણ કે, આ વખત મુલાકાતનો કે કામકાજનો નથી, એ તો તમે સારી રીતે જાણો જ છો. આ તમારી આલ ખિલાફે તદજીબ છે અને તેથી જો આમ કરવાનો વાલિખ સંબંધ નહિ બતાવો, તો તમને આનો ખુરો અંતમ જોવો પડશે.” જમાનાના ખાધેલા સૂણેદાર દૌલતખાને શરૂઆતથી જ તે ઘોરેસ્વારોને ઊધડા લેવા માંગ્યા.

“આલીશાન સરદાર અને પંતખના જીવિકાર સૂણેદાર સાહજ! અમે ખાસ સંબંધ વગર તો આપને તકલીફ આપવાને નથી જ આવ્યા. પાકે પાયે અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, દિલ્લીમાંથી છુપી રીતે તીર થયેલા સુલ્તાનના બત્રીજ અને શાહી શુનાહગાર આલમખાન, તેની ખેગમ અને તેના ખે ગુલામોને આપના મહલમાં પનાહ મળી છે; જો તેમ જ હોય, તો તે શાહી શુનાહગારને સુલ્તાનના ફર્માનની રુચે અમારા હાથમાં સોંપી દો એટલે પછી અમે એક પણ વાર પણ અહીં થોભવા કે આપને તકલીફ આપવાના નથી.” ઘોરેસ્વારોના અફસર ઇનાયતુલ્લાએ કાંઈક દટતાથી જવાબ આપ્યો.

“આલમખાન અહીં તો નથી જ આવ્યા, પણ પંતખ પ્રાંતમાં સુદ્ધાં પણ નથી આવ્યા; અને તમે કહો છો કે, તેને મારા મહલમાં પનાહ મળી છે, એ સાંભળીને ખરેખર મને બહુ જ અલગબી થાય છે!” દૌલતખાને તેમની વાતને હવલમાં ઊડાવી દેવાની કોશિશ કરી.

“ત્યારે આજે સવારમાં અહીં શહરખહારની સરામાં જે મુસાફિરો ઉતર્યા હતાં અને જેમને તમે સરદારે પાછીથી ધનજત અને હુરમત સાથે પાલખી તથા ઘોડા વગેરે મોકલી પોતાના મહલમાં ખેલાવી અંગાવ્યાં હતાં, તે મુસાફિરો કોણ

હતાં વાર? અમે પાકી બબર મેળવ્યા વગર અહીં આવવાની તકલીફ વેડીએ, એટલા બધા બેવફા અને દીવાના તો નથી જ.” ઇનાયતુલ્લા જાણ્યો.

“આ જ તમને મળેલી પાકી બબર કે? તમે એ, બબરને પાકી બબર તરીકે માની લેવામાં છેતરાયા છો અને તેથી જ અહીં આવી આટલી હદ સૂધીની શુસ્તાખી કરવાને તૈયાર થયા છો!” દૌલતખાને બીજીવાર વાતને ટાળી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“પણ તે મુસાફિરો કોણ હતા, એ તો આપ જણાવતા જ નથી અને આડી વાતોમાં જ અમને ઊડાવ્યા કરો છો.” ઇનાયતુલ્લાએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“અમે યાકયા, ભૂખ્યા અને આખી રાતના ઉજાગરાથી ઘેરાયલા છીએ; અમને જરા પણ આરામ મળ્યો નથી અને આપ આમ ઊડાવ્યા કરો છો એ સારું નથી!” ઐયાશખાને પોતાને અચરા કરવાનો વખત મળી ન શકેલો હોવાથી પોતાની છાતીમાંનો બળાપો બહાર કાઢવા માંડ્યો.

“તમે યાકયા, ભૂખ્યા કે બિંધતા નગતા હો તેની સાથે મારે શા લેવા દેવા? તમે જેનો પગાર ખાઓ છો, તે સુલ્તાનના કામમાં જ આવ્યા છો; કાંઈ મારાપર કે બીજા કોઈપર એકસાન કરવાને આવ્યા નથી. પોતાની ઔકાતને અને લાયકાતને ભૂલી ન જાઓ, શુસ્તાખાના ક્ષામ ન કાઢો અને અદબ આદાબથી વાત કરો. વધારે ત્રણ પાંચ કરશો, તો સન્નને કાળિલ ગણાશે!” ઐયાશખાનની બેવફરીનો લાભ લઈને દૌલતખાન સામે તેમને જ ગળે ઘાડી પડ્યો.

ઇનાયતુલ્લા જાણી ગયો કે, દૌલતખાન એમ કાંઈ દાવ્યો દવાય તેમ નથી અને વધારે ત્રણ પાંચ કરીશું, તો ખરેખર તેનું બચકર પરિણામ જ ભાગવડું પડશે, એટલે વાયુ પ્રમાણે પીઠ ફેરવીને તે કહેવા લાગ્યો કે: “રહમદિલ સરદાર સાહબ, અમે ગમે તેવા પણ નોકર હોવાથી અમારાથી કાંઈ પણ શુસ્તાખી થઈ નય, તો તેની આપ જેવા દિલાવર સરદારે તો મોઆફી જ આપવી જોઈએ. અમે સુલ્તાને વક્તવું ફર્માન હતું તે આપને કહી સંભળાવ્યું; હવે એની તામીલ કરવી કે ન કરવી, એ આપની મરજની વાત છે; કારણ કે, અત્યારે પંજાબમાં હુકમત આપની છે. આપ પંજાબના સુલ્તાને દેહલીના નીમેલા સરદાર હતાં એક આનંદ સુલ્તાન સમાન છે, એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ, એટલે આપ જે જવાબ આપશો તે સંભળીને ચાલતા થઈશું અને તે જવાબ સુલ્તાન સાહબને સંભળાવી દઈશું. અમે ચિઠ્ઠીના આકર હોવાથી અમારે વધારે ઊડાણમાં શાને ઉતરવું જોઈએ!”

“આમ સીધી રીતે અન લાયકાતથી બોલો, તો તમારા સવાલનો વાજિબ જવાબ જરૂર આપવામાં આવશે. તમે જે ચાર મુસાફિરોની વાત કરો છો તે તદ્દન નાપાયદાર છે; કારણ કે, મારા મહેલમાં માત્ર ત્રણ મેહમાનેજ આવેલા છે.” દૌલતખાને પણ વિવેકનો વિવેકથી જ સહાર કર્યો.

“તે ત્રણ મહેમાનો કોણ છે?” ઇનાયતુલ્લાએ પૂછ્યું.

“નાદિરાખાનમ, શુલામ સાદિક અને ખાનસરા ચાસીન!” દૌલતખાને જવાબ આપ્યો અને તે પણ વળી ત્રણ મેહમાનોનાં નામોના ઉચ્ચાર સાથે:

“અને આલમખાન પોતે?” ઇનાયતુલ્લાએ અભયબીથી પૂછ્યું.

“તે અહીં આવ્યો જ નથી!” દૌલતખાને બીજીવાર આલમખાનના આવના વિશેનો સાફ ઇન્કાર કરી દીધો.

“આવ્યો, નથી !” ઇનાયતુલ્લાએ તે કળ્પના પ્રતિષેધ કર્યો.

“ના; પોતાની બેગમને શુભામ અને ખાલસરા સાથે અહીં પંજબ તરફ મોકલીને તે પોતે બીજી દિશામાં આવ્યો ગયો છે. સારું થયું કે, તે પોતે અહીં ન આવ્યો, નહિ તો મારી હાથત સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી જ થઈ પડત; કારણ કે, તે મારો ભત્રીજો હોવાથી પનાહની ના પાડી શકત નહિ અને તેને પનાહ આપવાથી દિલ્લીના નામદાર સુલ્તાનની આરાપર ખડગી થાત ! નાદિરાખાનમને મેં બેખોદ થઈને પનાહ આપી છે; કારણ કે, એ એક લાચાર ગૌરત છે અને સુલ્તાનની દુશ્મની એ બેશુનાહ ગૌરત સાથે નથી તેમ જ સાદિક અને ચાસીન પણ કંઈ સુલ્તાનના શુનાહગાર નથી. સાદિકના મોઢેથી એટલું મારા જણવામાં આવ્યું છે કે, આલમખાનનો ચિત્તોડના રાણા સંગ અથવા સંઆમસિંહના દરબારમાં અથવા તો બિહારના સૂબેદારના દરબારમાં પનાહ મેળવવામાટે જવાનો ધરાહો હતો અને તેથી એ બે જગ્યાએ તપાસ કરશે, તો કોઈ પણ એક સ્થળે તેનો પત્તો મળી શકશે.” દૈવતખાને જાણે પોતે બિલ્કુલ સાચે સાચી વાત જણાવતો હોયની ! તે પ્રમાણે ત્રણ જણના આવવાની કબજાત આપી અને આલમખાનને છાંનો કયાંય ગયેલો બતાવી દીધો.

ઇનાયતુલ્લા વિમાસણમાં પડી ગયો અને શોડીવાર પછી બોલ્યો કે: સૂબેદાર સાહબ, અમને એ મારે આસામીઓને પકડી લાવવાનો હુકમ મળેલો હોવાથી તે એ ત્રણ આસામીઓને આપ અમારા હાથમાં સોંપી દેશે, તો આલમખાનને, તે જમીનના કોઈ પણ પટ્ટામાં જઈને છુપાયો હશે તો ત્યાંથી પણ, અમે શોધીને બહાર ખેંચી લાવીશું. આપ કંદાચિત્ એ ત્રણ આસામીઓને શુનાહગાર નહિ માનતા હો, પણ સુલ્તાને વક્ત માને છે અને તેથી સુલ્તાનના કુર્માનને માન આપવું એ આપનો કર્જ છે !”

“બેશુનાહોને જાણી જોઈને આકૃતમાં નાખવાં, એ ઇન્સાનીયતથી બિલાફ છે; કુસૂરવારને સજા અને બેકુસૂરને પનાહ એ જ કાનૂને ઇન્સાનીયતનો હક્ક અને સાફ ઇન્સાફ છે !” દૈવતખાને માનવધર્મની મહત્તા દર્શાવી.

“એમને પકડવામાટે કુર્માને સુલ્તાન છે !” ઇનાયતુલ્લા બોલ્યો.

“એમને બચાવવામાટે કુર્માને સુબહાન છે !” દૈવતખાને કહ્યું.

“સુલ્તાન ખૂબાર છે !” ઇનાયતુલ્લાએ ડર બતાવ્યો.

“બેકસોનો ખુદા મદદગાર છે !” દૈવતખાને દૃઢ ઉત્તર આપ્યું.

“આનો અંતમ સારો નથી !” ઇનાયતુલ્લાએ હુદ્દગાર કાઢ્યો.

“એ બોલવાનો હક તમારો નથી !” દૈવતખાને આંખોમાંથી અંગાર વર્ષાવીને એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું; અને કહ્યું કે:-

“મેહમાન એ મારા ગરીબોપાસ . માલોબર નથી;

એ બેકસોના હાથમાં પચકાં નથી ખંબર નથી.

લાચાર એવાં ઝૂંપડું રહેવા નથી કે ઘર નથી;

સુલ્તાન સામો થાય એવો કોઈ તાલેવર નથી.

આ જીવં જતાં એમને તમ હાથમાં ધરવા નથી;

આગળ સારો હોય તો અંતમની પરવા નથી !”

“આજ આપનો છેલ્લો જવાબ છે?” ઇનાયતુલ્લાએ ખાત્રી કરી લેવામારે ખોંચીને સવાલ કર્યો.

“હા; એ જ છેલ્લો જવાબ કે જેમાં આકેષતનો સવાલ છે.” દૈવતખાને પોતાના વચનમાં દૃઢ રહીને કહ્યું.

“ત્યારે અમે ચાલતા ચઢએ?” ઇનાયતુલ્લા બોલ્યો.

“હા; જઓ; પણ હું સુલ્તાનપર એક રુકો લખી આપું છું તે લેતા જઓ.”

એમ કહીને દૈવતખાન પોતાના ખાનગી ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

ધોરીવારમાં જ દૈવતખાનની મોઢોર સાથેનો એક રુકો લાવીને એક ગુલામે

ઇનાયતુલ્લાના હાથમાં આપ્યો અને કહ્યું કે: “આ રુકો દિલ્લીના નામદાર

સુલ્તાનને હાથોહાથ આપવાનો છે; અને અમારા સૂબેદાર સાહેબે કહેવડાવ્યું છે

કે; જો તમારો અહીં એક બે દિવસ રહેવાનો અને આરામ લેવાનો ઇરાદો હોય,

તો ખુશીથી શાહી મેહમાંસરામાં રહો; ત્યાં ખાવાપીવા અને સૂવા બેસવાનો

તમને બધો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં આવશે.”

“આમ અમારો સુસાદિરખાનામાં એક દિવસ રહેવાનો ઇરાદો હતો; પણ

સૂબેદાર સાહેબ ન્યારે આટલી મેહરબાની બતાવે છે તો ત્યાં જવાનું કાંઈ પણ

કારણ નથી; શાહી મેહમાંસરા ક્યાં છે વારુ?” ઇનાયતુલ્લાએ રુકાને પોતાની

પાઘડીમાં ખોસી એ પ્રમાણેનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ચાલો; આવો મારી પાછળ;” એમ કહીને તે ગુલામ ચાલવા લાગ્યો અને

શાહી ઘોડેરવારે ધીમી ચાલથી પોતાના ઘોડાને ચલાવતા તેની પાછળ પાછળ

ચાલતા થયા. તેઓ મેહમાંસરામાં પહોંચી ઘોડાને તળેલામાં બાંધી પોતાનાં

કપડાં બિતારવા લાગ્યા; એટલામાં તો મસ્જિદના મીનારપરથી સુલ્લાની અગ્નિ

સાંબળવામાં આવી અને તે પ્રભાતકાલિક નમાજની સૂચના હોવાથી તે સર્વ

વત્તુ કરીને નમાજ અથવા ખુદાની બંદગીમાં મરાગલ થયા.

* નમાજ પહેલાં સુસંસ્કારનો જળવડે બે શરીરશુદ્ધિ કરે છે તેને વત્તુ

કહેવામાં આવે છે. એ વત્તુનો વિધિ આ પ્રમાણેનો છે: પ્રથમ હાથના પહેાંચા

ઘાઘને નમાજ સુસંસ્કાર મોઢામાં પાણી લઈ ડોળવેા કરી નાખે છે; ત્યાર પછી

કપાળપર પાણી સીંચે છે, આખું મોઢું ધુએ છે અને સહુથી છેલ્લે પગને ઘાઘ

સાફ કરવામાં આવે છે. એ વિધિ થઈ રહ્યા પછી નમાજ પઢી શકાય છે.

ઇસ્લામમાં આ વિધિ અતિશય અગત્યનો હોવાથી મોટાં મોટાં શહેરોમાંની

મોટી મોટી દરેક મસ્જિદમાં અવશ્ય એક જળાશય આંગણમાં હોય છે જ અને

તેના પાણીનો એ વત્તુમાં ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ સિંધમાંનાં કેટલાંક ગુમોમાં એવા

જળાશય વિનાની નાની નાની મસ્જિદો પણ મારા જોવામાં આવી છે અને ત્યાં

જળાશય ન હોવાથી માટીના ઘડા પાણીથી ભરીને તૈયાર રાખવામાં આવે છે કે

જેથી મસ્જિદમાં નમાજ પઢવા આવનારને વત્તુ કરવામાં હરકત ન થાય. નમાજ

દરેક સુસંસ્કારને મસ્જિદમાં જ ધને જ પઢવી જોઈએ; એવું મળહબતું સખ્ત ફર્માન

ન હોવાથી ગમે તે સ્થળે નમાજ પઢી શકાય છે; પણ નમાજ પૂર્વે વત્તુનો વિધિ

તો કરવો જ જોઈએ અને તે એક લોટા પાણીથી ગમે ત્યાં કરી શકાય છે. એટલા-

મટિ જ સુસંસ્કાર સુસાદિરો ન્યારે પણ પ્રવાસમાં નીકળે છે, ત્યારે પાણી

હજાહત ફરી રહ્યા પછી ઈનાયતુલ્લાએ પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે: “દોસ્તો, મને હજી એવો શક છે કે, આલમખાન અહીં આવેલો છે અને સૂબેદારે તેને કોઈ સલામત જગ્યામાં છુપાવી દીધો છે. અહીં આરામ લેવાનું કારણ બતાવી એક બે દિવસ રહી જવામાં મારી એ મક્કદ્દ સમાયલી છે કે, બની શકે તો તેનો પત્નો મેળવવો; જો તે મળી આવે તો તેને પકડીને દિલ્લી તરફ લઈ જવો અને જો તે અહીં નથી જ એવી ખાતરી થઈ જાય, તો પછી લાચારીએ ખાલી હાથે કોરાના કોરા રહીને ચાલ્યા જવું.”

આલમખાન મળે કે ન મળે તેની સાથે આપણો કરો સંબંધ નથી; કારણ કે, તે પકડાશે, તો એ બહાદુરીનું ઇનામ તમને મળશે, કાંઈ અમને મળવાનું નથી; એ તો “બાગ લગાવે કલ્લૂંઝ ઔર ફૂલ ખાવે લલ્લૂંઝ !” એવો દુનિયાનો કાયદો જ થઈ ગયો છે. પણ અહીં બે દિવસ સૂબેદાર સાહુબના મેહમાન થઈને રહીશું તો માલપાણી પણ મળશે અને આરામ મળવાથી સફરની તકાન પણ ટળશે, એટલા પૂરતા આપણે આપ સાહુબના અહીં બે દિવસ રહી જવાના ઇરાદાને ટેકા સાથે ચાંબડો પણ આપવાને તૈયાર છીએ !” એવારાખાને પોતાના અંતરનો ખરેખરો અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો.

×

×

×

×

હવે આપણે આલમખાનને દૌલતખાને શુલામ સલીમ સાથે જે ભૌંચરામાં મોકલ્યા હતા, ત્યાં જઈએ અને ત્યાંની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીએ. સલીમ આલમખાનને લઈને નદીના કિનારાપર આવી લાગ્યો અને એક નાની નૌકામાં બેસી તે બંને સામા કિનારાપર પહોંચી ગયા. ત્યાંથી લગભગ અડધા ગાલ જેટલો પંથ કાપીને તેઓ જોળનાયના એક પુરાતન અવશેષમાં આવી પહોંચ્યા. ચન્દ્રના પ્રકાશમાં એ અવશેષ કોઈ રાજમહાલયનો હોય, એવી તેના બાહ્ય આકાર અને ફેરવાંક વિશિષ્ટ ચિહ્નોને જોઈને કલ્પના કરી શકાતી હતી. સલીમની પાછળ આલમખાને પણ તે અવશેષના અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. એક ભક્ત આવાસના એક ખૂણામાં એક નિઃસ્વરણી દેખાઈ, તેપરથી તેઓ નીચે હતર્યા. સો પગથિયાં હતરીને ભીંત વચ્ચે આવવાથી અટકી જભા અને સલીમે ભીંતના એક વિશિષ્ટ ભાગને દબાવતાં વચ્ચેની ભીંત એક ખાલૂ હટી ગઈ, તેઓ આગળ વધ્યા અને ભીંત તેમની પાછળ આગળ હતી તેવા જ આકારમાં પાછી પોતાના પૂર્વસ્થાનમાં આવી ગઈ. સલીમે ગંધકની દીવાસળી સળગાવીને પાસે જ એક દીપક હતો તે સળગાવ્યો અને તેના પ્રકારનો વિસ્તાર થતાં આલમખાન જોઈ ચક્ર્યો કે તે નામની શુદ્ધ હોવા છતાં

માટે કોઈ મણુ ધાતુ કે મુત્તિકાનું એક પાત્ર અને ‘મુસલ્લા’ એ બે ચીજો તો પોતાની સાથે અવશ્ય રાખે જ છે. ‘મુસલ્લા’ એટલે નમાજ વખતે જમીનપર પાયરીને તેપર બેસવા અને જભા રહેવા માટેનો જમીનપોશ. ખાસ ‘મુસલ્લા’ ની ગયરહાલનીમાં કોઈ પણ સ્વચ્છ વસ્ત્રનો મુસલ્લા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય છે. હિન્દુઓના પૂજનસમયના ‘આસનિયા’ કરતાં ‘મુસલ્લા’ ની લંબાઈ પહોળાઈ કાંઈક વધારે હોય છે; કારણ કે, નમાજને તેપર ગોઠવાણુમંડીએ બેસી મસ્તકને ભૂમિપર નમાવીને સિજદો કરવો પડે છે.

સારા રાજમહાલયને પણ લગભગ એવી ત્યાં માનવનિવાસમટિની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. એક ઝોરડામાં એસવામટિનાં પાપાણનાં આસનો, સુવામોટા પલંગ અને બીજાં પણ શર્યા આદિ આવશ્યકીય વસ્તુઓ ઉત્તમ રચનાથી રાખેલી હતી. તે ઝોરડામાં આલમખાનને નિદ્રા લેવાનું કહી સલીમ પોતે તે ઝોરડાના દરવાજા પાસે પધારી પાયરીને સૂઈ ગયા. સલીમના મસ્તિકમાં પણ અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કનું યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી નાદિરાખાનમ પ્રમાણે પ્રભાત થતાં સૂઈ નિદ્રાદેવીનો તેનાં નેત્રોમાં પણ નિવાસ ન થયો તે નજ થયો. ગુહાભૂમિના ગહન ગર્ભમાં અને આરે તરફથી બંધ હોવા છતાં આલમખાન જે ઝોરડામાંની શર્યામાં પડ્યો હતો, ત્યાં પવનની એવી તો સુખર મંદ મંદ લહરી આવ્યા કરતી હતી કે તેના મનમાં જરા પણ અશાંતિ કિંવા શરીરમાં ઉત્તાપ કે ગભરાટ જેવું કશું પણ પરિણામ થયું નહિ. માત્ર પોતાની મંત્રરેનજર નાદિરા અલારે તેની પાસે હોત, તો એ ગુહામાંનો નિવાસ બિહિરે ભરી અથવા બાગે રિદવાનતા નિવાસ કરતાં પણ તેને અત્યંત આનંદદાયક થઈ પડત !

પ્રભાત થતાં ગાઢ અંધકારના સ્થાનમાં મંદ મંદ પ્રકાશનો ત્યાં અધિકાર થવા લાગ્યો અને તેથી ભૂમિના ઉપરિભાગમાં સૂર્યનાં તેજસ્વિ કિરણોના પાત થયેલો હોવો લેઈએ, એવી સહજ કદપના કરી શકાતી હતી. સલીમ તો ક્યારનોય નળ્યો હતો અને તેથી આલમખાન જેવો કુદરતી હાજતથી ફરિગ થઈ મોઢું હાથ ધોઈને ઝોરડામાં બેઠો કે, સલીમે ગરમાગરમ કાવાનો એક મોટો પ્યાલો લાવીને તેની આગળ હાજર કરી દીધો. આલમખાને પૂછ્યું કે : “આ કાવો તું ક્યાંથી લાવ્યો ?”

“હ, હુજૂર, અહીંજ બનાવ્યો !” સલીમે જવાબ આપ્યો.

“અહીંજ બનાવ્યો ?” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“હ હા; અહીં જસ્વરત પડે ત્યારે કામ લાગે એટલામોટા પાંચ માણસને ગભગ છ મહિના ચાલે એટલી ખાનપાનની બધી ચીજો, મરચું મસાલો, ધી રેલ, બળતણ અને ચૂલો ચક્કી વગેરે સર્વ સાધનો ભરી રાખવામાં આવે છે. હમણાંજ ખાવચીખાનામાં બધ હું ખાનું પકાવીશ અને વખત થતાં આપને ગરમાગરમ લોજન જમાડીશ !” સલીમે ખુલાસો કર્યો.

“આવી જગ્યામાં આવી અને આટલી બધી તૈયારી રાખવાનું કાંઈ કારણ ?” આલમખાને બીજો સવાલ પૂછ્યો.

“જરીબપરવર, એ તો આપ જાણો જ છે કે, આ કાળ લડાઈ બિડાઈ અને દગાફટકાનો છે; એટલે હુકમત અલાવનારપર ક્યારે અને ક્યે વખતે કેવી નાગ-હાની આક્રમ આવી પડશે, એનો આગળથી કરો. પણ અંદાજ કરી શકાતો નથી. અર્થાત્ જો એવો વખત આવી પડે અને દૂર ભાગી જવાની ગોઠવણ ન થઈ શકે, તો પોતાનો અંતુક વખત સૂઝી બંચાવ કરવાને અમારા સૂબેદાર સાહબે આવાં કેટલાંક છુપાં સ્થળો સુકરેર કરી રાખ્યાં છે અને તેમના લેહ માત્ર ચાર પાંચ વક્ષાદર અને નંનિસાર ગુલામો વિના સૂબેદાર સાહબે બીજા કોઈને પણ જણાવ્યો નથી.” સલીમે કારણનો સ્ફોટ કર્યો.

“ત્યારે બેશક તું પણ તે નંનિસાર ગુલામોમાંનાંજ એક છે, એમ મારે માનવું જ લેઈએ.” આલમખાને કહ્યું.

“એ હુંદરની કદદાંની છે; આ શુલામને જાનિસાર નામથી સરકારનું કચેરો છે; એ મારા કદદાંને આકાની મેહરખાની છે!” સલીમે ખાક સારી ખતાવી.

આ વાર્તાથીત કરતાં કરતાં આલમખાને કાવો પી લીધો અને ખાલી પ્યાલો ઉપાડી સલીમ આવર્યાખાનામાં ગયો અને આલમખાન તે શુહામાંના જરા પેલી તરફનાં ભાગમાં આવેલા પાણીથી છલાછલ ભરેલા હોળમાં સ્નાનમટિ બિતર્યો. એ પાણીનો હોળ નાનો, ચારે તરફથી પત્થરની પાળ બાંધેલા અને સુંદર હતો; તેમાં ઉપરના ઝરેલામાંથી પાણી આવતું હતું અને નહાયા પછી એક ખૂણામાંના ફાટા કાઢી નાખતાં તે પાણી નીચેનાં ખાળકામાં નીકળી જતું હતું. સલીમે એ બધી ચીજો તેને સંવારમાં જ ખતાવી દીધી હતી.

તે સ્નાન કરી પોતાના ચોરડામાં આવી વસ્ત્ર પહેરીને પાછો વિચારમાં લીન થયો. વિચારમાં કેટલો સમય વીતી ગયો એનું તેને જરા પણ ખાન ન હોતું. ન્યારે સલીમ આવ્યો અને તેણે ‘હુંદર, ખાતું તૈયાર છે!’ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે જ વિચારનિદ્રાનો લોપ થતાં તે શુદ્ધિમાં આવ્યો. તેને જમાડી, પોતે પણ જમી લઇને સલીમ આલમખાનને “બન્દાનવાજ, સુખેદાર સાહબ હવે થોડા સમયમાં આવશે, એટલે તેમને લાવવામાટે હું બહાર નહીં છું; આપ ગભરાશો નહિ; અહીં કોઈ પણ જાતનો ખોલ નથી!” એ પ્રમાણેની આશ્વાસનમયી સૂચના આપીને બહાર જવામાટે ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

આલમખાનનો પોતાના કાકાના વચનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવા છતાં પણ તેની અત્યારની કફેડી હાલતે તેને ગળાત્કારે સંશયપિશાચના પાશમાં સપડાવી દીધો. તેના વિશ્વાસવ્યાપ્ત હૃદયમાં પણ સંક્રાપિશાચિનીએ સંચાર કરવા માંજ્યો. “અહીં દગાખાજીથી મને કયદ કરી છેવટે મારું ખૂન કરી લાશને અહીં જ દફનાવીને આ ગારને જ મારી ગોર બતાવવામાં આવે, તો મારી નાદિરાને મારા ઇન્તકાલની પણ ખબર પડી શકે ખરી કે? અરે તે બિચારીને પોતાના સૌહરની કબ્રપર ચાર આંસુ ખેરવાનું નસીબ પણ ન મળી શકે! પાકનહ પરવરદિગાર, હું જ હવે છે આ બેકસોનાકિસનો બચાવનાર અને મદદગાર!! તારા વિના કોઈ બચાવનાર નથી, આ લાચારનો હવે તારા વિના બીજો કોઈ પણ આધાર નથી!!-

મજબૂરથી કિસ્તી અમારી પાર તું કરનાર છે;

તુફાનમાંથી નાવ તારા નામથી તરનાર છે!

શુહામાંથી સલીમ જે વેળાએ નીકળીને બાહ્ય ભાગમાં આવ્યો તે વેળાએ સૂર્યનારાયણનો રથ ખરાબર આકાશના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યો હતો અને શરદતુના સૂર્યનાં તીવ્ર કિરણો શરીરપર પડીને શરીરમાં સોયની અણીના સ્પર્શ જેવી સંવેદના ઉપજાવતાં હતાં. આસપાસ દૃષ્ટિ કરતાં કોઈ પણ મનુષ્ય તેના જવામાં ન આવ્યો અને સુખેદારના આગમનમાં અઘાપિ અવકાશ હોવાથી પુરાતન અવશેષોમાં ને અખતેમ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. એ ખંડિયેરામાંની પત્થરની ભડી દીવાલોના ગર્ભમાંથી આગળ એક બે વાર તેને ભૂતી પુરાણી કેટલીક સોના-મોહોરો મળી આવી હતી અને તેથી લોભ લાગતાં ન્યારે પણ ત્યાં આવવાનો અને ફરવાનો પ્રસંગ મળતો ત્યારે તે પોતાના તે સમયને સોનામોહોરોના

રોધમાં જ વ્યતીત કરતો હતો. આજે પણ એ જ આશાથી તે અવરૂંધોની માપણી કરવા મંડી ગયો. ભટકતાં ભટકતાં એક પ્રહર જેટલો સમય વીજળીના કંબકારાની પેઠે પસાર થઇ ગયો, પણ સોનામોહોરોનો ક્યાંય ખતો મળી શક્યો નહિ. સોનામોહોરોની આશાએ માત્ર એટલી સગવડ તેને કરી આપી કે, આમતેનો વખત કંટાળાબરેલો થઇ પડત, તે વખત જેની કલ્પના પણ ન કરી શકાય તેટલી અડપથી વીતી ગયો અને તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિ થતાં જ દૈવતખાનની સૂચનાનું સ્મરણ થવાથી સહીમ અવરોધોના જે વિભાગમાં ભ્રમણ કરતો હતો ત્યાંથી ચાલી સૂળેદારના આવવાના માર્ગમાં આવીને તેના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. નિયત સમયે દૈવતખાન આવી લાગ્યો અને સહીમને જોઇ સંતોષ-દર્શક મુદ્રા અને ગંભીર સ્વરથી કહ્યું કે: “સહીમ, સુલ્તાનના ઘોડેસ્વારો શાહી મેહમાંસરામાં બેઠ્યા છે અને તેઓ બે દિવસ અહીં રહેવાના છે. હું મહલમાંથી અહીં આવવા નીકળ્યો તે વેળાયે મને ખબર મળ્યા કે, તેમાંના બે જવાનો સાદા પોશાક પહેરી ખપોર થતાં બહાર ચાલ્યા ગયા છે ને તેઓ હજી પાછા ફર્યા નથી. તું અહીં જ ફર્યા કરજે, હું ગારમાં બેઠું છું અને આકૃતાખની મગરિખમાં જવાની વેળા થાય એટલે તું પણ ગારમાં ચાલ્યો આવજે; તારા આવ્યા પછી જ હું ત્યાંથી પાછો ફરીશ.” આ પ્રમાણેની આજ્ઞા આપીને સૂળેદાર શુહાના માર્ગમાં આગળ વધી અદૃશ્ય થઇ ગયો.

દૈવતખાને શુહામાં આવી આલમખાનના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, તે વેળાયે કેટલાક દિવસથી બિલ્કુલ આરામ ન મળેલો હોવાથી વિચાર કરતો કરતો આલમખાન ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગયો હતો અને તેથી દૈવતખાન તેના પલંગ પાસે આવીને બેસી રહ્યો, પણ તેને એનું કશું પણ જ્ઞાન નહોતું. દિવસના ત્રણ પ્રહર વીત્યા હતા, પણ શુહા ભૂમિના ગર્ભમાં હોવાથી ત્યાં સંધ્યાકાળના અંત અને નિશાના પ્રથમારંભ સમાન અંધકાર પ્રસરેલો હતો, એટલે દૈવતખાને પ્રથમ દીપક પ્રકટાવ્યો અને ત્યારપછી આલમખાનને નિદ્રામાંથી જાગૃત કર્યો. આલમખાન મોહુ ઘોઘને તેની પાસે બેઠો અને તેમની વચ્ચેનીયે પ્રમાણેના અગત્યના વાર્તાલાપને આરંભ થયો:-

“આલમખાન, તારા પંજળમાં આવવાની અહીં આવેલા ઘોડેસ્વારો પાછા દિલ્લી પહોંચતાંની સાથે જ સુલ્તાનને ખબર પડી જશે; અત્યારે આ સિપાહીઓને તો કાંઈક નર્મી અને કાંઈક ગર્મીથી મેં દબાવી અને સમન્નવી દીધા છે; તારા આવવાની વાત તો મેં કબૂલી જ નથી; માત્ર નાહિરા બેગમ બે શુહામાં સાથે આવ્યા છે અને આલમખાન બિહાર અથવા ચિત્તોડના દરબારમાં પનાહ લેવાને ચાલ્યો ગયો છે, એવી જ મેં તેમને યાચ આપી છે. પણ હવે બે વધારે દિવસ પંજળમાં તારું રહેવું યાચ, તો એ વાત છુપી રહી શકવાની નથી; એટલા માટે જેમ અને તેમ હતાવળથી પંજળને છોડી બીજા કોઈ નિર્ભય સ્થાનમાં જવા માટેની તારે તૈયારી કરવી જ જોઈએ.” દૈવતખાને સલાહ આપી.

“જ્યારે પોતાના કાકા જ આ કમનસીબને પનાહ નથી આપી શકતા તો બીજો કોણ પનાહ આપશે? પોરકાને પંખાતમાં પડવાનું શું કારણ હોય? હવે

તો રખડી રખડીને બેગેરિકકન મરી જવાનું જ મારા નસીબમાં લખાયલું છે !” આલમખાન બહુ જ નિરાશ થઈ ગયો અને નિરાશાથી જ બોલ્યો.

“અત્યારે તું જાણે છે કે, ઈશ્વાહીમે પોતાના વખતને વિચારીને બધા અક-
ગાન સરદાર તથા જગીરદારને તેમની માગણી મુજબના હક્કો આપી તેમ જ
ખીજી રીતે પણ તેમને ખુશ રાખીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા છે. આખા હિન્દુ-
સ્થાનમાં જો અંદરખાતેથી તેના કોઈ પણ દુશ્મન હોય તો તે આ પંખખનો સૂબેદાર
દૌલતખાન અને બિહારના જનતંત્રીન સૂબેદારનો સાહબખદો બહાદુરખાન
એ બે જ છે. એવાડનો જંગળહાદુર મહારાણો સંઆમસિહ પણ ઈશ્વાહીમનો જની
દુશ્મન છે ખરો, પણ આપણે પણ મુસલમાન હોવાથી તે આપણો મદદગાર થાય
કે નહિ તેમણે શક છે. એટલે કે, જો અત્યારે સુલ્તાન સાથે લડાઈ થાય તો
એક તરફ સુલ્તાન અને બધા અકગાન સરદાર તથા જગીરદારો અને એક તરફ
હું અને બહાદુરખાન એવો રંગ જામે. એ લડાઈ પણ જગાડીએ, પણ સુલ્તાનની
ફીજ સાથે જો હું અને બહાદુરખાન પોતાની ફીજના જોરથી ખરાબર ટક્કર ન
ઝીલી શકીએ, તો ઉલ્ટા હાંસીને લાયક થઈ જઈએ. દિલ્લીના તાજે તખ્તને
ખરો હકદાર વારિસ તું છે અને તેથી દિલ્લીના તખ્તપર તને બેઠેલો જવાની મારી
દિલી તમત્રા છે; પણ શું કરીએ કે, અત્યારે આપણો કોઈ ઇલાજ નથી. જો
આપણને કોઈની મોટી અને જોરાવર ફીજની મદદ મળી શકે, તો જ આપણી
ખુશ અને મક્કસદો બર આવે !” દૌલતખાને પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવીને નિરા-
શાનો જ રંગ બતાવ્યો.

“તેથી મદદ અત્યારે મળવી દુશ્વાર છે, દુશ્મનની તલ્વાર ખેરહમ ખૂખાર
છે અને મારી કમ મને આશા ભર્યો જ આ દુનિયામાંથી અકાળે ખેંચી લઈ જવા-
માટે તૈયાર છે !” આલમખાને વિદીર્ણ હૃદયનું દર્શન કરાવ્યું.

દૌલતખાન મહા ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો અને કેટલીક વારની વિચાર-
મગ્નતા પછી જાણે કોઈ ઉપાય સૂઝી આવ્યો હોય તે પ્રમાણે મુખમંડળમાં કાંઈક
પ્રકુલ્લતાની છટા બતાવીને કહેવા લાગ્યો કે : “આલમખાન, આશાનું માત્ર એક
સ્થાન છે, પણ જો તારાથી દૂરના દેશમાં જવાનું અને પ્રવાસનાં સંકટો વેઠવાનું
સાહસ કરી શકાય, તો !”

“જો આશાની સફળતાનો નિશ્ચય હોય, તો હું આકાંક્ષ કે પાતાળમાં જવાને
પણ તૈયાર છું, તો પછી દૂરના દેશ કે પ્રવાસનાં સંકટોનો ભય વ્યર્થ છે.” આલમ-
ખાને વીરતા અને નિર્ભયતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“તું એ જાણે છે કે, આજથી છ વર્ષ પહેલાં કાબુલના સુલ્તાન બાબરે
હિન્દુસ્તાનપર પોતાની પહેલી ચઢાઈ કરી હતી ? તે વખતે પંખખમાં આવીને
તેણે ઈશ્વાહીમને એવો સંદેશો કહાવ્યો હતો કે, ‘પંખખ પ્રાંત તેમજના વંશજોની
માલિકીનો હોવાથી તે પ્રાંત અમને પાછો આપો અને નહિ તો અમારી સાથે
લડવાને તૈયાર થાઓ !’ પરંતુ કેટલીક પ્રતિકુલ પરિસ્થિતિના કારણથી તે ચીનાબ
નદી સુધી આગળ વધીને પાછો કાબુલ તરફ ચાલ્યો ગયો હતો. એ જ વર્ષમાં તે
પાછો હિન્દુસ્તાનમાં ખીજવાર આવ્યો, પણ કાશ્ગરના રાજાએ બંદખ્શાન પ્રાંતપર
ચઢાઈ કરવાથી તે પ્રાંતના બચાવમાટે ખીજવાર પણ અહીં કાંઈ કર્યા વિના એમને
એમ જ તેને કાબુલ તરફ પાછા વળવાની ફરજ પડી. પાછો ખીજે વર્ષે તે સિયાલ-

દોઢ સૂધી આવીને એવા બે કાંઈ કારણથી પાછો સ્વદેશમાં આવ્યો ગયો. એ તેના છેલ્લા આગમનને પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં છે, અત્યારે કાબુલમાં તેની સંતા બહી ન સારી નભેલી છે, તેની ફીજ નેરાવર છે અને હિન્દુસ્તાનપર પોતાનું નામનું વર્ચસ્વ રાખવાની તેની લાંબા વખતની મહત્વાકાંક્ષા હેતુથી જ તે તેની પાસે નબરે, તે તારો ત્યાં સારો સહાર થશે અને જોઈતી મદદ પણ મળશે, તે કાંઈ હિન્દુસ્તાનને પોતાનું હંમેશનું નિવાસસ્થાન બનાવી અહીં રહેવાનો નથી એટલે બધિયતના ભયનું પણ કાંઈ કારણ નથી.” દ્વૈલતખાને બાબર પાસે જવાનો આલમખાનને ઉપદેશ આપ્યો.

“અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાંથી ક્યાંયથી પણ કરી મદદ મળવાની આશા નથી ન રહી, એટલે સાચારીએ બાબર પાસે જવા વગર ખીલે ઇલાજ નથી; નહિ તો ખરી રીતે ખરદેશીને પોતાના દેશમાં લાવી પોતાના ધરતા ભેદ બતાવી દેવા, એ વિશે મારો તો સદાસર્વદા વિરોધ અભિપ્રાય છે.” આલમખાને કિયિદ્ રાજનીતિનો ઇશારો કર્યો.

“અત્યારે તો વખતને માન આપવું જ પડશે; પછીનો વિચાર પછીથી કરી લેવાશે.” દ્વૈલતખાને કહ્યું.

“તો ભલે ખુદામાં વિશ્વાસ અને તવકલપર આધાર રાખીને હું ત્યાં જવાને તૈયાર છું.” આલમખાને અનુમતિ દર્શાવી.

“તો હજી, જ્યાં સૂધી દિલ્લીના સિપાહી અહીં છે, ત્યાં સૂધી એ દિવસ તારે આ અંધેરી ગારમાં જ વીતાડવા પડશે; ત્યાર પછી હું બાબરપર મારા નામનો એક રુકો લખી આપીશ, તારી સાથે એ વિશ્વાસપાત્ર માણસ પણ આપીશ અને તારા પ્રવાસની ખીજ પણ જોઈતી તૈયારી કરી આપીશ. એ વિશે હવે તારે યોક્કર રહેવું.” દ્વૈલતખાને કહ્યું.

“પણ મારી વસીલા વગરની બેગમ નાદિરાનું શું યરો? તે બિચારી ક્યાં અને કોની પતાહમાં રહેશે?” આલમખાને ખીજ ચિન્તા રહી કરી.

“નાદિરા મારી દુષ્ટર છે, તે વસીલા વગરની નથી, તેનું સારું જ યરો, તે મારી પતાહમાં રહેશે. નાદિરાની તારે બંદા પણ ચિતા ન રાખવી.” દ્વૈલતખાને આશ્વાસન આપ્યું.

“કિબ્લે બરતર, જે આલમનો અને આલમના સુલ્તાનોનો પણ સુલ્તાન છે; જેનું આકાશ નક્ષત્રસ્વપ્ન હીરાથી ગ્રગમંગી રહ્યું છે; જેની જમીન જવાહિરાતથી બરપૂર છે; જેનો ખર્જનો ઇન્સાનતા આરામમાં ઘુલ્યો છે; જેનો બનાવેલો આકૃતાળ દિવસે અને ચંદ્ર તથા તારક રાત્રિના સમયમાં આપણામાંટે પ્રકાશે છે; જેનો સુન્દો વાયુ આપણને શીતલતા આપી દરિયામાં આપણી કિસ્તીઓને ચલાવે છે; જેની સરજમીન કામ કામ મહાસાગરથી ભરેલી છે, કે જેથી બિલ્હરી કુચન સમાન વૃદ્ધિ વર્ષે છે અને જે અલ્લાહના દુનિયારૂપ આનન્દમય મકાનમાં ઇન્સાન આમતેમ ફરીને આનન્દવિહાર કર્યો કરે છે, તે અલમલેકો* જ પોતાના

* કુરાન શરીફમાં અલ્લાહનાં જે નવાણું નામો પૈદગીમાં આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાંનું એક નામ ‘અલ-મલેકો’ પણ છે. ‘અલ-મલેકો’ એ નામનો અક્ષરાર્થ એવો છે કે, ‘સુલ્તાનોનો સુલ્તાન’. એટલે કે, “તે સર્વ સુલ્તાનોના સુલ્તાનને ‘અલ-મલેક’ કહીને બોલાવો કે જે પથદા ચઢેલી ચીજોનો સરજનહાર અને માલિકો મુખતાર છે.”

આ શુભામપર મેંદરની નજર કરી સારો વખત બતાવશે, તો આપના એહસાનેને હું ભૂલી નવોનો નથી ! મારાથી બની શકશે તેટલી હું આપની સેવા કરી છૂટીશ.” આલમખાને ખુદાની મેહરબાની માગીને કર્તવ્યનું દર્શન કરાવ્યું.

“આમીન !” દૈવતખાને ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“ત્યારે હવે આ આપણે ઠરાવ નક્કી થઈ ગયો !” આલમખાન બોલ્યો.

“કોઈ પણ વાતને નક્કી થઈ ગયેલી માનવી એ શયતાનનું કામ છે; કારણ કે, મોલાની મરજી વગર કોઈ પણ કામ બની શકતું નથી. આપણે અમુક પ્રકારનો વિચાર કરી રાખ્યો છે, પણ તેની સફળતા ખુદાએપાકના હાથમાં છે !” દૈવતખાને કહ્યું.

આલમખાને તૌબા કરીને મનમાં ખુદાની ખરા દિલથી મોઝાફી માગી અને કહ્યું કે;—

“આપનાર સહુ વસ્તુનો, સાચો તે સુલ્તાન;
માલિકનો માલિક તે, તેનું ધરતું ધ્યાન !”

એ જ વખતે સલીમ ચોરડામાં આવ્યો અને કહ્યું કે: “બંદાનવાન, આપ ગારમાં આવ્યા ત્યાર પછી કોઈ એ માણસ ખંડિયેરામાં આવી કાંઈક ગુસ્સપુસ્સ કરતા આમ તેમ કર્યો કરે છે; કારણ કે, મને તેમણે જોયો છે. હું તેમની નજર ચૂકાવીને અહીં આવી પહોંચ્યો છું.”

“તારી પાસે હથિયાર છે ?” દૈવતખાને પૂછ્યું.

“એક તમ્બો છે અને એક કટાર છે.” સલીમે જવાબ આપ્યો.

“આલ ત્યારે મારી સાથે;” એમ કહેતાંની સાથેજ છુટ્ટો શેર ઊડીને ઊભો થઈ ગયો.

“હું પણ સાથે આવું ?” આલમખાને પૂછ્યું.

“નહિ; તારું કામ નથી !” દૈવતખાન એ પ્રમાણે કહીને ચાલવા લાગ્યો.

દૈવતખાન અને સલીમ ગારના દ્વારને ખોલી સીડીપર ચઢ્યા અને ઉપરથી નીચે પ્રમાણેના વાર્તાલાપ તેમને સંભળાયા;—

“દૈવતખાનનો શુભામ આ જતાપરથી ઊતરીને ક્યાંક ગયો !” એક વ્યક્તિએ કહ્યું.

“પણ નીચે ઊતરીને હું જોઈ આવ્યો, પણ ત્યાં તો બીંત વગર ખીતું કાંઈ પંજુ નથી.” બીજી વ્યક્તિએ જણાવ્યું.

“પેલા ગામડિયાના જણાવ્યા પ્રમાણે આ ખંડિયેરામાં કેટલાંક છુપાં બૌંયરાં છે અને મારી ધારણા પ્રમાણે તે તેવા જ કોઈ બૌંયરામાં ઊતરી ગયો હશે.” પ્રથમ વ્યક્તિએ વાદ કરવા માંડ્યો.

“પણ તેની સાથે આપણે શો સંબંધ ?” બીજો પુરુષ બોલ્યો.

“એ કે, કદાચિત્ આલમખાનને એવા કોઈ છુપા બૌંયરામાં છુપાવી રાખવામાં આવ્યો હોય,” તો પત્તો મળી નય; કારણ કે, પોતાની ખીબીને અહીં મોકલી તે ચિત્તોડ કે ખિદારના દરબારમાં ગયો હોય, એવી મારી માન્યતા નથી.” પ્રથમ પુરુષે પોતાના સંસ્થને મકાસ કર્યો.

“હીક છે; ત્યારે આક્રતાબ તુલ્ય થવાનો વખત થવા આવ્યો છે, માટે આવો

આપણે આટલામાં છુપાઈ બેસીએ અને આ રસ્તેથી ઢાઈ બહાર નીકળે છે કે કેમ, એની તપાસ રાખીએ.” બીજા પુરુષે એ વાત ગળે ઉતરવાથી સંતાદ આપી.

એ વાર્તાલાપ કરનાર પુરુષો હજી તો ત્યાંથી બે ચાર ડગલાં પણ નહિ ભરી શક્યા હોય એટલામાં તો શુદ્ધામાંથી હજંગ મારીને બહાર નીકળતા મૃગરાજ મહાણે દૌલતખાન અને સલીમ એકદમ બહાર નીકળી આવ્યા અને તે અજ્ઞાત પુરુષોનાં શરીરપર ધસી જઈને તેમને જમીનપર પછાડી તેમની છાતીપર ચઢી બેઠા. દૌલતખાને વનરાજ સિંહસમાન ગર્જના કરીને કહ્યું કે:—“તમે કોણ છો અને આ વખતે આ ખંડિયેરામાં ચોરી છુપીથી શા માટે કરો છો? તમે ચોર છો કે બચસુ છો?”

પોતાના મરણને પાસે આવેલું જોઈને તેમણે તે મરણના પંજમાંથી ફરવા માટે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું કે:—“મેહરબાન, અમે ચોર પણ નથી અને બચસુ પણ નથી; અમે દિલ્લીથી આવેલી લશ્કરી દુકાનીમાંના બે ઘોડેસ્વારો છીએ. ફરતા ફરતા અમે અચાનક અહીં આવી લાગ્યા અને આ ખંડિયેરાને જોઈ શહરમાં જવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં આપે અમારાપર હમલો કરીને અમને પછાડી નાખ્યા.”

“તમે દિલ્લીના ઘોડેસ્વાર છો એ ખરી વાત, પણ ફરવામાટે આવ્યા છો એ ખોટી વાત. તમારી હમણાંની બધી વાતચીત મેં સાંભળી છે અને તેથી તમે બચસુસાગીરી કરવાને આવ્યા છો, એ નિર્ધિવાદ છે. બચસુસને મોતની સજા મળવી જ જોઈએ, એવો કાયદો હોવાથી શુદ્ધાના નામને જખાનપર લાવો અને મરવાને તૈયાર થાઓ.” એમ કહેતાંની સાથે જ દૌલતખાને એકને પોતાના ખંજરથી ખલાસ કરી નાખ્યો અને બીજાની છાતીમાં સલીમે પોતાની ગોળી ચલાવી દીધી.

બન્નેની લાશોને પાસેના એક અવાવસ્થા ફૂવામાં નાખી દીધા પછી દૌલતખાને સલીમને કેટલીક સૂચનાઓ આપી નગરભણી જવાને પ્રયાણ કર્યું અને સલીમ પાછો આલમખાનની હિફાજતમાં ભૂખંતગત શુદ્ધાગરમાં આવ્યો ગયો. આલમખાનને બહાર બનેલા બનાવનો તેણે સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને તે સાંભળી માથાપર આવેલી આકૃત ટળી જવાથી આલમખાને ફરી એકવાર અંતઃકરણપૂર્વક પોતાના પયદા કરનાર પરવરદિગારનો આભાર માન્યો.

એ રાતે સોજન કરીને સૂતા પછી આલમખાનને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ; કારણ કે, કાબુલ જવાનો નિશ્ચય થવાથી તેના હૃદયમાંથી ચિંતાનો કેટલોક ભાર હાલ તરત ઓછો થઈ ગયો હતો.

પ્રકરણ ૫ મું

કાબુલની સફર

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટનાને સાત દિવસ થઈ ગયા. દિલ્લીના કૌંચ જવાનોએ પોતાના શુભ થયેલા સાથીઓને શોધવાનાં ધણાં કાંકાં માર્યાં; પણ જેઓ આ દુનિયામાં જ નહોતા, તેઓ તેમને પાછા પૃથ્વીપટપર ટ્યાંથી અને કેમ કરીને મળી શકે વારુ? એવું કંટાળી જઈ નિરાશ થઈને તેઓ દિલ્લી જવામાટે ભેડા

નગરને છેલ્લી સંલામ કરી ગયા. દૌલતખાનના બે ત્રણ બરસો તેમની હીલ-આલની તૈયાર રાખતા હૈ તેઓ ખંજનની હદને ઓળંગી ગયા ત્યાં સુધી તેમની પાછળ ને પાછળ રહ્યા. તેમણે ક્યારે તે ઘોડેસ્વારોના ખંજનમાંથી નીકળી જવાના સમાચાર આપ્યા, ત્યાર પછી છૂપી રીતે દૌલતખાને રાત્રિના સમયમાં આલમ-ખાનને મહલમાં બોલાવી મંગાવ્યો અને તેના પ્રવાસમાટેની સર્વ તૈયારી કરી રાખી. બીજા રાત્રે આલમખાન કાણુલના શાહના દરબારમાં જવામાટે પોતાની જન્મભૂમિ હિન્દુસ્તાનને તથા પોતાની પ્રિયતમા પ્રાણેશ્વરી નાદિરાખાનમને છોડી જવાનો હતો.

એક મહાર રાત્રિ વીતી હતી અને આજે મધ્યરાત્રિ થતાં જવાનું હોવાથી ભોજનની સમાપ્તિ કરી દૌલતખાને પોતામાટે તૈયાર કરાવેલો ખાસ પોશાક લાવવાની આલમખાને ખાનસાર ચાસીનને આજ્ઞા કરી દીધી. પોતાના પ્રાણે-શ્વરના વિયોગને નેત્રો-સમક્ષ આવી જાણેલો જોધને પતિપરાયણ નાદિરાનાં નેત્રો-માંથી અશ્રુનો અખંડ પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. પોતાની પ્રાણાધિક પ્રિયતમાની આવી અવસ્થાને જોધને બહાદુર અને દિલાવર આલમખાન પણ પોતાના હૃદયના ઉમ-ળકાને રોધી ન શકવાથી એકદમ રડી પડ્યો. પણ સ્ત્રી અને પુરુષના હૃદયની કામળતા તથા સંવેદનામાં ભેદ એટલો જ કે, નાદિરાની રોદનપ્રવૃત્તિ લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહી અને આલમખાને બે ચાર પળમાં આત્મસંયમ કરીને આંખ-માંનાં આંસુ લૂછી નાખ્યાં. તે પોતાની અર્ધાંગિનાના હૃદયનું સાંત્વન કરતો કહેવા લાગ્યો કે;—

“નિગરપારા, આ અવસર રોવાનો અને હિમત હારી જવાનો નહિ, પણ ‘હરમતે મદ્દાં તો મદદે ખુદા!’ એ તત્ત્વને હૃદયમાં સ્થાન આપી હિમત અને દિલાવરીથી ‘ખુદાહાફિઝ’ કહી હસતે મોઢે મને વિદાયગીરી આપવાનો છે!”

“દિલાવર, દુઃખમાં દુઃખીને દિલાસો દેવો એ જેટલી સહલ વાત છે, તેટલી દુઃખીના દિલમાં તે દિલાસાની અસર થવી સહલ નથી. પાણીની માછલી પાણીમાંથી કાઢ્યા પછી દૂધમાં રાખ્યા છતાં જીવી શકતી નથી, પતંગનું જીવન કેવળ દીપકની શિખામાં બળી મરવામાટે જ સૂન્યથલું હોવાથી તે સૂર્યના પ્રકા-શને દીપકના પ્રકાશની સરખામણીમાં તચ્છ માને છે; ચક્રોને ચંદ્રનો વિયોગ મહા-વિધાતક થઈ પડે છે; વસંતકાળના વિયોગથી કોકિલા વાયાવિહીન થઈ જાય છે; ધનનાહના વિયોગે મયૂરની અવસ્થા મૃતસમાન થાય છે; વર્ષાઋતુના વિયોગથી પથીહાની વાણીનો લય થાય છે; અને વગાડનારાના વિયોગથી સુસ્વર વીણા સર્વથા નિરુપયોગી થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે જે ઔરત પોતાના શૌહરને જ જન અને ગીતોર્ધમાન માનનારી હોય છે, તે ઔરતના પ્રાણ શૌહરના વિયોગથી પળ માત્રમાં જ પ્રયાણ કરી જાય છે; અને નહિ તો ખૂરી ખૂરીને તેના દુઃખમય જીવનનો અંત થાય છે, એ શું આપ નથી જાણતા કે? અર્થાત્ આપના વિયો-ગનું મારા કામળ હૃદયમાં શું અને કેવું બર્ચકર પરિણામ થશે, એની આપને ફક્ત ‘પણ કલ્પના છે ખરી કે? ના, નથી; કારણ કે, જો તેવી કલ્પના હોય, તો આપ આમ મને છોડી જવાને એકદમ કદાપિ તૈયાર થાઓ નહિ!” નાદિરાએ એક પાપાણુને પણ પીંગળાવી નાખે તેવાં કરણોત્પાદક શબ્દોનો ફસ્કાં ભરી ભરીને પ્રચ્છાર કર્યો.

“પણ દિવારા, કોઈનો પણ વખત હમેશા એક સરખો રહેતો નથી; આક્રતાળ ભગે છે અને આયમી નય છે; માહતાળની રોશની પંદર દિવસ વધે છે તો પંદર દિવસ ઓછી થાય છે; દિવસ અને રાત હમેશા આવે છે અને નય છે; ગાડ પ્રાન પાનખર ઋતુમાં સૂકાય છે અને વર્ષા ઋતુમાં લીલાં થયેલાં દેખાય છે અને તે જ પ્રમાણે સુખના કે દુઃખના દિવસ પણ વીતી નય છે. આજે આપણો દુઃખનો કાળ છે, તે વીતી જશે અને કાલે માછો સુખનો પ્રભાત થશે. આ વિયોગ તે કંઈ હમેશનો વિયોગ નથી; થોડા વખતનો વિયોગ છે, એટલે ખુદાનું આહુલું છે તો આપણી આસા પૂર્ણ થશે, આપણો ગયેલો વૈભવ આપણને પાછો મળશે અને સુખપૂર્વક આપણો સંયોગ થવાનો સમય આવશે. પ્રયત્ન કર્યા વિના અને દુઃખ ભોગવ્યા વિના આ દુનિયામાં કદાપિ સુખ મળી શકતું નથી, એ શું તું નથી જાણતી? તું દાના અને આકલિ હોવાથી તને આમ કરતું ધટતું નથી!” આલમખાને બમ્બદદયા પ્રિયતમાને સમજાવવાનો ચત્ન કરીને કહ્યું.

“ગયેલો વૈભવ પાછો મળશે એટલે એનો અર્થ એ જ કે, આપને આપની ધારણા પ્રમાણે જો પ્રયત્નની સફળતા થાય તો દિલ્લીની ગાદી અને હિન્દુસ્તાનની શહનશાહત મળશે, આપ હિન્દુસ્તાનના નેકખંત સુલ્તાન થશો અને આપની આ કમતરીન ખાદિમા હિન્દુસ્તાનની સુલ્તાના થશે. પણ હું એમ પૂછવા માગું છું કે, ખરું સુખ શું શહનશાહ થવામાં અને શહનશાહતને ચેળવવામાં જ સમાયતું છે કે? સુખ વિશેનો મારો અભિપ્રાય એથી સર્વથા ત્રુદા પ્રકારનો છે. જંગલમાંનાં ઘાસપાંદડાંનાં ઝૂપડાંમાં રહેનાર અને શહેરાસ્તપર આલી ખુદાથી ડરી હર હાલતમાં ખુશ રહી સંતોષથી પોતાના કુળ સાથે જિન્દગી બસર કરનાર ગરીબ મદદ અને ઔરત, - રાત દિવસ પ્રખંચના વિચારોમાં પેરાવાયેલાં, દુશ્મનોના ડરથી આખી રાત નીરાંતે બીધી ન શકનારાં, ખુદાના કૃપાનને પોતાના કાયદામટિ અપમાન આપનારાં, હવસપસ્તીને દીનોઇમાન મોનનારાં અને માળાપ કે ભાઈ બહેનનાં ગળાં રેસી નાખવા સૂઝીના ગુનાહને હસ્તે યુગ્મે કરનારાં બદ્દખલત અને બદ્દનસીબ સુલ્તાન તથા સુલ્તાના કરતાં, હજાર દરજે વધારે સુખી છે; ખરા સુખનો આસ્વાદ માત્ર તેમના ભાગ્યમાં જ લખાયેલો છે. આ કાની જહાનના ચંદરોબ આરામ અને ચાર દિવસની હુકમતમટિ આટલી બધી જેહમતો અને પીડાઓ શામાટિ ભોગવવી જોઈએ, તે હું સમજી શકતી નથી-

“જહાં કાની અને ઇન્સાનની આ જિન્દગી કાની;
કાને જોવેદાની માનવી, એ સખત નાદાની.
ગુનાહો લાખ લઈ સરખર કરી દિન ચાર સુલ્તાની;
મરીને દોજખે જવા, ખરી એ વાત મેં માની.
હડાવી દીધી વાયુએ ઘણા શૂરાની રાખોને;
બાળ્યા લાખો ચિતામાં ને ગળી ગઈ કમ લાખોને!”

નાદિરાના આ વિચારો સાંભળીને આલમખાને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું કે: “નાદિરા, આજે આવા વિચારો અને મને મારા કર્તવ્યથી અળાવનારા ઉદ્દગારો તારા સુખમાંથી કેમ નીકળે છે, એના કોદને હું જાણી શકતો નથી. શું તારા દિલમાં સુલ્તાના

થવાની તમત્રા નથી? મદદ કરતાં ઔરતને તો નહોત/લાલની વધારે તમત્રા હોય છે અને તારા આવા ફકીરાના ખિયાલો કેમ વાઝે?”

“બધી ઔરતો કાંઈ નહોત/લાલને જ ચાહુતારી હોતી નથી. ઔરતની ખરી જિન્દગાની અને ઔરતનો ખરો નહોત/લાલ તે ફક્ત પોતાના શૌહરની સોહબત અને મહુબ્બત છે! લે એ જે ચીજો દિલ્લદાર ઔરતને ખાદેહકતાલાએ ધનાયત કરી હોય, તે પછી ઔરત આ દુનિયામાંની ખીજ કાંઈ પણ ચીજની તમત્રા રાખતી નથી. એટલામાટે જે નહોત/લાલના કારણથી શૌહરની સોહબત અને મહુબ્બતના ભોગવટામાં ખતરો આવી પડે છે, તે નહોત/લાલને અને તે વિશેના વિચારને પાકડામન ઔરત ધિક્કારે છે, એટલું જ નહિ પણ લાત મારે છે!” નાદિરાએ જરા જોશમાં આવીને જણાવ્યું.

“ત્યારે તારો શો અભિપ્રાય છે?” આલમખાને પૂછ્યું.

“મારો એ જ અભિપ્રાય છે કે, શહનશાહત મેળવવાની આ બધી ખટપટાને છોડો, જેમાં સ્વહાની આરામનો અંશ માત્ર પણ નથી તે શહનશાહતની પાછળ ન દોરો, હવસની ગર્દન મરેડો અને સંતોષમાં પોતાના મનને જોડો. હિન્દુસ્તાનમાં જનની અમાન ન હોય, તો મક્કાશરીફ ચાલો; આપણે ત્યાં મેહનત કરી શુબરાન કરીશું; છારાબાકળા ખાઈને પેટ ભરીશું; ધર્મ આચરીશું અને મરતાં સુધી અમનચમનથી સાથે વસી હરીશું ફરીશું અને જિન્દગી પૂરી થતાં તે પાક જગ્યામાં મરીશું તો જગતસુકામ થઈશું! લે એમ ન કરવું હોય અને પોતાના ઇરાદામાં જ સુસ્તકીમ રહેવું હોય, તો મને પણ સાથે લેતા જાઓ; હું આપથી એક પળ માત્ર પણ તૂટી થવા નથી ચાહતી!” નાદિરાએ પોતાનો અંતિમ અભિપ્રાય જણાવી દીધો.

“શુલબદન નાદિરા, કાણુલનો રસ્તો ઘણો જ ખરાબ છે; અનેક નદીનાળાં અને પહાડ તથા ટેકરીઓને ઓળંગીને જવાનું છે, એટલે તારાથી આ સફરનાં સંકટો ખમી શકાયો નહિ અને તેથી તારો સાથ મને મદદગાર થવાને બદલે સામો આફતને વધારનાર જ થઈ પડશે; કારણ કે, લે તને જરા પણ તક્લીફ થશે, તો મારી છાતી ચીરાઈ જશે. અહીં આપણા મુરખી દૌલતખાન તારી પોતાની દુખ્તર પ્રમાણે સંભાળ રાખશે અને આપણા સાથીઓ સાદિક તથા ચામીન પણ તારી તદનાતમાં હાજર છે, એટલે તને કાંઈ પણ ભતની અડચણ આવે તેમ નથી. વખત વીનતો જાય છે, માટે મને હંસી ખુશીથી રત્ન આપ!” આલમખાને નાદિરાને ચુંબનસુખનો અનુભવ કરાવીને એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“હું અહીં આપની છાયા વિના એક્લી રહેવા નથી માંગતી એવું એક ખીલું પણ કારણ છે; અને તે એ કે, બાગખાનની હિફાજત વિના ગમે તેવો સારો ખગીચો ખજા હો તો સૂકાઈ જાય છે અને હાં તો વગરમાલિકીના તે બાગને, તેમાં કેટલાક ચોર છુટારા પ્રવેશ કરીને, બગારી નાખે છે અથવા તો બગાડવાની કોશિશ કરે છે. જંગલો હિફાજત વગરનાં રહી શકે છે, પણ મનોહર અને આકર્ષક શુંકશનોની હાલત તેથી તદન ભ્રષ્ટા જ પ્રકારની છે; કારણ કે, જેનામાં જેટલી મનોહરતા અને આકર્ષકતા અધિક હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં હુરામખેદોના દાવે તેની શ્રદ્ધતા થવાનો પણ તેટલો જ પ્રમાણમાં ભય રહ્યા કરે છે.” નાદિરાએ સામિક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“એ નવો બય વળી તારા દિલમાં ક્યાંથી આવી ભરાયો? તમે સર્વને કાકા દૈલતખાન અહીંથી લાહોર લઈ જશે અને ત્યાં પોતાની બેગમ, વહૂ અને બેટીઓ સાથે તને પણ પોતાના જ્ઞાનખાનાના એક ભાગમાં હિફાજત સાથે રાખશે. ત્યાં કોઈ અજનવી શખસનું આવવું જ દુશ્વાર છે, તો પછી તને ડર કોનો છે? વળી જેનો અલ્લાહ મદદગાર હોય છે, તેનો એક લાજ પણ કોઈથી વાંકો કરી શકાતો નથી, એ કાયદાને તું કેમ ભૂલી જાય છે વારુ?” આલમખાને બય ન રાખવાનાં કારણો દર્શાવ્યાં.

“રૂબેદારના જ્ઞાનખાનામાં કોઈ ગયર, શખસ તો આવી શકે તેમ નથી, પણ તેમના પોતાના નૂરેનજર પિસરને તો જ્ઞાનખાનામાં આવવાની સુમાન્યત નહિ હોય ને? હું બુર્જ દૈલતખાનના સાહબબુદા ગાજીખાનને સારી રીતે ઓળખું છું અને તેના અયમાલોથી સારી રીતે વાકિફ છું અને તેથી જ મને બય થયા કરે છે કે, જે કાંઈ વિપરીત પરિણામ આવશે, તો પિસરના કારણથી પિદર સાથે પણ આપણી દુશ્મની થશે; શયતાનની શયતાનીયત બિચારા ફરિસ્તાને પણ નડશે!” નાહિરાએ બયના સત્ય કારણોને સ્ફેટ કરી દીધાં.

“ગાજીખાનના વર્તન વિશે મેં પણ એવી અફવાઓ સાંભળી છે. એકવાર તે દિલ્લીમાં હતો તે વેળાએ એક અમીરની દુખ્તરની તેણે કાંઈક એવી જ છેડછાડ કરી હતી અને તેથી અચાનક તેને દિલ્લીનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો, એવી એક વાત પણ મારા સાંભળવામાં આવી હતી; પણ એક ઘર તો ડાકણ પણ છોડે છે, એટલે મારા ધારવા પ્રમાણે પોતાની રિશ્તદારીમાં તે આવો પથરો નાખે તેમ નથી; પોતાના પિદરની હાજરીમાં તેનાથી એવી બેઅદબી કરી શકશે નહિ.” આલમખાને નાહિરાના મતને ટેકો આપી નિર્ભયતાનું અન્ય કારણ બતાવ્યું.

“બકરીને કસાઈના તાબામાં સોંપીને અથવા ગાયને વાધના પાંજરામાં પૂરીને તેની સલામતીની આશા રાખવી, એ મારી ધારણા પ્રમાણે તો નાદાની છે; કદાચિત્ તે મરી ન જાય, તો પણ ધવાય તો ખરી જ. પછી તો જેહું આપ સરતાબનું કુર્માન!” નાહિરાએ પોતાથી કરી શકાયો તેટલો વાદ કરીને છેવટે ઔરત-ખતને સ્વાભાવિક ચર્ચ પડેલી તાબેદારી બતાવીને પોતાનાં હથિયાર છોડી દીધાં.

“મિહુરખાન બેગમ સાહબા, આપણા માલિકના આક્રોશથી ધવાયલા અને ખવાયલા નિગરમાં હવે કોઈ નવી ફિકરના ખીજને ન વાવો. કુલ બનીઆદ-મના નિગાહખાન સુલ્તાનોના સુલ્તાન ચજ્ઞાનપર ભરોસો રાખો; કારણ કે, ‘દુશ્મન્ અગર ફવીસ્ત - નિગહખાં ફવીતરસ્ત!’ દુશ્મન્ કદાચિત્ બલવાન્ હોય, પણ બચાવનાર અત્યંત બલવાન્ છે, એ શું આપે નથી સાંભળ્યું?” એમ કહીને ચાસીને નીચેનાં વાક્યોનો ઉચ્ચાર કર્યો:—

“તો કિસ્કે હાથોસે બલા હો સકતા હય કિતાર;

નિસ્કા કે ઇસ જહાંમે હય અલ્લાહ મદદગાર!”

“શાખાશ, મરહુમા, આફરીન! ખુદામાંનો વિશ્વાસ અને દિલની હિમત તો આવાં જ હોવાં જોઈએ. આ બહાદુર રાત અને દિવસ તારી. પાસેનો પાસે જ રહેશે તો તને જાગ્યા આંખ કરીને જોવાની પણ કોઈની છાતી આલી શકે તેમ નથી!” આલમખાને ચાસીને શાખાશી આપીને પુનઃ નાહિરાના ફરથને શાંત કરનારા શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં.

“પણ આપ એકલા જાઓ છો કે?” નાદિરાએ પૂછ્યું.

“ના; મારી સાથે દૈવતખાનના બે માણસો આવવાના છે.” ઉત્તર મળ્યું.

“તો મારી છેલ્લી અર્જ એ છે કે, રસ્તામાં કંઈ અડચણ યાચ અને દુરમનોની જાનપર ખીમારી કે એવો જ ખીલો કોઈ વખાલ આવી પડે, તો તરત ખબર કહાવજો અને જરૂરત હોય તો અમો બધાને ખિદમતમાં બેલાવજો. આપ પોતાના દિવસો દુઃખમાં વીતારો અને અમે અહીં આરામમાં જિન્દગી બસર કરતાં રહીએ, એ મને તો જરા પણ ગમતું નથી; પણ આપ બેઠાવરી કરીને જાઓ છો એટલે હું વધારે શું બોલું? અમો ચીરતોડું હથિયાર રડતું એટલે જે માથાપર આવી પડશે તે સહીશું અને રડીને બેસી રહીશું!” એમ કહીને નાદિરાએ આલમખાનના ગળામાં હાથ નાખી તેના ખભાપર પોતાનું માથું નાખી દીધું.

“હિલજન, હવે જવામાં મને અકારણ વિલંબ થાય છે, મારે રત્ન આપે તો હું જઈ; બુર્જ કિબલગાહ પણ મારી વાટ જોઈ રહ્યા હશે; કારણ કે, તેઓ મને વળાવવામાં બે આર ગાહ સૂધી મારી સાથે આવવાના છે.” આલમખાને આશ્વર્યથી કહ્યું.

“બધે સિધારો અને ફતહયાબ થઈને પાછા વહેલા પધારો! પણ બહાલ આ ગરીબ નાદિરાને વિસારશો નહિ અને કામ વગર ક્યાંય વંધારે દિવસ રોકાશો નહિ; કારણ કે, આપના આવતાં સૂધી મારો સમય દિવસો ગણવામાં જ વીતવાનો છે!” નાદિરાએ લાચારીથી રત્ન આપીને કહ્યું.

“ત્યારે પ્યારી દિલારા, સલામ!” આલમખાને છેલ્લું ચુંબન કરીને કહ્યું.

“સરતાજ મારા, સલામ! ખુદા હાફિઝ!” નાદિરા બોલી.

આલમખાને પ્રયાણ કર્યું; ચાસીન તેને વળાવવામાં જતો હતો; પણ દરવાજામાં તેને અટકાવીને આલમખાને કહ્યું કે: “ચાસીન, હું અહીં બેગમની ખિદમતમાં જ હાજર રહે; મારી સાથે આવવાની અગત્ય નથી. મારી ગયર હાજરીમાં પળવાર પણ એને વીલી મૂઝીશ નહિ અને બરાબર સંભાળજો.”

“હન્સાઅલ્લા! આલીજનાબ, બેફિક્ક રહે અને ફતહ કરો!” ચાસીને વિશ્વાસ બંધાવ્યો.

ચાસીન ચોરડાના હંબરાપર જ બેસી હતો; આલમખાન ગમગીનીમાં ગર્જાળ થઈને આદ્યો ગયો અને ખીલ તરફથી ચોરડામાં કોઇના પડવાનો ઘણાકો ચાસીનના કાનોમાં આવીને અથડાયો. ચાસીને ચોરડામાં જઈને જોયું, તો નાદિરા ગરા ખાઈ જમીનપર પછડાઈને ખિલ્કુલ બેઠોશ થઈને પડી હતી. બાંદીઓને બોલાવી ગુલામજન બાંદી તેને હોશમાં લાવવાનો ચાસીને પ્રયત્ન કર્યો અને કેટલીકવાર સૂંઝી એ કોશિશમાં નાસીપાસી મળ્યા પછી છેવટે નાદિરા કાંધક હોશમાં આવી, પણ તેના હિમાગમાં એક જાતની ખીંડનાક અસર થઈ ગયેલી હોવાથી તે અડધી બેઠોશીની હાલતમાં ન સમજી શકાય તેવા હજારો કાઠતી બરબરોટ કરવા લાગી. ચાસીનના મનમાં ભય થયો કે: “આલમખાનની જુદાઈમાં બેગમ ક્યાંક દીવાની ન થઈ જાય!” તે બેગમને શાંત કરવાના પોતાથી બળતા ઉપચારો કરવા મંડી ગયો.

લેડા નગરની જે દિશામાં કાબુલના માર્ગનો આરંભ થતો હતો, તે દિશાની સીમાપર ત્રણ સુસજ્જિત અશ્વો આલવામાટે ઉતાવળ કરતા હોયની તેવી રીતે હજીહજીતા ઉભા હતા. ત્યાં એક વિશાળ વૃક્ષતળે પ્રવાસીઓને બેસવામાટે એક મોટો ગોળ આટલો બાંધેલો હતો તે આટલાપર દૈવતખાન બેઠો હતો અને બીજા બે પ્રવાસમાટેની તૈયારીવાળા જવાંમદો તેની સામા બેઠા હતા. તેઓ ધીમા સ્વરથી પોતાના માલિક સાથે પ્રવાસ વિશેની વાતચીત કરી રહ્યા હતા. એટલામાં આલમખાન અને સાદિક ત્યાં આવી લાગ્યા. આલમખાનને જોતાં જ દૈવતખાને આટલાપરથી બેઠી એક રુકો તેના હાથમાં આપીને કહ્યું કે: “આલમખાન, આ રુકો સુલતાન બાબરને આપજો અને પછી તેની સાથે તારે જેવા કાલકરાર કરવા હોય તે કરજો. આ બે મારા કાબિલે ઇતખાર અને નનિસાર સિપાહીબચ્ચા તારી સાથે આવે છે, એઓ કાબુલના રસ્તાના પૂરા બજાર હોવાથી સહીસલામત તને ત્યાં પહોંચાડશે, ત્યાં પણ જ્યાં સૂધી તારી ઇચ્છા હશે ત્યાં સૂધી તારી સાથે રહેશે અને જો આપણી ધારણા પ્રમાણેની વ્યવસ્થા ત્યાં નહિ થાય, તો તને અહીં પાછો સહીસલામત લાવી મૂકશે. પણ અરે, હજી મારો ઘોડો લઇને સલીમ કેમ ન આવ્યો વાર?”

“ગુલામ હાજર છે, બન્દાપરવર!” સલીમે દૂરથીજ જવાબ આપ્યો અને નિમેષમાત્રમાં ઘોડાને લઇને દૈવતખાનની સામે આવી બેઠો રહ્યો.

“કેમ વાર લાગી?” દૈવતખાને પૂછ્યું.

“ખતનચીને કૂચી જડતી નહોતી, તેથી જરાક વાર થઈ.” સલીમે વિલંબનું કારણ બતાવ્યું.

“વાર; પણ પછી મારા કહેવા પ્રમાણેની રકમ લાગ્યા?” દૈવતખાને આતુરતાથી પૂછ્યું.

“જી હા; આ થેલીમાં તે તૈયાર છે;” એમ કહીને સલીમે એક નાની થેલી પોતાના અન્નદાતાના હાથમાં આપી દીધી.

તે લઇને દૈવતખાન આલમખાનને સંબોધી કહેવા લાગ્યો કે: “આલમખાન, તારે દૂરની સફર કરવાની છે એટલે રસ્તામાં ડગલે ને પગલે પૈસાની જરૂરત તો પડવાની જ; એટલામાટે આ એકસો સોનામોહોરની થેલી છે તે તારી પાસે રાખી લે. વધારે રકમ એટલામાટે નથી મંગાવી કે રસ્તામાં હુઠારા વગેરેનો ડર હોવાથી જો તમો લૂટાઓ તો બધા પૈસા આલ્યા બચ! છતાં જો કાબુલમાં સહીસલામત પહોંચ્યા પછી જરૂરત હોય તો સુલતાન બાબર તને જોઈતાં નાણાં આપશે; કારણ કે, મારા રુકામાં મેં એ વિશેનો ઇશારો કરેલો છે.”

“આપ બુજર્ગ મારામાટે આટલી બધી ચિન્તા રાખો છો, એમાટે હું આપનો નેહાયત એહસાનમંદ છું; પણ મેં સો સોનામોહોર મારી સાથે રાખી છે અને તેથી આ સોનામોહોરની મને અગત્ય નથી. નાદિરા પાસે પણ પૈસા તો છે જ; છતાં જો નાદિરાને, સાદિકને કે ચાસીનને કંઈ વાર લેઈએ તો તે માગે તેટલા પૈસા આપજો.” આલમખાને બંધકાર સાથે સોનામોહોરનો અસ્વીકાર કર્યો.

“અહીંની તારે કંઈ પણ ફિકર રાખવાની કે ભલામણ આપવાની તકલીફ નથી જ નહિ.” દૈવતખાને વાતને ટૂંકી કરી નાખી.

“પણ કિપ્કગાહ, મારે છેલ્લા એક સવાલ પૂછવાનો છે અને તે એ કે, જો મારી ગૈરહાજરીમાં ઇથાલીમાં તમારી પાસેથી નાદિરા અને મારા બે શુભા-મોની રુક્ષો લખીને માગણી કરશે, તો આપ શું કરશો?” આલમખાને પૂછ્યું.

“યેનખની હુકમત મારા હાથમાંથી જશે, મારું સર વનથી નદું થશે અને હજારો માણસોનાં લોહી જમીનપર રેડારો, તો જ નાદિરા અને તારા બે શુભામો સુલ્તાને દેહલીના કબ્જામાં જશે.” દૌલતખાને ઓળસ્વિતાથી કહ્યું.

“ખુદા આપની ઇજ્જતને બચવો!” આલમખાન એમ કહેતાંની સાથે જ પોતાના અધની પીઠપર ચઢી બેઠો.

દૌલતખાન અને આલમખાન સાથે જનારા બે સિયાહીઓ પણ પોતા-પોતાના ઘોડાપર સ્વાર થઈ ગયા. તેઓ ત્યાંથી કાબુલના રસ્તાપર ચાલ્યા અને સાદિક તથા સલીમ તે મુસાફિરોને સલામ કરી રાહરે તરફ પાછા વળી ગયા. લગભગ ત્રણ ચાર ગાઉસુધી સાથે જઈ આલમખાનને ખીજ પણ કેટલીક અગ-ત્યની સૂચનાઓ આપીને દૌલતખાન એક પ્રહર દિવસ ચઢતાં પાછો લેડામાંના પોતાના મહલમાં આવી લાગ્યો. નાદિરા હજી બરાબર હોરામાં આવી નહોતી. તેની ખોડનાક હાલતને જોઈને દૌલતખાન ગભરાઈ ગયો.

પ્રકરણ ૬ હું

ખાખરનો પરિચય

હવે એ પ્રવાસીઓને તેમના માર્ગક્રમણમાં રાખીને તેમ જ નાદિરાને તેના સંરક્ષકોની સારવારમાં રહેવા દેખે જો સુલ્તાન ખાખર આપણી નવલકથાનો મુખ્ય નાયક છે, તે બહાદુર સુલ્તાન ખાખરનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અમો અ-મારાં પાઠક તથા પાઠિકાઓને કેટલોક પરિચય કરાવીશું તો તે અયોગ્ય ક્રિયા અસ્થાનીય તો નહિ જ થાય; અસ્તુ.

જૂહીરુદ્દીન મહમ્મદ અથવા ખાખર તે તયમૂરલંગનો છઠ્ઠો વંશજ હતો. ખાખરનો પિતામહ અબૂ સમદ મીરજ તયમૂરે જતેલા વિરાળ રાજ્યનો માલિક હતો. એ અબૂ સમદના બધા મળીને અગિયાર પુત્ર હતા અને તે સર્વેએ પોતાના પિતાના મરણ પછી રાજ્ય સરખા ભાગે જોડી લીધું હતું. અબૂ સમદનો ચોથો પુત્ર ઉમરશેખ મીરજ તે ખાખરનો જન્મદાતા પિતા. ઉમરશેખને પ્રથમ કાબુલનું રાજ્ય મળ્યું હતું, પરંતુ તે તેના હાથમાંથી નહું રહ્યું અને પછી શીરહસ્તિયાં નદીના ઉદ્દગમ પાસેનો ફરગાના પ્રાંત તેના તાબામાં આવ્યો. અગત્ય નામનો ચંગેજખાનનો એક પુત્ર હતો, અને તે નામ પછીથી તુર્કાના એક ફકાને પ્રાપ્ત થયું. મહમ્મદખાન નામનો એ અગતાઈનો એક વંશજ હતો અને તેની હસ્તીરા-બહેન ઉમરશેખને આપવામાં આવી હતી. એ કારણથી ખાખર માતૃપદ્મે ચંગેજખાનનો અને પિતૃપદ્મે તયમૂરલંગનો વંશજ હતો. તે સમયમાં ફરગાના પ્રાંતની ક્ષતિ અને વિદ્રુજજનોના ભંડાર તરીકે ખ્યાતિ હતી. અર્થાત્ ઉમરશેખ મીરજ પોતે વિદ્વાન હોવા સાથે ક્ષત્રિજનોનો આશ્રય-દાતા અને મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો તેમ જ તે ઉદાર, શરનીર અને ન્યાયદક્ષ

પણ હતો એમ બાબરે જ પોતાના આત્મવૃત્તમાં લખેલું છે, 'બાબરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૩ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૪ મી તારીખે થયો હતો.'

ઇ. સ. ૧૪૦૫ માં તાયમૂરવંશનો સ્વર્ગવાસ થયો, તે વેળાએ તેનું રાજ્ય વિશાળ હતું; પણ તેની વ્યવસ્થાપૂર્વક મેળવણી થયેલી નહોતી; એથી તાયમૂરનો સ્વર્ગવાસ થતાંની સાથે જ તકાળ તેના કંકડા થઈ ગયા. મધ્ય એશિયામાંનો અઝકસસ્ ઉર્ફ અમુદરિયા અને જકઝાર્ટસ્ ઉર્ફ શીરદરિયા એ બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ તેના વંશજોના હાથમાં હતો. તાયમૂરનો વંશવિસ્તાર વિશાળ હોઇને પ્રત્યેક વંશજના અધિકારમાં એક કે બીજો કાર્યભાર તો હોવાનો જ એવી સ્થિતિ હતી. બાબરનો કાકો સુલ્તાન અહમદ મીરન સમરકંદમાં રાજ્ય કરતો હતો. પૂર્વમાં હિસાર નામક સ્થાનમાં તેના બીજા કાકા મહમૂદની સત્તા હતી. ત્રીજા કાકા ઉલુગબેગના અધિકારમાં કાબુલ અને ગજની એ બે પ્રાંતો હતા; અને બાબરનો પિતા ઉમરશેખ મીરન દુરગાના પ્રાંતનો સત્તાધીશ સ્વામી હતો. એ પ્રાંત ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શીરદરિયા નામક નદીના ઉદ્ભવ પાસે હોઇને અત્યારે ખોડકંદના નામથી ઓળખાય છે. એ પ્રાંતની રાજધાની અંદિનન શહર હોઇને અઝકસી નામનું એક બીજું મજબૂત શહર પણ એ પ્રાંતમાં હતું. બાબરના પિતા ઉમરશેખ મીરનનો ઈ. સ. ૧૪૬૪ ના જૂન મહિનાની ૯ મી તારીખે પર્વતપરથી અચાનક નીચે ધસી પડવાથી સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. 'ઈ. સ. ૧૪૬૪ ના જૂન માસમાં મને ફરગાના પ્રાંતનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું,' એ બાબરના આત્મચરિત્રમાંનું પ્રથમ વાક્ય છે.

ઉપર્યુક્ત તાયમૂરના વંશજોનાં રાજ્યની પેઢી તરફ પૂર્વ અને ઉત્તરે, અંગેજ-ખાનના સુગલ વંશજો લટકાઈના પોતાના આનુવંશિક વ્યવસાયને ચલાવ્યા કરતા હતાં. તેમનામાં યૂનસખાન નામનો એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ હતો. બાબરના દાદા સુલ્તાન અબૂ સઈદ મીરનએ યૂનસખાનને પૂર્વ કેટલીક સહાયતા આપેલી હોવાથી તેણે પોતાની ત્રણ દીકરીઓ અબૂ સઈદ મીરનના ત્રણ દીકરાને આપી હતી અને તેમાંની કુતલાનિગાર ખાનમ તે બાબરની જન્મદાત્રી માતા હતી. યૂનસખાનની બીજી ઇસાનદૌલત બેગમ કે જે બાબરની નાની થતી હતી તે પછીથી બહુધા બાબર પાસે જ રહેતી હતી. ન્યારે બાબરનો જન્મ થયો ત્યારે સૌતેર વર્ષના વયનો વૃદ્ધ યૂનસખાન ખાસ અંદિનનમાં આવ્યો હતો; કારણ કે, બાબરના નામકરણનો સમારંભ થવાનો હતો. તેનું 'જહીરુદ્દીન મહમદ' એવું અરબી નામ રાખવામાં આવ્યું. પરંતુ એ પરણીય ભાવાના નામનો યૂનસખાનથી ચર્ચાર હચ્ચાર ફરી શકતો ન હોવાથી તેણે જહીરુદ્દીન મહમદને બદલે તેને 'બાબર' નામથી ઓલાવવા માંજો અને ત્યાર પછી તે

* અંગ્રેજ ભાષામાં અત્યાર સુધીમાં મુસલમાન રાજ્ય કર્તાઓના બેઠલા ઇતિહાસો છપાયા છે, તે સર્વમાં 'બાબર' (Babar) નામ જ આપવામાં આવ્યું છે; પણ જેમ જંગાણના નુવાજ સિરાજુદૌલાને અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોએ સુરાજુદૌલાના નામથી ઓળખાવ્યો છે અને સુરાજ જેવો કોઈ અરબી કે ફારસી શબ્દ ન હોવાથી તે પ્રમાદ હોવાનું 'શ્વાસીનું ચુક' નમિક 'શુબરાતી'ની ૧૯૦૫ ની ભેટની પ્રસ્તાવનામાં મેં સિદ્ધ કરી જતાવેલું છે; તે જ પ્રમાણે આ શબ્દમાં પણ

એ ‘બાબર’ નામથી જ પ્રકાશમાં આવ્યો. બાબરને બાધ્યાવસ્થામાં જ યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસનો લાભ મળેલો હોવો જોઈએ; કારણ કે, તેના પિતાના પરદોષવાસી થયા પછી જે આપત્તિઓનું વાદળ તેના માથાપર ટૂટી પડ્યું હતું તેને જોતાં પછીથી તેને વિદ્યાભ્યાસમાંથી જ અવકાશ મળવાની લેણ માત્ર પણ શક્યતા દેખાતી નથી. બાધ્યાવસ્થામાંનું એ શિક્ષણ તેને તેની પોતાની માતા અને માતામહી પાસેથી જ મળ્યું હતું. એ બંને અબળાઓના અંગમાં સુગંધોના કેટલાક મૂળ ગુણો અવિચળ હતા અને અનેક સંકટો આવ્યા છતાં પણ એ અબળાઓએ તેને કદાપિ છોડ્યો નહોતો. તેની માતામહીની યોગ્યતા અત્યંતિક હતી. તેના વિશે બાબર લખે છે કે: “તેના જેવી પ્રજા અને સુદ્ધિનો ખીજ કોઈમાં પણ નિવાસ હોય, એ અશક્ય છે; તે મહાધોરણી હોઈને આગળ જતાં શું બનવાનું છે તે અનુમાનથી જાણી લેતી હતી. તેના કહેવાથી જ મેં અનેક મહાદુલ્યોને હાથમાં લીધાં હતાં. એક વાર તેને અને તેના શૌહરને શત્રુઓએ પકડી લીધાં અને શૌહરના છવતાં જ તે બિચારીને સ્ત્રી તરીકે એક ખીજ સરદારને સોંપી દેવામાં આવી. પ્રથમ તો તે કાંઈ પણ બોલી નહિ, પણ ત્યારે તે સરદાર શૌહર તરીકેનો હક ભોગવવામાં તેની પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે દરવાજા ખંધ કરીને

કાંઈક ગોરાળો થયેલો હોવો જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે; કારણ કે, ફાર્સી ભાષામાં ‘બબર’ શબ્દ મળી આવે છે અને તેનો અર્થ ‘સિંહ’ થાય છે; ‘બાબર’ જેવો કોઈ અરબી કે ફાર્સી શબ્દ છે જ નહિ; હિન્દુસ્તાની શબ્દકોષમાં એક ‘બાબર’ શબ્દ છે, પણ તેનો અર્થ એક જાતની મીઠાઈને બતાવનારો હોવાથી અને યૂનસખાન હિન્દુસ્તાની ભાષાથી બેબબર હોવાથી એ અર્થને સૂચવનારું નામ તેને અપાયું હોય એમ સંભવતું નથી. બબર એટલે સિંહ નામ સંભવે છે. અસ્તુ: મારો પોતાનો આવો અભિપ્રાય છતાં પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા Vincent A. Smith પોતાના ‘Akbar, The Great Mogul’ નામક ગ્રંથના ૯ મા પૃથ્થના એક ટિપ્પણમાં એ ‘બાબર’ નામના સંબંધમાં એવું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે: “Babur or Babur, not Babar as usually written, is a Turki name, having no connexion with the Arabic *Babur*, a lion,” (ખરો શબ્દ ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબૂર’ છે; જેમ સાધારણતઃ લખાય છે તેમ ‘બાબર’ જેવો કોઈ શબ્દ છે જ નહિ તેમ જ એ ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબૂર’ શબ્દ તુર્કી ભાષાનો છે અને અરબી ભાષાના ‘સિંહ’ના અર્થને દર્શાવનારો ‘બબર’ શબ્દ સાથે તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.) પરંતુ આ માન્યતા જો, સત્ય હોય, તો પણ મૂળ તુર્કી શબ્દના સ્વરૂપમાં પણ વિદ્યુતિ તે અવશ્ય થયેલી છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તુર્કી ભાષામાં ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબૂર’ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું નથી અને તેટલામાં ‘બબર’માંથી જ ‘બાબૂર’ સ્વરૂપ થયું હોય એ તે શબ્દના અર્થને જોતાં વિશેષ સંભવનીય જણાય છે. ‘બાબર’ નામ બહુ જ વિખ્યાત થઈ લોકોની છબે અટી બેયું હોવાથી હવે એ નામમાં કોઈથી શુદ્ધિ કે સુધારણા કરી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાં પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ એ ‘બાબર’ નામ જ અવિચળ રાખવામાં આવ્યું છે, એ નવીનતાથી જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. અન્યકર્તા.

પોતાની તહનાતમાંની બાંદીઓના હાથે તેની છાતીમાં છરો ભેંસાવીને તેની નિદ્રાગીતા અંત આણી દીધી. આ ઘટનાથી તેમના શત્રુ શેખ જમાલના મનમાં અત્યંત ક્રોધ આવવાથી ઇસ્લામદૌલત બેગમે જવાબ આપ્યો કે: 'હું યૂનસખાનની ભેંસ લેવા છતાં જમાલે મને બીજા મર્દના હાથમાં સોંપી દીધી અને તેથી મેં તેને મરાવી નાખ્યો; હવે જો જમાલની મરજી હોય તો તે જાલે મારું ગળું કપાવી નાખે, મને તેની પરવા નથી.' આ ફાકડો જવાબ સાંભળીને જમાલે 'તેને તેના રીહર પાસે પહોંચાડી દીધી.' આ ઘટના તે બેગમની પ્રખર તેજસ્વિતાને વ્યક્ત કરી ગતાવે છે. એ દૃઢ નિશ્ચયવતી દેવી જ બાબરને પ્રત્યેક સંકટની વેળાએ અત્યંત મદદગાર અને સહાયક થઈ પડી હતી.

ઈ. સ. ૧૪૯૪ ના જૂન મહિનામાં માત્ર અગિયાર વર્ષની સુકુમાર અવસ્થામાં અંદિલનના કિલ્લામાં રાજ્યનો ભાર બાબરના શિરપર આવી પડ્યો. ઉમરશેખના મરણના સમાચાર સાંભળતાં જ આરે તરફથી તેના શત્રુઓ અંદિલનપર ચઢી આવ્યા અને તેમનામાં સમરકંદહેનો સુલ્તાન તેનો કાફો અહંમદ મુખ્ય હતો. અંદિલન તરફ આવતાં વચ્ચે એક નાનકડી નદી આવે છે, તે નદીપરના પૂલપર થઈને અહંમદના જંગીઓ આવતા હતા એટલામાં પૂલ ફેટી પડવાથી તેમાંના કેટલાક જંગીઓ ત્યાંના ત્યાં જ અંદિલનમાં પહોંચવાને બદલે સીધા સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા. આ ઘટનાને અપસકુત માનીને અહંમદ મીરન પાછો આવ્યો ગયો. તેના પાછા ફરવાનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે એ જ સ્થળે ચાર વર્ષ પહેલાં બાબરના વાલિદે અહંમદની ફૌજનો પરાજય કર્યો હતો અને એ અરસામાં જ એક પ્રકારના એક ભયંકર રોગનો ઉદ્ભવ થતાં અહંમદના અનેક માણસો અને ઘોડા મરી ગયા હતા. આ કારણથી બાબર સાથે સલાહ કરીને અહંમદ પાછો વળ્યો અને તેથી તે વખત પૂરતો બાબરનો બચાવ થઈ ગયો. તથાપિ બાબરના મનમાં સમરકંદમાંના તથમૂરના સિંહાસનપર બેસવાની પ્રબળ ઇચ્છા રમી રહી હતી અને એક સરખી રીતે પચીસ વર્ષ પર્યન્ત તે પોતાની એ ઇચ્છાને વળગી રહ્યો હતો. સમરકંદ રાજધાની ત્રણ વાર તેના હાથમાં આવી અને ત્રણ વાર પાછી હાથમાંથી આવીને નીકળી ગઈ; એટલે એથી ઉદ્વિગ્ન થઈને અંતે તેણે પોતાનો મોર્ચો હિન્દુસ્તાન તરફ ફેરવ્યો. એ પચીસ વર્ષના કાલાવધિમાંના યુદ્ધપ્રસંગો અને નાનાવિધ સંકટોથી તેને જે અમૂલ્ય શિક્ષણ અને અનુભવની પ્રાપ્તિ થઈ, તેના યોગે હિન્દુસ્તાનમાંની નવીન શહનશાહતને મેળવવાની યોગ્યતાનો તેના અંગમાં આવિર્ભાવ થયો, એમ જ કહેવું બેઠ્યું.

ઈ. સ. ૧૪૯૪ થી ૧૫૧૯ પર્યન્તની મધ્ય એશિયામાંની બાબરની ઝટાપટીઓ કોઈ કલ્પિત કાંઈજની નજલકથાને પણ દૂર બેસાડી દે, તેવા પ્રકારની છે. સમરકંદ, બુખારા અને બલ્ખ એ ત્રણે સિંદર બાદશાહના સમયથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં હતાં અને હજારો વર્ષની ઘડબાંજમાંથી ખસાર થતાં સંપત્તિ અને સુંદર થયેલાં હતાં. ત્યાં અનેક વિદ્યા અને કળાઓનો કલ્કર્થ થયો હતો. અમૂલ્ય અને શીરદરિયા એ બે નદીઓના મધ્યમાંના પ્રાંત અત્યંત ફળદ્રુપ અને રમણીય છે; અને ઉપર તેમના ઉદ્ભવ પાસે ફરગાના પ્રાંત આવેલા હોવાથી તેને એક ઉદ્ભવ ઉદ્ધાનની ઉપમા આપવામાં આવે તો તે યોગ્ય જ કહેવડી.

બાબર કહે છે કે: 'દરામ, દારમ અને બરખાન હતાદિ કુળો. જેવાં અંદિનન અને આકરીમાં થાય છે, તેવાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ થતાં નથી!' તેના આત્મચરિત્રમાં આકરીના બરખાનનું વર્ણન તો પળે પળે અને સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. બાબરે પોતાના રિસેદારોનાં અને તાલ્કાસિક અનેક અન્ય મુકબીનાં વર્ણનો પોતાના આત્મચરિત્રમાં આપેલાં છે. તેના કેટલાક રિસેદારો અને સેનિટીનો અઘો પ્રદુર તેના જનનમાં નિમગ્ન રહેનારા હતા. બાલ્યાવસ્થાથી જ બીનના ચિત્તને પોતા તરફ આકર્ષવાની કળા બાબરે બહુ જ નિપુણતાથી સાધી લીધી હતી. છતાં પણ કેટલીકવાર બહુ જ કઠકડીના વખતમાં એ અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર લોકો પણ બાબરને છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા અને એવા પ્રસંગ એક બે વાર નહિ, પણ અનેક વાર બાબરને લેવા પડ્યા હતા. કેટલીક વાર એવા બનાવો બનતા હતા કે, બાબર સર્વ પ્રકારે નિરાશ અને હતારા બનીને બેસી રહેતો હતો અને સર્વ સંગીઓ તેને છોડીને ગમે ત્યાં ચાલ્યા જતા હતા. આમ છતાં પણ તે હિંમત હારી ગયો નહોતો. 'મારો બાબ્યોદય અવશ્ય થવાનો જ છે' એ તેની આત્મશ્રદ્ધા અથવા આત્મનિષ્ઠા અંત પર્યંત. દૃઢ અને અવિચલ હતી અને એ અમૂલ્ય આત્મનિષ્ઠાના યોગે જ પછીથી તે પોતાની બાકિ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શક્યો.

- સમરકંદમાં આહમદ મીરન રાજ્ય કરતો હતો, તે મરણ પામ્યો અને તે રાજ્ય બાબરના બીન કાકા મહમૂદ મીરનના હાથમાં ગયું. પરંતુ ઇ. સ. ૧૪૯૫ માં તેનો પણ સ્વર્ગવાસ થઈ જવાથી અનેક સરદારો સમરકંદ પર ચઢી ગયા તે સાથે બાબરે પણ પોતાના બાબ્યને અજમાવ્યું. ઇ. સ. ૧૪૯૭ ના નવેમ્બર મહિનામાં સમરકંદ તેના હાથમાં આવ્યું. ત્યમ્બરની રાજધાનીમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો અને તેથી ત્યાં તે સર્વ પ્રકારની ચોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાના ઉલ્લોભમાં લાગ્યો. એ વેળાએ તેણે પોતાના સરદારો અને સૈનિકોને સમરકંદ શહેરમાં લઈ કર્વા લીધી નહોતી અને તેથી તારાજ થઈને તે બધા એક પછી એક કરીને બાબરને છોડીને ચાલ્યા ગયા. અધૂરામાં પૂરું વળી તે પોતે બહુ જ બીમાર થઈ ગયો અને તે એટલે સુધી કે ચાર દિવસ સુધી તો તેની વાચા પણ બંધ હતી. આ સમાચાર અંદિનનમાં પહોંચતાં ત્યાં શત્રુઓ ચઢી આવ્યા, એટલે દુપરા સાંપડી ત્યાંથી 'અંદિનનના બચાવમાટે જલ્દી આવો' એવા આશયનાં પત્રો આવવાથી બીમારીમાંથી બહારનાં સાથે જ બાબર સમરકંદને છોડી અંદિનનના બચાવમાટે દોડી ગયો. બાબરે સમરકંદને પીક દેખાડી એટલે પાછળથી તેના પિત્રાઈ ભાઈ સુલ્તાન અલીએ સમરકંદને પોતાના કબ્જામાં લઈ લીધું અને બીજા તરફ તેના ભાઈ જહાંગીર મીરનએ વિશ્વાસઘાત કરી લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં લઈને અંદિનનપર પોતાનો કબ્જો કરી લીધો. સમરકંદની સત્તા દૃઢતાથી તેના હાથમાં આવી નહોતી, તોપણ વહિવટોપાનિત ફરગાના પ્રાંતપર તેનો વિશેષ પ્રેમ હોવાથી તે પોતાના બાઈની જોડ ભૂલાવવાને એકદમ આગળ વધ્યો. માર્ગમાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે: "બાબર મરી ગયો છે એવી અફવા ફેલાવીને જહાંગીર મીરનએ ફરગાના પ્રાંતનો અધિકાર મેળવ્યો હતો!" સારાંશ કે, સમરકંદના સુલ્તાન યવાની મહત્વાકાંક્ષામાં અંદિનનનો અધિકાર પણ ચાલ્યો ગયો અને

બાબરને બનવાસનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. સમરકંદમાં તેણે માત્ર ત્રણ મહિનાનો જ વખત વીતાવ્યો હતો. સારા સારા સર્વ સરદારો તેને ત્યાંથી ગયા અને તેથી તેની પાસે માત્ર દોઢસોથી ઘરો જ માણસો રહ્યા કે જેઓ લડાઈમાં અને સંકટમાં ટકાવ કરી શકે. એ પ્રસંગ વિશે તેણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખેલું છે કે: ‘હવે મારું ધૈર્ય ડગમગવા લાગ્યું, મારે દિશામાં કેવળ નિરાશા અને નિરાશા જ દેખાવા લાગી અને હું એકસરખો રડવા લાગ્યો.’ ખોરંદમાં તેની માતા અને નાની તેને આવી મળ્યાં અને તેથી નવીન હાલમાં આવતાં તે ત્યાર પછીના ઉદ્વેગમાં પ્રવૃત્ત થયા. જંગલમાંથી નવા લોકોનાં ટોળાં તેની મદદે આવી લાગ્યાં અને ત્યાર પછી ચોડા વખતમાં જ ઇ. સ. ૧૪૯૯ માં આકસી અને અંદિનન એ બન્ને શહેરો પાછાં તેના હાથમાં આવ્યાં. એટલામાં વળી પાછો યુદ્ધ-પ્રસંગ આરંભાતાં પોતાના ભાઈ જહાંગીરને આકસી આપી દેવાની બાબરને ફરજ પડી. આ બતાવ ઇ. સ. ૧૫૦૦ માં બન્યો અને એ પ્રસંગે બન્ને ભાઈઓનો મૈત્રીસંબંધ થયો. એ વેળાયે, બન્નેયે મળીને સમરકંદ છોડવું અને પછી ફરગાના પ્રાંત જહાંગીરને આપવો, એવો કરાર તેમની વચ્ચે થયો હતો. એથી સમરકંદને છોડી લેવાને બાબર ઉલટકાથી ઊછળી રહ્યો હતો અને એટલામાં ત્યાંથી તેણે જ આમંત્રણ પણ આવી પહોંચ્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૦ ના નૂતન મહિનામાં બાબર પાછો સમરકંદપર ચઢી જવાને નીકળ્યો અને એક દિવસે રાત્રિના સમયે અનાયાસ તેનો શહેરમાં પ્રવેશ થયો. લોકોમાં સર્વત્ર આનંદનો વિસ્તાર થઈ ગયો. તેની માતા અને નાની તેને આવી મળ્યાં. બાબરને હજી ઘણો ઝંદોખસ્ત કરવાનો હતો. ઉજબક મુગલોનો સરદાર મહમદ શાયબાનીખાન સમરકંદને ઓઘ્યાં કરવાને ટાંપી બેઠો હતો. તે અંગેજખાનના પૌત્ર શાયબાનનો વંશજ હોવાથી તેણે પોતાની ઇચ્છાથી જ પોતાનું નામ શાયબાનીખાન રાખ્યું હતું. તેની સાથે લડાઈ થતાં બાબરનો પાછો પરાજય થયો, તેના બધા માણસો ભાગી ગયા અને માત્ર દશ કે પંદર માણસો સાથે અશ્વો સહિત કોહિક નદી તરીને તે પાછો સમરકંદમાં આવી પહોંચ્યો. શાયબાનીએ તેને ઘેરી લીધો અને તેના ઘેરામાંથી એક દિવસ પોતાની માતા તથા નાની સાથે રાત્રિના અંધકારમાં છૂવ લઇને બાબર પલાયન કરી ગયો. તે નિશામાં પોતાની ચંચેલી ભંથકર સ્થિતિનું બાબરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં મનોવેધક વર્ણન આપેલું છે. કેટલાક દિવસ સુધી તે પર્વત પ્રદેશમાં ભટક્યા કરતો હતો, એવામાં એક અતિશય વૃદ્ધ અબળા તેને મળી. તે અબળાએ તયમૂરલંગની સ્વારીઓની વાતો પોતાની બાત્થાવસ્થામાં સાંભળી હતી, તે બાબરને સંભળાવીને તેના મનમાં હિન્દુસ્તાનપર ચઢી જવાની એક નવીન આશાને જન્મત કરી દીધી. ત્યાર પછી તે તારકંદમાં જઈને કેટલાક દિવસ સુધી પોતાના મામાના આશ્રયમાં રહ્યો. શાયબાનીખાને પોતાના રાજ્યના વિસ્તારને પાછળથી બહુ જ વધારી દીધું અને તારકંદને પણ પોતાના કબ્જામાં લઈ લીધું એટલે ઇ. સ. ૧૫૦૩ માં આકસી સ્થળે પરાજય ખમીને બાબર પોતાના બંધુ સાથે ભાગીને કાબુલમાં આવી લાગ્યો.

‘આવી અનિશ્ચિત અવસ્થાથી હું બહુ જ કંટાળી ગયો. નહિ ઘર કે નહિ ખાર, એવી સ્થિતિમાં જીવવું શામાટે! હું મારા મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે,

આની દુર્દશા અને વિપત્તિમાં દિવસો ગાળવા કરતાં કોઈ એકાંત સ્થળમાં જઈને શાંત થઈ બેસી રહેવું તે વધારે સારું છે. ત્યાં મને કોઈ આજખરો પણ નહિ અને કોઈ કંઈ પૂછશે પણ નહિ. આવા અપમાનને સહી લોકોને મોઢું દેખાડવા કરતાં ન્યાં માનવપ્રાણીના દર્શનનો સંભવ ન હોય, તેવા કોઈ સ્થાનમાં જ પલાયન કરી જવું જોઈએ. એક વાર મનમાં ચીન તરફ નીકળી જવાનો વિચાર આવતો હતો; કારણ કે, બાલ્યકાળથી જ ચીન દેશને જોવાની મારી પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી; પણ તે વેળાયે હું રાજ હોવાથી રાજ્યને છોડીને કેવી રીતે જવાય અને તેની વ્યવસ્થા કોને સોંપી શકાય, આવા વિચારથી મારી તે ઇચ્છાને હું પૂરી કરી શક્યો નહોતો; પણ હવે રાજ્ય ચાલ્યું ગયું હતું અને માતાના નિર્વાહ તથા નિવાસની વ્યવસ્થા પણ થઈ ગઈ હતી, એટલે ન્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં ચાલ્યા જવામાં હવે કશી પણ બાધા આવે તેમ નહોતું! આ પ્રમાણેનો આખરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.

કાબુલમાં આખરનો કાલો ઉલ્લાસ રાજ્ય કરતો હતો, તે ઈ. સ. ૧૫૦૧ માં મરહુમશરહુ થઈ ગયો. તેના મરણ પછી રાજ્યની સત્તા તેના અલ્પવયસ્ક પુત્રના હાથમાં આવવાથી તેનો વહાર સર્વ અધિકાર દેખાવી બેઠો હતો. તે વહાર પ્રજામાં અપ્રિય થઈ પડવાથી માર્યો ગયો. આ ગડબડાધ્યાયનો લાભ લઈ એ સમયમાં આખરે કાબુલમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી દીધી અને ત્યાર પછી અલ્પ કાળમાં જ ઈ. સ. ૧૫૦૪ માં કંદહાર શહેર પણ તેણે લઈ લીધું. સમર-કંદહી કાબુલ અને કાબુલથી દિલ્લી, એવા પૂર્વાપરનો માર્ગ ચાલતો આવ્યો હતો. આખરે ઘણાં માણસો એકઠાં કર્યાં. ઈ. સ. ૧૫૦૪ ના ઓક્ટોબર મહિનામાં કાબુલનો પ્રદેશ તેના હાથમાં આવ્યો અને ત્યાં નવીન બગીચા વગેરે બનાવીને તેણે પોતાના હમેશના વસવાટની વ્યવસ્થા કરી. એ બગીચાઓમાં ઘણાંક નવાં ફળોનાં બીજ પણ તેણે વાવ્યાં. એ સમયમાં કાબુલની હંખ જગમગ પાંચ લાખ રૂપિયાની હતી. સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં સંબંધથી જોતાં કાબુલ પ્રાંત બહુ જ સુંદર હતો; તથાપિ ત્યાં ધાન્યસામગ્રીનો તો સદા દુષ્કાળ જ રહેતો હતો. એટલા-મટિ ગમે ત્યાં પણ હાથ મારી બહારથી સંપત્તિને ખેંચી લાવ્યા વિના છૂટકો જ નહોતો. એથી સ્વાભાવિક જ તેની દૃષ્ટિ હિન્દુસ્તાનપર પડી, તેણે સિંધુ નદી પર્યંત એક ચઢાઈ કરી અને ચાર મહિનામાં બજનીને કબ્જે કરી તે ઈ. સ. ૧૫૦૫ ના જાન્યુઆરીથી મે સુધીની ગયરહાજરી પછી પાછો કાબુલમાં આવી પહોંચ્યો. એ જ સમયમાં તેની માતા તથા નાની બહેનોના સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. કાબુલમાં આખરની સત્તા સારી જમી ગઈ; છતાં સમરકંદહે પોતાના તાબામાં લેવાની તેની ઇચ્છા હંડી પડી નહોતી. પુનઃ એક વાર તેવા પ્રયત્નનો વિચાર કરીને તે હિરાત તરફ ગયો. હિરાત પ્રાંત તે સમયમાં સમૃદ્ધ અને વિધાકળામાં અગ્રેસર હતો. ત્યાંના તે સમયના અનેક વિદ્વાન અને નામોક્તિ પુરુષોનાં નામોની સૂચિ આખરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આપેલી છે. હિરાતમાં તેના પિત્રાઈ બાઈઓ હતા, તેમના સહવાસમાં તેણે વીસ દિવસ આનંદ અને મોજમજલમાં વીતાવ્યા. એવી રીતે તે પ્રાંતની માહિતી મેળવીને અને સૈન્ય આદિની વ્યવસ્થા કરીને આખર પાછો કાબુલમાં આવ્યો. એટલામાં શાયબાનીખાને હિરાત કબ્જે કર્યાના

સમાચાર આવી પહોંચ્યાં. અર્થાત્ હવે તત્તમૂરતી વિશાળ પંશમનીના માત્ર એકલો બાબરજી રાજપદ પર બાઝી રહ્યો હતો અને તેનો પણ કદાચિત્ શાયબાનીબાત સત્વરજી અંત કરી નાખશે, એવો સર્વનાં મનમાં ભય થવા લાગ્યો હતો. આ કારણથી બાબર પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવાના ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થયા. એજ સમયમાં મધ્યપાનના વ્યસનનો તેનામાં પ્રવેશ થતાં તે વિલાસપ્રિય પણ થવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૮ થી ૧૫૧૧ પર્યંતનાં કાળનાં પોતાનાં કાર્યોનો બાબરના આત્મચરિત્રમાં ઉલ્લેખ નથી એટલે એ કાલાવધિમાં તેને કેવા અને ક્યાં પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, એ આપણાથી સમજાણું કહી શકાય તેમ નથી. તથાપિ ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં તેણે એકદમ સમરકંદ પર ચઢાઈ કરી અને તે પૂર્વેજ ધરાનના શાહ ઇસ્માઇલ સૂરી સાથેના જણસંગ્રામમાં શાયબાનીબાત માર્યો ગયો હતો. તેના ઉજબગ સરદારો બાબર સાથે લડવાને આવ્યા, પણ તેમનો તેણે પરાજય કરી નાખ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૧૧ ના ઑક્ટોબર માસમાં શાહ ઇસ્માઇલ સૂરીની સહાયતાથી ત્રીજી વાર સમરકંદનું તપ્ત પાછું મેળવવાના ભાગ્યને તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો. એ વિજય મળતાંજ એકદમ તે સમસ્ત મધ્ય એશિયાનો બાદશાહ બની ગયો. તેણે કાબુલનું રાજ્ય બિરાદર નાસિરને આપ્યું અને પોતે સમરકંદમાંજ રહેવાના નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ તેના આ વિજય લાગ્યા વખત સૂધી ટક્યો નહિ. ધરાનના શાહને ખુશ કરવામાટે બાબરે શિયા*મજબૂતનો સ્વીકાર કર્યો અને તેથી સુત્રી મજબૂતના તેના સાથીબાને માહું લાગવાથી તેઓ તેને છોડીને આવ્યા ગયા. પાછો ઉજબગ લોકોએ તેનો પરાજય કર્યો અને તેથી સમરકંદનો તેને લાગ કરવો પડ્યો. કેટલાક કાળ પર્યંત પાછો તે જગલ અને પહાડોમાં ભટકતો રહ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૧૪ માં કાબુલમાં આવ્યો, તે પાછો ત્યાંથી આવ્યોજ નહિ. ઉજબગ મુગલોએ સમરકંદનું રાજ્ય લીધું. બાબર તુર્ક હતો અને તે મુગલોનો અત્યંત દ્વેષી હતો.

વીસ વર્ષથી કાબુલમાં બાબરની સત્તા હતી અને તેટલા સમયમાં ઘણીક વાર હિન્દુસ્તાન વિશેનો લોભ તેના મનમાં જાગત થયો હતો. એનું ખીલું કારણ એ પણ હતું કે, પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવામાટેનો ઉત્તર અને પશ્ચિમ

* જેવી રીતે ક્રિસ્તિયાનિટીમાં રોમન ક્યોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બે મુખ્ય પંથ છે તેવીજ રીતે મુસ્લમાની મજહબમાં પણ સુન્ની અને શિયા એ બે પંથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એમનામાં મુખ્ય ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે, સુન્ની પંથના લોકો પંજતને પાકે એટલે કે, પયગંબર મહમ્મદ, અલી, ફાતિમા હસન અને હુસેનને સમાન પૂજ્યભાવથી માને છે અને શિયા પંથના લોકોની પંચાયતન વિધિયક પૂજ્યભાવનોમાં કેટલોક ભેદ છે. સુન્નીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે અલી મહમ્મદ પયગંબર પંજીના ચોથા ખલીફ હતો, પણ શિયા પંથવાળા અલીને મહમ્મદ પયગંબર પંજીના ખલીફ માને છે અને ખીલ ત્રણ ખલીફોને ખલીફ તરીકે સ્વીકારતા નથી. એ કારણથી સુન્ની અને શિયા વચ્ચે કેટલોક ધર્મવિધિયક ઝગડો આવ્યા કરે છે; અને તેનાં કેટલોક અયોગ્ય પરિણામો થયેલાં પણ ઇતિહાસમાં લખાયેલાં છે. અલી મહમ્મદ પયગંબર સાહેબનાં શારીરિક સંબંધથી જન્મના પંથો હતા.

દિશામાં તેના માટે એક પાણી માર્ગ રહ્યો નહોતો. એટલામાટે ત્યમૂર ખમણે રાજ્યવૃદ્ધિકાર તરીકેની કીર્તિ મેળવવી હોય, તો હિન્દુસ્તાન દેશ જ છતી લેવો લેઈએ, એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. લોદી સુલ્તાનની હુકમતવાળી હિન્દુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થામાં કાંઈ પણ ફેરફાર નહોતો અને સર્વત્ર કારસ્થાનોની પ્રબળતા હોવાથી દિલ્લીના સાર્વભૌમની સત્તા પ્રત્યક્ષ દિલ્લી નગરની બહારના ભાગમાં માત્ર નામની જ બાકી રહી હતી, એટલે 'જે ધારીશું તો આવો ધન-સંપત્તિ દેશ સહજ આપણા હાથમાં આવી શકશે' એમ જે બાબરને બાંસ્યું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. જે વાસ્તવિક કહીએ તો પોતાના એ ઉદ્દેશને પાર પાડવામાં બાબર જેવા ચતુર અને શૂર પુરુષે આટલો બધો વિલંબ થવા દીધો, એ જ આશ્ચર્યકારક છે. ઇ. સ. ૧૫૧૯માં તેણે હિન્દુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી અને કુટલીક લટકાડી કરીને તે પાછો કાબુલમાં ચાલ્યો ગયો. એ પછીના પાંચ વર્ષમાં તેણે ખીજાં ત્રણ ચઢાઈઓ કરી, પણ એક કે ખીજાં કારણથી હિન્દુસ્તાનમાં તેની ચરણો સ્થિર થયાં નહિ તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાં સ્થિર થવામાં અક્ષાંપિ તેનો મનોબાવ પણ નહોતો. આગળની ચારે ચઢાઈઓમાં તે ખંજબ કરતાં આગળ વધ્યો નહોતો એટલે પુનઃ એક વાર હિન્દુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી ઠેઠ દિલ્લી સુધી આગળ વધવાની તેના મનમાં બહુ ઇચ્છા થયા કરતી હતી. એટલામાં યોગાયોગ એવો બન્યો કે, પોતાની મેળે જ હિન્દુસ્તાન પર ચઢી જવાનો પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થયો અને એ પ્રસંગે કાબુલના બાદશાહેને આખા હિન્દુસ્તાન દેશનો બાદશાહ બનાવી દીધો.

બાબરનો લગ્નસંબંધ સમરકન્દની સુલ્તાન અહમદની દુખતર મહામ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો અને તે હપસત તેના જ નાનપાનામાં તુર્ક તથા મુગલ જાતિની ખીજા પણ કુટલીક બેગમો હતી. તેમાંની મુગલ ઔરતો સંકેટમાં સહાયતા આપનારી અને તુર્ક જાતિની ઔરતો બહુધા મુશ્કેલી જ સાથી હતી. તેનો પુત્ર હુમાયૂંન અત્યારે સત્તર કે અઠાર વર્ષનો અને જવાંમદ હતો.

પ્રકરણ ૭ મું

દરોગાની દુખતર

મંજિલ દર મંજિલ મુકામ કરતા અને પાંચા પ્રવાસમાં આગળ વધતા આલમખાન અને તેના જે સાથીઓ જે સ્થળે ખંજબ અને કાબુલનાં રાજ્યાની સીમાનો જોગમ થતો હતો તે સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. સૂર્ય નારાયણના અસ્તા-અલગમનમાં અદ્ય અવકાશ હોવાથી દ્વિતી કાબુલના પાર્વતીય પ્રદેશનાં સ્વરૂપની પૂર્વસૂચના આપતા હિમાચાલિત પર્વતપર સંધ્યાકાલિક સૂર્યકિરણોનો પાત થતાં એક પ્રકારની વિલંબણ અને અવર્ણનીય શોભા દ્વિતી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. જેમ જેમ નિશાનો સમય સમીપ આવતો જતો હતો, તેમ તેમ શીતલતાનું બળ વધારે અને વધારે યતું જતું હતું. ખંજબમાં પણ જ્યાં શીતકાંડમાં નિશાપ્રવાસ અશક્ય હતો, ત્યાં આવી હિમસ્થાનમાં રાત્રિના સમયમાં પ્રવાસની એટા કરવી, એ તો સાહસ જ કહી શકાય. પ્રભાતથી મધ્યાહ્ન સમય પર્યંત માર્ગમાં ધણ

હિમપાત થયેલો હોવાથી નાણે પૃથ્વીપર પાંજેલા રૂના સ્તરો ચઢાવી દીધા હોયની! એવો જ ભાસ થયા કરતો હતો અને થોડી વારમાં કદાચિત્ ખર્ચ વધારે પ્રમાણમાં પડવા માંડે, એવો રંગ પણ વાતાવરણમાં સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. આલમખાનના બે સાથીઓ અનીસ અને દુબીર કાબુલમાં અનેક વાર આવી ગયેલા હોવાથી ત્યાંના પ્રદેશ તથા વાતાવરણના બહુ જ સારા જ્ઞાતા હતા એટલે અનીસે એ સ્થળે આવી પહોંચતાંની સાથે જ કહ્યું કે: “હવે ઘોડાને આગળ વધતા અટકાવો અને અહીં જ મુકામ કરવામાટે ઊતરી પડો.”

“આપણે કઈ મંજિલગાહમાં ઊતરીશું?” દુબીરે લગામ ખેંચીને ઘોડાને થોભાવવાનો ચત્ત કરતાં પૂછ્યું.

“અહીં આપણા સૂળેદારની મંજિલગાહ પણ છે અને કાબુલના સુલ્તાનની મંજિલગાહ પણ છે; એટલે ન્યાં આપણા આલીનના સરદારસાહબની મરજ હોય ત્યાં મુકામ કરીએ. આપણા પંભળના મંજિલખાના કરતાં કાબુલના મંજિલખાનાનો યુર્ગ દરેગો બહુ જ નેક અને ભલો માણસ છે, એટલે જો ત્યાં ઊતરીશું તો આપણને સારો આરામ મળશે અને આપણી બધી સગવડો સારી રીતે નળવાશે.” અનીસે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ચાલો ત્યારે ત્યાં જ મુકામ કરીએ; કારણ કે, મંજિલગાહ પંભળના સૂળેદારની હોય કે કાબુલના સુલ્તાનની હોય, એનો અત્યારે આપણે વધારે વિચાર કરવાનો નથી; આપણને તો ન્યાં વધારે આરામ અને સગવડ મળે ત્યાં જ ઊતરવાનું છે.” આલમખાને અનીસના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપી.

“આ ડાખા હાથપર દેખાય છે તે જ કાબુલના સુલ્તાનની મંજિલગાહ; વધો આગળ!” દુબીરે એમ કહીને રાજમાર્ગમાંથી ડાખા હાથ બહાર પોતાના ઘોડાને વાળ્યો અને તેનું અનુકરણ કરીને આલમખાન તથા અનીસે પણ પોતાના અશ્વોને તે દિશામાં ચલાવ્યા.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે કાળની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે, તે ઐતિહાસિક કાળમાં પ્રવાસનાં આનંદના જેવાં કેટલે આદિ સાધનો ન હોવાથી તેમજ માર્ગો પણ આનંદના જેવા સરળ ન હોવાથી બહુ ઘોડા, બળદ અને ઊંટ આદિનો જ વાહન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો અને સ્ત્રીઓમાટે બહુ બહુ તો બેલગાડી, ઊંટપરના કબ્બા અને પાલખી આદિ સાધનો વપરાતાં હતાં. પ્રવાસીઓની સગવડમાટે લાંબા પ્રવાસના માર્ગોમાં દશ દશ કે બાર બાર ગાઠને અંતરે એટલે કે ન્યાં એક મંજિલ-એક દિવસની મુસાફરી પૂરી થવાનો સંભવ હોય, ત્યાં આસપાસના પ્રદેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણેનાં મુસાફરખાનાં રાખવામાં આવતાં હતાં. એ મુસાફરખાનાં મંજિલગાહ અથવા તો મંજિલખાનાના નામથી ઓળખાતાં હતાં. મુસાફરોની આવજવના પ્રમાણમાં એ મંજિલગાહોમાં બે અથવા વધારે માણસો બંદોબસ્તમાટે રહેતા હતા, તેઓ વ્યાજખી પૈસા લઈને મુસાફરોને ખાવાપીવાની તથા સૂવાબેસવાની સગવડ કરી આપતા હતા અને પાંચ પૈસા રળવાની આશાથી તેમની બીજી પણ કેટલીક સારી બરદાસ્ત કરતા હતા. એ મંજિલગાહમાં રાજ્યકર્તાના આધિકારીઓમાટે અમુક સંખ્યામાં ઘોડા અને અમુક સંખ્યામાં બળદની ગાડીઓ વગેરે તથા બે

તૈયાર રાખવામાં આવતાં હતાં અને બાડાનાં વાહનો પણ ત્યાં તૈયાર રહેતાં હતાં કે જેથી આગળની મંજિલપરથી આવેલાં વાહનો પાછાં વળીને ન્યાંથી આવ્યાં હોય ત્યાંના મુસાફરોને લઈ જાય અને ત્યાંનાં વાહનો આગળ જનારા મુસાફરોને લઇને પ્રવાસમાં આગળ વધી જાય. અધિકારીઓમાંટનાં વાહનો સરકારી ખર્ચથી રખાતાં હતાં અને તેમની સંભાળની મેહનતનો દરૌગા અને તેના હાથ તળેના માણસોને માસિક પગારના રૂપે ખદલો મળતો હતો. આ મંજિલગાહોની વ્યવસ્થાથી મુસાફરોને ખુબ જ સગવડ થઈ ગઈ હતી, એટલે તેઓ વગર અડચણે જમે ત્યાં પ્રવાસ કરી શકતાં હતાં.

મંજિલખાનાનો દરૌગા પોતાના હાથ નીચેના માણસોનો તો અફસર કહેવાતો હતો, પણ ન્યારે કેટલાક તુન્દખૂ અને મગરૂર સરકારી અફસરો આવતા હતા તે વેળાએ બિચારા દરૌગાની હાલત એક ફતરા કરતાં પણ ખરાબ થઈ જતી હતી. તેઓ મનમાન્યાં લોજનોનો આસ્વાદ લેવાને તૈયાર, પણ પૈસા આપવાનો વખત થાય એટલે ખીસામાં હાથ નાખ્યા વગર જ ત્યાંથી ફરાર; જે ભાગ્ય યોગે સરકારી ઘોડા કોઈ ખીલ અધિકારીઓ લઈ ગયા હોય, તો તે વિલંબમાટે તેઓ દરૌગાને ગણવાના જવાબદાર અને ગાળોનો કરવાના બચકર ગોળીબાર; પણ ઘોડા તૈયાર હોય છતાં અફસરો બળે દિવસની છાવણી નાખીને પડ્યા રહે, તો તે માટે કોઈ ન પૂછનાર કે ન ગાછનાર! ઘણીક વાર એમ પણ બને કે, સરકારી વાહનો તૈયાર ન હોય, તો અધિકારી સાહુળના હુકમથી બાડાનાં વાહનો વેઠે પકડાય, સરકારી કાયદા પ્રમાણે તેમને મળનારો ખદલો અધિકારીના ખજાનામાં જાય અને બિચારા મુસાફરો મંજિલખાનામાં જ ન્યાં સૂધી ખીલ વાહનોની સગવડ થાય ત્યાં સૂધી વા ખાતા રહી જાય! એમાં વળી ખૂબી તો એ કે, વેઠે પકડીને ખીલ વાહનો લાવી આપવાનું કામ પણ બિચારા દરૌગાને જ સોંપાય, એટલે તે એક તો વાહનોના માલિકોનો દુશ્મન થાય અને હુકમનો અમલ ન કરે તો અધિકારી સાહુળની ફરિયાદ સરકારમાં પેશ થતાં બિચારાની નોકરી ઊખડી જાય! ગરજ એક મહા ભંડી ચીજ છે અને ગરીબો હમેશા ખરબૂ હોવાથી તે બિચારાઓને માથે ઘણીક વારે 'વખત આવે વાંકો તો ફતરાને કહેવો કાકો!' એ 'કહેવત પ્રમાણે વર્તવાનો વાંકો પ્રસંગ આવી પડે છે. એ મંજિલગાહોના દરૌગાઓની પણ આવી જ અવસ્થા હતી. છતાં પેટ ભરવાની ફિકર દમ બાંધીને પાછળ પડેલી હોવાથી આવી હાલતમાં પણ વખત પ્રમાણે નરમી ગરમીથી વર્તીને તેઓ પોતાના આયુધના દિવસો, જેટલા દિવસ ગયા એટલી પીડા ઓછી થઈ, એમ ધારીને વીતાવ્યા કરતા હતા.

આપણા ત્રણે મુસાફરો કાબુલના સુલ્તાનની મંજિલગાહના દરવાજામાં આવી પહોંચ્યા અને દરવાજામાં એક પીરમદ બેસેલો તેમના જોવામાં આવ્યો. સખત હંડીના દિવસો અને હિંમતપાત થતો હોવા છતાં તે બિચારાના શરીરપર સાદાં કપડાં જ જોવામાં આવતાં હતાં. તેનાં કપડાં જે કે ગરમ હતાં, પણ કેટલેક ઠેકાણે તે ફાટી ગયેલાં અને કેટલેક સ્થળે થીંગડાં મરેલાં હતાં. અર્થાત્ કપડાંમાં તો શીતલતાને હટાવવાની શક્તિ નહોતી, પણ તે પીરમદના શરીરમાં અદ્વાપિ શીતલતા સાથેના યુદ્ધમાં ટકી રહેવાની સંપૂર્ણ શક્તિ હોય, એમ તેના કદાવર તોળાશે.

અને બળવાન શરીરને લેવાથી અનુમાન કરી શકાતું હતું. એમને આવેલા જોતાં જ તે આગળ વધી આવ્યા અને કહ્યું કે: “પુરા આવેન્દા!”

“કુમ, જમાલુદ્દીન, તખીયત પુરા?” અનીસે ખેર આગ્રીયત પૂછી.

“અલ્લાહની મેદરખાની!” જમાલુદ્દીને જવાબ આપ્યો અને મુસાફિરો જેવા ઘોડાપરથી ઊતર્યા કે તરત ચોતાના એક માણસને જોલાવીને કહ્યું કે: “હેયુમ, આ અરખોને અસ્તબલમાં લઈ જા અને ઘાસ દાખો આપી માલિરા કરા!”

મુસાફિરોએ મંજિલગાહના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો. એ મંજિલગાહ તે પત્થરનું બાંધેલું એક સાધારણ આકાર અને સાધારણ વિસ્તારનું મકાન હતું. મકાનનો અંદરનો ભાગ છ ઓરડામાં ભગક્ત થયેલો હતો, તેમાંના ચાર ઓરડા મુસાફિરોમાટે અને બે ઓરડા દરેગાના વખરાશમાંડના હતા. બે દારમાં ત્રણ ઓરડા અને વચ્ચે ચાલવાનો માર્ગ હતો અને દરવાજા બંને બાજુએ હતા. આસપાસના વિશાળ આંગણામાં એક ખૂંતે ઘોડા વગેરે માટે તળેલો અને બીજા ખૂંતામાં બાવર્યાંખાતું, એ પ્રમાણેની ન્હી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. મકાનનો ઉપરનો માળ સારા સામાનથી સજ્જીને કોઇવાર જે સુલ્તાન પોતે આવે અથવા તે બીજે કોઈ રાજા પુરુષ મેદરખાન તરીકે આવી લાગે તે તેના વખરાશમાંડે જ રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેપર જવાની સીડી પણ બહારના ભાગમાં ન્હી જ રખાયેલી હતી. સાધારણ અધિકારી કે પ્રવાસીએને ઉપરનો ભાગ રહેવામાટે કે ઊતરવામાટે આપવામાં આવતો નહોતો. અનીસ અને દુબીરે આલમખાનને હિન્દુસ્તાનના શાહી ખાનદાનના એક નખીરા તરીકે ઓળખાવવાથી જમાલુદ્દીને તેના જોતારામાટે ઉપરનો માળ ઉઘાડી આપ્યો.

ઉપરના માળપર બે ઓરડા હતા; તેમાંથી આગળનો ઓરડો ખેઠકનો અને પાછળનો ઓરડો સૂવામાટેનો હતો. આગળના ભાગમાં ખુલ્લી અગાશી પણ હતી; પરંતુ તેના ઉપયોગ માત્ર ઉનાળાની મૌસમમાં જ કરી શકાતો હતો; શિયાળાની મૌસમમાં ત્યાં હિમપાત થતો હોવાથી એનો કશો પણ ઉપયોગ થઈ શકતો નહોતો. ત્યાં ગાલીચા, ગાદી, સિરાની, ચારપાઈ, તાંબા પીતળનાં કેટલાંક ખાસ વાસણો, હુકા અને એવા જ અન્ય સાધનો તૈયાર હોવાથી આલીખાનદાન મુસાફિરોને ત્યાં સાધારણ સર્વ પ્રકારનો આરામ મળી શકતો હતો. અનીસ અને દુબીર નીચેના એક ઓરડામાં ગયા અને આલમખાન જમદ દરેગા જમાલુદ્દીન સાથે ઉપરના માળપર ગયા. તરત તેણે લશ્કરી પોશાક ઉતારીને સાદો પોશાક પહેરી લીધો એટલે જમાલુદ્દીને તેને અદખાનદાનથી પૂછ્યું કે: “ગરીબ પરવર, હવે આ ખાદિમને શું કર્મન છે?”

“કાવો મળી શકશે ખરા કે?” આલમખાને પૂછ્યું.

“કાવો પણ મળી શકશે અને શરાખે અર્જવાની પણ હરતરહની મળી શકશે; જે ચીજની તમન્ના હોય તે કર્મખરદાર લાવીને હાબર કરે!” આલમખાનના એક સવાલના જમાલુદ્દીને બે જવાબ આપ્યા.

“મુસલમાન હોવા છતાં કુરાનસીકના કર્મનથી ખિલાફ ચાલી દીનમાં હરામ ગણેલી ખાનાખરાણ શરાખ પણ આપ રાખો છો કે?” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“મારી પાંચઠ વર્ષની અવસ્થામાં મેં એક વાર પણ શરાબનીશી કરી નથી અને ખુદા પાકની મેદુરબાની હશે તો મરતાં સુધી હું શરાબનીશી કરવાનો પણ નથી. પણ આલીનનાળ, બધા સુસક્ષ્માનો આપના જેવા અને મારા જેવા દીને ઇસ્લામના ફરમાન મુજબ ચાલનારા અને ફરાનશરીફની આજ્ઞા પાળનારા હોતા નથી. ઘણાક એવા અમીર અને શરીફ મુસાફિરો આવે છે કે, શરાબના શીરાના શીયા ગઝગઝાવી નય છે અને તે વખતનો તેમનો દેખાવ જાણે તેઓ પાણી પીતા હોયની ! તેવો જ દેખાય છે. કેટલાક અમલદારોની સગવડમદિ આ દરામ ચીજ પણ મારે રાખવી પડે છે, અને તે ગુનાહની હું ઘણીક વાર તૌબા કરીને રહીમ પાસેથી મોઆફી પણ માગુ છું.” જમાલુદ્દીને શરાબ રાખવાનું કારણ બતાવ્યું.

“કાબુલના અમલદારો આદાનીશીના એટલા બધા પાખન્દ બની ગયા છે, એ તો આજે જ મારા જણવામાં આવ્યું !” આલમખાને હૃદયાર કાઢ્યો.

“એનું કારણ એ છે કે, અમારા કાબુલના સુલ્તાને વક્ત આલીનહુ બાખર પોતે શરાબના ખાસ પરસ્તાર છે અને તેથી તેમના અમલદારો પણ આદાનીશીના શુલામ થાય, તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ પણ નથી. સુલ્તાને વક્તની સારી કે નકારી આદત ગયલા અસ્લતની અસર તેના અમલદારો અને તેની રેયાયામાં પણ થાય છે, એ કદીમી કાયદો છે. અમારા સુલ્તાનની બીજી બધી અસ્લતો ફરિશ્તા જેવી છે, પણ ફક્ત આ આદાનીશીની પાખન્દી છે, એટલી જ નકારી અસ્લત છે. પણ ઇન્સાન એક કે બીજી રીતે અચળદાર તો હોય છે જ, એટલે બીજા કરવાનું કંઈ કારણ નથી. બેઅચળ તો ફક્ત રખે પાક છે કે જે ખસ્કને રહમનજરથી જોઈને ચલાવી રહ્યો છે !” જમાલુદ્દીને પાખર મનુષ્યની ન્યૂનતાનું વિવેચન કરી સંબળાવ્યું.

“ખદેખર ઇન્સાન ગુનાહગાર છે અને ખાલિકે જુલ્લુલાલ ગુનાહની મોઆફી બાખરાત છે !” આલમખાને તેના મવને પુષ્ટિ આપી.

“ત્યારે હું હુલ્લુરમદિ કાવો તૈયાર કરીને લાવું છું ;” એમ કહીને જમાલુદ્દીને ત્યાંથી ચાલ્યા અને આલમખાન પોતાના બાવિ કાર્યક્રમ વિશેના વિચારમાં નિમગ્ન થયા.

બોંબા જ વખત એવી રીતે વીત્યો હશે, એટલામાં જમાલુદ્દીન કાવાદાનીમાં કાવો લઈને આવી પહોંચ્યા. પણ અત્યારે તે હવે એકલો નહોતો, કિંતુ તેની સાથે એક અબળા પણ હતી. કાબુલના દિવાન પ્રમાણે તેણે ગળીના રંગથી રંગેલાં પાયજામો અને ગોઠણ સૂઝી લંબાતો ચોલો એ બે વસ્ત્રો પહેરેલાં હતાં અને તેનો મુખપ્રદેશ મસ્તકપરના બુર્કાથી દંકાયલો હતો. તેના ચરણોના પંજ માત્ર દેખાતા હોવાથી તેના શરીરનો રંગ ગોરો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના કરી ચકાતી હતી અને વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત હોવા છતાં શરીરનું ધાકીલાપણું અને શરીરની સુદૃઢતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં હતાં. આલમખાન એ વખતે તકિયાને અડેલી પગ લાંબા કરી હથેળીપર રમ્યું ટેકવીને પગો હતો. આલમખાને આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી તે અબળા બહી લેવા માંડ્યું. જમાલુદ્દીને કાવાની ખ્યાલી બરીને તે અબળાને ઉદેશીને કહ્યું કે : “શુલ્કદામ, હજરત કાવો પી લે એટલામાં હુકકો તૈયાર કરી લાવ જોઈએ.” શુલ્કદામ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે હુકકો ઉપાડીને નીચે ચાલતી યઈ ગઈ.

આવી એક લોલીલાલી અને સીધી સાદી નાદાન હસીના સાથે આ બિયા-
બાતમાં શુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો, તેમણે હું અને પોતાને બખ્તાર
માતું હું. ખુદા એને આબાદ રાખે, એની બહાએને દૂર કરી એના બિગરને
હમેશા શાદ રાખે ! એ આવી ને આવી બે ફિસ્તીમાં બ રહે, એટલું બ હું ખુદા
પાસેથી માગું છું !” આલમખાને શુદ્ધ બાવથી જવાબ આપ્યો.

“વાર તારે હું જરા જમને લેઈ આવું કે ખાતું તૈયાર થવામાં હજી
કેટલીક વાર છે; અને શુલંદામ, તું પણ અખતરની મદદગારીમાં લાગી રહે કે
જેથી જલ્દી જમવાની તૈયારી થઈ જાય.” એમ કહીને જમાલુદ્દીન ત્યાંથી નીચે
જવાને બહાર અને શુલંદામ પાછળ દોવાથી જતાં જતાં દરવાજાપરથી તેણે
મોઠાને ફેરવીને પાછી એક વાર દીવાનખાનામાં નજર નાખી અને ત્યાર પછી
વીજળીના ઝળકારાની પેઠે તે આલમખાનની નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ધણીક વાર એવા બતાવે પણ અને છે કે અચાનક અમુક અજ્ઞાત સ્ત્રી
પુરુષનું દષ્ટિમીલન થઈ જાય છે અને આગળનો લેશ માત્ર પણ પરિચય ન હોવા
હતાં તેમનાં હૃદયોનું પરસ્પર આકર્ષણ થવા માંડે છે. કેટલીક વાર એ આકર્ષણ
જેમ વિકારમય અને સહેતુક હોય છે તેમ જ કેટલીક વાર એ આકર્ષણ નિર્વિકાર
અને નિર્દોષ પણ હોય છે, એવો માનસરાસવેતાએનો અભિપ્રાય છે. આલમ-
ખાન અને શુલંદામનાં હૃદયો એક બીજા તરફ આકર્ષાયાં તો હતાં જ, પણ
તે વિકારયુક્ત હતાં કે વિશુદ્ધ બાવમય હતાં, એનો નિર્ણય આ ક્ષણે જ આપ-
ણાથી કરી શકાય તેમ નથી. આલમખાનને શુલંદામનો આ વિયોગ બહુધા
અસહ્ય જ બાસવા લાગ્યો; થોડા વખતને માટે નાહિરાનું પણ તેના હૃદયમાંથી
વિસ્મરણ થઈ ગયું. અસ્તુ.

ઉપરના ભાગમાં જેવી રીતે એ શાહી મેહમાનની સરબરા જમાલુદ્દીન
અને તેની હસીન દુખ્તરે કરી હતી, તેવી જ અનીસ અને દબીરની સરબરા
જમાલુદ્દીનના મદદગાર અખતરે કરી હતી; અર્થાત્ તેઓ પણ કાવાને ધનસાફ
આપી થાક ઊતારતા અને હુકુદો ગરગડાવતા નીચેના ઓરડામાંની રાતરંછપર
લાંબા થઈને પડ્યા હતા. માત્ર શુલંદામ જેવી કાંઈ નાજનીન સાથે ખુશશુદ્ધતા
કરવાનો પ્રસંગ તેમને મળી શક્યો નહોતો. એ તો જોડાનાં નસીબ જોડાં અને
મોઠાનાં નસીબ પણ મોઠાં હોય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે કાંઈ જોડું
તો નથી જ. નીકર અને માલિક એ બે શબ્દોમાં જેટલો ભેદ રહેલો છે, તેટલો જ
ભેદ તેમના બાગ્ય અને સહારમાં પણ રહેલો હોય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે.

આલમખાને લગભગ અડધા મહર જેટલો વખત તનહાઈમાં બીતાબો
અને ત્યાર પછી પુનઃ એક વાર તેને શુલંદામના દર્શનનો લાભ મળ્યો. દરવાજા-
માંથી ઓરડામાં આવતી શુલંદામ નજીકે વાદળોમાંથી ચન્દ્ર બહાર આવતો
હોયતી ! તેવી તેને દેખાવા લાગી. તેણે દસ્તરખાન બિછાવ્યું અને અખતરે
આવીને નાન, બિરિયાની, કોરમા, કોફતા અને બે તરકારી ઇલાદિ ખાત્ર પદાર્થોથી
ભરેલો થાળ લાવીને તેપર મૂકી દીધો. તે પાછો નીચે અનીસ અને દબીરને
જમાડવામાટે આવ્યો ગયો અને શુલંદામ આલમખાનની સેવામાં હાજર રહેવા
માટે ત્યાં જ હાથ જોડીને બેસી રહી.

“બાનો, તમે ક્યારે જમશો?” આલમખાને પૂછ્યું.

“મેંદમાનોના જમ્યા પછી જ મેંદખાનોથી જમી શકાય છે.” શુલંદામે આંખોને નીચી ઢાળીને જવાબ આપ્યો.

“આ કાયદાની વાત હોવાથી, મારાથી તમને ગાઢી જમવાની સલાહ આપી શકાય તેમ નથી. હું, પણ તમારા મુન્ઝ પિદર ક્યાં છે?” આલમખાને ખીચ વાત છેડીને બોલવાના વ્યવસાયને આગળ લેખાવવાની દેશિશ કરી.

“તેઓ પાસે આવેલી પંજાબી સખેદારની મંજિલગાહમાં કંઈ કામ મટી ગયા છે તે અકબી રાતે આવશે. આપની સરબરાનું કામ તેમણે આપની આ કનીજને સોંપ્યું છે, મારે જે હુકમ હોય તે આ આદિમાને કર્મીવરો.” શુલંદામે જવાબ આપ્યો.

આલમખાને જમાહદીન હાલ તરત આવવાનો નથી એ બાણીને મતમાં જ અલ્લાહનો આજાર માન્યો અને પછી શુલંદામને હદેશીને કહ્યું કે: “ત્યારે હવે બન્દાને જમવાની ઇજાજત છે?”

“એક હકીર ખાદિમાની વળી ઇજાજત તે શ્રાની? હજરત સલામત, આપ આ નાદાન ઔરતની મશ્કરી તો નથી કરતા ને?” શુલંદામ બોલી.

“અછ વાહ, આ શું બોલ્યાં? તમારી તે વળી મશ્કરી થાય! એ તો મને તે હોય, પણ જમવાની વેળાયે પાસે બેઠેલા ઇન્સાનની ઇજાજત લેવી નેહએ એવો એક કાયદો છે.” આલમખાને સહ્યતાથી જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે કદા બિસ્મિલ્લાહ!” શુલંદામે ઇજાજત આપી.

આલમખાને ‘બિસ્મિલ્લાહ’ કહીને ખાનાને ઇન્સાફ આપવાની શરૂઆત કરી દીધી.

“શાહી મહલોમાં તો આગે અનેક હમ્દા અને લજ્જત ગિન્તગો ખાધી હશે; એટલે અને લાગે છે કે આજનું ખાનું આપને બાગ્યે જ પસંદ આવશે.” શુલંદામે પાણીનો લોટો અને ખાલી ખ્યાલો આલમખાન આગળ મૂકીને કહ્યું.

“વાહ જનાબ, એ શું બોલ્યાં! મને તો ક્યારની એ જ અત્યયખી થયા કરે છે કે આવા બિયાબાનમાં પણ આવી આવી નેઅમતો મળી શકે છે; એટલું જ નહિ, પણ સંધનાર પણ સંધવાની એટલી બધી કળા બાણે છે કે જે હુનર બેગમેને પણ હાસિલ થઈ શક્યો નથી. મારા ધારવા મુન્ઝ આ હુનર તમારો જ હોવો નેહએ.” આલમખાને ખાનાનાં વખાણ કર્યાં.

એનું શાબ્દિક ઉત્તર ન આપતાં માત્ર મંદહાસ્યથી જ શુલંદામે મૂક ઉત્તર આપ્યું. આલમખાન જમી રહ્યો એટલે પાસે ચિલમચી અને પાણી તૈયાર દતાં અને શુલંદામ પણ તૈયાર હતી. તેણે તરત આલમખાનના હાથ ગરમ પાણીથી ધોવડાવ્યાં અને હાથ લૂછામાટે હાથલૂછણું પણ હાજર કરી દીધું. શુલંદામે અખતરને બોલાવ્યા અને તે આવીને વાસણ લઈ ગયો. આલમખાન પાછો તકિયાને અઢીને હુકકો પીવા લાગ્યો.

શુલંદામે વખતને આવેલો નેહને મળેલા એકાંત પ્રસંગનો લાભ લેવાના હદેશી કહ્યું કે: “હજરત સલામત, હવે હું જે ઇનામની માગણી કરું તે ઇનામ મળે છે.”

“બિલા હજી !” આલમખાને તત્કાળ જવાબ આપ્યો.

આલમખાને જોરામાં ને જોરામાં એ જવાબ તો આપી દીધો, પણ તે ક્ષણે જ તેના મનમાં એક પ્રકારના સંકેતમય વિચારનો ઉદ્ભવ થયો; તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે: ‘કદાચિત્ એ નાજનીન નાણાંની મોટી સમ માગશે, તો અત્યારે તે હું કેવી રીતે આપી શકીશ? અને જો તે નહિ અપાય, તો મારો ફરિયાદ ખોટો કરશે. તેમજ જો એ મારી મહુબબતની માગણી કરે, તો શું નાદિરાના મારામાંના વિશ્વાસનો ઘાત કરીને મારે આ હસીનાની ઇચ્છાને આધીન થવું? કોણ જાણે એ શું માગશે અને શું નહિ! ચા પરવરદિગાર, હું ઇચ્છત બચાવજે અને સર્મ રાખજે! કોઈ પણ રીતે મારા મોઢામાંથી નીકળેલો બિલ ખોટો તો ન જ થવો જોઈએ.’

તે આવા પ્રકારના વિચારમાં પેચો હતો એટલામાં ગુલદામે કહ્યું કે: “ત્યારે પ્રથમ આપને હું કેટલાક સવાલો પૂછવા માગું છું તે સવાલોના સાચા જવાબો આપવાની મેહરબાની કરશો?”

“પ્રુશીથી પૂછો.” આલમખાને જણાવતાં કહ્યું.

“આપ દેહલીના શાહી ખાન્દાનના નખીરા છો અને આપનું ઇસ્મે મુખારિક આલમખાન છે, એટલી ખીના મારા જાણવામાં આવી છે; પણ આપ અત્યારે કાબુલ જવામાં કે ક્યાંથી તયારીક લાવો છો તે જાણવશે કે? કારણ કે, જે અનીસ અને ફખીર નામના બે સિપાહ આપની સાથે છે, તેઓ અહીં આગળ આવી ગયેલા હોવાથી તેમને હું સારી રીતે જાણું છું; તેઓ પંજાબના સૂબેદાર દૌલતખાનના નમકખાર તાબેદાર છે અને તેથી જ મારે આપને આ સવાલ પૂછવો પડે છે.” ગુલદામે સવાલ પૂછીને તે પૂછવાનું કારણ પણ વિસ્તારથી જણાવી દીધું.

“પંજાબના સૂબેદાર દૌલતખાન મારો ચચા યાય છે અને અત્યારે હું પંજાબમાંથી જ આવેલો હોવાથી તેમના સિપાહો મારી સાથે છે. દેહલીના અલ્લા-રના સુલ્તાન સાથે કેટલાક હુકમની બાબતમાં મારી તકરાર ચાલતી હોવાથી એક નફા જ મતલબથી હું કાબુલ જવા નીકળ્યો છું.” આલમખાને કેટલોક વિચાર કર્યા પછી એ પ્રમાણેનો જવાબ આપ્યો.

“આપ શા મતલબથી જાઓ છો અને શા મતલબથી નહિ તે હું જાણવા માગતી નથી; કારણ કે, એની સાથે મારો કશો પણ સંબંધ નથી. મારે જે જાણવાનું છે તે ફક્ત એટલું જ કે, આપ ત્યાંથી પાછા પંજાબ તરફ જવાને ક્યારે વળવાના છો?” ગુલદામે પોતાના મતલબનો સવાલ પૂછ્યો.

“એ વિશે અત્યારે નક્કી મારાથી કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, ત્યાંથી મારા વળવાનો જોયો આધાર, હું મારા કામમાં કેટલો ફાવું છું અને કાબુલના સુલ્તાન પાસેથી મારી માગણીનો શો જવાબ મળે છે, એપર જ દેહેલો છે. છતાં પણ મારાથી જેટલી જિતાવળ કરી શકાશે તેટલી જિતાવળથી મારો ત્યાંથી પાછા ફરવાનો વિચાર છે.” આલમખાને હુકાથી કંટાળે નજીને જમીનપર મૂકતાં ખરેખરો જવાબ આપ્યો.

“આપ વહેલા આવો કે મોડા તયારીક લાવો, એની કશી ચિંતા નથી;

પરંતુ ન્યાયે પણ આપ ત્યાંથી પાછા ફરો, ત્યારે આવીને આ મંજિલગાહમાં ન હતરવાની વંકીક લેશો?" શુલ્કદામે કહ્યું.

"બાપુશી!" જવાબ મળ્યો.

"અને તે વખતે હું જે કાંઈ પણ માગણી પેશ કરું, તેને કબૂલ મંતર રાખશો? મારા એક કામમાં મારા ગમગુસાર મદદગાર થશો?" શુલ્કદામ સવાલોની લળને વધારે અને વધારે ગુંચવાડાબદેલી કરતી ગઈ.

"હું તમારી કોઈ પણ માગણીને કબૂલ મંતર રાખીશ અને તમારા હરકામમાં તમારો ગમગુસાર મદદગાર થઈશ! પણ તે તમારી માગણી અને તમારું કામ શું છે તે હરકત ન હોય તો અત્યારેજ જણાવશો?" આલમખાને આનુરતા દર્શાવી.

"આપ ન્યાયે ખંભળ તરફ જવાને પાછા વળશો તે વેળાયે મારો આપ સાથે ખંભળમાં આવવાનો અને ખંભળની રાજવાની લાહોરમાં એક મકાન લઈને રહેવાનો વિચાર છે; અને ત્યાં આપની કેટલીક મદદની મને દરકાર છે!" શુલ્કદામે પોતાની માગણીના કેટલાક અંશનો સ્ફેટ કર્યો.

"તમે અહીંથી આઠ્યાં જશો, તો તમારા ખુબર્જા પિદરની સંભાળ કોણ રાખશે?" આલમખાને એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો.

"જે પરવરદિગાર આવમની સંભાળ રાખે છે, તે મારા ખુબર્જા પિદરની પણ સંભાળ રાખશે. પણ હા, સારું થયું કે, આપે આ સલાહ મને પૂછ્યો; જો મારા મઠિ આપના નિગરમાં કાંઈ પણ સારી લાગણી હોય, તો મારો આ ધરાદો મારા મેહરખાન પિદરને જણાવશો નહિ." શુલ્કદામે વળી બેદમાં વૃદ્ધિ કરી.

"ત્યારે શું તમે પોતાના પિદરની પરવાનગી વગર કુપી રીતે જ લાહોર જવા માગો છો?" આલમખાને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

"જે એક ખૈદનાક ભૂલ મારા હાથે અત્યાર પહેલાં થઈ છે તેમઠે પણ મેં મારા પિદરની પરવાનગી લીધી નહોતી અને હવે તે ભૂલને સુધારવામઠે પણ પિદરની પરવાનગી લેવાની અગત્ય હું નથી જોતી. મારી એ ભૂલનો અંતમ એ થશે કે, યા તો મારા નસીબનો સિતારો અમકશે અને યા તો બે શુનાહમારો એક સાથે ખરીને આ ક્ષાની દુનિયામાંથી નજત કે પછી દોલખમાં જવાને સફર કરી જશે!" શુલ્કદામે હવે બેદમાં કાંઈક ભયંકરતાનો પરિચય કરાવવા માંડ્યો.

આ વેળાયે ખુબસૂરત શુલ્કદામની આંખોમાં વ્યાપેલી ગુસ્સાની નિશાની તરીકેની લાલાશ દીપકના મંદ પ્રકાશમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી અને તેથી તેના નિગરમાં જરૂર કોઈ પણ ભતનો કરી ધા લાગેલો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના કરી શકાતી હતી. એક ચોરતના નિગરમાં થયેલા લખમતું કોઈ વાર મહા-ભયંકર અને પ્રાણહારક પરિણામ થાય છે, એ સહસ્યને આલમખાન સારી રીતે જાણતો હોવાથી તેના જાણી નિગરને વધારે જાણી કરનાર સવાલો પૂછવાનું તેણે વ્યાજબી ધાર્યું નહિ. તેણે માત્ર એટલો જ સવાલ પૂછ્યો કે: "તે બે શુનાહમારો કોણ છે અને તમારા હાથે એવી તે શી ભયંકર ભૂલ થઈ છે કે જે ભૂલને સુધારવામઠે આટલા બધા સાદસ અને લેખમમાં હતરવાની હદપર તમે આવી ગયાં છો? જો એ બેદ મને જણાવશો, તો એ ભૂલને સુધારવાનો

હું કોઈ જોખમ વગરનો રસ્તો અત્યારે અથવા તો વિચાર કર્યો પછી તમને ખતાવી શકીશ !”

“એ ભૂલને સુધારવાનો જોખમ વગરનો કોઈ પણ રસ્તો મળવાનો નથી; મારા હાથે જે ભૂલ થયેલી છે તેમાં મારી અને મારા ખાન્દાનની ઇચ્છાનો સવાલ સમાયલો હોવાથી અત્યારે તે ભૂલને હું આપ આગળ રોશન કરી શકતી નથી અને તેમાટે દિલ્લોર છું. એક ગુનાહગાર હું પોતે ન છું અને ખીન ગુનાહગારને આપ આગળો છો, છતાં અફસોસ કે મારા મતલબને ખર લાવવા માટે અત્યારે હું તે મૂજ શયતાનના નામનો આપની હુન્દૂરમાં ઉચ્ચાર કરતાં અચકાઉં છું ! હું તેનું નામ તો અત્યારે નહિ ન-જણાવું !” ગુલદામે રહસ્ય-પરંપરાને જળવીને પોતાના દિલમાંના દબાયલા ઉભારને બહાર કાઢવા માંગ્યો.

“ત્યારે છેવટે તમારા કામનું નામ?” આલમખાને ઉલટો સવાલ કર્યો.

“આ નિન્દગીમાટે હમેશાનો આરામ અથવા તો ઇન્તકામ !” ગુલદામે થોડા શબ્દોમાં જ કાર્યના રહસ્યને વ્યક્ત કરી દીધું.

“બસ; ગુલદામ, તારા હૃદયનો કેટલોક આશય મારા જાણવામાં આવી ગયો છે, પણ હવે તને વધારે સવાલ પૂછીને તારા જિગરના દાંગને તાંતે કરવાની મારી મરજી નથી. હું હરહાલમાં તારો મદદગાર રહીશ અને તને સુખી બનાવવાની મારાથી બનતી કોશિશ કરીશ; પછી તો જેવી મીઠાણી મરજી અને જેવું તારું નસીબ !” આલમખાને અન્તિમ આશ્વાસન આપ્યું.

“મરહુમા; આમીન !” ગુલદામે ઉદ્દગાર કાઢ્યો અને પૂછ્યું કે: “પણ આપ કહ્યું થોડી વારની આ આજખાણથી મારા વિશે આટલી બધી લાગણી બતાવવાને તૈયાર થયા છો તો શા કાર્યદાની આશાથી? કારણ કે, આ કંગાલ ઓરત પાસે આપના એ એહસાનના બદલામાં આપની કશકાય એવી એક પણ ચીજ નથી; એટલું જ નહિ, પણ આપના જેવા શાહી મેહુબાનની આગળ કેવી રીતે બાલવું એટલી પણ તમીજ નથી !” ગુલદામે એક મકારના અર્થેત ગહન આશયથી આ સવાલ રજૂ કર્યો.

આલમખાને જો કે ‘તારા હૃદયનો કેટલોક આશય મારા જાણવામાં આવી ગયો છે,’ એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા, પણ ખરી રીતે ગુલદામના આશયનો અંશ માત્ર પણ તેના જાણવામાં આવી શક્યો નહોતો અને તેથી એક ખાલિકા નાજનીનના આ સવાલથી તે પશોપેશમાં પડી ગયો અને આ સવાલનો શો જવાબ આપવો, એ વિશેના તાત્કાલિક નિર્ણયપર આવી શક્યો નહિ. તેને ચુપ રહેશે જોઈને અધીરી ગુલદામે પાછો સવાલ કર્યો કે:—

“કેમ હજરત-સલામત, એટલી બધી તે તશવીશમાં પડી ગયો છો કે કનીજના સવાલનો જવાબ નથી આપતા? જેના વિશે આટલો બધો ખિયાલ કરવો પડે, એટલો બધો મારો સવાલ પેચદાર-તો નથી જ, તો પછી જવાબમાં દેરી શમાટે?”

“બાનો, તમે કહો છો કે, મારા એહસાનના બદલામાં આપી શકાય એવી એક પણ ચીજ તમારી પાસે નથી; અને મારું દિલ મને એમ કહ્યા કરે છે કે; બની આદમ આવા અધ્ધાજ મોઢામાંથી કાઢી શકે નહિ; કારણ કે, પરંવર-

દિગારે ડંગાલમાં ડંગાલ આદમલદને પણ કોઈને કોઈ પણ એક એવી ચીજ તો જરૂર આપેલી હોય છે કે જે ચાટે તો તે ચીજ તે પોતાના મોહસિનને ગમે તે વેળાએ આપી શકે છે!" આલમખાને પણ હવે હિરાણમાં ઘિતરવા માંડ્યું.

“ખરી વાત છે; પણ.....”

શુલ્કદામના મુખમાંથી આટલા શબ્દો જ નીકળી શક્યા; તે આગળ જોણવા જતી હતી, પણ એટલામાં તેનો પિતા જમાલુદ્દીન પંચળના સુબેદારની મંજિલગાહમાંથી પાછો આવી પહોંચ્યો અને આવીને તત્કાળ આલમખાનની સેવામાં હાજર થયો. તેણે આવીને કહ્યું કે: “હજરત સલામત, અરધી રાત થવા આવી છે; આપના સાથીઓ સૂઈ ગયા છે અને હવે આપ પણ આરામ કરવા તો સારું; કારણ કે આવતી કાલે આપને પાંચ સફરમાં આગળ વધવાનું છે અને કમીસ પહોંચતાં સૂઈ અહીંના જેવો આરામ ભાગ્યે જ મળી શકશે!”

“મેં અત્યારે તો કદાચિત્ત એક લીધ કરી પણ લીધી હોત, પણ શુલ્કદામે કહ્યું કે, આપ પાસેની મંજિલગાહમાં ગયા છો એટલે અમે વાતો કરતાં તમારા આવવાની વાટ લેઈને બેસી રહ્યાં છીએ. હવે હું પણ આરામ કરીશું છું અને તમે પણ જઈને આરામ કરો.” આલમખાને જાણે તેના માટે જ તે પોતે જગતો બેસી રહ્યો હોયની! એવો ભાવ દર્શાવ્યો.

“ત્યારે તો આપના આરામમાં મેં જ ખસલ પહોંચાડ્યો! સરકાર, હું મારી ગુસ્તાખીની મોઆશી ચાહું છું.” જમાલુદ્દીને વિવેક દર્શાવ્યો અને ત્યાર પછી કહ્યું કે: “આલોજનાબ, આપ અંદરના પલંગપર પોઠી બેઠો, શુલ્કદામ આ ઓરડામાં સૂશે અને આપનો શુલામ બહાર ઇત્તમાં છતા પાસે પડી રહેશે. જો રાતે કોઈ ચીજની જરૂરત હોય અથવા કોઈ પણ કામ પડે, તો શુલ્કદામને અથવા તો આપના આ શુલામને જગાડજો; આપને કોઈ જાતની તકલીફ ન થાય એટલામાટે નીચેની નિમેહબાનીનું કામ ખીજ બે ત્રણ માણસોને સોંપીને અમેએ અહીં આપની પાસે જ રહેવાનો ખંદોબસ્ત કરેલો છે અને તે કારણથી જ શુલ્કદામ અહીં બેસી રહી છે. પણ એ નાદાન છોકરીએ આપને વાતોમાં વળગાડી શક્યા અને તેથી આપના આરામમાં ખસલ થઈ ગયો. છોકરી છે ગરીબ અને બોળી પણ વાતડી એવી છે કે વાતોમાં આખી રાત વીતી જાય તો પણ એ વાતો કરતી ન ધરાય.”

“એની વાતોથી કંઈટો મારો વક્ત ખુશીમાં ગયો અને તેથી હું તો એ બોળી બાળાનો એહસાન જ માનું છું. પીરમદ, એમાટે શુલ્કદામને જરા પણ કપકો આપશો નહિ.” આલમખાને શુલ્કદામની વિકાલત કરી.

સર્વ મેતપોતાના સ્થળે નિદ્રાદેવીની હપાસનામાટે સચચાચાથી થયાં. દરોગા જમાલુદ્દીન તો આખા દિવસનો થાક્યો પાક્યો હોવાથી અને પ્રભાતમાં પુનઃ વહેલા જગવાનું હોવાથી સર્વ ચિંતાઓને વિસારીને નિદ્રાવરા થઈ ગયો; પણ આલમખાનને પલંગપર અને શુલ્કદામને બેઠકમાંની પોતાની સચચામાં લેશ માત્ર પણ નિદ્રા આવી નહિ. આલમખાન શુલ્કદામના અંતિમ અપૂર્ણ રહી ગયેલા હૃત્તર વિશેના વિચારમાં નિમગ્ન થયો હતો અને શુલ્કદામ એ વિશેના વિચાર કર્યા કરતી હતી કે: “ડંગાલમાં ડંગાલ ઇન્સાન પાસે પણ આપવા લાયક એક ચીજ હોય છે, એ ખરી વાત છે; એ ચીજ તે દિલ અથવા મહુબ્બત

પ્રકરણ ૮ મું

આલમખાનના પ્રયત્નની સફળતા

કાબુલના શાહ બાબરને હરિયાણા, ઝાડપાન અને બગીચા આદિનો ખુબ જ શોખ હોવાથી તેમ જ સૃષ્ટિસૌન્દર્યની સમીક્ષાનો અત્યંત નાદ હોવાથી કાબુલના નાના પ્રકારનાં પુષ્પવૃક્ષ, ફલવૃક્ષ તથા સુશોભિત વૃક્ષોથી ઉભરાઈ જતી તથા સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી અતિશય સુસંપન્ન પ્રદેશો તેના કુબ્ધ મનને નિરંતર રંજિત કર્યા કરતા હતા. બાબરમાં આવા સૃષ્ટિવૈભવના અવલોકનથી સંતોષ પામવાની શક્તિનો આટલી સીમા પર્યંત નિવાસ હતો, એ તેની એક વિશિષ્ટતા જ કહી શકાય. બાબરે પોતાના મનોરંજનમાટે કાબુલમાં અનેક સ્થળે બગીચા કરાવ્યા હતા; પરંતુ કાબુલ નગરના બાહ્ય ભાગમાં એક સુંદર ટેકરીપર તેણે જે એક ખાસ બાગ બનાવરાવ્યો હતો તેના જેવો સુંદર બાગ તે સમયમાં અન્યત્ર ક્યાંય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો. એ બાગ ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં બનાવવામાં આવ્યો હતો અને તેને 'બાગે વફા' એટલે કે 'વફાદારીનો બગીચો' એવું ઉદ્દૃષ્ટ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. કિલ્લા અને શાહીમહલની વચ્ચે વહન કરતી નદીના ઉપરના ભાગમાં એ બાગ શોભી રહેલો હતો. એ સ્થાનમાં હિન્દુસ્તાનનાં કેટલાંક વૃક્ષોને પણ લાવીને રોપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે વૃક્ષો ત્યાંની ભૂમિમાં પોષાધને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં ઊગી નીકળ્યાં હતાં. એ બાગમાં એક હિંચી નાની ટેકરી આવેલી હતી અને તેમાંથી સ્વચ્છ જળનો એક ઝરો વહેતો હોવાથી તે ઝરાનું પાણી બાગમાંનાં ઝાડોને અનાયાસ મળ્યા કરતું હતું અને તેથી બાગને જે સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ થતી હતી તે તો વળી વધારામાં જ બાગમાં નારંગી તથા દાડમનાં અસંખ્ય વૃક્ષો હતાં અને જ્યારે નારંગીઓ પાકીને પીળી થઈ જતી હતી તે જોવાયે ત્યાં સ્વર્ગીય દૃશ્યનો જ આનન્દ પ્રાપ્ત થતો હતો. વળી એ બાગમાં જે એક વિશિષ્ટતા હતી તે એ કે શરદઋતુમાં કાબુલમાં પ્રખર શીતલતા રહેતી હોવા છતાં એ બાગમાંનું વાતાવરણ તો સમશીતોષ્ણ જ રહેતું હતું અને તેથી શરદાકાલમાં તો વળી એ બાગ અત્યંત આનન્દદાયક થઈ પડતો હતો. એ બાગની ચારે તરફ પથ્થરની કિલ્લાની દીવાલ જેવી પાકી દીવાલ ચણી લેવામાં આવી હતી અને એક વિશાળ પ્રવેશદ્વાર રાખવામાં આવ્યું હતું. બાગની સંભાળની બહુ જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા રખાયેલી હતી. અત્યારે આપણે એ 'બાગે વફા' માં જ આલમખાન તથા તેના જે સાથીઓ સાથે બાદશાહ બાબરના દર્શનનો લાભ મેળવવાનો છે.

મધ્યાહ્નકાળ વીતી ગયો હતો. અને તેથી સૂર્યનારાયણના પાશ્વત્ય પ્રવાસનું મંગળાચરણ થઈ ચૂક્યું હતું. નદીના જળપ્રવાહનો મંજુલ ફેલકલ નાદ શ્રવણને એક પ્રકારની મધુરતાનો અનુભવ કરાવતો હતો; નાનાવિધ પુષ્પોના આદહાદક સૌગંધથી મગ્નમાં એક પ્રકારની નવી તરાવટ આવતી હતી અને સમશીતોષ્ણ વાયુની મંદ લહરી શરદાકાળમાં કેપ ઉપજવવાને બદલે આનંદને જ ઉપજવતી હતી. આવા સમયમાં કાબુલનો જગાનોનો ખાધેલો, તનરૂખાકાર, દીર્ઘકાય, દૃશતનુ અને પ્રભાવશાલિ શાહ બાબર 'બાગે વફા'ના

મધ્યભાગમાં બીજા કરેલા એક મખમલી શામિયાનામાં તુર્કી ગાલીચાપર ગોઠવેલી એક બીચી મખમલી મસ્તદપર પોતાના ફેટલાક મોતેખર મુસાહિબો, સરદારો અને શાહનદા હુમાયૂનવડે ઘેરાયેલા શરાબનોશી કરતો ખેડો હતો; કારણ કે, બાદશાહ બાબરને મલખાનનો દોષ વિશાલ પ્રમાણે વળગી ગયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં તે અત્યંત લગ્નહુ હતો, પરંતુ અધિકાર હસ્તમાં આવ્યા પછી તે મદિરાનો ભક્ત થઈ ગયો હતો અને તેથી દોસ્તો તથા મુસાહિબોનાં સમુદાયને એકત્ર કરીને તે મદિરાપાન કર્યા કરતો હતો. હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈએ કર્યા પછી તે તેના મદિરાપાનની માત્રા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તે એક પક્કો દારૂડિયો બની ગયો હતો, એમ કહેતાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ થાય તેમ નથી. ક્યાંક કોઈ એક સુંદર દૃશ્ય દેખાય, ખેતરો સારી રીતે પાક્યાના સમાચાર સંભળાય કે એણે જ બીજું કોઈ ચક્રિયિત કારણ હેતુ થાય એટલે બાબર શાહની ઇાવણીમાં બાદાખરીનો જલ્સો આખો દિવસ જામેલો સમજી લેતો, પ્રભાત હોય, મધ્યાહ્ન હોય કે રાત્રિનો સમય હોય; પરંતુ મદિરાપાનમટિ કોઈ પણ સમયનો બાબરના રાષ્ટ્રકોષમાં નિષેધ લખાયેલો જ નહોતો. મદિરા ઉપરાંત તે વિનંતીનું પણ સેવન કરતો હતો; પરંતુ કાબુલમાં જ્યારે તે શિકારે નીકળતો ત્યારે તે મલખાનનો અવધિ જ રાખતો હતો. છતાં પણ એટલું તે કહેવું જ લેઈએ કે, મદિરાસેવનના કારણથી તેણે પોતાના હિતની હાનિ કરી હોય અથવા તો બીજા કોઈને બળાકાર કરીને દારૂ પીવાની ફરજ પાડી હોય, એવો બનાવ કદાપિ બન્યો નહોતો. તે મદિરા ખીતો હતો, પણ મદિરાને પચાવી શકતો હતો.

મસ્તદની ડાળી બાલ્કએ થોડા અંતરપર એક વિશાળ મેજપર ચાંદીના એક મોટા યાજમાં શરાબની ભરેલી મોટી ચાર મુસાહીઓ અને સોનાના પંદરથી વીસે ચાલાખ ચરેલાં હતાં. તાતારદેશવાસિની ચાર નવચૌવના બાંદીઓનાં જો અંદાજથી વારાફરતી સાકી થઈને શરાબના ચાલા બરીબરી અહલેમેહદિલ્લે આખ્યા કરતી હતી અને બાબર તથા તેના મુસાહિબો તે શરાબ તથા નાજનીન સાકીની વારંવાર તારીફ કર્યા કરતા હતા. શરાબની છટ્ટી ચાલીને મુખદારા હૃદયમાં સ્થાન આપતાં બાબરે શરાબની તારીફમાં જણાવ્યું કે—

“જો પાક પરવરદિગારે આ શરાબ જેવી અજળ અને તાયાજ ચીજને ઇન્સાનમટિ આ દુનિયામાં પચદા ન કરી હોત, તો ઇન્સાન ગમગીનીના દરિયામાં જ ડૂબેલો રહેત અને તેની નિન્દગી વખાણ થઈ જત. અથ હાજરીને દરબાર યારેલા ચાર કોઈએ ખરે જ કહ્યું છે કે,

‘રુસ્તમો બહમન બનાતી હય શરાબ;

જેન ચૌર ગમસે છુડાતી હય શરાબ;

અયશો નશાત ચાહિયે હર્દમ હુબૂર હો;

દુનિયા કે રહેને ગમ હો નાખોફે નસર હો;

સર્મસ્તયોફા નદસેમે આલમ જુદર હો;

ખેહોશિયોફા બજમમે રંગે વુશર હો;

મેહફિલમે શારે કુલ્લે મીનાઓ મુલ હુવા;

લા સાકિયા શરાબ કે તોળાકા કુલ હુવા.”

તકાળ તાતારી હસીના ખાંદીએ વળી ખ્યાલામાં શરાબ ભરીને આ ઉદ્ધત સહિત તે ખ્યાલો બાદશાહ સલામતના હસ્તે મુખારિકમાં આપી દીધા:—

“હુસ્મત કહેમે રોશની હો આફતાબસે;
દિલમાં અંબેરા દૂર હો બમે શરાબસે!”

બાબરે તે ખ્યાલાને માનપૂર્વક હાથમાં લઈને જવાબ આપ્યો કે:—

“મયે માનતા દિલસે ચે કહના જનાબકા;
હય તામ આફતાબ હી ખેશક શરાબકા!
તાબ્ હમાગ કરતી હય ખુશ્બૂ શરાબકી;
રંગત બદનમે લાતી હય ચે મય ગુલાબકી;
જિસ્કો શરાબખારીમે હરસે કલામ હય;
હુસ્મત હય હસ્કો અપને તરફસે સલામ હય!”

આવી રીતે બાદશાહીની દૌર ચાલી રહ્યો હતો. એટલામાં એક દરબાને આવી બાદશાહને સર નમાવીને બાબર આપી કે: “હુન્નરની ઉમ દરાજ અને યકબાલ જિયાદા! ફેહલીના આલીખાન્દાન મેહમાન આલમખાન હુન્નરવાલાની ખાહિશ મુજબ દરે દૌલતપર હુન્નરવાલાના કર્માનની રાહ જોતા બિસા છે અને કદમખોસીના ઉમ્મીદવાર છે.”

“ફેહલીના શાહી મેહમાનને બાઈજનત અહીં લઈ આવો.” બાબરે આલમખાનને પોતા સમક્ષ લાવવાનો દરબાનેને હુકમ કર્માવી દીધો.

થોડી વારમાં જ આલમખાન પોતાના બે સાથીઓ સહિત બાબર સમક્ષ આવી લાગ્યો અને સલામ કરીને બિસો રહ્યો. બાબરે તેને પોતાની ડાબી બાજુએ પોતાની સાથે મસ્નદપર બેસાડ્યો અને તેના સાથીઓને પોતાના મુસાદિખો સાથે ગાલીઆપર બેસવાનો ઉશારો કરી દીધો.

“જનાબે મન્ના!” આલમખાનને માનપૂર્વક બેસાડ્યા પછી બાબર તેની બચર આશ્રયત પૂછતા કહેવા લાગ્યો: “અહીંની શાહી મેહમાંસરામાં આપની ખાતિર બદાશ્તમાં કાંઈ ખામી તો નથી આવી ને? તખીયત તો બહાલ છે?”

“કાબુલના શાહની મેહમાંસરામાં મેહમાનોની ખાતિર બદાશ્તમાં ખામી આવે, એમ તો બનેજ નહિ પરવરદિગારની મેહરબાનીથી તખીયત ખુબ બહાલ છે. બે દિવસના આરામથી સફરનો થાક બિતરી ગયો છે: આ કાબુલની ખુશ્તુમા આખોહરાથી બનોતતમાં એક નવો સુરખર પચદા થયો છે.” આલમખાન અતિશય વિવેકપૂર્વક પોતાનો સંતોષ દર્શાવ્યો.

આલમખાન તથા તેના સાથીઓને કાબુલમાં આવ્યાને બે દિવસ થઈ ગયા હતા અને આલમખાનનો એહવાલ સાંભળી લઈને તેમજ દૌલતખાનનો રુકેકો વાંચીને બાબરે આલમખાન પાસેથી વિચારમાટે બે દિવસનો સમય માગી લઈ તેને તથા તેના સાથીઓને માનપૂર્વક પોતાની નશાહી મેહમાંસરામાં રહેવામાટેના તથા તેમના યોગ્ય આદરાતિથ્યનો પ્રબંધ કરી આપ્યો હતો. આજે બાબર આલમખાનની બાબતના નિકાસપર આવવાનો હતો અને તેટલામાટે તેણે પોતે જ આલમખાનને અત્યારે ‘બાગેવક્ષ’માં પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

હતો. આલમખાનને શરાબતૌશીની આદત નહોતી એ ખાબરના નાણુવામાં આવી ગયું હતું તેથી તે તેને-મદિરાખાનનો આગ્રહ ન કરતાં સુદાની વાતપર આવીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“અહલ મેહમાન આલમખાન ! તમે દેહલીનાં તાજેતખ્તના હકદાર વારિસ હોવા છતાં તમારા હુકમે હુખાવી દેવામાં આવ્યો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઇબ્રાહીમ લોદીના જુલમથી તમને તથા તમારા કબીલાને હિન્દુસ્તાનમાં રહેવું પણ દુશ્વર થઇ પડ્યું છે અને તેથી લાચારીએ તમારે મારી પનાહ તથા મદદ મેળવવામાટે આવવું પડ્યું છે, એ વાર્તા દૌલતખાનના રુકાથી અને તમારા કહેવાથી મારા નાણુવામાં આવી ગઇ છે અને એ ખાબતનો બે દિવસ સુધી મેં સારી રીતે વિચાર પણ કરેલો છે. માત્ર તમે જ મારી મદદ માગવાને આવ્યા છો, એમ નથી; કિન્તુ. આજથી એક મહિના પહેલાં મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહ તરફથી પણ મને એવા મતલબનો એક રુકો મળ્યો છે કે જે હિન્દુસ્તાનમાં આવીને દિલીના અત્યારના બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે જંગમાં બીરવા-માટેની મારી તૈયારી હોય; તો તે જલિમ બાદશાહને નેસ્તોનાખુદ કરવાના કામમાં મને પોતાથી આપી શકાય તેટલી લશ્કર તથા નાણાની મદદ આપવાને રાણા સંગ્રામસિંહ હરવક્ત તૈયાર છે; કારણ કે, ઇબ્રાહીમ લોદીના જુલમ હિન્દુસ્તાનમાં હવે હિન્દુ તથા સુસલમાન સર્વને માટે એક સરખી રીતે અસહ્ય થઈ પડ્યો છે. તમારો, દૌલતખાનનો અને મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહ જેવા એક જંગબદાહુર, શેરદિલ તથા તબક્ષાકાર સૂરમાનો મારામાં આટલો બધો એતે-ખાર છે અને તમે સર્વેએ મને પોતાના એક મદદગાર તરીકેનું માન આપીને મારી ઇજ્જત વધારી છે તેમટિ હું મને પોતાને બખ્તવાર મારું છું અને ખરા જિગરથી તમારો એહસાન મારું છું. આમ હોવા છતાં પણ મારા દિલમાં એક શક રહ્યા કરે છે અને તે એ કે, હિન્દુસ્તાનમાં ખુદાતાલાની મેહરબાનીથી મય-દાને જંગમાં મારી ફતહ થાય અને દેહલીનાં તાજેતખ્ત મારા હાથમાં આવી જતાં મારી હિન્દુસ્તાનમાં જ રહેવાની મરજી થઇ જાય, તો તે વખતે તમારી દોસ્તી દુશ્મનીના સ્વપ્નમાં ફેરવાઇ જશે અને આપણા વચ્ચે એક નવી બેદિલી તથા નાઇતેફાકી પયદા થઇ જશે. આ કારણથી તમારા મદદગાર તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં આવતાં મારું દિલ કાંઇક અચકાય છે.”

ખાબરનું આ દીર્ઘદ્રષ્ટિથી બરેલું ગંભીર બાપણુ સાંભળીને આલમખાન થોડીવાર તો વિચારમાં પડી ગયો અને સ્તબ્ધતાનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી તે પણ શાંતિ તથા ગંજીસ્તાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે: “શાહેઆલમ ! આપના દિલમાં જે ‘શક રહ્યા’ કરે છે તે બળ છે; પરંતુ એ દૂરની વાતમાટે અત્યારે જ આવ્યા શકને દિલમાં જગ્યા આપવી એ કોઈ પણ રીતે વાજિબ નથી અને તેનું કારણ એ છે કે, દેહલીનાં તાજેતખ્ત સાથે લાહોરના સૂબેદાર દૌલતખાન અથવા તો મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહને કશી પણ નિસ્તબત હતી પણ નહિ અને છે પણ નહિ; કારણ કે, દેહલીની બાદશાહત બદલાયાથી દૌલતખાનની સૂબેદારી કે સંગ્રામસિંહની સ્વતંત્ર રાજસત્તા ચાલી જવાની નથી એટલે આપની સાથે તેમની દુશ્મની થાય એમ તો કદાપિ બનવાનું જ નથી; ખાડી

રહ્યો હું પોતે; અર્થાત્ દેહલીનાં તાબેતખ્ત સાથે મારી પૂરેપૂરી નિસ્થાત હોવાથી જે આપની ફતહયાબી પછી દેહલીની બાદશાહત મને ન મળે, તો આપની સાથે મારી દુશ્મની થવાનો સંભવ માની શકાય; પરંતુ મારી હાલત એવી નથી કે મારાથી આપની સાથે લેશ માત્ર પણ દુશ્મની કરી શકાય; કારણ કે, તેમ કરવાથી મારું જીવલું પણ દુશ્વાર થઈ જાય, એ તો ખુલ્લું જ છે. વળી આપ હિન્દુસ્તાનમાં આવીને કાયમમુકામ થશો અને દેહલીનાં તખ્તોતાબને પચાવી પડશો, એવો મારા દિલમાં જરા પણ શક નથી; છતાં પણ ધારો કે આપની એવી જ ઇચ્છા થાય, તો આપ મને આપના મુબારક હાથથી જે કંઈ પણ શાંચ મળે આપશો તેટલાથી જ હું સંતોષ માનીશ; આપનો વફાદાર હોસ્ત થઈને રહીશ અને જ્યાં આપનો પસાનો પડશે ત્યાં હું મારું લોહી રેડી બતાવીશ. હિન્દુસ્તાનના શહનશાહ આપ થશો, તો પણ અત્યાર કરતાં તો મારી હાલત સારી જ રહેશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે અને એટલામાટે જ મારા મદદગાર તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં આવવામાટેનો હું આપને આટલો બધો આશ્રહ કરી રહ્યો છું.”

અત્યાર સુધી બાબરનાં મનમાં હિન્દુસ્તાનમાં જ શાશ્વત નિવાસ કરવાનો કિંવા ‘શહનશાહે હિન્દોસ્તાં’ થવાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર નહોતો અને ઉપર્યુક્ત શકા તેણે કેવળ આલમખાનના દહયની પરીક્ષા લેવામાટે જ કરીની હતી; પરંતુ વાસ્તવિકતાથી ઇશ્વરે જ તેના દહયમાં યુસુફ પ્રેરણા કરીને તેના મુખથી એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો હતો; કારણ કે, તેનો હિન્દુસ્તાનમાં જ દૃઢ નિવાસ થવાનો હતો અને હિન્દુસ્તાનમાં ‘યુગલિયા શહનશાહ’ની સ્થાપનાનું માન તેને જ મળવાનું હતું તેની આ એક પૂર્વ સૂચના હતી; પરંતુ જેમ એ ઘટનાથી આલમખાન અંજા હતો તેમ જ બાબરે પણ અજાણ્યો હતો અને તેથી આલમખાનના ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગારોને સાંભળીને બાબર પ્રસન્નતાદર્શક અને હાસ્યમંડિત મુખમુદ્રા તથા ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે: “હોસ્ત આલમખાન, આપ મને આટલો બધો મોતેબર માનો છો અને મારામાં આપનો આટલો હદ સુધી બરોસો છે; તો હું પણ કારણ વિના કદાપિ હક્તલકી કરનાર નથી અને આપની સલ્તનતને હું મારી પોતાની કરનાર નથી; માત્ર હિન્દુસ્તાનનો હાકિમ મારો માતહત અને જેરહસ્ત રહે એ જ મારી તમન્ના છે અને આપને આ મદદ આપવાથી જે મારી એ તમન્ના પૂરી થાય, તો બસ છે.”

“હિન્દુસ્તાનનો હાકિમ થવા પછી પણ આપનો આ ખાકસાર ખાદિમ આલમખાન હમેશા આપનો માતહત અને જેરહસ્ત થઈ રહેવાને તૈયાર છે; કારણ કે, એથી મારી સલ્તનત બેખોઈ રહેશે અને મારી આબરુમાં પણ વધારો જ થશે.” આલમખાને બાબરના પ્રસ્તાવનો તત્કાળ હસતા મુખથી સ્વીકાર કરી લીધો.

“જો રિયાસતે હિન્દુસ્તાન આપના તાબામાં આવે, તો લડાઈનો બધો ખર્ચ તમારે જ આપવો પડશે અને લટકાટમાં મળેલા માલોનરપર અમારો જ હક રહેશે; એ શર્ત આપને કુબૂલ છે?” બાબરે એક નવી શર્ત સંભળાવી.

“આ ઇન્સાફની વાત છે અને મને તે બસરોચર કુબૂલ મંતૂર છે.” લમખાને એ શર્તનો પણ આનન્દથી સ્વીકાર કરી લીધો.

“બહુ સારું; ત્યારે હાલ તરત હું આપને વીસ હજાર સિપાહોની કેળવાયલી ફોજ આપું છું અને મારા ચાર હોસિયાર અફસરોને પણ આપની સાથે મોકલું છું. પ્રથમ આપ દૈવતખાનની સલાહથી ખંજાને તાબે કરી લેજો અને ત્યાર પછી દૈવતખાનની ફોજને પણ સાથે લઈને ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે લડવા-માટે દેહલીની દિશામાં આગળ વધજો. મારા અફસરો અને મારા ફોજી જવાનો આપના દરેક હુકમની મારા પોતાના હુકમ પ્રમાણે જ તામીલ કરશે અને થોડો ધણો ખર્ચનો પણ રસ્તાના ખર્ચમાટે આપની સાથે રવાના કરવામાં આવશે. હિન્દુસ્તાનમાં પહોંચ્યા પછી જો જરૂરત પડે, તો પયગમ મોકલીને મને બોલાવજો અને નહિ તો કૃતહયાણ થવા પછી મને મળવામાટે આપ પોતે જ પાછા એક વાર કાબુલમાં આવજો. આપની સાથે આવનારી ફોજ ચાર દિવસમાં તૈયાર થઈ જશે.” ખાખરે આલમખાનને મદદ આપવાનો પોતાનો નિશ્ચય દર્શાવી દીધો.

“પાકપરવરદિગાર મારી આ કોશિશમાં મને કામચાખી બપોરે અને આપ આલીઝના આ એહસાનનો બદલો વાળી આપવાનો મએકો આ કિદવીને બદલ આપે, એજ મારી એકમાત્ર તમન્ના છે.” આલમખાને કૃતજ્ઞતાને યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવી.

“આમીન!” કહીને ખાખરે તાતારી બાંદીને કહ્યું કે: “કુમરપારા, જામે શરાબ લાવ અને ગીતાર સાથે કોઈ દિલ્લેસ્પ ગજલ ગાઈને મારા તથા મારા આ હુશાન મેહમૂદખાનના દિલને બે ધડી બહુલાવ.”

“બસરેયશમ, આલમખાનહા!” એમ કહીને કુમરપારાએ શીરાજમાં બનેલી અંગૂરી શરાબનો લગભગ અડધા શેરનો જામ બરીને ખાખરના હાથમાં આપ્યો અને ત્યાર પછી ગીતારના તારને મેળવીને પોતાના બુદ્ધિલુભ વેવા કંઠથી હાવ-બાવો સહિત તુર્કી ભાષામાં રચાયેલું એક પ્રેમસંગીત તે ગાવા લાગી કે જેનો આશય આ પ્રમાણેનો હતો:-

ગજલ

“ગરીબોંકા હી કોઈ આસરા હોતા તો ક્યા હોતા;
જુતે કાફિર હુમારાલી, ખુદા હોતા તો ક્યા હોતા-ગરીબોંકા.
કોઈ લગજત નહીં હય્ ફિર હી દુનિયા જન દેતી હય્;
ખુદાવન્દા, મહબ્બતમેં, મજ્ન હોતા તો ક્યા હોતા-ગરીબોંકા.
જબ જીતની બેવકાઈપર ઉસે દિલ પ્યાર કરતા હય્,
તો, ચારબ, વો સિતમગર બાવકા હોતા તો ક્યા હોતા-ગરીબોંકા.
સુના હય્ હુગને વો બિઠ્ઠે વકાએ ગયર કરતે થે;
જો મયેં હી પીયમેં કુછ બોલ લકા હોતા તો ક્યા હોતા”-ગરીબોંકા.

સંગીતની સમાપ્તિ થતાં “મરહુબા, આફરીન અને વાહવાહ”ના શ્રોતા-ઓના મુખમાંથી એકત્ર જોડાંરો નીકળવા લાગ્યા અને “બાગેવકા”માં તેનો પ્રતિધ્વનિ થતો પણ સંભળાયો. હાતમદિલ અને સખીમદ શાહ ખાખરે પોતાની પાસે જ બેઠેલા ખાનખાને કુમરપારાને એક સો સોના મોહરો બપોરે

આપવાનો હુકમ કર્મીવી દીધો. કમરપારા હંતર જ્યાંથી બાબરની હાતમ-
દિલીની તારીફ કરતી તેના શિરપર આંશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગી. વચ્ચે
આલેલા આ આનંદના વિષયની સમાપ્તિ થતાં આલમખાન બાબરને સંબોધીને
નમ્રતા તથા મર્યાદાને દર્શાવનારા બાવથી કહેવા લાગ્યો કે:—

“શાહ આલમ, આપે કર્મીવ્યું છે કે ફોજ ચાર દિવસમાં તૈયાર થઇ જશે,
તો મારો એવો ઇરાદો છે કે મારા બે સાથીઓ તથા અહીંના બીજા ચાર સિપા-
હોને લઇને હું આજે જ અહીંથી રવાના થાઉં અને પંજાબમાં ફોજ કરતાં ચાર
દિવસ વહેલો પહોંચીને મારા કાકા દૌલતખાન સાથે સલાહ મસ્લેહત કરી તેમની
પાસેથી જેટલી ફોજ મળવાનો સંભવ હોય તેટલી ફોજને તૈયાર કરાવી રાખું
કે જેથી પંજાબમાંથી દેહલીની દિશામાં આગળ વધવાના કામમાં વિલંબ ન
થાય અને જે અંતમ આવવાનો હોય તે ચાર દિવસ વહેલો જ આવી જાય.
આ બાબતમાં આપ નામદારની શી રાય છે?”

“આપનો આ ઇરાદો કોઇ પણ રીતે ખરાબ તો નથી જ અને તેટલામટે
મારી રાય ખિલાફ ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. આજે હવે સાંજ પડી જવા
આવી છે એટલે આવતી કાલે બામદાદમાં જ રવાના થાવું. બામદાદમાં મારો
ચાર ઘોડેસવાર સિપાહો આપની ખિદમતમાં હાજર થઇ જશે અને તેઓ શાહ
ખર્ચમટે ખસે સોના મોહોરો પણ સાથે લેતા આવશે. બીજી કંઇ સગવડની
જરૂરત હોય તો તે જણાવો.” બાબરે આલમખાનના વિચારને અનુકૂલ અભિ-
પ્રાય દર્શાવ્યો.

“બીજી સગવડની અત્યારે જરૂરત નથી; આટલી સગવડ ખસ છે.” આલ-
મખાને કહ્યું.

“બામદાદમાં હું આપને મળી શકીશ નહિ; એટલે મારું નલગાડરો અને
ખુદાનું નામ લઇને રવાના થઇ જાઉં. તમારા નીકળ્યા પછી પાંચમે દિવસે મારી
ફોજ અહીંથી રવાના થશે અને તેથી ચારથી પાંચ દિવસનો સમય પંજાબમાં
આપને બીજી તૈયારીમટે મળી શકશે.” આ પ્રમાણે કહીને બાબરે મેહફિલને
ખર્ખાસ્ત કરવાની સૂચના આપનાર રાખને ઉચ્ચારીને કહ્યું કે: “હયો ત્યારે હવે
ખુદાહાફિજ.”

આલમખાન પોતાના સાથીઓ સહિત તત્કાળ ત્યાંથી રવાના થયો. ટક-
રીની નીચે તેમના ઘોડા તૈયાર હતા, તેમનાપર બેસીને તેઓ બાબરની તારીફ
કરતા શહેરમાંની શાહી મેહમાંસરામાં જ્યાં તેમનો ઊતારો હતો ત્યાં પાછા
આવી પહોંચ્યા. આલમખાને ફોજની સાથે જાહેરજાણીથી ન જતાં, આજે જ
રવાના થવાનું બાબરને જે કારણ દર્શાવ્યું હતું તે જ સત્ય કારણ હતું;
તથાપિ તેની સાથે આજે જ કાબુલને ત્યાંગવામટે તૈયાર થવાનું એક બીજું
પણ શુભ કારણ હતું અને તે એ કે, કાબુલના માર્ગમાંની મંજિલગાહના દરવાજાની
હંસીના દુખ્તર શુલદાગને તે મંજિલગાહમાંથી રવાના થતી વેળાએ તેણે
જે એક વચન આપ્યું હતું કે: “અહીં શુલદામ, તારે કોઇ પણ નતની ચિન્તા
રાખવી નહિ; વળતી વેળાએ હું બે દિવસ અહીં રહીશ તે વેળાએ આપણે પેટ
બરીને વાતો કરીશું અને તો પંજાબ તરફ આગવાનો તારો મુસ્તકીમ ઇરાદો

હશે, તો હું તને પંખળ પહોંચાડી દઈશ; એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં તું અમીરના દમામથી રહી શકે, એવો ઇન્તજમ પણ કરી આપીશ.....” તે વચનનું તેને સંપૂર્ણ સ્મરણ હતું અને તેથી જો હું ફોજની સાથે અહીંથી રવાના થઈશ, તો મારા વચન પ્રમાણે સંજીવગાદમાં જો દિવસ રહેવાનો અને ગુલદામના વિચારને સંપૂર્ણતાથી જાણી લેવાનો જોઈએ તેટલો અવકાશ મળી શકશે નહિ, એટલા માટે જો આજે જ અહીંથી રવાના થવાય, તો જ વચનને પાળી શકાય તેમ છે, આવો વિચાર આવવાથી એક ખીજું જ આવશ્યકીય કારણ દર્શાવીને તેણે આજે જ પ્રયાણ કરવામાટેની ખાબર પાસેથી આજ્ઞા માગી હતી અને ખાબરે આવતી કાલના આમદાદ-મખાત-માં જવાનું કહેવાથી તે પોતાના મનમાં બહુ જ પ્રસન્ન થયો હતો.

* * * * *

રાત્રિનો એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. શા મેહમાંસરામાંની પોતાની ખાબગાદમાં આલમખાન શય્યામાં પડીને નિદ્રાધીન થવાની તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં મેહમાંસરાના રક્ષકે આવીને તેને સમાચાર આપ્યા કે: “હુન્દરેવાલા, એક શાંસ આપની મુલાકાતનો ઉમ્મીદવાર છે; જો હુકમ હોય તો હુન્દરની ખિદમતમાં હાજિર થવાને તૈયાર છે. તે એક હસીન નીજવાન છે, પોતાનું નામ કેમકદીન ખતાવે છે અને પોતાને આપના એક દોસ્તના દોસ્ત તરીકે ઓળખાવે છે.” રક્ષકે એમ કહીને તેની આજ્ઞાની પ્રતીક્ષા કરવા માંડી.

આલમખાન કાંઈક વિચારમાં તો પડી ગયો; છતાં પણ તે અજનવી હસીન નીજવાનને જોવામાટેની તેના હૃદયમાં એક પ્રકારની આતુરતાયુક્ત ઉત્કંઠા થવાથી તેણે મેહમાંસરાના રક્ષકને કર્માવ્યું કે: “બલે તે નીજવાનને અહીં મોકલી આપ અને તું તારી નોકરીને સંભાળ. જો હું બોલાઈ તો તરત અહીં આવીને હાજિર થઈ જજે.”

“જેવો ઇર્શાદ.” એમ કહીને તે રક્ષક ત્યાંથી આલ્યો ગયો.

આલમખાન અત્યારે આટલી રાતે આવી શરદીમાં અને મળવા આવનાર એ હસીન નીજવાન કોણ હશે? મારા કયા દોસ્તનો દોસ્ત હશે? અને અત્યારે શા કારણથી મારી પાસે આવ્યો હશે? એવા શંકાત્મક પ્રશ્નો પોતાના મનને પૂછતો શયનગૃહમાંથી નીકળીને બહારના મુલાકાતના ઓરડામાં આવ્યો અને એક આસનપર બેઠો એટલામાં તો તે નીજવાન પણ ત્યાં આવી લાગ્યો. તે આગતુક યુવક વીસથી એકવીસ વર્ષના વયનો એટલો જોયો સ્વસ્થપસુંદર હતો કે આલમખાનની દૃષ્ટિ તેને જોતાં જ તેના સૌન્દર્યની સમીક્ષામાં કોઈ યોગિરાજના ધ્યાન પ્રમાણે નિમગ્ન થઈ ગઈ અને તે પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે: “થા પરવર-દિગાર, મર્દમાં પણ આવું હુસ્ન અને આવી નબકત હોઈ શકે છે, એ રાજ તો આજે જ મારા જણવામાં આવ્યો! ખરેખર કરીમે કારસાજની કુદરતનો પાર જ નથી.” તે આવેલા યુવકે આલમખાનને નમન કર્યું અને આલમખાનને તેને એક આસનપર બેસવાનું કહીને પૂછ્યું કે:—

“અય અજનવી જવાન, તું મારા કયા દોસ્તનો દોસ્ત છે, અત્યારે મારી પાસે શા કામમાટે આવ્યો છે અને તારું નામ શું છે તેમ જ તું કાબુલી છે કે હિન્દુસ્તાની છે? કારણ કે, મેં તને ક્યાંય પણ જોયો હોય એવી મને યાદદાસ્ત નથી.”

“એક વાર મારા ચહેરાને હુંદરે લેયો છે; પણ કોઈ કારણથી હુંદર આ ચહેરાને ભૂલી ગયા છે. પણ ફિકર નહિ; આપની યાદદાસ્ત હમણાં જ તાજ યશે અને થોડી વારમાં જ આપ મને ઓળખી શકશો.” એમ કહીને તે નૌજવાને પૂછ્યું કે: “પરંતુ અત્યારે અહીં કોઈ ગયર રાખ્સ આવે તેમ તો નથીને? કારણ કે, મારે આપને એક બહુ જ ખાનગી બાબત જણાવવાની છે. જે આપની ના ન હોય તો, દરવાજાને અંદરથી બંધ કરી લઉં.”

“બાબુશી દરવાજાને અંદરથી બંધ કરી લે; મારી એમાટે જરા પણ ના નથી; પણ એ સાથે યાદ રાખજે કે જે કાંઈ દગોફટકો રમીશ, તો અત્યારે અને આ સ્થાનમાં જ તારી જિન્દગીનો ખાતમો યદ જશે.” આલમખાને દરવાજાને બંધ કરવાની અનુમતિ સાથે તે આંગળુક યુવકને સાવધ રહેવાની સૂચના પણ આપી દીધી.

તે નૌજવાને દરવાજાને બંધ કરીને અંદરથી સાંકળ વાસી લીધી, દીવેટપર મોગરો જમી ગયો હતો તેને ખેરવી નાખીને દીપકના પ્રકારને કાંઈક વિશેષ તીવ્ર કર્યો અને ત્યાર પછી શરદીથી પોતાના શરીરને રક્ષામાટે ઘીટના વાળના ગરમ કપડાંનો ગળાથી પગની ધૂંટીઓ સૂધી લંબાયલો જે દીસો બુખો તેણે પહેર્યો હતો તેને અપળતાથી ઊતારી નાખ્યો અને માથાપરના મોટા દુપટ્ટાને પણ ઊતારીને દૂર ફેંકી દીધો. તેના શરીર તથા મસ્તકપરથી બુખો તથા દુપટ્ટો દૂર થતાં જ એક નૌજવાન મર્દ નહિ, પણ આલમખાની હસીના એક નૌજવાન નાજનીત પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ ઊભેલી આલમખાનના લેવામાં આવી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આલમખાને હવે તેના ચહેરાને પણ સારી રીતે ઓળખી લીધો. તે થોડી વાર તો આશ્ચર્યચકિત થવાથી કાંઈ બોલી શક્યો નહિ, પરંતુ ચિત્ત-વ્રાત કાંઈક સ્થિર થતાં તે એ દુનિયાની દૂરને સંજોધીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“કુમરપારા, તને મર્દાના પોશાકમાં લેતાં જ મારા દિલમાં શક પચદા થયો હતો કે મર્દમાં આવું હુસ્ન અને આવી જનકત હોઈ શકે જ નહિ; પરંતુ ખુદાની કુદરતનો પાર ન હોવાથી મેં એ વિશે કાંઈ પણ બોલવાનું વ્યાજખી ધાર્યું નહોતું. તારા ચહેરાને મેં એક વાર લેયો હતો અને તે પણ આજે જ લેયો હતો; પણ તારા મર્દાના પોશાકના કારણથી હું તે ચહેરાને ઓળખી શક્યો નહોતો, એ તારું કહેવું રાસ્ત છે. હવે તારા આ જુનાના પોશાકને લેતાં જ મારી યાદદાસ્ત તાજ થઈ છે અને બાદશાહ બાબરની તાતારી બાંધી તરીકે હું તને બરાબર ઓળખી શક્યો છું. પણ કુમરપારા, મારી સાથે તારી વધારે કાંઈ પણ ઓળખાણ ન હોવા છતાં આવી ઘોર અંધારી રાતે અને આવી સખ્ત શરદીમાં આમ વેરા બદલી અહીં મારી પાસે આવવાનું સાદસ તે શા કારણથી કર્યું છે, એ મારી સમજમાં આવી શકતું નથી. તું મારા કયા દોસ્તની દોસ્ત છે? મારા દોસ્તની દોસ્ત છે કે મારા કોઈ દોસ્તની માથકા છે?”

“હું જેની દોસ્ત છું, તે આપની પણ દોસ્ત છે અને તે પણ મારી હુસ્નત ઔરત હોવાથી ઔરતની માથકા ઔરત થાય, એ કદાપિ સંભવે જ નહિ; મારાંશ કે, હું આપના કોઈ મર્દ દોસ્તની માથકા નથી, પણ આપની એક ઔરત દોસ્તની બહેનપણી છું.” આ જવાબ આપીને કુમરપારાએ આલમખાનને આશ્ચર્યજનક વિચારમાં નાખી દીધો.

“કોઈ ઔરત અને તે મારી દોસ્ત?” આલમખાને અન્યથા બતાવીને પૂછ્યું.

“ત્યારે કાબુલના સુલ્તાનેવક્તની મંજિલગાહના બુર્જ દરેગા જમાલુદ્દીનની નોજવાન તથા હુસ્નઆરા દુખ્તર ગુલંદામ તમારી દોસ્ત નથી કે શું? તેને અહીંથી પાછા ફરતાં મંજિલગાહમાં બે દિવસ રહેવાનું અને તેની એક તમન્નાને પૂરી કરવાનું આપ બન્દાપરવરે વન્ય નથી આપ્યું કે શું?” કુમરપારાએ તેને તેના ગુલંદામ સાથે થયેલા પરિચયનું સ્મરણ કરાવ્યું.

“મિશક; ગુલંદામ મારી દોસ્ત છે અને તેને મેં અહીંથી પાછા ફરતાં મંજિલગાહમાં બે દિવસ રહેવાનું તથા તેની એક દિલી ખાદિશને પૂરી કરવાનું વચન પણ આપેલું છે અને તે વચનના પાલનમાટે જ મેં અહીંથી ખામદાદમાં જ સફર કરી જવાનો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો છે. પણ એ સાથે એટલું પણ તારે જરૂર સમજી રાખવાનું છે કે ગુલંદામ સાથે મારી પાક મહુબ્બત છે અને તે મહુબ્બત છેવટ સૂધી પાક જ રહેવાની છે. કોઈ ગંદા મતલબતથી મેં તેની સાથે દોસ્તી કરેલી નથી.” આ પ્રમાણેના ખુલાસો કરીને આલમખાને પૂછ્યું કે: “પરંતુ ગુલંદામ સાથેની મારી દોસ્તીની અને તેને મેં આપેલા કબોલની બીના તારા બાજુવામાં ક્યાંથી અને કેમ કરીને આવી શકી વાક?”

એ સવાલનો જવાબ આપતી કુમરપારા ગંભીરતાથી બોલવા લાગી કે: “બન્દાનવાજ, આપને હું હમણાં જ કહી ચૂકી છું કે ગુલંદામની હું એક બહેન-પણી છું અને તે સાથે વિશેષતાથી બાર આપીને મારે જણાવવું જોઈએ કે અમે સાધારણ બહેનપણીઓ નથી; કિન્તુ બે સગી બહેનો કરતાં, પણ વધારે અને એકબીજા માટે મરી ફીટનારી બહેનપણીઓ હોવાથી અમે એકબીજાનાં બેદ તથા સુબદુષ્ખતાં કારણેને સારી રીતે જાણીએ છીએ. આપ સાથે થયેલી તેની મુલાકાતો અને આપના કબોલનો અહવાલ એક રુકો લખીને તેણે મને જણાવ્યો છે તેમ જ આપને મળવાનું કર્મીયું છે તેટલામાટે જ અત્યારે સાદસ કરીને મારે આપની પાસે આવવું પડ્યું છે અને આપના આરામમાં ખલલ પહોંચાડવો પડ્યો છે.”

“તારી બહેનપણીએ મને મળવામાટેની સૂચના શા કારણથી લખી મોકલી છે? મને અહીંથી નીકળ્યા પહેલાં તારે કોઈ ખાસ બાબત જણાવવાની છે? જો તેમ હોય, તો ખુશીથી તે બાબત જણાવી દે.” આલમખાને સુદાની વાતપર આવવાની કુમરપારાને સૂચના આપી.

“ગુલંદામનું મને એટું કર્મીન છે કે બની શકે ત્યાં સૂધી મારે પણ આપની સાથે જ હિન્દુસ્તાનમાં જવામાટે કાબુલમાંથી નીકળવું; કારણ કે, જે-કાર્યની સિદ્ધિમાટે ગુલંદામ ખંજળમાં જઈને રહેવાના સુસ્તકીમ ધરાદાપર આવી લાગી છે, તે કાર્યની સિદ્ધિમાટેની કોશિશમાં તેને મારી મદદની ખાસ બુરુસ્ત છે; તેમ જ આજે એક એવો બીજો પણ ખાસ સંબળ પચદા થયો છે કે જેણે મને આપની સાથે હિન્દુસ્તાનમાં આવવામાટે વળી વધારે મજબૂર કરી નાખી છે. મારે આપની સાથે ખામદાદમાં જ અહીંથી સફર કરવાનો નિશ્ચય છે અને એ વાર્તા આપને જણાવવામાટે જ હું અત્યારે અહીં આવી છું; કારણ કે હું ઔરતગત હોવાથી એકલી સફર કરવાની મારી મર્દ નથી. જો કે સફર તો હું મદાના વેશમાં જ કરવાની છું અને તેનાં કેટલાંક સંબળ કારણો પણ છે.”

કુમરપારાએ શુલ્કદામતા કુર્માન સાથે પોતાના હિંદુસ્તાનમાં આવવાના એક શ્રેષ્ઠ કારણનો પણ સ્કોટ કરી બતાવ્યો.

“પરંતુ સુલ્તાન બાબર તારા જેવી પોતાની એક ખાસ માહત્ત બાંદીને આવી રીતે અચાનક આલ્યા જવાની રત્ન આપે, એ મને તો ગયરમુગ્ઝિન દેખાય છે અને તેમની રત્ન વગર તેમની તારા જેવી બાંદીને પોતાની સાથે લઈ જતાં મારું દિલ અચકાય છે; કારણ કે, અત્યારે સુલ્તાન બાબરના એલસાનના બાર નીચે હું દુખાયેલો છું અને તેમની મદદથી જ મારે મારી ગયેલી સહતંતને પાછી મેળવવાની છે. એલસાનકુરામોશ થવું એ ઇન્સાનિયત નથી.” આલમ-ખાને કેટલીક વાર સૂધી વિચાર કર્યા પછી તેને પોતાની સાથે લઈ જવાના સંબંધમાં એક મંજૂર વાંધો બતાવ્યો.

“આ બાબતનો આપ જરા પણ ખોદ રાખશો નહિ; કારણ કે, સુલ્તાન સલામત પાસેથી આપના ગયા પછી બાગે વડામાં જ મેં અમુક કારણ બતાવીને બામદાંદમાં અહીંથી સફર કરી જવામાટેની રત્ન મેળવી લીધી છે અને સુલ્તાને મને ખસે સોના મોહોરો આપીને કેટલાંક હથિયાર તથા ઘોડાનો પણ મારા માટે બંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો છે. તાતાર દેશની ઔરત કદાપિ ખેંચકા યઈ નથી અને થવાની પણ નથી. મારી વફાદારી આમંદા આપના જેવા તથા જાણવામાં આવશે અને ત્યારે જ આપ મારી વફાદારીની કદ કરી શકશો.” કુમર-પારાએ આલમખાનના વાંધાને સાંધો મારી દીધો.

“સુલ્તાન બાબરે તારા જેવી એક પરીપયકર, નૌજવાન, ખુશમિનજ, તાલીમયાક્તા અને મિલનસાર તળીયતની નાજનીતને એકદમ પોતાથી દૂર થવા-માટેની રત્ન આપી દીધી છે, એ સાંભળીને મને તો અન્યથા જ થયા કરે છે. જો તું મારી બાંદી હોત, તો હું તને આવી રીતે એકદમ કદાપિ પોતાથી દૂર થવાની રત્ન આપી શકત નહિ.” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

કુમરપારા એનો ખુલાસો કરતી કહેવા લાગી કે: “આલા હન્નરત, આપનાં બાલવાનો અને આપની અન્યથાનો મતલબ મારી સમજમાં આવી ગયો છે; પરંતુ એક નમકહલાલ અને બંનિસાર બાંદી તરીકે મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે અમારા સુલ્તાન સલામત શરાબ તથા કબાળના તેમ જ નાચ તથા ગાનાનાં શૌકીન છે ખરા; પણ પોતાની પરણેતર બેગમો અને નિકાહની બીબીઓ વિના બીજી હસીના ઔરતોની નાનકજ મહબ્બતનો એટલે કે જનાકારીનાં મુશ્તાક નથી. પોતાની બાંદીઓને તેમ જ પારખી ઔરતોને તેમણે બદનજરથી કદાપિ જોષ નથી અને તેથી જ તેમણે આ નાચીજ બાંદીને તલ્કાળ પોતાથી દૂર થવા-માટેની રત્ન આપી દીધી છે. આપ કદાચિત્ આશકમિનજ હો અને આપથી મારા જેવી બાંદીને આવી રીતે રત્ન આપવાની હદારત ન બતાવી શકાય, તો તે એક જૂદી વાત છે. પરંતુ કોઈ બાંદીતું એવું નસીબ ક્યાંથી કે તેને દૂર થવામાટેની રત્ન જ ન મળી શકે એટલી હદ સૂધી તે આપ જેવા પોતાના આલીખાન્દાન, કદ્રદાન અને મેહરખાન આકાના દિલમાં પોતાની જગ્યા કરી લે?”

કુમરપારાની આ બેદબરેલી અને કાંઈક ગંભીર ચીરાયને સૂચવનારી તાના-બાજને સાંભળીને આલમખાનના મનમાં કાંઈક વિચાર પણ થયો અને આનંદ

પણ યથા; છતાં રાત વધારે વીતેલી હોવાથી અને ખામદાદમાં વહેલા હડીને સફર કરવાની હોવાથી હવે એ વિનોદને અત્યારે આટલેથી જ અટકાવી દેવાના ઉદ્દેશથી તેણે કમરપારાને પૂછ્યું કે: “કમરપારા, ત્યારે અત્યારે મદીના પોશાકમાં તું અહીં જ સૂઈ રહેવાની છે કે ખામદાદમાં જ્યારે અમો અહીંથી નીકળવાને તૈયાર થઈએ તે વેળાએ અમારી સાથે આવી મળવાની છે?”

“હું અત્યારે મદીના પોશાકમાં અહીં સૂવાની પણ નથી અને ખામદાદમાં પણ નીકળતી વેળાએ આપની સાથે આવી મળવાની નથી; કારણ કે કાબુલના ઘણા લોકો મને જાણતા હોવાથી જો મદીના પોશાકમાં પણ મારો અહેરો ઓળખાઈ જાય, તો મારો રાજ કારા થાય અને લોકોને મારી અચીને એક નવો ધંધો મળે, એ જોવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારો અહીંથી ખામદાદ પહેલાં જ નીકળી જવાનો ઇરાદો છે અને તેથી હું આપને કાબુલથી પાંચ ગાંઠના ફાસલા પર મળીશ. પરંતુ આપના કદમોમાં મારી ખાસ એક અર્જ છે અને તે એ કે આપના સાથીઓ અનીસ તથા ફળીરને તેમ જ આપની સાથે આવનારા ચાહી સિપાહીઓને પણ હું ચોરત છું અને સુલ્તાન ખાબરની તાતારી ખાંદી કમરપારા છું, એ ભેદ જણાવશો નહિ; કારણ કે, એથી મારી હાનિનો સંભવ છે.”

“તારી ખાદિશ મુજબ તારા આ ભેદને જાણનાર તું અને હું જ રહીશું અને મારી જખાનથી હું તારો ભેદ કાઢને પણ જણાવીશ નહિ; એટલે એ વિશે તું ખેડિક રહેજે.” આલમખાને તેની ઇચ્છા અનુસાર વર્તવાનું અભિવચન આપ્યું.

કમરપારાએ આલમખાનનો એહસાસ માનીને પોતાના ધૂટણ સૂધી લંબાયલા ફેરફારાપને અથવા ખીલ શબ્દોમાં કહીએ તો કૃષ્ણફેરફારાપરુષ નાગને લપેટીને દુપટ્ટામાં સંતાડી દીધો અને જે ઝખખાને કતારી નાખ્યો હતો તે ઝખખાને પોતાના જતાના પોશાકની ઉપર પહેરી લઈને પુનઃ પુરુષનો દુનિમ અવતાર ધારી લીધો. વેરાપરિવર્તનના કાર્યની સમાપ્તિ થતાં તે આલમખાનને ખંટગી કરીને ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ અને તેના જવા પછી આલમખાન રાયતમંદિરમાં આવી રાયયામાં પડીને કમરપારા વિશે નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરતો મનોગત કહેવા લાગ્યો કે:-

“અફગાન નાજનીન શુલંદામ અને સુલ્તાન ખાબરની આ તાતારી ખાંદી કમરપારા એકખીલની બહેનપણીઓ ત્યારે અને કેવી રીતે થઈ હશે? શુલંદામે ખાસ ખત લખીને કમરપારાને મારી સાથે જ કાબુલમાંથી નીકળવાની સૂચના શા કારણથી આપી હશે? ત્યારપછી કમરપારાને મારી સાથે જ હિન્દુસ્તાનમાં આવવામાટે મજબૂર કરનારો ખીલો ખાસ સખખ શો પયદા થયો હશે? પોતાના જતાના પોશાકમાં રહેવાને બદલે કમરપારાએ મદીના પોશાકમાં મુસાફરી કરવાનું શા કારણથી ખસંદ કર્યું હશે? વળી એ મદીના પોશાકના ભેદને શુભ રાખવાનું શું કારણ હશે અને મને આશકમિજબ કહીને મારી સાથે તાનાખાથ કરવામાં કમરપારા જેવી ચાલાક નાજનીનનો શો મતલબ હશે? એ સધળા એવા સવાલો છે કે જેમના ખુલાસાવાર જવાબ આપવાની દિમાગમાં તાકત હોય એમ જણાતું નથી.” એવે એ સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાનકારક કાંઈ પણ અનુમાન ન કરી શકવાથી “હશે; જે કાંઈ હશે તે વખતના જવા સાથે અને એકત્ર વસવાથી ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ ખુલ્લું થઈ જશે એટલે અત્યારે જ એ ખાખ-

તેની ફિક્કથી દિમાગને વધારે તકલીફ આપવાની બુરુરત નથી," એવા પ્રકારના વિચારપર આવીને તે નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

આમદાદમાં અનીસ તથા ફખીર તેને જંગાડવામાટે આવ્યા ત્યારે તે મોડા સૂતેલો હોવાથી ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો; તો પણ તેમણે તેને જંગાડ્યો અને કહ્યું કે: "આમદાદનો સમય થઈ ચૂક્યો છે અને સામાને સફર તૈયાર છે; આપના ઘોડાને પણ પલાણ મોડીને તૈયાર રાખવામાં આવ્યો છે અને અમો તથા સુલ્તાનના સિપાહીઓ પણ તૈયાર છીએ; માત્ર આપની તૈયારીની જ વાર છે."

આલમખાને ભત્રાવળથી નિત્યકર્મ આટોપી લીધાં અને નમાઝ પઢી લઈને પોતાના પોશાક તથા હથિયારોને ધારણ કરીને તે નીચે આવી લાગ્યો. શાહી મેહમાંસરાના દરેગાને ધનામ તરીકે પાંચ સોનાં મોહરો આપીને તે અંધારૂઠે થયો અને તેણે પોતાના ઘોડાને ચલાવતાંની સાથે જ તેના અનુયાયિજનોએ પણ તેની પાછળ પોતાના અશ્વોને ચલાવવા માંડ્યા. તેઓ ચોરીવારમાં જ કાબુલ શહેરને ત્યાંગીને પંજળની દિશામાં પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. કાબુલને જોયા પછી પહાડી ખડખડા રસ્તામાં ઘોડા ધીમા અને સભાળી સભાળીને ચાલતા હોવાથી, પાંચ ગાઉનો પથ કાપતા તેમનો લગભગ એક મંદુર જેટલો સમય વીતી ગયો. પાંચ ગાઉના ફાસલાપર મદીના પોશાકમાં ઘોડેસવાર કમરપારા તેને મળવાની હોવાથી આલમખાન પોતાની સાથેના સિપાહીઓને "આપણે કેટલો રસ્તો કાપી આવ્યા છીએ?" એમ વારંવાર પૂછ્યા કરતો હતો. સૂર્યાદયને પણ લગભગ અર્ધ મંદુર થઈ ગયો હતો અને તેઓ પાંચને બદલે સાત ગાઉનો પથ કાપી આવ્યા; છતાં પણ કમરપારા આલમખાનના જોવામાં ન આવ્યા અને તેથી તેના મનમાં કમરપારા વિશે બીજી કેટલીક વિલક્ષણ શંકાઓ થવા લાગી. તેણે પોતાના મનને પૂછ્યું: "કમરપારા ક્યાં ગઈ હશે ભલા?"

પ્રકરણ ૬ મું

દાવપેચની ખાજ

રાત્રિના સમયમાં એક અન્ય સાધારણ મંજિલગાહમાં ખાનખાન તથા આરામ લઈને બીજા દિવસના ઉપકાળમાં તે મંજિલગાહમાંથી રવાના થઈ આલમખાન તથા તેના સાથીઓ હવેના માર્ગ સંપાદ જમીનપરનો અને સારો હોવાથી, એક મંદુર જેટલો દિવસ ચઢતાં તો જમાલુદ્દીન જે મંજિલગાહનો દરેગો હતો તે મંજિલગાહના દરવાજાપરે આવી લાગ્યા. દરવાજામાં એક બીજા માણસ બેસો હતો અને તે મંજિલગાહનો જ માણસ હતો એટલે આલમખાને તેને કહ્યું કે: "બુજર્ગ દરેગો જમાલુદ્દીનને જોલાવ અને તેમની દુખ્તર શુલ્હામને અમારા ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરવામટિની ખબર આપી દે."

પરંતુ આલમખાનનો એ હુકમ સાંભળતાં જ તે માણસનો ચહેરો હતરી ગયો અને તેણે નમ્રતાથી કહ્યું કે: "ગરીબપરવર, બુજર્ગ દરેગો જમાલુદ્દીનને ગઈ કાલથી સરસામ-સન્નિપાત-જેવું થઈ ગયું છે, તેઓ હોરામાં નથી અને પાગલ પ્રમાણે ગમે તેમ બક્યા કરે છે એટલે તેમને અમોએ એક કોટડીમાં પૂરી

રાખેલા હોવાથી તેઓ આપની મુલાકાત લઈ શકે તેમ નથી; તેમજ શુલ્કદામનો આજે બે દિવસથી ક્યાંય પત્તો નથી એટલે જો આપનો હુકમ હોય તો આપનો ખાવાપીવાનો જોઈતો ખંદોબસ્ત કરી આપવાને અમે તૈયાર છીએ; કારણ કે, આપ હમણાં આઠ દિવસની વાતપરજ અહીં આવ્યા હતા એટલે આપને અમે સારી રીતે જાળખીએ છીએ અને આપની હાતમદિલી તથા મુલાયમતથી પણ અમે આગાહ છીએ.”

“જમાલુદ્દીનની આવી હાલત છે અને શુલ્કદામ ગયરહાજિર છે ?” આલમખાને અન્યબી બતાવીને પૂછ્યું.

“બે દિવસની વાતપર અચાનક શુલ્કદામ ક્યાંક ગાયબ. થઈ જવાથી જ જમાલુદ્દીનની આવી ખોફનાક હાલત થઈ પડી છે. જો શુલ્કદામ હાજિર હોત, તો જઈ જમાલુદ્દીનની આવી હાલત કદાપિ થાત જ નહિ.” તે માણસે આમ કહીને એક નિઃશ્વાસ પણ નાખ્યો અને પોતાના આલયંતર શોકને સામિકતાથી વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

કમરપારા પોતાના વચન પ્રમાણે માર્ગમાં ન મળવાથી અને અહીં બે દિવસથી શુલ્કદામ શુમ થયેલી હતી એવા સમાચાર સાંભળવાથી તેમ જ શુલ્કદામ તથા કમરપારાના પરસ્પર ગાઠ સંબંધનો ભેદ કમરપારાના મુખથી બે દિવસ પૂર્વે પોતાના જાણવામાં આવેલા હોવાથી આલમખાનના મનમાં હવે ખીજ જ પ્રકારની શંકાઓ થવા લાગી અને તે બંને બહેનપણીઓ ક્યાંક સાથે જ નીકળી ગયેલી હોવી જોઈએ, એવા તેને ભાસ થવા લાગ્યો. પરંતુ અસારે જ એ વિષયની વિશેષ અર્થા અલાવવાનો પ્રસંગ ન હોવાથી મંજિલગાહના તે ખીજ ફરેગા અખ્તરને તેણે કહ્યું કે: “વારુ, હાલ તરત અમારા બિતરવાનો અને અમારામંદિ ખાવાપીવાનો ખંદોબસ્ત કરી નાખો; હું તારા કામથી ફરેગ થઈને ઉપર મારી પાસે આવ અને જો કંઈ બન્યું હોય તે શાંતિથી મને કહી સંભળાવ; એટલે પછી આ બાબતનો આપણે વધારે વિચાર કરીશું અને જમાલુદ્દીનના દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય શોધી કાઢીશું.”

ઘોડાને અસ્તબલમાં લઈ જવામાં આવ્યા, આલમખાનને ઉપરના ચોરડામાં અને તેના સાથીઓને નીચેના બાગમાં બિતરવાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવી અને ખાવરથીને ખાતું તૈયાર કરવાનો હુકમ પણ અપાઈ ગયો. આ સર્વ વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી અખ્તર આલમખાન પાસે ઉપર આવ્યો. આલમખાન વસ્ત્ર બદલીને ગાદીપર હુકો પીતો આડો પડ્યો હતો અને અખ્તર તેને નમન કરીને સામે બેસી ગયો. આલમખાને અખ્તરને ગંભીરતાથી પૂછ્યું કે:-

“અખ્તર, આ બધો અન્યબીબરેલો બનાવ એકદમ કેવી રીતે બની ગયો અને આમ બતવાતું કારણ શું હતું, એનો અહવાલ મને કહી સંભળાવ.”

“બંદાપરવર, શુલ્કદામે આપની મેહમાન્દારી થોડા વખત પહેલાં જ કરેલી હોવાથી આપ શુલ્કદામની સુરત તથા સીરતથી સારી રીતે વાકિફ છો, એટલે તેની વધારે જાણખાણ આપવાની અને તેના શુભાની તારીફ કરવાની વધારે જરૂર નથી તો જ નહિ. આહ, શુલ્કદામ એક કેવી લોખી અને ભલી છાટરી

હતી. આ મંજિલગાહમાં જે કોઈ પણ આલીખાન્દાન સુસાદિરો આવતા હતા તેઓ તેની હબર જખાનથી તારીફ કરતા કરતા જ અહીંથી રવાના થતા હતા. કેટલીક વાર તવંગર અને સખીદિલ ખાનુઓ અને બેગમો શુલંદામની ખાતિરબદાશત તથા શીર્શી જખાનથી ખુશ થઈને તેને સારી કીમતી લેટ સોગાદો પણ આપી જતી હતી અને કેટલીક વાર તે શાહબદાઓ પણ તેની ખુબસૂરતીને જોઈને ઇંગ થઈ જતા હતા. છતાં પણ શુલંદામ ફરિશ્તાખસ્ત હતી, પાકબદ હતી અને નાપાકીને તેના પાક દિલમાં જગ્યા મળી શકી નહોતી. શુલંદામના આવા સદ્ગુણોને જોઈને પીરમદ્દ જમાલુદીન પોતાની એ દુખ્તરને પિસર-પુત્ર-કરતાં પણ વધારે માનતો હતો અને એ દુખ્તરના ચહેરાને જોઈને પોતાની બંધી ગમગીનીઓને ભૂલી જતો હતો. શુલંદામ જમાલુદીનની જઈફીનો આધાર હતી, તેની નિન્દગીની રાહત હતી અને તેના અંધારાવાળા ઘરની ચિરાગ હતી. આવી દુખ્તરના એકાએક ગયબ થઈ જવાથી જો જમાલુદીનના નિગરમાં કારી ધા લાગે અને આ બનાવ તેને દીવાનો બનાવી દે, તો એમાં અન્યથા જેલું કાંઈ પણ નથી.....”

અખ્તર હજી તો શુલંદામની તારીફ કરવાથી પરવાર્યો નહોતો અને મુખ્ય વૃત્તાંતને વર્ણવી સંબળાવવાનું કાર્ય તો હજી બાકી જ હતું; એટલામાં વિક્ષિપ્ત જમાલુદીન અમાનંક આવીને આલમખાન સમક્ષ બેસો રહ્યો અને આલમખાનને સંબોધીને દુઃખપૂર્ણ સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“બરી વાત છે; આ મારો ગમગુસાર અખ્તર જે કાંઈ પણ કહે છે તે બરી જ વાત છે; મારી શુલંદામ આ દુનિયાની એક મામૂલી ઔરત નહોતી; પણ જન્મતતની દૂર હતી; તે ફરિશ્તા હતી અને આ દુનિયાની નાપાકીઓ તેનાથી હબરો કોસ દૂર હતી; પણ આ બદકિસ્મતની કિસ્મતમાં પત્થરનો માર લખાયલો હોવાથી એ હીરો મારા હાથમાંથી બે દિવસથી ક્યાંક સરી ગયો છે; શુલંદામ જેવી નેક દુખ્તરની શુદ્ધાઈના ગમથી આ જમાલુદીન જીવતો જ મરી ગયો છે! મારા બકવાદથી જો આપ મને પાગલ ધારતા હો, તો આપની ભૂલ યાદ છે; કારણ કે, હું પાગલ નથી; છતાં ગમના જોશમાં મારાથી આમ બોલી જવાય છે. હિન્દુસ્તાનના રાહી ખાન્દાનના નખીરા જશાન આલમખાન! આપને હું બરાબર જાણખું છું અને તેથી આપની ખુશ આમદની ખબર સાંભળીને હું મારી શુલંદામની ખબર પૂછવામાટે જ આપના કદમોમાં હાનિર થયો છું. તો કહેા, કાણલથી આવતાં રાસ્તામાં મારી શુલંદામ ક્યાંય પણ આપના જોવામાં આવી છે? શુલંદામની કાંઈ પણ ખબર કોઈ પણ બની-આદમે આપને સંબળાવી છે? મારી નૂરેનજર શુલંદામ ક્યાં છે? મારી આ ખુન-ગીની તે આરામ ક્યાં છે?” આ પ્રમાણે બોલીને બાણે પોતે પોતાના સવાલોના જવાબ જતાવળથી આપવાની સાંકેતિક સૂચના કરતો હોયની તેવી રીતે આલમખાનને વિસ્ફારિત નેત્રોથી જોતો જમાલુદીન લીધાણ સ્તબ્ધતા દ્વારિને બેસો રહ્યો.

“ખુનજી જમાલુદીન, જરા ઠંડા થાઓ, મારી પાસે બેસો અને શુલંદામના ગયબ થવાની ક્યકીયત શી છે તે દિમાગને ઠંડાણે રાખીને મને કહી સંબળાવો. તમારી ક્યકીયતને સાંભળી લીધા પછી શુલંદામને શોધી કાઢવાનો રસ્તો

તમને બતાવીશ અને એ કાંમમાં હું પોતે પણ તમારો ગમગુસાર મદદગાર થઈશ.” આલમખાને જમાલુદ્દીનને શાંત પાડવાની ચેષ્ટા કરીને એ પ્રમાણેના આશ્વાસક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“યાક પરવરદિગાર હબરત સલામતને હબર સાલની ઉમ્ર બગશે અને આપના ઇકબાલને ખુલ્લું કરી દામને મુરાદને ગોઢેરે મકસૂદથી ભરે !” આ પ્રમાણેના આશીર્વાદ આપીને જમાલુદ્દીન, જાનમપર બેસી ગયો અને ગુલદામના ગયબ થવાની ક્યદ્રીયત સંભળાવતો કહેવા લાગ્યો કે: “આલા હબરત, ગુબરતા એક સાલથી મારી હમેશની પુશમિનજન ગુલદામનું દિલ ગમગીન તથા માયૂસ રહ્યા કર્યું હતું; પરંતુ તે પોતાની એ ગમગીની તથા માયૂસીનો આધસ-કોઈને પણ જણાવતી નહોતી અને અંદરની અંદર બળ્યા કરતી હતી. આપ કાબુલ જતાં અહીં રોકાયા હતા તે વખતે તેની માયૂસી કાંઈક ઓછી થઈ હતી, પણ આઁ અહીંથી રવાના થઈ ગયા પછી તેની તે માયૂસી આગળ કરતાં પણ ઘણી જ વધારે થયેલી દેખાવા લાગી હતી. આપના ગયા પછી ખીજે દિવસે કાબુલ જનારા સુલતાનના એક પયગામચીને એક ખત લખીને તેણે આપ્યો હતો; પણ તે ખત કોનાપર લખ્યો હતો, એ હું જાણતો નથી. પરમ દિવસની શામ સૂધી તે મંજિલગાહમાં જ હતી અને ત્યાર પછી પાસેની મંજિલગાહમાં જવાનું બહાનું કરીને તે અહીંથી ચાલી ગઈ હતી તે હજુ સૂધી દેખાઈ જ નથી. તે હમેશા પાસેની મંજિલગાહના દરેગાની ખીખી તથા દુખ્તર પાસે જઈને અડધી રાત સૂધી બેસતી હોવાથી અમોએ તેની તપાસ કરી નહોતી, પણ સવારમાં જ્યારે તે તેના પોતાના કમરામાં બેઠામાં ન આવી એટલે શક પડવાથી અમોએ તપાસ કરતાં અમારા જાણવામાં આવ્યું કે તે પાસેની ખીજ મંજિલગાહમાં ગઈ જ નહોતી. આસપાસ દશ દશ ગાહમાં અમો તેને શોધી આવ્યા પણ તેના પત્તો મળી શક્યા નથી અને તેથી જ મારી હાલત પાગલ જેવી થઈ ગઈ છે. તે કોઈ વાધનો શિકાર થઈને આ ક્ષાની જહાનને હમેશાને માટિ છોડી ગઈ છે; કોઈ નાપાક શયતાનખસ્લત ઇન્સાનો તેના હુસ્નથી લોભાઈને તેને ક્યાંક ઉપાડી ગયા છે કે અંદરની માયૂસીના સખળથી તેણે આત્મહત્યા કરી નાખી છે; એની કશી પણ કલ્પના મારાથી કરી શકાતી નથી અને મારી વેદના જેમ વખત જાય છે તેમ વધારે અને વધારે જ વધતી જાય છે. અત્યાર સૂધી તો મારું મગજ કાંઈક ઠંડાણે રહી શક્યું છે; પણ જો મારી આવી જ હાલત ચાલુ રહેશે, તો બેચાર દિવસમાં હું જસ્સર પાગલ થઈ જઈશ, એમાં શક જેવું કાંઈ છે જ નહિ; કારણ કે, મારું સર્વસ્વ લૂટાઈ ગયું છે; આ દુનિયામાં મારું જે કાંઈ હતું તે આલ્યું ગયું છે એટલે હવે મારી જિન્દગીનો પણ કરોય બરોસો નથી !”

આલમખાન કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને ત્યાર પછી અખતરને ત્યાંથી બીજી જવાનો ઇશારો કરીને તેના જવા પછી તે જમાલુદ્દીનને હદેશીને ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “બીરમદ્દ, જો તમારી ફરિશ્તાખસ્લત દુખ્તર કોઈ જંગલી ખનવરનો શિકાર નહિ થઈ હોય અથવા તો તેને કોઈ ખદમાશો જખરદસ્તીથી ઉપાડી નહિ ગયા હોય, તો તે જસ્સર જિન્દા હોવી જોઈએ, એમ હું હિસ્મતથી કહી શકું છું. તે માયૂસીના સખળથી ખદકશી કરીને મરી ગઈ હશે. એ તમારો

બેન ખયાલ છે. ને તે પોતાની મરજીથી જ અહીંથી ચાલી ગઈ હશે; તો જરૂર પંજબમાં જ ગઈ હશે; કારણ કે, તેણે મારી આગળ મારી સાથે પંજબમાં ચાલવાની પોતાની ખાદિશ ખતાવી હતી અને પંજબમાં જવામાટેનું તેની પાસે એક મળળ કારણ પણ હતું, એમ હું અનુમાનથી કહી શકું છું. આ કારણથી મારી તમને એવી સલાહ છે કે હાલ શાંત થઈને એસી રહો, મને પંજબમાં પહોંચી જવા દો અને ત્યાં ગુલદામની તપાસ કરી લેવા દો. ને ગુલદામ ત્યાં હશે, તો હું પયગામ મોકલીશ અને તમને ત્યાં ખોલાવી લઈશ. મારી જખાનમાં એતબાર રાખો અને ગુલદામને તે જ્યાં પણ હોય ત્યાં રક્ષવા અને આરામમાં રાખવામાટેની ખુદાતાલાને અર્જ કરતા રહો.”

“ત્યારે આપ મારી ગુલદામની ખબર કેટલાક દિવસમાં મોકલશો? આપના પયગામખર અથવા નામાખરની મારે કેટલાક દિવસ સૂધી વાટ લેવી?” જમાલુદીને આતુરતાથી પૂછ્યું.

“હું વધારેમાં વધારે ત્રણ મહિનામાં તો ગુલદામ પંજબમાં છે કે નથી, એટલી ખબર જરૂર મોકલીશ અને ને તે પંજબમાં હશે તો તે ક્યાં છે, કેવી હાલતમાં છે અને પંજબમાં નાસી આવવાનું તેને શું કારણ છે, એ વિશેનો અહવાલ પણ ખતમાં લખી જણાવીશ.” આલમખાને કહ્યું.

અચાનક અખ્તર પાછો ત્યાં આવી લાગ્યો અને તેણે એક બંધ પરખીડિયું જમાલુદીનના હાથમાં આપીને કહ્યું કે: “હમણાં જ એક હસ્તીન નૌજવાન ઘોડે-સવાર નીચે આવ્યો હતો અને તે આ બંધ લિફાફો આપને આપવામાટે મને આપીને તરત પાછો આવ્યો ગયો હતો. તેના કહેવા મુજબ આ લિફાફામાં ગુલદામનો કાગળ છે. મેં તેને ઘોડીવાર રોકવાની ઘણી કોશિશ કરી; પણ તે એકનો બે ન થયો અને ઘોડાને ઘોડાવીને તીરની પેઠે ફરાર થઈ ગયો.”

જમાલુદીને લિફાફાને ફાડીને તેમાંનો કાગળ કાઢ્યો. તેમાં આટલા જ શબ્દો લખેલા હતા. “કિલ્લાહ, મારી બેવફૂરીથી મેં મારા હાથે જ મારી બકારત-ઝોમાર-ને લગાડેલા દાગને ઘોઈ નાખવામાટે આપના કદમોથી હું દૂર થઈ છું; હું નિન્દા છું અને જે મહેં મારી બકારતને દાગ લખાવ્યો છે તે મહેંની ને હું હકદાર બીબી થઈ શકીશ તો પાછો આપની કદમખોસીમાટે આપની ખિદમતમાં હાજિર થઈશ. ને મારી તે હરમીદ બર નહિ આવે, તો હું આપને મારી કાળી સૂરત ખતાવવાની નથી. આ કારણથી અત્યારે હું નિન્દા હોવા છતાં આપે મને મરેલી જ માની લેવાની છે. મને દિલથી ભૂલી જાણે અને મારી તપાસની તકલીફ લેશો નહિ. આપની ગુનાહગાર દુખ્તર ગુલદામ.”

આ કાગળ વાંચતાં જ જમાલુદીનની આંખોમાંથી શ્રાવણ ભાદ્રપદની વૃદ્ધિ સમાન આંસુઓની ધારા વહી નીકળી; અશ્રુના વહનથી દુઃખનો ભાર કાંઈક ઓછો થતાં તેણે તે કાગળ આલમખાનને વાંચવામાટે આપ્યો. આલમખાન પણ એ કાગળ વાંચીને શોકમગ્ન થઈ ગયો અને તકાળ કાંઈ પણ ખોલી શક્યો નહિ. અખ્તરને આલમખાને ગંભીર સ્વરથી પૂછ્યું કે:-

“જે ઘોડેસવાર આવ્યો હતો, તેણે માથાપર એક મોટો દુપટ્ટો બાંધ્યો ને અને શરીરપર ઊંઠના વાળનો એક લાંબો ઝખ્ખો પહેર્યો હતો કે કેમ?”

“હા, તેનો પોશાક કાંઈક એવો જ હતો અને તે સાથે કમરે તલ્વાર હતી અને એક બંદૂક પણ તેની પાસે હતી. તે નૌજવાન કોઈ કોઈ સિપાહી જેવો જ દેખાતો હતો અને હૃદયી નિયાદા યુગ્મસૂત હતો.” અખતરે કહ્યું.

આલમખાનનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે તે નૌજવાન પુરુષ વેવધારિણી કમર-પારા જ હોવી જોઈએ અને અલારે જ કમરપારા અહીં આવી ગઈ છે એટલે એથી સાફ જણાઈ આવે છે કે ગુલદામ પણ ક્યાંક નજદીકમાં જ હશે અને તેણે જ કમરપારા મારફત આ ખત અહીં રવાના કર્યો હશે. પરંતુ આ બેદ જમાલુદ્દીનને ન જણાવતા તેણે જમાલુદ્દીનને કહ્યું કે: “પીરમદ, આપે પોતાની દુખ્તર નેકઅખતરને તે રાખાળ-યૌવન-માં આવી જતાં વખતસર ન પરણાવી તેનો જ આ અન્નમ છે અને તેથી હવે તમારે હાલ તરત ચુપકિદી અખિતયાર કરીને જ ખેસી રહેવાનું છે. અલારે હવે જો તમે તેનો પીછો પકડશો, તો તે બિચારી રમ્મની મારી લાચારીથી ખુદકુશી કરી નાખશે. જો તેની હમ્મીદ ખર આવશે, તો તે જરૂર તેના કબોલ મુજબ તમારી પાસે કદમખોસીમાટે આવશે અને નહિ તો તે જીવતાં જીવત તો તમને પોતાનું કલંકિત મુખ નહિ જ બતાવે.”

“હું અલારે તો હવે મારી દુખ્તરનો પીછો પકડીને તેના મૌતનો પાઈસ નહિ જ ચાઉં; પણ જો બદમાશો મારી દુખ્તરની પાકીજળીને દાગ લગાવ્યો છે, તે બદમાશ જો તેને પોતાની હકદાર બીબી તરીકે કબૂલ રાખીને તેના દાગને નહિ મટાડે, તો તે બદમાશ રાષ્ટતાનખસ્લત ઇન્સાનની નતને દુરમન થઇને હું તેને મારી આ છુરીથી હલાલ કરીશ; મારી દુખ્તરને પણ મારી નાખીશ અને સાર પછી હું પોતે પણ ખુદકુશી કરીને આ સિતમગર દુનિયાને હમેશને માટે છોડી જઇશ. મેહરુખાન આલમખાન, હવે આપે મારી સાથે ફક્ત એક જ બલાઈ કરવાની છે અને તે એ કે મારી ગુલદામનો તે જેવકા આશક કોણ છે, તે કેવી ખસ્લતનો છે, તેનું ખાન્દાન કેવું છે અને તે ક્યાંનો બાશિન્દો છે, એટલી ખબર તપાસ કરીને ગમે તે જોખમે પણ મને પહોંચાડજો અને તે પણ ત્રણ મહિનાની અંદર. હું મોકરીનું રાજનામું આપીને ત્રણ મહિનાની અંદર જ પંતખ-માં આવવાને તૈયાર રહીશ અને હરવક્ત આપના કાસિદની વાટ જોતો રહીશ.” જમાલુદ્દીને શાંત થઇને આ પ્રમાણેના વિચાર દર્શાવ્યા.

“આ સઘળી ખબર તમારી ખાહિશ મુજબ હું જરૂર તપાસ કરીને કાસિદ મારફત કહાવીશ અને ગુલદામની હમ્મીદને ખર લાવવાની પણ, મને જો તે મળશે, તો, મારાથી બની શકતી કોશિશ કરી ખતાવીશ.” આલમખાને એ પ્રમાણેનું વચન આપીને જમાલુદ્દીનને શાંત કરી દીધો.

આ પ્રમાણેનું આશાસન મળવાથી હૃદયમાં પોતાની અત્યંત પ્રિય પુત્રી ગુલદામના મુખદર્શનની આશાનો હૃદયેવ યતો તે આશાના ચેગે જમાલુદ્દીનના નડ થયેલા શરીરમાં એક પ્રકારના નવીન ચેતન અથવા નવજીવનનો આવિર્ભાવ થયો અને તેથી તે આલમખાન તથા તેના સાથીઓના ખાનપાન આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવવામાટે નીચે આહ્વાન ગયો. તેના જવા પછી હુકાને દમ ખેંચતો આલમખાન પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે: “કમરપારા અને

ગુલદામ સાથે જ હોવી જોઈએ અને અહીંથી નીકળ્યા પછી રાસ્તામાં જરૂર તેઓ મારી સાથે આવી મળવાની જ. પણુ ગુલદામના દામનને બગાડીને પછી તેનાથી કિનારો કરી જનાર નાપાક ઇન્સાન કોણુ હશે વારુ ? આ લેલ ગુલદામ સાથે મુલાકાત થયા વિના જાણવામાં આવી શકે તેમ નથી અને તેટલામાટે અત્યારે એનો વિચાર બેકાર છે.”

ખાનખાનની તૈયારીમાં લગભગ એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો; દ્વિતીય પ્રહરનો અન્ત થવા આવ્યો હતો તે વેળાયે એક નફર આલમખાન-માટે લોજનનો થાળ પીરસીને ઉપર ઘઉં આવ્યો. ખાધા વિના આલો તેમ તો હવું જ નહિ, એટલે આલમખાન જમવા તો બેઠો; પરંતુ ગુલદામની હાજરીમાં લોજનમાં તેને જે સ્વાદ આવ્યો હતો તે સ્વાદનો આજના લોજનમાં સર્વથા અભાવ જ દેખાવા લાગ્યો. આ દોષ લોજનનો નહોતો કિન્તુ તે પોતાની બાવનાનો જ હતો અને એ રહસ્યને તે પોતે પણુ સારી રીતે જાણતો હતો. ઉતાવળથી લોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ મંજિલગાહના નોકરોને તેમની લાયકાત મુજબ ધનામ આપીને તથા લોજનની કીમતના પૈસા ચૂકવીને આલમખાનને નોકરીને ઘોડા પલાણીને તૈયાર કરવાનો અને પોતાના સાથીઓને સફર-માટે તૈયાર થવાનો હુકમ કરાવી દીધો. તૃતીય પ્રહરનો થોડોક સમય ગયો ત્યાં તો સફરની તૈયારી થઈ ગઈ અને આલમખાન જમાલુદ્દીનને વળી પણુ આમ્રાસન આપીને પોતાના સાથીઓ સહિત ખંજભની દિશામાં આગળ વધવા-માટે લાંથી રવાના થઈ ગયો.

ત્યારે શું માર્ગમાં ગુલદામ તથા કુમરપારા સાથે આલમખાનનો મેળાપ થયો ? નહિ; આલમખાન જમાલુદ્દીન પાસેથી રવાના થઈને ખંજભની અથવા તો પોતાના કાકા દૌલતખાનના સૂણાની સરહદમાં આવી લાગ્યો ત્યાં સૂધી માર્ગમાં ક્યાંય પણુ તે બન્ને હસીનાઓ તેને મળી નહિ અને તેથી અન્તે નિરાશ થઈને હાલ તરત તેણે તેમના સાક્ષાત્કારની આશાનો ત્યાગ કરી દીધો.

ખંજભની સીમામાં પ્રવેશ કર્યા પછી માર્ગમાં જ તેને સમાચાર મળી ગયા કે ‘સુબેદાર દૌલતખાન લાહોરમાં જ છે’ અને તેથી તેની ‘દૌલતખાન અત્યારે લાહોરમાં હશે કે નહિ હોય ?’ એ શંકાનો અંત આવી ગયો. તે જે વેળાયે નિર્વિદ્ધ લાહોરમાં આવી પહોંચ્યો અને પોતાના કાકા દૌલતખાનને મળ્યા તે વેળાયે દૌલતખાનને તેનો પ્રથમ પ્રમાણે જ બહુ સારો સત્કાર કર્યો અને તેને બાબરની મદદ મળતાં તેના પ્રયત્નની સફળતાની વાર્તા સાંભળીને તે તેને મુબારકબાદ પણુ આપવા લાગ્યો. પરંતુ ત્યારે આલમખાન બાબર સાથેની મુલાકાત દરમ્યાન બાબર સાથે થયેલા વાર્તાલાપનો વર્તાર્ત સંભળાવતાં બાબરના ‘હિન્દુસ્તાનમાં જુદાતાલાની મેદરખાનીથી મચદાને જંગમાં ફતહ થાય અને દેહલીનાં તાજેતણત મારા હાથમાં આવી જતાં મારી હિન્દુસ્તાનમાં જ રહેવાની મરજી થઈ જાય, તો તે વખતે તમારી દોસ્તી દુશ્મનીના રૂપમાં ફેરવાઈ જશે અને આપણા વચ્ચે એક નવી બેદિલી તથા નાઇતેફાઝી પચદા થઈ જશે. આ કારણથી તમારા મદદગાર તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં આવતાં મારું દિલ દાંઈક અચકાય છે,’ એ ઉદ્ગારોનો પુનરુચાર કરીને એના ઉત્તરમાં પોતે ઉચ્ચારેલા

શબ્દોનો પણ પુનઃચાર કરી સંભળાવ્યો. એટલે દૈવતખાનના મુખમંડળમાં એક પ્રકારની ચિંતાનન્ય દાલિમાયુક્ત ગંભીરતાની છટા આવી ગઈ અને તે વિચારના ગહન સમુદ્રમાં નિમગ્નિત થઈ ગયા. દૈવતખાનના મુખમંડળમાં થયેલા આવા પરિવર્તનને તથા તર્જનન્ય મૌનાવલંબનને લેધને બાબરના એ હૃદયારિતું દૈવતખાનના દિલમાં જસ્તર કાંઈ પણ નકારે પરિણામ થયેલું હોયું લેધએ, એમ આલમખાન અનુમાનથી નાણી શક્યો; પરંતુ દૈવતખાને મૌનનું અવલંબન કરેલું હોવાથી એ વિશે તે પોતે જ આમળ વધીને કાંઈ બોલવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. તે પોતે પણ એક પ્રકારના વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

“કેટલીક વાર એવા બનાવો પણ બને છે કે અમુક પ્રસંગે મુખમાંથી નિષ્કપટબાવથી અને સદૃજ નીકળી ગયેલા હૃદયારો પણ સત્ય સિદ્ધ થાય છે અને જે ઘટનાનું સ્વપ્ન પણ ન હોય, “તે ઘટના પ્રત્યક્ષ બનેલી દેખાય છે.” અંતે મૌનનો ભંગ કરીને દૈવતખાને પોતાના વિચારો દર્શાવવા માંખ્યા: “સુલ્તાન બાબરના આ હૃદયારો મારા મનમાં ભય હપજાવે છે; કારણ કે, જે તે હમેશને માટે હિન્દુસ્તાનની સક્તનવત્તો કબ્જે કરી લેશે, હિન્દુસ્તાનમાં જ કાયમ-મુકામ થશે અને દેહલીનાં તાલેતખતનો માલિક બની જશે; તો હિન્દુસ્તાનના બાદશાહ થવાની તારી તમત્રા પણ પૂરી નહિ થાય અને પંચતબમાં અત્યારે મારી જે સ્વતંત્ર સત્તા છે તેનો પણ અંત આવી જતાં આપણી હાલત ઘોળીનો ફૂતરો નહિ ધરતો કે નહિ ધારતો” જેવી જ થઈ પડશે; બકરી કાઢતાં ઊંટ ધરમાં પેસી જશે અને ગાયનું દૂધ દોહીને ફૂતરાને પાયા જેવું થઈ પડશે. બાબર પોતાની રાજ્ય ખુશીથી તને જે કાંઈ પણ આપે તેટલાથી જ સંતુષ્ટ થવાનું વચન આપવામાં તેં મોટી ભૂલ કરી છે; પરંતુ અત્યારે હવે એ ભૂલને સુધારવાનો સમય નથી એટલે એ વિશેની અનુશોચના વ્યર્થ છે. અત્યારે બાબર પોતે ફોજ સાથે આવવાનો નથી, એ પણ એક રીતે સારું જ થયું છે; લેધએ બીએ કે ઇબ્રાહીમ લોદી સાથેની આ લડાઈમાં શો અન્તમ આવે છે અને કિસ્મત કેવો રંગ બતાવે છે. જે લડાઈમાં તારી છત થશે અને દેહલીની રાહનશાહત તારા હાથમાં આવી જશે, તો તો પછી બાબરથી ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ રહેશે નહિ; કારણ કે, ત્યાર પછી જે બાબર હિન્દુસ્તાનમાં આવશે, તો આપણે તેની સાથે પણ ટકર બીલી શકીશું. ખચર; એવો કાંઈ બનાવ બનશે ત્યારે લેધ લેવાશે અને જેવો પવન હશે તેવી પીઠ આપી શકાશે. અત્યારે તો હવે મહલમાં જ; તારી બેગમને મળ અને આરામ લઈને સફરના યાકને ઉતારી નાખ.”

આલમખાન દૈવતખાન પાસેથી હઠીને મહલમાં જવાને હમો થતો હતો. એટલામાં દરબાને આવીને સૂબેદાર સાદબને મુજરો કરીને ખબર આપી કે: “આપણે એક જાસૂસ આવ્યો છે અને તે અત્યારે જ હુલ્દરેવાલાની મુલાકાત તથા કદમખોશીનો હમીદવાર થઈને ફર્માનની રાહ લેતો દરવાનખર હમો છે; તો બન્દાપરવરનું શું ફર્માન છે?”

“તેને એકદમ અહીં હાજિર થવાનું ફર્માન સંભળાવ.” દૈવતખાને ગંભીરતાથી કહ્યું.

દરખાન આવ્યો ગયો અને ચોરીવારમાં જ જાસૂસ આવીને સૂબેદાર સાદે-

બને સલામ કરી આથું નમાવીને બેઠો રહ્યો. દૌલતખાને તેને પૂછ્યું કે: “શા નવીન સમાચાર છે? જે સમાચાર લાગ્યા હોય તે જલ્દ કહી સંભળાવ.”

“બન્દાનવાન,” રાસ્તામાં ક્યાંય પણ મુકામ કર્યા વગર અને આધાપીધા વગર દેહલીથી નીકળેલો હું સીધો અહીં લાહોરમાં આવીને જ ઘોડાની પીઠપરથી નીચે હતર્યો છું. પંદર ઠેકાણે તો મારે ઘોડા બદલવા પડ્યા છે. સમાચાર એ છે કે આલમખાન ઉર્દૂ અલાહદીનને આંખે પનાહ આપી છે, તેને ક્યાંક નસાદી દીધો છે અને તેની બીબી તથા તેના મુસાહિબો લાહોરમાં જ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેની બીબીને શાહી સિપાહીઓના હાથમાં સોંપી ન દેવાની આંખે જે હિંમત બતાવી છે તેથી આપને બાગી-બળવાખોર અથવા રાજદ્રોહી માની લઇને ઇશ્વાલીમ લોહીએ આપની સૂબેદારીને છીનવી લેવામાટે અને આપને કચ્દ કરીને દેહલી લઈ જવામાટે પંદર હજારની ફોજ સાથે એક સિપાહસાલારને આ તરફ રવાના થવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો છે. તે ફોજ ત્યાંથી રવાના થઈ ચૂકી હશે અને હું ધારું છું કે બે ચાર દિવસમાં જ અહીં આવી લાગશે. એટલામાટે જે કાંઈ પણ બંદોબસ્ત કરવાનો હોય તે કરી લેવાનો છે; તલ્લવારનો જવાબ તલ્લવારથી જ દેવાનો છે.” બસસે જે ચાર દિવસમાં આવનારા એક નવીન બચના સમાચાર સંભળાવ્યા.

“બહુ સારું; તું જઇને હવે આરામ કર; જે બંદોબસ્ત કરવાનો હશે તે કરી લેવાશે.” દૌલતખાને બસસનાં મુખથી સમાચાર સાંભળી લઇને તેને આરામ લેવામાટે ચાલ્યા જવાની પરવાનગી આપી દીધી.

“આ તો અત્યારે જ લડાઇની નોખત આવી લાગી.” આલમખાને બસસનાં જવા પછી પોતાના કાકાને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“પરવરદિગાર જે કાંઈ પ્રશ્ન કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે; તારા કહેવા મુજબ સુલ્તાન બાબરની ફોજ ત્રણ દિવસમાં આવી લાગવાનો સંભવ છે અને ઇશ્વાલીમની ફોજને પણ અહીં પહોંચતાં ત્રણ ચાર દિવસ તો થવાના જ એટલે ઇશ્વાલીમ સાથેની તારી ચાર દિવસ પછી થનારી લડાઇની ચાર દિવસ પહેલાં જ શરૂઆત થઈ જાય, તો તેથી શું તુકસાન છે? પણ અત્યારે હવે આપણે અહીં દાવપેચની એક બાજુ રમવાની છે અને તે એવી રીતે કે બાબરની ફોજ આવતાં જ તારે લાહોરનો કબ્જો લઈ લેવો અને પોતાને સુલ્તાન બાબરના નીમેલા ખેંજળના સૂબેદાર તરીકે બહાર કરી દેવો. હું અહીંથી ઘોડા વખતને માટે અન્યથા પલાયન કરી જઇશ એટલે આ દેખાવ કરવામાં કશો પણ વાંધો આવશે નહિ. મારા સિપાહસાલારોને હું પટ્ટી પઢાવી રાખીશ એટલે તેઓ તારા તાબયેકર્મીન થઈ રહેશે અને તેઓ તારા તાબેદાર થતાં મારી ફોજ પણ તારી ફર્માનબંદ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. આ દાવપેચ રમવામાં મારો એવો મતલબ સમાચરો છે કે ‘ખુદા ન ખાસ્તા ઇશ્વાલીમ સાથેની લડાઇમાં તારી હાર થઈ જાય, તો તારી સાથે મારો કશો પણ સંબંધ નહોતો અને તેનો સુખ્ત એ છે કે મારી સૂબેદારીને પણ તે છીનવી લીધી હતી’ એમ કહી પાછો હું ખંજળનો સૂબેદાર થઈ રાખીશ અને હું સૂબેદાર હોઇશ તો વળી પાછી તને મારા ગરીબખાનામાં પનાહ મળી શકશે; તેમ જ જે તારી જીત થશે, તો તો મારી

સ્વતંત્ર સત્તા મને પાછી મળશે જ, એમાં કાંઈ સવાલ જેવું છે જ નહિ એટલે આ એક કીકરે જે પક્ષીઓ માર્યા જેવું થશે અને તારી બહારમાં મારાથી દહિ તથા દૂધ બંનેમાં હાથ રાખી શકાશે. બોલ ત્યારે આ પ્રમાણે વર્તવામાં તને કાંઈ વાંધો છે?" દૌલતખાને જેની આલમખાનને ખાણમાં પણ કદપના નહોતી એવા પ્રકારનો એક પ્રસ્તાવ તેની આગળ રજૂ કરીને આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

"જે ખાણરની ફ્રૌજ વહેલી આવી લાગે અને ઇબ્રાહીમની ફ્રૌજ એક દિવસ પછી આવે, તો તો આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરી શકાય તેમ છે અને એમાં મારામટિ ગુસ્સાને જેવું કાંઈ પણ નથી. પરંતુ જે ઇબ્રાહીમની ફ્રૌજ એક દિવસ વહેલી આવી લાગે, તો પછી શું કરવું?" આલમખાને ચોગ્ય શંકા દર્શાવી.

"જે ઇબ્રાહીમની ફ્રૌજ એક દિવસ વહેલી આવી લાગશે, તો મારી ફ્રૌજ એટલી તાકતવર તો છે જ કે તે મુખાલિફ ફ્રૌજને જે દિવસ તો લાહોરમાં દાખલ નહિ થવા દે અને તેટલા સમયમાં તો ખાણરની ફ્રૌજ જરૂર આવી લાગશે." દૌલતખાને મુશ્કિલને સહલ કરવાની તદ્દખીર બતાવી.

"જે આપની ફ્રૌજ એટલી તાકતવર હોય, તો પછી કોઈ પણ બતની ફિકર રાખવાનો કાંઈ પણ સમજ નથી. આ એક ખાખતનો તો બાણે નિકાલ થઈ ગયો, પણ હવે એનાથી પણ વધારે વળનદાર એક ખીજી ખાખતનો આપણે વિચાર કરવાનો છે અને તે ખાખત એ છે કે અહીં લડાઈનો રંગ બમવાનો હોવાથી મારી ખીખીને અહીં લાહોરમાં રાખવી, એ મને સલામતીભરેલું દેખાતું નથી; કારણ કે, ખુદા ન ખાસ્તા આપણા પક્ષની હાર જ થઈ જાય, તો મારી ખીખીની દુશ્મનોના હાથથી બેધમનતી અને બેહુર્મતી થાય, એ જોવાને હું રાજ નથી. આ કારણથી નાહિરાને કોઈ એવી બેખીફ જગ્યામાં પહોંચાડવાની જરૂરત છે કે જ્યાં તેની ઇબ્જત જળવાય, તે બેખીફખતર રહી શકે અને દુશ્મનોને તેનો ગંધ પણ ન આવે." આલમખાને નાહિરા વિશેની પોતાની ચિંતાને વ્યક્ત કરી બતાવી.

"હું લાહોરને છોડી ગયા પછી ખુફિયા તૌરથી મારા કખીલા સાથે લેડા નગરના તે જ ખંડિયેરમાં રહેવા માગું છું કે જે ખંડિયેરમાં મેં તને છુપાવ્યો હતો. જે તહખાતું તારા જોવામાં આવ્યું હતું તે તો આખા તહખાનાનો એક હિસ્સો જ હતો; આખું તહખાતું તો એટલું મોટું અને બધી બતની સગવડોથી ભરેલું છે કે તેમાં સોથી દોઢસો માણસોના રહેવાની સગવડ તો સહજ થઈ શકે છે. હું મારી ખીખી નાહિરાને અને તારા બંનિસાર ગુલામ સાદિક તથા ખાબસરા યાસીનને તે તહખાનામાં મારી સાથે લઈ જઈશ અને બહુ જ સારી હિકાજતથી તેમને રાખીશ. મારા જસસો બહાર સર્વત્ર ફરતા રહેશે અને આ સુધળી ધમાચકડી ખલાસ થઈ જવાના સમાચાર જ્યારે તેઓ આવીને મને સંબળાવશે ત્યારે પછી, જે ધાસ્તી જેવું નહિ હોય, તો અમો સર્વ તારી પાસે આવીશું અને તારી ખીખીને તારા હાથમાં સોંપી દઈશું. તારી ખીખી મારી દુખતર સમાન હોવાથી તેનામટે તારે વધારે કાંઈ પણ ફિકર રાખવાની નથી."

દૌલતખાને આલમખાનની નાદિરા વિષયક ચિન્તાને પણ તેની સુરક્ષિતતાને આ માર્ગ બતાવીને ફર કરી દીધી.

“વારે ત્યારે આ સર્વ નવીન ળદોબસ્તના સમાચાર સંભળાવવામાટે તેમ જ નાદિરાને આપની સાથે, આપ કહો ત્યારે, તે ખંડિયેરમાંના તહખાનામાં આવવા- માટેની આજ્ઞા આપવાને હું હવે જનાનખાનામાં જઈ છું. મગરિબની નમાજ પછી હું આપને વળી પાછો મળીશ.” એમ કહીને આલમખાન જનાનખાનામાં જવામાટે રવાના થયો.

દૌલતખાન ગહન વિચારસમુદ્રમાં નિમગ્નિત થતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૦

નાદિરાપર નવી આકૃત

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી ઘટનાને આજે એક પક્ષ અથવા પૃથ્વિવાસિયા જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. આલમખાનના પ્રબળ ભાગ્યના યોગે ઇબ્રાહીમની ફૌજને લાહોરમાં પહોંચતાં ત્રણ દિવસનો માર્ગમાં વિલંબ થવાથી સુલ્તાન આખરની ફૌજ લાહોરમાં એક દિવસ વહેલી આવી પહોંચી હતી; દૌલતખાન પોતાના કબીલા અને નાદિરાખાનમ આદિને લઈને ભેડાનગરનાં ખંડિયેરમાં શુભ નિવાસ કરવાને આવ્યો ગયો હતો; આલમખાને સુલ્તાન આખરના નીમેલા ખંભાજના સૂબેદાર તરીકે પોતાને જાહેર કરી દીધો હતો અને ઇબ્રાહીમ હોદ્દીની ફૌજ આલમખાનની ફૌજ ધણી જ મોટી હોવાનું સાંભળીને અને ખંભાજના મામલાને બદલાઈ ગયેલો જોઈને ‘જન બચી લાખોં પાયે!’ એ સૂત્રનો જાપ કરતી લડવાનું સાહસ કર્યા વિના જ પાછી દેહલીની દિશામાં પલાયન કરી ગઈ હતી. ઇબ્રાહીમની ફૌજ ફાર થઈ ગયા પછી સગભગ છથી સાત દિવસનો સમય કાંઈક આરામમાં અને કાંઈક ફૌજની બહુ જ સારી તૈયારી કરવામાં વીતાડીને આઠમે દિવસે ફૌજના અમુક ભાગને ખંભાજની વ્યવસ્થામાટે રાખી ફૌજના મોટા ભાગને પોતાની સાથે લઈને ઇબ્રાહીમ સાથે યુદ્ધ કરવાને આલમખાન દેહલીની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. આખરના જે સિપાહસાક્ષારને પણ તે ખંભાજમાં રાખતો ગયો હતો. તેણે જે એક ખીજ બુદ્ધિમત્તા બતાવી હતી તે એ કે દૌલતખાનની ફૌજને પોતાની સાથે જ લઈને આખરની અમુક ફૌજને ખંભાજમાં રાખી હતી કે જેથી ખંભાજની વ્યવસ્થામાં તેની ગયરહાજરીમાં કાંઈ પણ ગાટાળો ન થઈ શકે; કારણ કે, ‘દૌલતખાનનો પુત્ર ગાજીખાન એક બહુ જ નાલાયક અને વિશ્વાસઘાતક મનુષ્ય હોવાથી કદાચિત્ તે તેના પોતાના પિતાની ઇચ્છાથી પણ વિરુદ્ધ વર્તીને કાંઈ આડું અવળું કરી બેસે તો?’ એવો તેના મનમાં ભય હતો અને તેથી જ તેને આ પ્રમાણેનો પ્રબંધ કરવો પડ્યો હતો. સારાંશ કે, આલમખાનને પણ ખંભાજ છોડી ગયાને આઠે દિવસનો સમય વીતી ગયો હતો. અત્યારે આપણે એક વિશિષ્ટ ઘટનાના નિરીક્ષણમાટે પુનરપિ ભેડાનગરના પુરાતન અવશેષોના પ્રદેશમાં પ્રયાણ કરવાનું છે.

આજે શુકલપક્ષની ત્રયોદશી હોવાથી ચંદ્રિકાનો વિશ્વમાં સર્વત્ર વિસ્તાર

યથેલો હતો અને તેથી વિથ જે કે બહુધા પ્રકાશિત હતું; તથાપિ પંનખના પ્રદેશોમાં કેટલીક વાર અચાનક માવઠાં થતાં હોવાથી આકાશ મેઘાચ્છન્ન રહ્યા કરે છે, એ ત્યાંના વાતાવરણની એક વિશિષ્ટતા છે. આજે પણ સમસ્ત દિવસ આકાશ મેઘાચ્છાદિત રહેલું હતું અને રાત્રિના સમયમાં પણ આકાશની તેવી જ સ્થિતિ રહેવાથી ચંદ્રમા વારંવાર મેઘોવડે આચ્છાદિત થઈ જતો હતો. એટલે શુકલપ્રક્ષ્ણની ત્રયોદશીની નિશામાં ચંદ્રનો જેટલો શુભ્ર તથા સ્વચ્છ પ્રકાશ પડેલો તેમજે તેટલો શુભ્ર તથા સ્વચ્છ પ્રકાશ પૃથ્વીતલપર પડી શકતો નહોતો અને તેથી આજના ચંદ્રનો પ્રકાશ અંધકારમિશ્રિત હોવાથી અંધુક હતો. એમ કહેવામાં કરો પણ પ્રત્યવાય નથી. ભેંડાનગરના એ અવશેષોની ભૂમિમાં તેમ જ તેની આસપાસ વિસ્તરેલા વનવિભાગમાં નિર્જનતા તો વ્યાપેલી જ હતી અને તેમાં વળી આ મધ્યનિશાનો પ્રસાંત સમય હતો. એટલે ત્યાંની નિઃસ્તબ્ધતાએ જે અચંકર સ્વરૂપ ધાર્યું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાસ્તે? માત્ર શુભાલોના ભયોત્પાદક ધ્વનિ, દૂરનાં ક્ષેત્રોમાંના શ્વાનોના ધ્વનિ તથા નદીના જલમવાહના ધ્વનિથી જ એ ભીષણ શાંતિનો ભંગ થતો હતો; અન્યથા ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્યનો ધ્વનિ સંભળાય એ તો સર્વથા અશક્ય જ હતું. છતાં જેવી રીતે કોઈ વાર અશક્ય ઘટના પણ શક્ય થઈ જાય છે તેવી રીતે મધ્યનિશાના નિર્ગમનને થોડોક સમય થઈ ગયા પછી હકત ખંડિયેરોની ભૂમિના એક વિશિષ્ટ સ્થાનમાં અચાનક ત્રણ મનુષ્ય વ્યક્તિઓ જાણે ભૂમિના ગર્ભમાંથી જ બહાર નીકળી આવી હોયની તેવી રીતે ઇતસ્તતઃ વિચરતી અને પરસ્પર વાર્તાલાપ કરતી કૃષ્ણાચર થવા લાગી. એ ત્રણે પુરુષ વ્યક્તિઓ હતી અને તેમણે ગળાથી પગ સૂધી લંબાયલા કાળા રંગના ઝખખા પહેરેલા હોવાથી, માથાપર કાળા દુપટ્ટા બાંધેલા હોવાથી અને પોતાના ચહેરાને કાળાં બોકાનાંમાં છુપાવેલા હોવાથી તેમનાં સ્વપરંગ અને સત્ય વેશ આદિ જોવામાં આવી શકતાં નહોતાં. છતાં પણ તેમના વાર્તાલાપથી તેમનામાંનો એક પુરુષ સરહાર હતો અને જે પુરુષો તેના ફર્માબદ્દાર શુભામ હતા, એવી કલ્પના સ્પષ્ટતાથી કરી શકાતી હતી. અંતે તેમણે એક સ્થાનમાં ઊભા રહીને આ પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ કરવા માંડ્યો:—

“ત્યારે શું, ગરીબપરવર, આપ તે નાજનીનને જન્મતની દૂર માનો છો? ખુબ્સરતીમાં ફરહાદની શીરી કરતાં પણ મશહૂર માનો છો?” એક શુભામે પોતાના સરહારને સંબોધીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.

એના જવાબમાં તે સરહારે એક નિઃશ્વાસ નાખીને જણાવ્યું કે: “હું જે નાજનીનના હુસ્નનો પરસ્તાર થયો છું તે હુસ્નની દેવીને શીરી સાથે સરખાવતાં તેના હુસ્નની તોલીન થાય છે; શીરી તો તેની એક મામૂલી બાંદીના અધિતાળને જ લાયક દેખાય છે:—

‘હય નજર કાતિલકી અપને હાયકી તહરીરપર;
ખુદ ગુસગ્ગિર લી મિટાં જતા હય ઇસ તસ્વીરપર;
સમન્દે નાજુ થે ખોલે હુવે વો બાલ ફિરતે હયે;
ખયે કળ તાયરે દિલ જળ હવાયે જલ ફિરતે હયે!’”

“તો શું આપની તે દિલકળા અત્યારના આના ખૌફનાક વક્તમાં અને આ

ખૌફનાક જગહમાં આપને આવી મળવાની છે?" ખીજ ગુલામે શંકાદર્શક બાવથી પૂછ્યું.

"મેં તેને રાત્રિના સમયમાં આ જગ્યામાં ત્રણ ચાર વાર હરતી ફરતી જોઈ છે અને તેથી મને લાગે છે કે મારી આશા આજે આ જગ્યામાં જ ફળવાની છે. પણ તમોને હું એટલામટિ જ સાથે લાવ્યો છું કે જો તે રશ્કહૂર સીધી રીતે સમજાવ્યાથી મારી માગણીને મંજૂર ન કરે, તો મારો તેનાપર જબર્દસ્તી કરવાનો વિચાર છે અને જો તેવા મૌકાં આવી પડે તો મને તમારી મદદની સખ્ત દરકાર છે." તે સરદારે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

"પોતાના આકાને કોઈ પણ જાતની મદદ આપવાને આ નમકખાર ગુલામો દિલોન્નતથી તૈયાર છે." બન્ને ગુલામો એકત્ર સ્વરથી બોલ્યા.

એ જ સમયે કોઈ નવયૌવના નારીના વીણાવિનિન્દિત કંઠમાંથી નીકળેલા નિમ્ન ઉદ્ગારો તે સરદાર તથા તેના બન્ને ગુલામોના શ્રવણપથમાં આવીને અથડાયા:-

"ફિદા હું નિસ્તરહ ઉસ ગુલપે તુઝપરલા ફિદા હોતી;

જો તુઝમેં ઉસ્કી રંગત, ઉસ્કી ખૂ, ઉસ્કી અદા હોતી!"

આ ઉદ્ગારો સાંભળતાં જ તે સરદારે પોતાના ગુલામોને 'અત્યંત મંદ સ્વરથી આજ્ઞા આપી કે: "તમો અહીં આ પડી ગયેલી દીવાલની પાછળ સંતાઈને બિભા રહો; હું એ આંદના ટુકડાની પાસે જઈ છું; જો હું બોલાહું તો તરત દોડી આવજો અને મારો જે હુકમ મળે તેની તામીલ તરત કરી બતાવજો."

ગુલામો પોતાના સરદારના હુકમ મુજબ એક પડી ગયેલી દીવાલની પાછળ સંતાઈને બિભા અને સરદાર જ્યાંથી ઉક્ત ઉદ્ગારો તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા તે સ્થાનમતિ જવાને આગળ વધ્યા. તે પચાસથી સાઠ કદમ આંધ્યો હરો એટલામાં તો એક હસીના નાજનીન્ પોતાના કોમળ હસ્તમાં એક પુષ્પ લઈને ઇતસ્તતઃ વિચરતી તેનાં જોવામાં આવી. જે રમણીને મળવાની આરાધી તે અત્યારે એ સ્થાનમાં આવ્યો હતો તે રમણી એ જ હોવાથી પુલકિત હૃદયથી તે આગળ વધ્યા અને તે સુંદરીને સંબોધીને કહેવાં લાગ્યા કે:-

"ફક્ત યે ફૂલહી કયા મુસ્તહક હય મેહરખાનીકા ?;

ઇધર લી એક ઉચરતી સી નજર, સદકા જવાનીકા!"

અચાનક એક પરપુરુષને પોતા સમક્ષ આવી બિભેલો જોઈને અને તેના મુખમાંથી આવા ઉદ્ગારો સાંભળીને જો તે એકલી અટ્ટલી રમણી આવા નિર્જન સ્થાનમાં ગભરાઈ જાય, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. અર્થાત્ તે ગભરાઈ ગઈ અને પોતાના મુખઅન્દરે યુર્કાસ્ત્ર મેઘથી આચ્છન્ન કરીને મર્યાદાપૂર્વક તેણે પૂછ્યું કે: "સાહબ, આપ કોણ છો? અને મારી પાસેથી શું માહો છો?"

"હું તમારી જખાને મુખારિકથી ફક્ત એટલું જ સાંભળવા માગું છું કે આ ફૂલ વધારે દિલફરેખ છે કે આ? આ ફૂલ વધારે સુખ અને સુખદ છે કે આ? આની પાંખડીઓને જોઈને તખીયત લલચાય છે કે આ પાંખડીઓને જોઈને મન લોભાય છે? અને આને છાતી સાથે આંપવાની ખાહિશ થાય છે કે આને ?

"જર્મીસે તાખફલક લાલાબર ફિસ્સે હય ?

ખહાર ફિસ્સે હય કયફે ખહાર ફિસ્સે હય ?"

“સાહેબ, આપ આ શું જોણો છો? આપ હોશમાં છો કે નથી?” તે રમણીએ તિરસ્કારવ્યંજન સ્વરથી આ સવાલ રજૂ કર્યો.

એના જવાબમાં તે હવસનો શુભાષ ખનેલો સરદાર એક આદેસદ બરીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“રહમ કરતી હય હઠીં ये नरगिसे भय नोश ली;
એક નજરમેં દિલ લી છીના साथ દિલકે હોશ લી;
રાહ ચલતોપર ये नावक अङ्गनी अच्छी नहीं;
કહ દો ઇન આંખોમેં અયસી રહજની अच्छી नहीं!”

“બસ કરો: આપ ગમે તે હો, છતાં હું આપને કહું છું કે આપની જાણ નને રાક્ષી થયો; કારણ કે, એક ગયરતદાર અને શરીફ ઔરત એક ગયરમદના મોઢામાંથી નીકળતા આવા અકલ્પ સાંભળવાનું ગવારા ન કરી શકે, એ સ્વાભાવિક છે. જો આપ શરીફના હશે અને પોતાની માદર, હમશીરા કે બીબીની શરાફતનો ખયાલ કરશો, તો આ જાણત ખયાલે શરીફમાં બરાબર લિતરી જશે.” તે રમણીએ કાંઈક કહોરતા તથા અધિકારને દર્શાવનારા બાવ તથા સ્વરથી આ રાખેડો દેખાયા.

પરંતુ કામદેવના બાણથી વીધાયલા તે સરદારના હૃદયમાં એ હપદેશાત્મક ગ્રંથોનું કાંઈ પણ મશિલામ ન થયું અને તેથી તે સરદાર કાંઈ એક પાગલ મનુષ્ય પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો કે:-

“भस्ते भये निशाच ली हय भाग भाग ली;
આંખેં લી શાદકામ હુશ ઔર દિમાગ લી;
મિતત પછેરે हुस्ने खुदादाद श्रितिये;
ये हाँक रह गये हयँ हुन्हे शाद श्रितिये!”

આ હદગારો કાદતાની સાથે તે સરદારે તે રમણીને પોતાના બાહુપાશમાં સપડાવીને તેના અધરામૃતપાનથી પોતાના આંધાને વૃક્ષ કરી લેવાના કહેશથી પોતાના હસ્તથી તે રમણીની નાભીકે ક્લાઈ પકડી લીધી.

“छोड़ी दे, छोड़ी दे; ओ गिरहम मूल शयतान! मारी नाभिके क्लાઇने छोड़ी देना ते रमणीએ હવે તે સરદારને તું તાંથી જોલાવવાનો આરંભ કરીને તેના હાથમાંથી પોતાની ક્લાઇને છોડવી લેવામદિનો બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

“नादिरा, जेने तू शयतान कहे छे ते भाउपान छे; હવે મારા અરમાનને પૂરો કરવામાં જ તારી બનની અમાન છે:-

“सई कर दे लेर जितना ली पैंरा भाजूमें हय;
छुट चुका वो सयह जे सियाहके काजूमें हय!”

હારે શું એ સરદાર દૈવતજ્ઞાનનો પુત્ર ગાળખાન હતો અને એ રમણી આલમખાનની બેગમ નાદિરા ખાનમ હતી? હા; એમ જ હતું. લાહોરમાંના પોતાના મહાકાયમાં જે ત્રણ વાર નાદિરાના અન્દ્રમુખ તથા અસરાતુલ્ય સૌન્દર્યને જોવાનો ગાળખાનને અમાનક પ્રસંગ મળી ગયો હતો અને તે સમયથી જ તે નાદિરામાં મુગ્ધ થઈ ગયો હતો; પરંતુ લાહોરમાંનો પોતાના મહાકાયમાંનો જે ભાઈ નાદિરાના નિવાસમાં અપાયેલો હતો ત્યાં યાત્રીનનો રાતદિવસ ખડો

હવે રાખતાર? તારું દિલ, તારા ખયાલાત અને તારી આદત વગથરા તારી દરેક ચીજ જલીલ છે, તો પછી તારા શરીર હોવાની શી દલીલ છે?" તે ખીજ જવાંમદે દાંતતોડ જવાબ સંભળાવ્યો.

કેટલીકવારથી ચુપકિદીને અખિતયાર કરીને બેસો રહેલો પહેલો જવાંમદે પોતાના સાથીના કથનને ટેકો આપતો હવે ચુપકિદીને તોડીને કહેવા લાગ્યો કે:-

"કહી એજળ હોતે હયે જહાંમે ઇત્તે કરીનોંકે?;

જે આદત હય રજલોંકી જે લગ્ગન હયે કરીનોંકે?;

શરીર હય વોહી નિસ્કે કૌલ અચ્છે હોં અમલ અચ્છે;

દરખત અચ્છા વહી કહલાયગા નિસ્કે હોં ફલ અચ્છે!"

"બસ; ખામોશ; શાયદ તમેને પોતાની બેન દરકાર નથી. તમે દૌલતખાનના સાહુબનદાના ગુસ્સર, ગુસ્સા તથા હયબતનાક ઇત્તકામથી ખબરદાર નથી." ગાછખાને હવે આત્મસ્વાધાત્મક બય દર્શાવવા માંડ્યો.

"જલીલ શુલામ, તું તારા ફરિશ્તાખરસલત કિબ્લગાહ દૌલતખાનના નામને શામાટે બદનામ કરે છે? એ તો આઇન્દા તારા જેવામાં આવશે કે અમારો ગુસ્સર, ગુસ્સો અને હયબતનાક ઇત્તકામ કેવો ખોડનાક અંતમ કરે છે!" ખીજ જવાંમદે રોડાનો જવાબ પત્થરથી જ આપ્યો.

ગાછખાન હવે પોતાના ગુસ્સાને બદોશત ન કરી શક્યો અને તેથી પોતાના શુલામોને કહેવા લાગ્યો કે: "બસ, આ બદકિસ્મત નીજવાને પોતાની બદ-જખાનીથી મોતના ફતવાપર મુહર કરી ચૂક્યા છે એટલામાટે વધો આગળ અને એમનાં સરોને ધડથી નૂદાં કરી નાખો!"

પોતાના માલિકના હુકમને માયાપર ચઢાવીને બન્ને શુલામો તે બે જવાંમદોનાં શરીરોપર તેમને કાલ કરવામાટે ધસી ગયા; પરંતુ તેમને ધસી આવતા નેધને એક જવાંમદે બંદૂકની એક ગોળાથી એકની છાતી વીંધી નાખી અને ખીજ શુલામપર સામે ધસારો કરીને ખીજ જવાંમદે તેને નિમેષમાત્રમાં જહલ્મવાસિલ કરી દીધો. ગાછખાન આવી પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ ચવાથી પલાયનની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં નાદિરાએ તેના શરીરપર બંજરનો છટો ધા કર્યો; તે તીવ્રધાર બંજર ગાછખાનના પગમાં લોકાઇ જવાથી તે તહાજ પલાયન કરી શક્યો નહિ અને તેટલામાં તે બન્ને જવાંમદોએ તેનીજ પાધડી બિતારીને તે પાધડીવતી તેને મજબૂત બાંધી લીધો. આ સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ થઈ ગયા પછી પહેલો જવાંમદે નાદિરાને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

"પાકદામન હરશીરા નાદિરા, હવે આપનો શો ધરાદો છે? મારી તો એવી જ રાય છે કે હવે દૌલતખાનના દૌલતખાનામાં આપ એક ધીરબર પહ્લુ રહો. એ આપના માટે સુનાસિંહ નથી; કારણ કે, અહીં રહેશો, તો કદાચિત્ત આપના સરપર ખીજ પહ્લુ કોઇ આવી જ આફત આવી પડશે, એવો મારા મનમાં બય રહ્યા કરે છે. જે અમારી સાથે આવવાને આપ તૈયાર હો, તો અમે આપને અમારી સાથે લઇ જવાને અને આપની અસ્મતની આપનાં માદર-નદ બાઇઓની પેઠે હિફાજત કરવાને તૈયાર છીએ. પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા."

એના ઉત્તરમાં નાદિરા એ બે જવાંમદોનો એકસાન માનતી કહેવા લાગી

કે: “અછળ બિરાદરો, અછળે મારી અસ્મત ખચાવીને આપ લોકોએ મને જે નવી જિન્દગી બખ્શી છે, તે એહસાનનો ખદલો તો મારાથી વાળી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, અત્યારે અમારી હાલત સારી નથી અને તેટલામાટે અત્યારે હું એ એહસાનના ખદલામાં ફક્ત સાચા દિલથી એટલી દુઆ જ આપું છું કે ખુદાએ પાક આપતું બંને જહાનમાં બહુ કરો અને આપની બધી સારી હમીદો બર લાવો ! હવે રહી આ જગ્યાને છોડી જવાની વાત એટલે એના સંબંધમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે દૌલતખાનના દૌલતખાનામાં રહેવાની મારી મરજ ન હોવા છતાં મારા અછળ શૌહર મને અહીં રાખી ગયા છે અને તેનો છેવટે આપ લોકોએ જોયો તે નતીલે આવ્યો છે એટલામાટે મારી પોતાની પણ આ સ્થાનમાંથી આવ્યાં જવાની જ ઇચ્છા છે; તો પણ કદાચિત્ મારા આ સાહસથી મારા ખાવિન્દનો મારાપર કોપ ઊતરશે તો ? એવો મારા મનમાં બચ રહ્યા કરે છે અને તેથી આ સાહસ કરતાં મારું મન અચકાય છે. વળી આપ કોણ છો અને કોણ નહિ, એ હું જાણતી નથી અને કોઈ ગયર નૌજવાન સાથે એક પર્દાનશીન અને શરીફ નૌજવાન ઔરત આમ ચાલી જાય તો દુનિયા એનો ખીલે જ અર્થે કરી લે અને મારા ખાવિન્દના દિલમાં કંઈ શકે પચદા થઈ જાય, તો મારે જહુર ખાધને મરવું પડે; એનો પણ મારા મનમાં વિચાર થયા કરે છે. છતાં પણ હું મારા કમરામાં જઈને મારા ખાનસરારને તેમ જ મારા ખાવિન્દના એક ખુર્જી શુલામને અહીં ખાલાવી લાંબું છું; તેઓ આજના આ બનાવનો એહવાલ સાંભળીને પોતાની શી રાય આપે છે તે આપણે જોઈએ અને ત્યાર પછી કોઈ પણ જાતના મુસ્તકીમ ઇરાદાપર આવીએ.” આમ કહીને શુભ માર્ગમાંથી નાદિરા ભૂગર્ભમાંના પોતાના કક્ષમાં ચાલી ગઈ.

“આલમખાન પોતે જોવા નેકસીરત અને ફરિશ્તાખસ્લત શૌહર છે તેવી જ તેની બેગમ આ નાદિરાખાનમ પણ એક નેકસીરત અને ફરિશ્તાખસ્લત પાકદામન ઔરત છે. નાદિરા સોનાની વીંટી છે અને આલમખાન તે વીંટીમાં જડાયેલા કીમતી હીરો છે. પરવરદિગાર એ જોડીને તાળકયામત આળાદ અને શાદમાન રાખો !” ખીલ જવાંમદે પોતાના સાથી પહેલા જવાંમદેને ઉદ્દેશીને આલમખાન તથા નાદિરા વિશે આ પ્રમાણેના પ્રશંસાદર્શક ઉદ્દગારો કાઢ્યા.

“ઔરત જાતની ગીબત કરનારાએ આ નાદિરા ખાનમને જોઈને એક જાતનો સખક શીખવાનો છે કે,

‘જપ્તકી તાકત હી ખો દેતી હય આર ઓસાન હી;
આ ગઈ જળ નિદ તો યે ઓંધી હી હય તફાન હી;
‘જેરા મેં આગે બહૂડી ઔરત તો ફિર રકતી નહીં;
અસ્મત ખચાનેકે લિયે દેતી હય ઔરત જાન હી !

.ખીલ જવાંમદેના ઉદ્દગારોને પુષ્ટિ આપતાં પહેલા જવાંમદે નાદિરાના સદ્ગુણોને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું. તે જો જવાંમદેનો આ પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામાં સાદિક તથા યાસીનને લઈને નાદિરા પાછી હપર ભૂમિ-તલપર આવી લાગી. નાદિરાએ સાદિક તથા યાસીનને આજની બધુંકર મટનાનો

સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત સંભળાવી દીધો હતો એટલે તેમણે પ્રથમ તો બંધાયેલા અને ધવાયેલા ગાંજખાનને તથા તેના મરી ગયેલા બે ગુલામોને જોઈ લીધા, પરંતુ સ્થિતિનો વિચાર કરી લીધો અને ત્યાર પછી પરસ્પર કાંઈક ગુપ્ત વિચારણા પણ કરી લીધી. એ પછી જમાનાનો તજજ્ઞબાકાર સાહિકે આસીનદ્વારા ગાંજખાનને તહખાનામાં પહોંચડાવ્યા પછી તે બે જવાંમદોંને સંજોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“અમારા મેહરખાન મોહસિનો, આપની સૂરત તથા સીરત દેખાડી આપે છે કે આપ શરીર માદર પિદરના કુર્બાન છો અને તેથી આપના સુખનમાં એતખાર રાખતાં અમો ઠગાઈએ તેમ નથી. અમો અત્યારે જ આપની સાથે અહીંથી રવાના થઈ જવાને તૈયાર છીએ; પરંતુ અહીંથી અમને સાથે લઇને આપનો કંઈ દિશામાં અને કયા સ્થાનમાં જવાનો વિચાર છે એ જો અમને જણાવશો તો આપનો વળી અમારાપર એક ખીજો એહસાસ થશે.”

“અમો કંઈ દિશામાં અને કયાં જવાના છીએ એનો અમોએ કશો પણ નિશ્ચય કર્યો નથી; કારણ કે અત્યારે જો આ બનાવ ન બન્યો હોત, તો અમારો હજી કેટલાક દિવસ સૂધી લોડા નગરમાં જ રહેવાનો ઇરાદો હતો. જો આપનો અમારામાં વિશ્વાસ હોય, તો અમારી સાથે ચાલો; અત્યારે સવાલ જવાંખમાં વખત ન વીતાડો અને અકારણ વિલંબ ન કરો. આપણે ત્યાં પહેલો સુકામ કરીશું ત્યાં કંઈ દિશામાં અને કયા સ્થાનમાં જવાનું છે એ વિશેનો નિશ્ચય કરી લઈશું.” ખીજા જવાંમદોં જવાબ આપ્યો.

“આપના ઇસ્મે સુખારિક શું છે?” સાહિકે તેમનાં નામો પૂછ્યાં.

“ખાદિમનું નામ આદિખાન છે.” પહેલા જવાંમદોં પોતાનું નામ જણાવ્યું.

“અને આ ફિદવીને લોકો નજરફીનના નામથી ઓળખે છે.” ખીજા જવાંમદોં પણ પોતાના નામનો સ્ફોટ કર્યો.

હવે આપણે પણ એ બે જવાંમદોંને અનુક્રમે આદિખાન તથા નજરફીનના નામથી જ ઓળખીશું. એ નામોને સાંભળી લીધા પછી સાહિકે નાદિરાખાનમને સંજોધીને કહ્યું કે: “જિગમ સાહબા, આપ પોતાના કમરામાં જાઓ અને ત્યાં આપણે અહીંથી શામટિ આવ્યાં જવું પડ્યું છે એ વિશેનો એહવાલ એક કાગળમાં લખીને કમરામાં એવી જગ્યાએ રાખો કે તે તરત કોઈના પહોંચે જોવામાં આવી શકે અને ત્યાર પછી જો મદીના પોશાક પહેરીને આપ પંજળખમાં આવ્યાં હતાં તે મદીના પોશાક પહેરીને પાછાં અહીં આવો; કારણ કે, આ જનાતા પોશાકમાં આવા વખતમાં સફરમાં નીકળવું એ આપના માટે સલામતી ભરેલું નથી.”

“મારો પોતાનો પણ એ જ વિચાર હતો અને તે હું આપને બહુચવાની જ હતી એટલામાં તો આપે જ આ વિચાર જણાવી દીધો છે એટલે એથી મારા વિચારને જોર મળ્યું છે. હું જઈ છું.” આમ કહીને નાદિરા પાછી પોતાના કમરામાં ચાલી ગઈ.

નાદિરાના જવા પછી સાહિકે આસીનને હુકમ કર્યો કે: “આસીન, હું પેલા પંડિત આત્માનન્દને ઘેર જ અને તેના છુતખાનાના આંગણમાં આપણા ત્રણ ઘોડા-બાધિલા છે તેમને સામાન નાખી તૈયાર કરી નદીના સામા કિનારાપર તૈયાર રાખ; અમો ત્યાં આવી લાગીએ છીએ.”

“બુદ્ધર્જના હુકમની તામીલમાં જરા પણ કુસુર થવાનો નથી.” આમ કહીને ચાસીન તલ્કાળ ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

જેના મંદિરના આંગણમાં આલમખાનના ઘોડાઓને ગુપ્ત રીતે રાખવામાં આવ્યા હતા તે આત્માનંદ પંડિત તેજ હતો કે જેની સતી શ્રી માયાદેવીના સતીત્વની રક્ષામાટે દૈવતખાને ભેરાનગરના કોઠવાલના બદમાશ સાહુબનદા ભટ્ટરખાનનો ધાત કંચો હતો અને પોતાની ન્યાયશીલતાનો અદ્ભુત પરિચય કરાવ્યો હતો; તે આત્માનંદ પંડિત અત્યારે દૈવતખાનને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો અને તેની પત્ની માયાદેવી પણ દૈવતખાન તથા તેના પરિવારની ઉચિત સેવા કરવાને નિરંતર તત્પર રહ્યા કરતી હતી. દૈવતખાને શાહી અસ્તબલમાં ઘોડા રાખવાને બદલે આત્માનંદના શિવાલયના આંગણમાં ઘોડા રાખવાની અવસ્થા એટલામાટે કરી હતી કે બે ધણાહીમના ભરૂસો ભેડાનગરમાં આવે, તો પણ દૈવતખાન એટલામાં જ ક્યાંક હોવાનો તેમને પત્તો ન મળી શકે.

નાદિરા જેમ અને તેમ ઊતાવળથી પત્રલેખન તથા વેપરવિવર્તનના કાર્યની સમાપ્તિ કરીને પોતાનાં જનાનાં વસ્ત્રો તથા અલંકારો ઇત્યાદિને એક સાદા રુખાલમાં બાંધી લઈ મહાના પોશાકમાં સગળ થઈને આવી પહોંચી અને તેને મહાના પોશાકમાં પોતાની આંખો આગળ ઊભેલી જોઈને જાણે એક પહલવાં નૌજવાન મહા પોતા સમક્ષ ઊભો હોયની! એવો જ આદેખાન તથા નજરુદ્દીનને ભાસ થવા લાગ્યો અને તેઓ પરસ્પર દુષ્ટિસંમેલન કરીને એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ આવદર્શક સ્મિત કરવા લાગ્યા. તેમના એ સ્મિતમાં જે વિશિષ્ટ ભાવ સમાયલો હતો તે અન્ય કોઈના જાણવામાં આવી શક્યો નહિ. એ પછી વિશેષ કંઈ પણ વાર્તાલાપ ન કરતાં આદેખાન, નજરુદ્દીન, નાદિરાખાનમ અને સાદિક નદીની દિશામાં ચાલવા લાગ્યાં. નદીના તીરપ્રાંતમાં આવ્યા પછી ત્યાં એક લઘુ નૌકા તીરપ્રાંતમાંના એક વૃક્ષના થડ સાથે બાંધેલી પડી હતી તેમાં બેસીને પોતે જ નૌકાને ચલાવીને સામા તીરે પહોંચી આવ્યાં અને ત્યાં નૌકાના દોરડાને પાછો તેમણે એક વૃક્ષના થડ સાથે એટલામાટે બાંધી દીધો કે નૌકા જળના પ્રવાહમાં આગળ વહી ન જાય અને પાછી ખીનં મનુષ્યોના ઉપયોગમાં આવી શકે. તેઓ સામા તીરપ્રાંતમાં તો પહોંચી આવ્યાં; પરંતુ ચાસીન અશ્વને લઈને અશ્વાપિ આવેલો ન હોવાથી તેની વાટ જોઈને કેટલીક વાર સૂધી ત્યાં જ તેમને તિબંધ કરીને બેસી રહેવું પડ્યું.

૩૪૨૦૪

બહુધુ ઉપકાળનો સમય થવા આવ્યો તે વેળાએ ચાસીન અને આત્માનંદ પંડિતનો એક અનુચર ત્રણ અશ્વોને લઈને ત્યાં આવી લાગ્યા; નાદિરા, સાદિક અને ચાસીન પોતપોતાના અશ્વપર બેસી ગયાં અને આદેખાન તથા નજરુદ્દીન તેમની સાથે પગે ચાલતા જ આગળ વધવા લાગ્યા; કારણ કે, તેમના અશ્વો મુસાફિરખાનામાં બાંધેલા હતા અને તેઓ જે માર્ગમાં જવાના હતા તે માર્ગમાં જ મુસાફિરખાનું આવવું હોવાથી તેમણે ત્યાંથી જ અશ્વાસ્કૃત થવાનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો. મુસાફિરખાનું આવતાં આદેખાન તથા નજરુદ્દીને પણ પોતાના અશ્વોને પલાણીને અશ્વારોહણ કર્યું અને ત્યાર પછી એ પાંચ પ્રવાસીઓ

લેડાનગરની સીમામાંથી બહાર નીકળીને એક વિશિષ્ટ દિશામાં અશ્વોને શીઘ્ર ગતિથી ચલાવતાં આગળ વધવા લાગ્યાં.

અહીં પાઠક તથા પાઠિકાઓ, એ આંદખાન તથા નજરુદ્દીન કોણ હતા? ક્યાંના નિવાસી હતા? મધ્ય નિશાના સમયમાં પુરાતન લેડાનગરનાં ખંડિયેરામાં શા કારણથી આવ્યા હતા? નાદિરા મતિ આટલી અતુકંપા દર્શાવવાનું તેમને શું કારણ હતું? આંદખાનના શુભોમેને જનથી મારી નાખવાં છતાં મૂળ અસાધારી આંદખાનને પોતાને જીવતાં જોડી દેવાની ઉદારતા તેમણે શા કારણથી દર્શાવી હતી? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ નાદિરાને આલમખાનની ભેગમ તરીકે સારી રીતે ઓળખતા હતા એટલે તેઓ આલમખાનના પરિચિત હોવા જોઈએ છતાં પણ નાદિરાને કે સાદિકને તેમણે પોતાનો કરોડ પણ વિશેષ પરિચય આપ્યો નહોતો તે શામાટે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો અવશ્ય ઉપસ્થિત કરે તેમ છે; કારણ કે, એ પ્રશ્નો તેમના દૃઢ્યમાં સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; એટલું જ નહિ, પણ વિપરીત પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં કદાચિત્ તેમને કોઈ ઇબ્રાહીમના જન્મસો અને આલમખાનના દુશ્મન માની લે, તો તે પણ સંભવનીય છે; છતાં આ સર્વ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો અત્યારે જ અમારાથી આપી શકાય તેમ નથી; સમય આવતાં એ સર્વ લેખપરંપરાનો પોતાની મેળે જ પ્રકાશ થઈ જશે એટલામાટે અત્યારે તો એ પ્રવાસીઓ જ્યાં જવાનાં હોય ત્યાં એમને જવા દઈને આપણે આલમખાનની સ્થિતિનું અવલોકન કરવામાટે દિલ્લીની દિશામાં પ્રયાણ કરીશું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

સાત દિવસની સુલ્તાની

આલમખાન પોતાની કૌજને લઈને રોજ એકે એક મંજિલ જેટલો રસ્તો કાપીને દિલ્લીની દિશામાં જેમ જેમ આગળ વધતો રહ્યો તેમ તેમ ઇબ્રાહીમની નાસી ગયેલી કૌજના સિપાહોનાં મોઢાંથી ‘આલમખાન દિલ્લીપર ચઢાઈ કરવામાટે મોટી કૌજ સાથે આગળ વધતો આવે છે’ એવા સમાચાર સાંભળીને જેમનાપર ઇબ્રાહીમ હોદીએ કેટલાક અસાધારી કર્યા હતા તેમ જ જેઓ ઇબ્રાહીમ હોદીથી કેટલાંક અન્ય કારણવશાત્ વિરુદ્ધતા ધરાવતા હતા તેવા કેટલાક સાધારણ લોકો, અમીરો અને સરદારો પોતાના નોકરો તથા પોતાના પક્ષના ખીજ મનુષ્યો સહિત આવીને આલમખાનના પક્ષમાં મળવા લાગ્યા અને તેથી દિવસાનુદિવસ આલમખાનની સેના વધારે અને વધારે વિશાળ થતી ગઈ. જે દિવસે તે દિલ્લીની નજદીકમાં પહોંચ્યો તે દિવસે તેના સૈન્યની વૃદ્ધિ થતાં થતાં તેના અશ્વદેશી સૈનિકોની સંખ્યા ચાળીસ હજારપર પહોંચી ગઈ હતી અને તેથી આલમખાનને પોતાના બાગ્યરૂપ આકાશમાં પોતાના વિજયની રેખા સ્પષ્ટ આકાશમાં દેખાવા લાગી હતી. એ વેળાએ ઇબ્રાહીમ હોદી પોતે આગ્રામાં હતો અને તેના આગ્રામાં હોવાના સમાચાર આલમખાનને મળી ચૂકેલા હોવાથી પ્રથમ દિલ્લીપર કબ્જો કરી લેવો અને ત્યાર પછી જો ઇબ્રાહીમ પોતાની કૌજ લઈને લડવામાટે આવે, તો તેનો દિલ્લીના તખ્તનશીન સુલ્તાન તરીકે જ બહાદુરીથી મુકાબલો કરવો,

એવો આલમખાનનો મનોભાવ હતો. પરંતુ દિલ્હીને તત્કાળ હસ્તગત કરવા અધિકૃત કરી લેવામાટેની તેની એ ધારણા કૃષ્ણભૂત ન થઈ; કારણ કે, દિલ્હીની રક્ષામાટે જે સૈન્યોધિકારીને રાખવામાં આવ્યો હતો તેને પણ આલમખાનના આધવા વિશેના સમાચાર દ્વેતાદ્વારા મળી ગયેલા હોવાથી તેણે ઇશ્તાદીમ લોહીને બંદી ફોજ સાથે આવી પહોંચવાનો પયગામ મોકલીને દુર્ગના દ્વારોને વસાવી દીધાં હતાં અને તેનું કારણ એ હતું કે આલમખાનની જંગી ફોજ સાથે મુકાબલો કરી શકે તેટલી ફોજ હાલ તરત તેની પાસે નહોતી. દિલ્હીનો કિલ્લો ઘણો જ મજબૂત હોવાથી અને કિલ્લાના દરવાજા બંધ હોવાથી આલમખાન નિરુપાય થઈને પોતાની ફોજને દિલ્હીને ચારે તરફથી ઘેરી લેવાનો અને દિલ્હીના લોકોના બાહ્ય ભગત સાથેના સંબંધને બિલ્કુલ અટકાવી દેવાનો સખ્ત હુકમ ફર્માવીને ઇશ્તાદીમ લોહીના દિલ્હીમાંના સિપાહસલાહારને, તીર સાથે બાંધેલા એક રક્કાને કિલ્લાની હીવાલપર ફેંકીને, ચોખ્ખી ચેતવણી આપી દીધી કે જે ત્રણ દિવસમાં તમારી રાજ્યપ્રુશાથી તમો કિલ્લાના દરવાજા બંધાવીને દિલ્હીનો કબ્જો મને નહિ સોંપો, તો પછી હું કિલ્લાને તોડીને અંદર પેસવાની કોશિશ કરીશ. જે રાજ્યપ્રુશાથી શરણાગત થશે તો તમને કરી પણ ઇજા પહોંચાડવામાં આવશે નહિ અને તમારો જે ઓહદો છે તે પણ કાયમ રહેશે; પરંતુ જે અમને તકલીફ આપશે; તો પછી મારી ખૂબાર તલ્વાર છે અને તમારાં સર છે, એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાતું નથી. જે જન પ્યારી હોય, તો મારા ફર્માનને તાબિયાઓ અને મરી જવાની જ મરજ હોય, તો મારા મુખાલિક થાઓ! આ રીતે ફેંક્યા પછી આલમખાનના ફર્માનથી દિલ્લીથી થોડા જ અંતરપર એક મોટા મધ્યદાનમાં તંખુઓ બળા કરીને છાવણી અથવા તો વસતનગરીના નિર્માણની તૈયારીઓ ચાલવા લાગી અને સંધ્યાકાળ થતાં મૂકી તો છાવણી તૈયાર થઈ જતાં આલમખાન પોતાના શાહી તંખૂમાં આવી પહોંચ્યો. પ્રભાતથી સંધ્યાકાળ પર્યંતનો સમય તેણે એક કામચલાઉ તંખૂમાં જ પીતાઓ હતો. પ્રવાસમાં કેટલાક દિવસ પર્યંત સતત પરિશ્રમ થવાથી અને સંપૂર્ણ વિશ્રાંતિ ક્યાંય પણ ન મળેલી હોવાથી આલમખાન રાત્રિભોજન કરી હુકાના ખેચાર ફમ ખેંચીને રાત્રીમાં પેચો અને અદ્ય સમયમાં જ ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

મધ્યનિશાનો સમય વીતી ગયો હતો અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિમાં વિશેષ વિલંબ નહોતો એવામાં છાવણીમાં અચાનક રણદુહ્ખિનો નિદ્રાધીન જનોને ભય તથાની સૂચના આપનારો નાહ થવા લાગ્યો અને તેથી આલમખાન તેમ જ બીજા તંખૂઓમાં સૂતેલા અમીરો તથા સરદારોની નિદ્રાને ભંગ થઈ ગયો. આલમખાને ભય તથા પોતાની રાત્રી પાસે ભગતા બેલેલા પોતાના જે અંગરક્ષકોને પૂછ્યું કે: “જેદાર થવાની આ સૂચના શા કારણથી અને કોના ફર્માનથી આપાઈ છે?”

“જહાંપનાહ, એક ભસૂસ એવી ખબર લાગ્યો છે કે ઇશ્તાદીમ લોહી પોતાની ફોજ સાથે અહીંથી ત્રણ ગાઉપર આવી લાગ્યો છે અને તેથી તેની સાથે લડવામાટેની તૈયારી બંધુ જ બિતાવણથી કરી લેવાની અગત્ય છે; કારણ કે, નહિ તો તે અચાનક આવીને આપણી ફોજપર દુડી પડશે, તો આપણે આક્રમક

હોવાથી રાહતશાહતને મેળવ્યા પછી તેને પોતાના હાથમાં ટકાવી રાખતાં અને હુકમતને ચલાવતાં કેવી અને કેટલી સુસીબત વેઠવી પડે છે, એનો હેતુ માત્ર પણ વિચાર નહોતો. આવવી કાલે ગમે તેમ યાય તે એક ભૂલી વાત છે, છતાં એટલી વાત તો ખરી કે આને તો તે પોતાને હિન્દોસ્તાનના બાદશાહના નામથી ઓળખાવવાના ભાગ્યને અવસ્ય માત્ર કરી ચક્રેયો હતો. હવે આપણે ઇશ્વારીય લોહીની હીલચાલનું અવલોકન કરીશું.

*

*

*

*

*

ઇશ્વારીય લોહી રણભૂમિમાંથી પલાયન કરીને બહુ દૂર ચાલ્યો ગયો ન હોતો; કિન્તુ દર કે બાર ગાંઠ પાછો હટીને પોતાની ફોજને પાછો એકત્ર અને વ્યવસ્થિત કરતો અને પોતાના સૈનિકોના ઉત્સાહને વધારતો એક સુરક્ષિત સ્થાનમાં ઢાવણી નાખીને પડ્યો હતો. તેના અંસૂસો માર્ગેત આલમખાનની દિલીમાંની હીલચાલના તેમ જ તેની ફોજ વગેરેના સંમાચાર તેને વારંવાર મળ્યા કરતા હતા. જે મકારના સંમાચાર તેને મળતા હતા તે સમાચારોને સાંભળતાં પોતાના હસ્તથી આલમખાનનો પરાજય તેને બહુ જ નિકટમાં દેખાયા કરતો હતો.

એક દિવસ ઇશ્વારીય લોહીએ પોતાની ફોજના અફસરો તથા સિપાહોને એકઠા કરીને કહ્યું કે: “મારા જંગમહાદુર સિપાહસાદારો અને જંગી જવાનો, આલમખાનની ફોજે આપણા પર એકએક હલ્લો કરવાથી અને તેની ફોજની સંખ્યા મોટી હોવાથી તમે ગભરાઈ ગયા હતા અને તે ગભરાટથી જ મયદાને જંગમાં આપણી શિક્સ્ત થતાં આપણા સરપર પાછાં પગલાં કરવાની ફરજ આવી પડી હતી. જે થોડી વાર તમેએ હિંમતથી તેમની સામે ટકાવ કર્યો હોત અને તેમના પર તમે ધસી ગયા હોત, તો આલમખાનની ફોજમાં આવીને એકઠા થયેલા યુદ્ધ-કળાથી સર્વથા અજ્ઞાન ધોંચી, મોચી, તેથી અને તળેલીઓ તરત દુમ દબાવીને ભાગી ગયા હોત અને બાકીના સિપાહો કોઇ પણ રીતે તમારી સામે ટકાવ કરી ન શકવાથી કાં તો નાસી ગયા હોત અને કાં તો તમારી તલ્વારોથી કપાઈ ગયા હોત એટલે શિક્સ્ત તેના હિસ્સામાં નત અને જીત આપણા હિસ્સામાં આવત, એ નક્કી હતું. ખરક; જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને તેથી હવે પછી આપણે શું કરવું એ જ વિચારવાનું આપણામાટે બાકી રહ્યું છે. દિલ્લીના જે સમાચારો મને મળ્યા છે અને મળતા નથી છે તેથી સાફ જણાઇ આવે છે કે આલમખાન દિલ્લીમાં પોતાનો અધિકાર થવાથી એટલો બધો રૂંધી ગયો છે કે આસપાસની દુનિયામાં શું યાય છે અને શું નહિ, એનું પણ તેને ખાન રહ્યું નથી. મેં તેની એ મક્કલતને કાયદો લઈ લેવાનો નિશ્ચય કરેલો છે અને નવી રીતે હલ્લો કરવાની તરકીબ તથા હિંમત પણ શોધી કાઢી છે. મારી તે તરકીબ તથા હિંમત મારા સિપાહસાદારોને જણાવીને જે ત્રણ દિવસમાં જ દિલી પર હલ્લો કરવાની અને મારા ભત્રી દુશ્મન આલમખાનની જિન્દગીનો ખાતમો કરી નાખવાની મારી ઇચ્છા છે. આવવી કાલે તમારા સિપાહસાદારો તમને જે કાંઈ પણ હુકમ ફર્માવે તેની તમારે એક પણ માત્રના પણ વિલંબ વિના તાર્ખીલ કરવાની છે. દિલી પાછી આપણા કબજામાં આવવાં અને દુશ્મનનું સર ધડથી નાંદુ થતાં હું તમે સર્વને સમીખાન્દના તોડા આપીશ, તમારી ઇજ્જત કરીશ અને તમારી

તરફીનો હર્દમે ખર્ચાત્ર રૂખતો રહીરા. એલો ત્યારે તમે મારા કૃપદામો છવનું જોખમ વેડીને પણ લડવાને અને મારા ખાધેલા નમકને હલાલ કરી ખતાવવાને તૈયાર છો ખરા કે નહિ ?”

“અમે સર્વ જનપર એલીને લડવામાટે, અમારી નમકહલાલીને ખતાવવામાટે અને અમારી બહાદુરીપર લાગેલા દાગને થોઈ નાખવામાટે એક પગે તૈયાર છીએ !” સિપાહીએ ગર્જના કરીને અનુમતિ દર્શાવી દીધી.

તે જ દિવસે ઇશ્રાહીમ લોદીએ પોતાના સિપાહસાલારો તથા અન્ય અફસરો સાથે જે કેટલીક ખાનગી સલાહમસલાહત કરવાની હતી તે કરી લીધી અને ફોજ જવાનોને જે હુકમો સંભળાવવાના હતાં તે પણ જણાવી દીધા. સિપાહસાલારો તથા અફસરોએ તે હુકમો ફોજ જવાનોને સંભળાવ્યા અને તેના પરિણામે તે દિવસના સંધ્યાકાળે જ ઇશ્રાહીમ લોદીના જંગી જવાનો અથવા સૈનિકો પાંચ પાંચ, દશ દશ, પંદર પંદર અને વીસ વીસના સમુદાયમાં વિભક્ત થઈને ત્યાંથી આલતા થઈ ગયા; ઇશ્રાહીમ લોદી પણ પોતાના થોડાક અંગત માણસોને સાથે લઈને આવ્યો ગયો અને છાવણી પણ ત્યાંથી હપડી ગઈ. ઇશ્રાહીમ અને તેના સૈનિકો ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયા, એની કોઈને કશી પણ ખબર ન પડી.

* * * * *

દિલ્હી અલાહદીન લોદી અથવા આલમખાનના અધિકારમાં આવી ગયા-ને આજે સાતમો દિવસ હતો. મધ્યરાત્રિનો સમય વિશ્વમાં વર્તમાન હતો; દિલ્હી નગરનાં નિવાસી જનો ગાઢ નિદ્રાને આધીન થયેલાં હતાં; સંસારમાં અંધકાર મહારાજનું નિરંકુશ સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું અને તેથી સૃષ્ટિમાં અંધકારજન્ય તથા નિશાનજન્ય ભીષણ શાંતિ પ્રસરેલી દેખાતી હતી. એટલામાં મધ્યરાત્રિના સમયને દર્શાવનારા કોટવાલના થાણામાં ખારના ટકોરા થયા અને તે સાથે જ નગરના બિન્ન બિન્ન ભાગોમાં ‘અલ્લાહો અકબર’ તથા ‘મારો મારો’ અને ‘કાપો કાપો’ના પોકારો સંભળાવા લાગ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તલ્વારો તથા ખંજરોથી કપાતા અને વીંધાતા મનુષ્યોના મરણસમયના ચીતકારોએ ભીષણ શાંતિનો એટલી સીમાપર્યન્ત ભંગ કરી નાખ્યો કે સર્વ નાગરિકો તથા નાગરિકોની નિદ્રાનો પણ ભંગ થઈ ગયો અને ગૃહનાં ગવાણામાંથી દિલ્હીના માર્ગોમાં જે ભીષણ દૃશ્યો તેમના જોવામાં આવ્યાં તેમને જોઈને તેઓ ભયભીત તથા ગર્ભગભિત થઈ ગયાં. કેટલાક મનુષ્યોની લાશો લોદીમાં તરખોળ થયેલી રસ્તામાં રખડતી પડી હતી; કેટલાક મનુષ્યોનાં મસ્તકો શરીરથી બિન્ન થઈને ધૂળમાં રંગોળાતાં હતાં અને કેટલાંક ઘડો રસ્તામાં આમ તેમ ઠોકરે ઠેલાતાં હતાં. અલ્લાચારના ભોગ થયેલાઓની ન્યારે આવી અવસ્થા હતી ત્યારે જે લોકો અલ્લાચાર કરનારા હતા તેઓ હાથમાં નાળી તલ્વારો તથા કટારો લઈ સાક્ષાત્ ચમરાજનું સ્વસ્થપ ધારીને ‘મારો મારો’ના પોકારો કરતા ચારે તરફ દોડધામ કરી રહ્યા હતા અને નગરવાસિજનોને એતવણી આપતા જતા હતા કે: “રથેતે પોતાનાં ધરોમાંથી બહાર ન નીકળવું; નહિ તો તેમનાં જીવનના જોખમદાર કે જવાબદાર અમે નથી; કારણ કે, સૂફા સાથે લીધું પણ ઘણીક વાર ખળી જાય છે તેવી જ રીતે

આ અંધકારમાં અમારા દુશ્મનોના બદલામાં જે તેઓ પણ હુલ્લાઈ નય તે તે સ્વાભાવિક છે. એમો આતમખાન અથવા તે દિલ્લીના નવા સુલ્તાન અલાઉદ્દીન લોદીના પક્ષના લોકોને જ ચૂંટી ચૂંટીને મારવા માગાએ છીએ !” ઇત્યાદિ. દુર્ગના દ્વારોને પણ ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યાં, દ્વારપાલો મરાયા અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરનો અંત થતાંમાં તે ઇબ્રાહીમ લોદી પોતે પોતાની ફોજ સાથે દિલ્લીના આંદનીચોકમાંથી, શાહી મહલની દિશામાં આગળ વધતો લોકોના જોવામાં આવ્યો, જે દિવસ પૂર્વે તે દિલ્લીના લોકોએ બલદેમાં એવી અર્ચા માલતી સાંભળી હતી કે ઇબ્રાહીમ લોદી ક્યાંક બાગી ગયો હતો, તેના સિપાહસાલા-શએ તેને ત્યાંની દીધો હતો અને તેના સૈનિકો પણ વિખરાઈ ગયા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આગલે દિવસે જ નવા સુલ્તાને ઇબ્રાહીમને પકડી લાવવા-માટે હબર હબર સિપાહોની દશ હુકમીઓને ભૂંદી ભૂંદી દિશાઓ અને ભૂંદાં ભૂંદાં સ્થાનોમાં મોકલી દીધી હતી એ ધટનાને લોકો પોતાની દૃષ્ટિથી જોઈ ચૂક્યા હતા એટલે અચાનક આવા હત્યાકાંડને તેમ જ ઇબ્રાહીમને જોઈને તેઓ આશ્ચર્યમકિત થઈ ગયા અને આ રહસ્યમયી ધટના કિંવા અમત્કૃતિ કેવી રીતે બની હશે, એની તેઓ લેશ માત્ર પણ કલ્પના કરી શક્યા નહિ. હવે નવીન સુલ્તાનની શી દશા થાય છે તે જોવા તથા જાણવામાટે લોકોનાં મન આતુર થયાં; કારણ કે, ‘ફૂર ઇબ્રાહીમ લોદી અવશ્ય અલાઉદ્દીનનો નિર્દયતાથી સંહાર કરી નાખશે,’ એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી અને તેમની એ માન્યતાં સર્વથા સત્ય હતી; કારણ કે, અત્યારે ઇબ્રાહીમ લોદી શાહી મહલમાં સૂતેલા અસમ-ખાન અથવા અલાઉદ્દીનના માણની આહુતિ લેવામાટે જ શાહીમહલની દિશામાં આગળ વધી રહ્યો હતો.

* * * * *

જે વેળાએ દિલ્લી નગરમાં ઉપરિનિર્દિષ્ટ મહાબયાનક માનવહત્યાકાંડ આવી રહ્યો હતો અને ઇબ્રાહીમ લોદીના પ્રવેશમાટે દિલ્લીનાં દ્વારો ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યાં હતાં તે વેળાએ અસમખાન અથવા અલાઉદ્દીન સુલ્તાન શાહી મહલમાંના ખાબગાહમાં મખમલની શય્યામાં નિશ્ચિન્તતાથી મધુર નિદ્રાને આસ્વાદ લેતો પડ્યો હતો. તેને વીજનવતી વાયુ ઢોળતી બાંદીઓ પણ સુલ્તાનને ગાઠ નિદ્રામાં પડેલો જોઈને નીચે ગાલીચાપર તકિયાને અઢેલીને નિદ્રાધીન થઈ ગઈ હતી અને ખાબગાહના દરવાજાપર જે ખાનસરાઓ પ્રહરી તરીકેના પોતાના કર્તવ્યને બજાવતા જગતા બેઠા હતા. ખાબગાહમાં સૌગંધ્યપૂર્ણ કીમતી અતરનો દીપક મંદ મંદ બળતો હતો અને તેના સૌગંધ તથા પ્રકાશનો ખાબગાહમાં મંદ મંદ વિસ્તાર થઈ રહ્યો હતો. એવામાં અચાનક ખાબગાહની દીવાલમાંનો એક પથર અદૃશ્ય થઈ ગયો, ત્યાં દ્વારનો આકાર દૃષ્ટિગોચર થયો અને તે દ્વાર-માંથી એક દુષ્ણવચ્ચધારિણી વ્યક્તિએ બહુ જ મંદતાપૂર્વક ખાબગાહમાં પ્રવેશ કર્યો. એ ગુપ્ત આગતુક્ષ વ્યક્તિએ સફેદ કપડાંનો ઢીલો પાંચભમે, ગળાથી પગની ઘૂંટીઓ સુધી લંબાયેલો કાળા રંગનો અળખો અને માથાપર કાળા રંગનો દુપટ્ટો એ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રોથી પોતાના શરીરને આચ્છાદિત કર્યું હવું અને મોંઢાની આસપાસ કાળા રંગનું બોકાનું કસીને બાંધેલું હોવાથી માત્ર તેનું નાક,

ગાલોનો થોડોક ભાગ અને ઝીણી ઝીણી મૂછા વિના મુખમંડળનો વિશેષ ભાગ નેવામાં ઝાલી શકતો નહોતો.

એ આગંતુકા વ્યક્તિએ પ્રથમ ખાખગાહમાં સર્વત્ર દૃષ્ટિપાત કર્યો અને પર્યકરાયમાં આલમખાનને તેમ જ ગાલીચાપર જે બાંદીઓને નિદ્રાધીન અવસ્થામાં જોઈને કેટલીક વાર સૂધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી બાંદીઓને જગાડીને કહ્યું કે: “તમે આ ખાખગાહ દીવાનખાનામાં જોઈને સૂઈ જાઓ; જહાંપનાહને ત્યારે તમારી જસ્વરત પડશે ત્યારે હું તમને જાલાવીશ.” બાંદીઓનાં નેત્રો નિદ્રાથી ઘેરાયલાં હોવાથી તેઓ વધારે પૂછગાછ કર્યા વિના જ અંદરનાં ભાગમાં પડતા ખીબ દીવાનખાનામાં ચાલી ગઈ અને તેમના ગયા પછી આગંતુકા વ્યક્તિએ ખાખગાહના સર્વ દ્વારોને અંદરથી સાંકળો અટાવી મજબૂત વાંસી લઈને આલમખાનને તેનાં અરણોને ધૂલાવીને નમત કરી દીધા.

“કેમ બાંદીઓ મને ચામાટે કાચી ઉધમાંથી જગાડ્યો?” આલમખાને મંદ પ્રકાશમાં તે વ્યક્તિને બાંદી ધારી લઈને નમત ચતાં આંખો ચોળીને આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આલમખરવર, હોશિયાર થાઓ; ખાખ ગફલતથી ખેદાર થાઓ અને જિન્દગીને ખમાવવાનો સાગાન કરો; કારણ કે, આપની જિન્દગી અત્યારે ખોડમાં છે. હું આપની બાંદી નથી, પણ આપનો એક દોસ્ત છું અને આપને ખમાવવા માટે મારી જાનપર ખેલીને એક યુક્તિયા રસ્તેથી અત્યારે આપના આ ખાખગાહમાં આવ્યા છું.” તે અજ્ઞાત આગંતુકે ગંભીર સ્વરથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“મારી જિન્દગી ખોડમાં છે અને તું મને ખમાવવા માટે આવ્યો છે? તું કહેવા શું માગે છે તે હું સમજી શકતો નથી. તું મારી મસ્ખરી કરીને મારી દિલ્હીની ઇસ્તેહાન લેવા તો નથી આવ્યો? જો તેમ જ હોય, તો જેણે પોતાના ખાખગાહને જોઈને હિન્દોસ્તાનની બાદશાહી મેળવી છે તે જ હું આલમખાન છું અને હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન છું, એ બરાબર ચાહ રાખજો.” આલમખાને આગંતુકને ન ઓળખવાથી અને તેના કથનના આશયને તકાળ ન સમજી શકવાથી બિલ્લીપિઠાદર્શક વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“સુસ્તાખી મોઆફ; ગરીબખરવર, આપ હિન્દોસ્તાનના સાત દિવસના સુલ્તાન હતા, પણ અત્યારે આપની સુલ્તાની પૂરી થઈ છે અને આગળ આપ જેવી રીતે એક વાર અહીંથી પોતાની ખેમ તથા પોતાના જે મુસાહિબોને લઈને એક શુનાહગાર પ્રમાણે પલાયન કરી ગયા હતા તેવી જ રીતે આજે પણ પલાયન કરવાનો અને વળી પાછા આવારાવતન થવાનો પ્રસંગ આપનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો છે. તૈયાર થાઓ; વિલંબ કરશો તો જાનપર આવી જાવો અને જલિમ ખેરહુમ ઇશ્તાહીમ અહીં આવીને આપના સરને ધડથી નહા કરી નાખશે અથવા તો અત્યારે આપને જિન્દાનમાં રાખી આવતી કાલે સવારમાં બાંદીઓમાં જલ્લાહોના હાથથી આપને કલ્લ કરાવીને આપના સરને શહરના દરવાજાપર લટકાવશે.” તે અજ્ઞાત પુરુષે બહુ જ કઠિન શબ્દોમાં જે ચેતવણી આપવાની હતી તે આપી દીધી.

“હું હજી પણ તારાં કહેવાનો બરાબર અંતલબ સમજી શકતો નથી.” આલમખાને કાંઈક ચિન્તાચસ્ત અને કાંઈક કોપવશ થઈને કહ્યું.

આપણાપર કોઈ નવી આફત ન આવવા દે તો.” આંગતુકના એ સાથીઓમાંના એક સાથીએ પોતાના આ પ્રમાણેના બિત્ત અભિપ્રાય દર્શાવ્યા. તેનો અભિપ્રાય તે આંગતુક તથા આલમખાન ઉભયને યોગ્ય લાગવાથી તેમણે ફકીરાના લિખાસ પહેરી લીધો અને લાલ શાહખાનના કલંદર તામના ફકીરાના સ્વરૂપમાં ‘મસ્તકલંદર અદ્દાહી અદ્દાહી’ નો ધ્વનિ કરતા અરુણોદયમાં થોડો ન વિલંબ હતો તે વેળાએ તેઓ ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા. આલમખાનના ઉદ્ધારક આંગતુક તેમ જ તેના એ સાથીઓએ પોતાના મુખમંડળોને એવાં તો વિલક્ષણ બનાવી દીધાં હતાં કે તેમના સ્વરો પરિચિત હોવાનો કેટલીક વાર ભાસ થવા છતાં પણ આલમખાન તેમને ઝાળખી શકતો નહોતો. કિંવા તેણે તેમને ક્યારે અને કયાં સ્થાનમાં ભેળા હતા એનું તેને સ્મરણ થતું નહોતું. માર્ગમાં તેમને ત્રણેક વાર ઇબ્રાહીમ લોહીના સિપાહોની ટુકડીઓ મળી અને તેમની પાસેથી એ બનાવટી ફકીરાએ અથવા મસ્તકલંદરોએ ખચરાત પણ લીધી, છતાં તે સિપાહોમાંના એક પણ સિપાહ બચ્ચાએ કલંદરના વેશમાં આલમખાનને ઝાળખ્યો નહિ અને તેથી આલમખાનના હૃદયમાંના ભય મહુ અંશે જતો રહ્યો.

ભાગ્યનો કેવો પ્રબળ પ્રભાવ અને કાળની કેવી દુરિલા ગતિ કે આલમખાનને તેણે અદ્ય પ્રયાસથી દિલ્હીના સુલ્તાન પણ બનાવી દીધો અને પાછો અદ્ય સમયમાં જ રસ્તામાંના રખડતો ફકીર અથવા લીખારી પણ ફરી બતાવ્યો. એક દિવસ પૂર્વે તેણે પોતે આદશાહ તરીકે ઇબ્રાહીમને પકડી લાવવામાં યોતાના ફોજી જવાનોને કરોડરથી રવાના કર્યા હતા અને આજે ઇબ્રાહીમ લોહીના સિપાહોના હાથમાં સપડાઈ જવાના ભયથી તેનું હૃદય કંપાયમાન થતું હતું. તેઓ લગભગ નવ ગાઉ જેટલો પંથ, માર્ગમાં કેટલેક સ્થળે વિત્રાંતિ લેવા છતાં, ત્રણ મહરમાં કાપી આવ્યા અને હવે ઇચ્છિત સ્થાનમાં પહોંચવામાં માત્ર એક ગાઉ જેટલો જ પંથ કાપવાનો હતો. એટલામાં સૌ સવાસો ઘોડેસવાર જંગી જવાનો અત્યંત વેગથી પોતાના અશ્વોને દોડાવતા દિલ્હીની દિશામાંથી આવતા તેમના ભેવામાં આવ્યા અને તેમના અશ્વોના એટલા બધા વેગને ભેધને હૃદયમાં ભયનો સંચાર થવાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા. તેઓ જંગલમાં ક્યાંક છુપાઈ જવાનો હજી તો વિચાર કરતા હતા એટલામાં તો તે ઘોડેસવારો તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમને ચારે તરફથી ઘેરી લઇને તે ઘોડેસવારોના અદ્વસારોએ લીપણતાથી કહ્યું કે: “તમે સુલ્તાને વક્તના ગુનાહગાર છો અને અમારા કચ્છી છો !”

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગુલંદામ અને ગાજીખાન

“જ્યારે તે પહેલીવાર મારા ભેવામાં આવ્યો અને ‘અમારી ચાર આંખો યદી તે વેળાએ તેના લાંબા, પહોળા તથા ગડીલા બદનને ભેધને, તેના વિરાળ મસ્તકને નિહાળીને, તેની તિર્છી નજરને બાળીને અને તેના રોળીલા તથા શાનદાર અહેરાને અવલોકીને હું મારા હોરાને જોઈ બેઠી હતી, તેના હુસ્નની પરસ્તાર

યઈ હતી અને તેના પર દિલ્લિનથી નિસાર યઈ હતી ! ખરેખર તે એક ખુબસૂરત અને બહાદુર જવાન હોવા છતાં, અને હું તેના પર ફરખાન હોવા છતાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારા જોખન તથા હુસ્નના 'મહાખત' નામના ચમત્કર્મમાં ત્રણ દિવસ સુધી યથેચ્છ વિહાર કરવા છતાં મારાથી દૂર થયા પછી તેણે મારા આલાસાની હુસ્નને આહુતી નિગાહથી જોવાની અને માશકાના ફિરાકમાં રોવાની ઉદારતા બતાવી નથી; મારી આ ઉભરાતી જવાનીની વીજળીએ તેને ખરાબર બેહોશ નથી બતાવ્યો અને તેથી તે જેવકા આશક અને તથા મારી મહાખતને બિલકુલ ભૂલી ગયો છે; બીજી હસીનાએના હુસ્નમાં દિનરાત રૂલી ગયા છે ! થા ખુદા, તારી આ દુનિયામાં આવા બેદિલ અને જેવકા મર્દો પણ હોય છે ખરો કે ?"

જે દિવસે સાયંકાળ પૂર્વે ગત પ્રકરણના અંતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ફકીરાના લિખાસમાં આલમખાન તેના ત્રણ મહદગારો સહિત પલાયન કરતાં માર્ગમાં અચાનક ભટકતા સેનિકોના હાથમાં સપડાઈ ગયા હતા તે જ દિવસની રાત્રિને એક પ્રહર વીત્યા પછી જે તળાવના કિનારા પર આલમખાન અને તેના ત્રણ મહદગારો તેમના અશ્વોને સંભાળીને તેમની વાટ જોતા બેઠેલા આર. મુસાહિબને મળવાના હતા તે જ તળાવના એક નિર્જન તીરમાં તમામ આકાશમાં ઉગેલા બહર-અતુર્દશીના ચન્દ્રનાં શીતલ કિરણોથી પ્રકાશિત થયેલા મનોહર વનવિભાગમાં વારંવાર એક વિશિષ્ટ દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરતી અને કોઈ અનુષ્ઠા આવવાની વાટ જોતી એક હુસ્નઆરા અને રશ્કેમર નાજનીનના મુખમાંથી ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગારો નીકળ્યા હતા. એ ઉદ્ગારો કાઢીને આતુરતાથી વળી પાછો તેણે અમુક દિશામાં દૃષ્ટિપાત કર્યો; પરંતુ કોઈ પણ અનુષ્ઠ આવતું તેને ન દેખાયું અને તેથી તે વળી પણ આત્મગત કહેવા લાગી કે:-

"આજે અચાનક તે જેવકા આશક આ ગામમાં આવ્યો છે અને તે મારો જોવામાં આવતાં એક રુકો લખીને અલારે અને આ સ્થાનમાં આવીને મળવાં માટેનો પ્રયગામ મેં તેને કહાવ્યો છે. તેણે આવવાની કુખલત આપેલી હોવા છતાં તે હજી કેમ ન આવ્યો ? શું પોતાના આ કબોલને પણ તેણે આગળના કબોલ પ્રમાણે હવામાં ઉડાવ્યો ? જો આજે પણ પોતાના કબોલને નિભાવવામાં તે ખેરવાઈ બતાવશે, તો તેનો નતીજો એ જ આવશે કે:-

"કસમ કીનેક કીનેકી તેરે હુકમેં પુરા હોગા; તેરી રાહમેં હમારા હર કદમેં ફસ્તે ફેલ હોગા"

પરંતુ આ શબ્દો હજી તો તે નાજનીનના મુખમાંથી બારે જ નીકળી રહ્યા હશે એકલામાં તો તેની સામેની દિશામાંથી ઉતાવળા પગલે ચાલ્યા આવતા એક પુરુષનો આકાર તેના જોવામાં આવ્યો અને તેને જોતાં જ તે યુવતીએ પોતાના મુખમાં ડળને બુર્કાવે ઢાંકી લીધું; તે પુરુષે નિકટમાં આવીને તે નાજનીનને આંદબથી પૂછ્યું કે: "બાનો, આ જગ્યામાં અલારે આવી મળવાનો પ્રયગામ આપે જ મને કહાવ્યો હતો ? આપને આગળવામાં હું ભૂલ તો નથી કરતો ?"

"નહિ, આપ ભૂલ નથી કરતા; એ પ્રયગામ આ આદિમાં એ જ આપને કહાવ્યો હતા અને મારા પ્રયગામને કુખલ રાખી આપ મને મળવાં માટે અલારે

આ ન્યાયર આવા છે એમટે આ નાચીજ કનીજ આપ નામદારનો હનર
મનથી એહસાન માને છે." તે નાજનીને સંખ્યતા તથા વિવેકનું દર્શન કરાવ્યું.

તે બુદ્ધિપાર નાજનીનું કંઠસ્વરને સાંભળતાં જ તે તરણ પુરુષ કંઈક
વિચારમાં પડી ગયો અને સાર પણ અચકતો અચકતો કહેવા લાગ્યો કે:
“બાનો, આપનો કંઠસ્વર મને પરિચિત દેખાય છે; છતાં હું ધારું છું તે જ ઔરત
આપનો હો, તો પણ તે ઔરતના કંઠસ્વર સાથે આપનો કંઠસ્વર એટલો બધો
મળતો આવે છે કે કોઈ પણ ભૂલ પાઈ નય અને આપને તે જ ઔરત ધારી
લે, એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“તે ઔરત કણુ છે નેક અખતર?” તે ઔરતે પૂછ્યું.

“શુલકજસાર શુલદામ, કાણુલના એક મંલિગાહના દરોગા જમાદુદીનની
નોંજવાન, હસીના અને રસેહર દુખતર.” તે તરણ તે ઔરતનાં નામ તથા સ્વપ
આદિનો પરિચય કરાવ્યો.

“હા, ગાજખાન, હું તે જ દરોગાની દુખતર શુલદામ છું; પરંતુ તમારા
કહેવા પ્રમાણે હું નોંજવાન, હસીના અને રસેહર હોઉં, એમ માનવાની મારું
દિલ મને ના પાડે છે; કારણ કે, જો હું એવી રસેહર હોત, તો તમારા દિલથી
દૂર ન થાત અને તમારી નજરોમાંથી તરી ન નત.” શુલદામે કંઈક ઉપા-
લંબના સ્વસ્થમાં આ રાખેા ઉચ્ચાર્યા.

“કાણુ કહે છે કે તું મારા દિલથી દૂર થઈ છે અને કાણુ કહે છે કે તું મારી
નજરોમાંથી ઊતરી ગઈ છે? મારા દિલની તું જ માલિક છે, તું જ મુખતર છે;
હું તારો તાબેદાર છું અને તું મારી સરદાર છે.” હું સોચાં લઇને કહું છું કે,
“ભૂલે ખુદકો ગર મુસલમા, દિલ્લખા! ભૂલું તુએ.” ગાજખાને પ્રેમનો અતિશય
આદર અપાવીને આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા અને તે સાથે એકાંતિકતાનો લાભ લઇને
તેને બાહુપારમાં બંધ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો.

પરંતુ શુલદામે તેનાથી આર કદમ દૂર હટીને અને તેના બાહુને પોતાના
શરીરથી દૂર રાખીને અધિકારપૂર્ણ પ્રભાવદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે: “ગાજખાન,
સાવધાન! જે દિવસે હું તારી ચીકણી વાતોથી ફિસલી ગઈ હતી અને અવિ-
ચારથી મારી પવિત્રતાને મેં પ્રસન્નતાપૂર્વક તારા હાથમાં સોંપી દીધી હતી; તે
સમયે હું તારી શયતાનિયતથી અજાણ હતી; પણ હવે હું તને અને તારા કાળા
દિલને બરાબર જાણી ચૂકી છું અને તેથી જો કે તારાપર મને તિરસ્કાર થઈ ગયો છે
છતાં પણ મારી પવિત્રતાનો પ્રયમ તારા નાપાક હસ્તથી નાશ થયેલો હોવાથી
જો સુધારી શકાય તો મારી ભૂલને સુધારવામટે અને તને રાહેરાસતપર લાવવા-
માટે જ હું મારા બુદ્ધિ પિદર તથા મારા વતનને છોડીને હિન્દોસ્તાનમાં બાગી
આવી છું. પંજબમાં કેટલાક દિવસ રહીને મેં તારી હયવાનિયત તથા શયતાનિ-
યતના કેટલાક નમૂના મારી આંખે આંખોથી જોયા છે. પંજબમાં જ તારી
સાથે સુસાકાત કરી તારી સાથેતા હિસાબનો છેવટનો નિકાલ કરી નાખવાની
મારી ઇચ્છા હતી, પણ ત્યાં પ્રસંગ ન મળી શક્યો અને એક જરૂરી કામમાટે
અહીં આવવાનું થવાથી છાડીની આગ બુઝાઈ નય અને સર્વત્ર શાંતિ થઈ નય
ત્યાં સધી મારા કાર્યને મેં અલ્પથી રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો; પણ તેનામાં

આને અચાનક આ ગામમાં મેં તને જોયો અને તું આવતી કાલે સૂધી અહીં રહેવાનો હોવાથી આને જ આ બાબતનો ક્યસલો કરી નાખવાનો મારો નિશ્ચય થતાં મેં તને અહીં આવવામાટેનો સંદેશો કહાવ્યો હતો. હવે હું તને ગંભીરતાથી પૂછવા માગું છું કે મારી શી વ્યવસ્થા કરવાનો તારો વિચાર છે? મારી સાથે શાહી કરીને મારો શૌહર થવાને તું તૈયાર છે કે મને એક બાનરી ખેસવાના અવતારમાં રાખવાનો જ તારો નિર્ધાર છે?”

“શાહીના ઉમંગનું વૃક્ષન વળી તારા હૃદયસમુદ્રમાં અચાનક અત્યારે ક્યાંથી ઊડી આવ્યું?” ગોળખાને તેની વાતને મસ્ખરીમાં ટાળી દેવાનો યત્ન કર્યો. પરંતુ ગુલદામ આગળ પ્રમાણે જ ગંભીર રહીને કહેવા લાગી કે: “ખરેખર મારા હૃદયસમુદ્રમાં આ શાહીના ઉમંગનું વૃક્ષન જ ઊડી આવ્યું છે અને એ વૃક્ષનને સત્ર તથા વિચારોના નિર્બળ બન્ધથી રોપી રાકાય તેમ છે જ નહિ. તેમ જ વળી એ વૃક્ષનને રોકવાની જુરુરત પણે શી છે વારુ? મહુબતની મોટી લહરીઓ બલે આવીને મને તાણી જાય અને મને ડુંબાવી દે, તેની મને પરવા નથી. કાંઈક વિશેષતામાં જ મારી દિલચસ્પી છે અને જે રસ્તામાં કોઈ ન જઈ શકતું હોય તે રસ્તામાં બેઠકક આપ્યા જવામાં જ મારું અભિમાન છે. આજની તારી ‘હા’ અથવા ‘ના’ પર જ આપણી નિન્દાઓ અને મોતના ક્યસલોનો આધાર છે; આને આપણે મામલો આ પાર છે કે પેલે પાર છે!”

“હું બિલકુલ સમજી શકતો નથી કે તું કહેવા શું માગે છે?” ગોળખાને શો જવાબ આપવો તે ન સૂઝવાથી ગમે તેમ ટાલ્યો મારી દીધો.

“હું કહેવા એ માગું છું કે જ્યારે તે મારા બાગે મહુબતમાંનાં શુભને તોડીને સૂઝવામાટે મારી અસ્મતપર દાગ લગાવ્યો હતો તે વેળાયે તે પોતાને એક નાકદુખ્ત-કુંવારા-નોનવાન તરીકે જાળખાવ્યો હતો; થોડાં વખતમાં મારી સાથે શાહી કરીને મને પોતાની બેગમના ઓહદાથી સફારત કરવાનો લોભ બતાવ્યો હતો અને તે લોભમાં લપટાઇને જ મેં તને મારા શુભને અસ્મતને બાગમાં બતાવ્યો હતો; પણ પોતાના શયતાની હવસને પૂરો કરી લીધા પછી તું ગયો તે માછો મને મળવામાટે પણ ન આવ્યો; છેવટે હારીને હું જાનખમાં આવી અને તારા વિશે તપાસ ચલાવી તો લોકોએ તને બે બીબીઓના શૌહર હોવા ઉપરાંત એક શરાબી, રંડીબાન, ઐયાશ અને બદમાશ નોનવાન તરીકે જાળખાવ્યો! ખર, તું ગમે તેવા બદમાશ હોય છતાં પણ તારા હાથથી મારી અસ્મતપર દાગ લાગેલો હોવાથી હું તારી સાથે શાહી કરીને તારી હકદાર બીબી થવાને તૈયાર છું; છતાં હવે તું બેઠકમાંની કરીશ; તો જાણી રાખજે કે આજથી હું તારી દુશ્મને ખૂબાર છું; તારામાટે મલકુલ મોત છું અને તારા ખૂનની તલબગાર છું!”

“ગુલદામ, જો તારી મઠ્ઠા હોય, તો હું ખુદિયા તોરથી તને મારી એક રજાયત તરીકે રાખવાને તૈયાર છું અને તે પણ એક મેહરબાનીથી, નહિ કે તારાથી ડરી જઇને અને તારાથી દબાઇને! બાકી તારી સાથે મારાથી શાહી તો કરી-રાકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, તું એક મામૂલી અને કંઝાલ દરોગાની દુખ્તર છે અને હું ગમે તેવા પણ એક શાહી બાન્દાનમાં પયદા થયેલો શાહજહા હું એટલે કમ્તરીન સાથે બેઠકતરીનની શાહી નામુસ્કિન છું!” ગોળખાને શાહીની વાતનો બિલકુલ ઇન્કાર કરી દીધો.

પોતામાં કંગાલની દુખ્તર અને કમ્તરીન જેવાં વિશેષણો. આજીવાનના મુખમાંથી બહાર નીકળેલાં સાંભળીને શુલ્કદામની નસોમાં ફરવું અફગાન ખૂન એકદમ તપી આવ્યું, તેનાં ચરણોની જગ્યાના મસ્તક પર્યંત પહોંચી મઈ અને તે સિદ્ધી સમાન લીપણ ગળતા કરતી કહેવા લાગી કે: “આ નાલાયક કમીના કમલત, કંગાલ તો તું છે કે શરાફત નામક દોલતનું અને ધમાન નામક જવાહિરનું તારા ખળનામાં નામો નિયાન પણ નથી અને કમ્તરીનથી પણ કમ્તરીન પણ તું જ છે; કારણ કે, શરાબખોરી, હરામખોરી, જનાબિલજબ અને એવા જ ખીબ અજમ શનાહોમાં તારા હરશરીક રાયતાન પણ નથી! હું એક મામૂલી અને કંગાલ દરેગાની દુખ્તર હોવા છતાં શરીફના ખસ્તેતોવડે મામૂર હોવાથી મારો ખળનો આકબતમાં કામ આવતારી દોલતથી બરપૂર છે અને તું શાહનદો હોવા છતાં બદમાશ હોવાથી ખુદાની મેહરબાનીનો ખળનો તારાથી લાખો કોસ દૂર છે! તું કમ્તરીન છે અને હું બેહતરીન છું; તું કમ્લત છે અને હું ભલે શરીફ છું એટલે એક શરીફ ઔરતની એક કમ્લત મદ સાથે શાદી થાય, એ નામુઝિન જ કહેવાય. હું તને મારી સાથે શાદી કરવાને પણ લાયક નથી માનતી, તો પ્રજા હું તારી રખાયત તરીકે રહું અને મારાં શરીફ માદર પિદરની ધજગતને બખાઈ કરું, એ તો બની જ કેમ શકે? હું તારાપર અને તારી મેહરબાનીપર લાનત વર્ષાવું છું અને તે સાથે એતાલું છું કે મારી અસ્મતના ખળનાને દગા-બાજીથી લટવાના શનાહની સળ લોગવવાને તૈયાર રહેજે, હવે થોડા જ વખતમાં મોતની ગિલ થવાને તૈયાર રહેજે!

“એક નામુઝ ઔરતભત અને તે આ શેરદિલ જવાંમદને ગીદડબખીઓથી રાવનારી? અને તો રહમ આવે છે આ પાગલો જેવી હાલત નેધને તારી!”

ખળને શુલ્કદામની ચેતવણીને મનકમાં હડાવી દેતાં હસીને આ શખ્તોતો ઉચ્ચાર કર્યો.

“નાહાન આજીવાન, મહમ્મતના વિષયમાં ઔરતભત મોમ કરતાં પણ વધારે તર્મ હોય છે; પરંતુ જ્યારે ઔરત ભતની મહમ્મત નફરત તથા કીતાના રૂપમાં બદલાય છે ત્યારે તેનું મોમ કરતાં પણ તર્મ દિલ ફોવાઈ કરતાં પણ સખત ધર્મ ભય છે. હું ઔરત ભતની નબકતને ભણે છે; પણ તેની સખતીને ભણતો નથી; ઔરત ભતની કમ્લેરીને ભણે છે; પણ ઔરત ભતની સરભેરીને ભણતો નથી; પરંતુ હવે એ બધો ભેદ જલ્દી જ તારા ભણવામાં આવી જવાનો છે; કારણ કે, તું પણ ઔરતભતની કીનાખોરીનો થોડા વખતમાં જ શિકાર થવાનો છે!” શુલ્કદામે મારીભતિના ધિક્કારની બચકરતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“આ તારું ખોટું શુમાન છે, તારી યોદી પંચાત છે; કારણ કે, મદ તે મદ અને ઔરતભત તે છેવટે ઔરતની જ ભત છે. પાણી ભલે ગમે તેવું અને ગમે તેટલું ઉઠેલું હોય છતાં તેમાંથી જગ્યા નીકળતી નથી તેવી જ રીતે ઔરત ગમે તેવી અને ગમે તેટલી કીનાખોર થઈ ભય છતાં તે મદની કશી ચંચુ તંબાહી કરી શકતી નથી!” આજીવાને મારીભતિની શક્તિહીનતાનું પ્રતિ-પાદન કરી સંબળાવ્યું.

“આ બેવકફ ઔરતભતને આટલી બધી કમ્તાઈત માની લેવામાં તારી

બયાનક મૂલ થાય છે; કાચુ કે, નાગના જહર કરતાં નાગિનીનું જહર બહુ જ કાતિલ અને તત્કાળ જીવ લેનારું મનાય છે !

‘કઠારી જત ઔરતની જિગરની ઔરનારી છે;
તથા તલ્વાર પણ ઔરત છતાયે રેસનારી છે;
ગણે બંદુક ઔરત પણ બદનને વીધનારી છે;
ગણાતી તોપ ઔરત દુર્ગને તે લેદનારી છે;
અરે જે શક્તિએ નરજતિની સત્તા વધારી છે;
જગતમાં શક્તિ પણ તે જતિની-તો મૂળ નારી છે !’

આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં ગુલંદામનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિના કણો વર્ષા રહ્યા હતા અને તેનું મુખમંડળ એવું તો તમ અગ્નિસમાન રક્તવર્ણ થઈ ગયું કે તેના એ ઉગ્ર સ્વરૂપને ચંદ્રના પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ જોઈને ગાજીખાન મર્દ હોવા છતાં અને નિમેષ પૂર્વે જ તેનાં મુખથી નારીજતિની શક્તિહીનતાને દર્શાવનારા હૃદયારો નીકળેલા હોવા છતાં પણ તેના હૃદયમાં એક પ્રકારના અજ્ઞેય બચેલા આનિર્ભાવ થવા લાગ્યો અને તેથી તે અવાક તથા સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

તેને આવી રીતે ગભરાયેલો જોઈને ગુલંદામ વધારે જોશમાં આવી તીવ્ર ઉપાલંબના રૂપમાં કહેવા લાગી કે: “કેમ મર્દ મર્દાનું, સાહજદા સાહજ આલી ખાન્દાન, આટલામાં જ હેખતાઈ કેમ ગયા, લેવાઈ કેમ ગયા અને બેહોશો બેજાન કેમ થયા? હજી તો આ આગાજ છે અને એવામે અંતમ તો હવે પછી નજર આવવાનો છે! તે રાત્રને યાદ કર કે જે રાતે લેંડા નગરનાં ખણ્ડી-ચેરામાં અસ્મત્પતાહ નાદિરાખાનમપર હું જબરદસ્તી કરવાને તૈયાર થયો હતો અને હવસનો શિગર થયો હતો; પરંતુ જે નીજવાન અજનવી મર્દોજઆની તલ્વારથી તારા બે બદકાર સાથીઓ માર્યા જવા છતાં તે અજનવી મર્દોની રહમદિકીથી હું મોતના પંતમાંથી છટકીને બચી ગયો હતો. તે દિવસે તારી રાહજહગી અને મર્દાનગી કયા ખૂણામાં છુપાયેલી હતી; કઈ જગ્યામાં જઈને લપાયેલી હતી? તે વખતે નામદાઈ ખતાવનારા નામર્દ હેચકારા, મર્દાનગીનો દમ બરતાં શર્માતો નથી? પોતે જનખો હોવા છતાં ઔરતજતને ધિક્કારતાં લગતો નથી?”

“ગુલંદામ, ગુલંદામ! હવે તારી બદલગામ જુઝાનને જશે યામ; નહિ તો તારો કિસ્સો જોતજોતામાં થઈ જશે તમામ અને કીનો લેવાને બદલે હમણાં જ કબ્રમાં કરવો પડશે હમેશાનો આરામ!” ગાજીખાને છેડાઈને આ પ્રમાણેનો ડર બતાવ્યો અને તેને વધારે ડરાવવાના હેતુથી તેણે ત્યારપછી પોતાની તલ્વારને પણ ચ્યાનમાંથી બહાર કાઢી લીધી. તે વળી પાછો તેને સંખોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “તે રાતે અચાનક મારાપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો અને તેથી જ હું ગભરાઈ ગયો હતો; જો મને તલ્વારથી તલ્વારનો જવાબ આપવાનો મોકો અપાયો હોત, તો હું મારી મર્દાનગી બરાબર બંતાવી આપત. હજી પણ જો તે બદમાશો કોઈ વાર મારા હાથમાં આવશે, તો આ ગાજીખાન ઇન્તકામની આગને તેમને મુલકે અદ્દમમાં રવાના કરીને જ ખુજાવશે !”

“ગાંધીજી, શુભે અનુભવ! જે તારા બામૂઓમાં તાકત હોય અને તારી છાતીમાં દિગ્ભ્રમ હોય, તે આતિશે ઇન્તકામને તારા તે દુશ્મનને મુઠ્ઠે અદમમાં રવાના કરીને અત્યારે જ છુટાવી લે; કારણ કે, જે મોટા હાથમાંથી આવ્યો જશે અને દુશ્મન છટકી જશે, તો પછી તારા દિલની તમત્રા દિલમાં જ રહી જશે. અત્યારે તે જે દુશ્મનોમાંનો તારો એક દુશ્મન તારી આંખો આગળ મીલતું છે અને તે આ શુલ્કદામ પોતે જ છે!” આ શબ્દો ઉચ્ચારવાની સાથે શુલ્કદામે પણ પોતાની કમરે લટકતી તલ્વારને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી લીધી અને તલ્વારનો જવાબ તલ્વારથી વાળવામાં તે તૈયાર થઈને ગાંધીજી સમક્ષ જણી રહી.

“પણ તેઓ મર્દ હતા અને તું ઔરત છે.” ગાંધીજીને શુલ્કદામના કથનમાં અવિશ્વાસ દર્શાવ્યો.

“અને તારી ખીજ દુશ્મન હું છું; અમે મર્દ નહોતા, પણ મર્દોના લિંગાસમાં ઔરતો જ હતી; તારા પીલતન મદદગારો ઔરતોના હાથે જ મરાયા હતા અને તું પોતે પણ નાનુકબાદન, નાનુકતખીયત અને કમ્બોર ઔરતોના હાથથી જ ધવાયો હતો તથા બંધાયો હતો. ઔરતોના હાથથી તારી આટલી બધી તૌહીન તથા બેઘર્જીતી થવા છતાં પણ તું શર્મથી સુલગર પાણીમાં ડૂબીને મરી નથી જતો એ જ અત્યયથી છે!” ગાંધીજી તથા શુલ્કદામની તકરારને ઉઘટતી અણીપર આવેલી જોઈને બાબરની તાતારી બાંદી કમરપારા ઘોડા જ અંતરપર એક મોટા ઝાડની આડમાં છુપાઈને જણી હતી ત્યાંથી સિંહી પ્રમાણે હવાંચ મારીને નીકળી આવી અને આ શબ્દો ઉચ્ચારવાની સાથે તેણે પણ પોતાની તલ્વારને મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી લીધી.

“મને અહીં આવી મોડી રાતે માણસ વગરની જગ્યામાં જોલાવાને અને મારી તનહાઈને ફાયદો લઈને વિશ્વાસપાતથી તમોએ મને મારી નાખવાનો ધાટ ધમ્મો હોય એમ સાફ દેખાઈ આવે છે; છતાં પણ તમો જે ઔરતોથી આ એકલો મર્દ ગાંધીજી તમ તેમ નથી અને તેટલામાટે જે જન અછળ હોય તો અહીંથી બાગી જાઓ; કારણ કે ઔરતનતપર હથિયાર લપાટવું એ દિલેર મર્દની શાનથી ખિલાફ છે અને તેથી હું હજી પણ તમારા રહમ ફર્માવું છું!” મનમાં અતિશય ગભરાટ હોવા છતાં પણ ગાંધીજીને બચાવે છાતીમાં દિગ્ભ્રમ ભરીને આવી રીતે તેમને ડરવાવાનો ચત્ર કરી લેયો.

પરંતુ શુલ્કદામ તથા કમરપારા જેવી વીરતાની સજ્જન પ્રતિમા સમાન અને તુચ્છ જીવનની લેશ માત્ર પણ આકાંક્ષા ન રાખનારી વીર મુવતીઓ તેની એ કૃત્રિમ બિજીપિકાથી બચીત થાય, એ અશક્ય હતું અને તેથી શુલ્કદામે વીરતાદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે: “અમે તને વિશ્વાસપાતથી મારવાનાં નથી, પણ તારી સાથે તલ્વારબાજ કરીને જ તારી ગિન્દગીના ખાતમે કરવાનાં છીએ. હું એકસી જ તારી સાથે તલ્વારથી વાગીશ; કાં તો તને મારી નાખીશ અને કાં તો તારી તલ્વારથી કપાઈને શહીદનાજ થઈશ.”

“અને જે શુલ્કદામ તારી તલ્વારથી કપાઈને શહીદ થશે, તો પછી મારી તલ્વારના બે હાથ હું પણ તને પતાવીશ; કાં તો મારી ગિન્દગી ખપાવીશ અને કાં તો તને દેગળખી શહીદના મુસાફર બનાવીશ.” કમરપારાએ કય.

“અમને ઔરતો નહિ, પણ મર્દ માની લે અને તારી તલ્વારને અમારા પર હાવ; આયલાપણુને ઢાંકનામોટે ખોટાં બહાનાં ન બતાવ!” શુલંદામે ગાજીખાનને ઉસ્કેરવાના ઉદ્દેશથી આ પ્રમાણેના વચનબાણુનું સંધાન કર્યું.

“ઔરતપણું અને મર્દાનગી કમજોરી તથા સરજોરીપર મુનહસર હોવાથી મયદાનમાં આવ અને અમારી કમજોરીપર તારી સરજોરીને આજમાવ ને જો કે મયદાને નંગમાં મર્દ સાબિત કોણ થાય છે, તું કે અમે?” કમરપારાએ આ શબ્દોથી શુલંદામનાં વચનનું અતુસંધાન કર્યું.

“ત્યારે શુલંદામ, તું સીધી રીતે નથી જ માનવાની?” ગાજીએ પૂછ્યું.

“વિક્કરેલી વાઘણ હવે શિકારને ખંભાંથી નથી જ છોડવાની!” શુલંદામે છેલ્લો જવાબ આપી દીધો.

“ત્યારે મારી તલ્વાર તૈયાર છે!” ગાજીખાને તલ્વારને ઊંચી ઉપાડીને કહ્યું.

“મારી તલ્વાર પણ મ્યાનથી બહાર છે!” શુલંદામ બોલી.

ગાજીખાન તત્કાળ પોતાની તલ્વારને ઊંચી ઉપાડી શુલંદામના શરીરપર ધસી ગયો, પણ તેના વારને ચુકાવીને શુલંદામે તેના શરીરપર પોતાની તલ્વારનો એવો તો બળપૂર્વક વાર કર્યો કે તે તલ્વાર તેના ખભામાં ત્રણ આંગળ જેટલી ઊંડી હતરી ગઈ અને વાર જમણા ખભામાં થયેલો હોવાથી વાર ચતાંની સાથે જ ગાજીખાનની તલ્વાર હાથમાંથી છૂટીને જમીનપર પડી ગઈ. જખમમાંથી અતોનાત લોહી વહેવાથી ગાજીખાનને તરમર આવવા લાગ્યાં અને થોડી વારમાં જ તે ધરાશાયી થઈ ગયો. શુલંદામ એક પગ અને તલ્વારની અણીને તેની છાતીપર રાખીને કહેવા લાગી કે:—

“તારી મર્દાનગીના ભેહરને બતાવી ચૂક્યો? તારી મર્દાનાં તાકતને આજમાવી ચૂક્યો? માગી લે, માગી લે, મોઆઝીના બખ્શનાર પરવરદિગાર પાસેથી તારા ગુનાહોની મોઆઝી માગી લે; કારણ કે, આ તલ્વારની અણી તારી છાતીમાં હતરતાં જ તારી કબ થશે અને મોઆઝી નહિ માગે તો રાહો અજલમાં ગુનાહોનો ખોજ તને બહુ ભારી લાગશે! ઔરતબતની તાકત અને કરામત હવે તારા જોવામાં આવી?”

“રહમ, શુલંદામ, રહમ!” જીવન તથા મરણના મધ્યમાં આવી પડેલા અને સર્વ પ્રકારે નિરુપાય થયેલા ગાજીખાને હયાની ચાચના કરવા માંડી: “હું ન હોતો બહુતો કે અફગાન બતિની ઔરતો આવી બહાદુર, પોતાના કબોલમાં મુસ્તકીમ અને દિલશેર હોય છે. આજે મને એનો તબરુખો મળી ચૂક્યો છે અને ઔરતબતમોટે મારા દિલમાં માનની એક અજબ લાગણી પથદા થઈ ગઈ છે. જો તું અલારે મને મારી જીન બખ્શવાની હદારતા બતાવે, તો હું તારી સાથે શાદી કરવાને અને તને મારી ખેગમના ખિતાબથી સરદારાજ કરવાને તૈયાર છું. અલારે મારી જિન્દગી તારા હાથમાં છે; મારી દે કે તારી દે એ તારા અખિતયારની વાત છે!”

“હવસના શુલામ અને નાપાક ફતરા, હું તારી આલબાજીએ સારી રીતે જાણું છું, તું મોતના દરવાજાપર આવીને બેસો છે તેથી જ આવી મીઠી મીઠી

વાતો કરે છે. આજે હું રહમદલિલીથી તને જીવતો જવા દઈશ, તો આવતી કાલે મૌકો મળતાં તું મારા આ એહસાનને ભૂલી જઈશ અને મારી જન લેવાને જ તૈયાર થઈશ. તારા જેવા નાપાકોને બની શકે તેટલી વધારે સંખ્યામાં આ દુનિયામાંથી ઓછા કરી નાખવા, એમાં જ સલાખ છે અને એમાં જ દુનિયાની બલાઈ છે.” શુલ્હામે પોતાની દૃઢતાને અવિચલ રાખનારા હુમારો કાઢીને અદા-હાસપૂર્વક પુનઃ કહેવા માંડ્યું કે:-

“પડે થે અકલપર પત્થર, હવસકા થે નતીજ હય;
મિલા ખુદ મૌતસે આકર, હવસકા થે નતીજ હય.
ન ત તીરે હવસ યું છોડ, હમ લી ચલતે પુર્જે હય;
સિતારે તોડ દે મિલકર, હવસકા થે નતીજ હય!
અગર ત આસ્તી કા સાંપ હય મયં કાઢી નાગન હું;
જહર નાગનકા હય ખરતર, હવસકા થે નતીજ હય!
ફના હય ખાકી પુતલેકા, પડા હય ખાખે ગફલતમે;
હુંસો ગાફિલ મુસાફરપર, હવસકા થે નતીજ હય!
હમારી કૃતહયાળી તેરે દિલપર દાગે હસરત હય;
ગુજર ખૂને જિગર પીકર, હવસકા થે નતીજ હય!”

“શુલ્હામ, એક વક્ત તે પણ હતો કે હું તારા ગળાનો હાર હતો અને તું મારી દોસ્ત હતી; તે વક્તને યાદ કર અને મારા અરમાને ગુલશનને બિન્દગી બખ્શીને આબાહ કર!” ગાજીખાને આર્જવતાથી કહ્યું.

“અફસોસ!” આ શબ્દના હુમાર સાથે નિઃશ્વાસ નાખીને શુલ્હામ કહેવા લાગી કે:-

“જે ગલેકા હાર થા તો બારે ગર્દન હો ગયા;
આજ વીરાના તેરે અરમાંકા ગુલશન હો ગયા.
ઇન્કિલાબે આસમાં થા થા મુકદ્દરકા લિખા;
દુશ્મની કી દોસ્તસે તો દોસ્ત દુશ્મન હો ગયા.
ન હમીદે તિહાઇકા જરાબી દે જગહ દિલમે;
ચિરાગે ઇન્તકામે ઔરતજત રઓરાન હો ગયા!”

છેલ્લા શબ્દના હુમાર સાથે શુલ્હામે પોતાની તલ્વારને ઉઠાવીને તેની મૂઠેને ઊંધી પકડી ગાજીખાનની છાતીમાં ભેડી દેવાની તૈયારી કરવા માંડી; પણ એ જ સમયે અચાનક શુલ્હામ, જરા સજા કર! એ પ્રમાણેના કોઈ પુરુષના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દો તેનાં શ્રવણોમાં આવીને અચડાયા અને તે કંઠસ્વર પરિચિત જણાયાથી તેનો હાથ ન્યાંનો લાંબો અટકી ગયો. નિમેષ ખાત્રમાં જ આલમખાન શુલ્હામ, કુમરપારા તથા ગાજીખાન સમક્ષ આવીને ઊભો રહ્યો. તેને જોતાં જ શુલ્હામે તથા કુમરપારાએ પોતાની તલ્વારોને મ્યાન કરતાં એકત્ર સ્વરથી આશ્ચર્ય દર્શાવીને કહ્યું કે: “કાણે સુલ્તાન સર્વામત આલમખાન નેકનામ?”

“હા, હું તે જ આલમખાન એક વક્તનો તારો મેહમાન, શુલ્હામ!”

આલમખાને ફત્વતાઈશ્ક બાવથી ઉત્તર આપ્યું અને ત્યાર પછી પૂછ્યું કે: “આ બદકિસ્મત બદકિરદાર કોણ છે ઇન્સાન?”

“શુલંદામના શુલ્શને અસ્મતને વીરાના કરનાર અને આપનાં અસ્મતપનાહ બેગમ સાહબા નાદિરાખાનમની અસ્મતને બગાડવામાટે જેણે તેમનાપર બળા-કાર કર્યો હતો તે પાછ ગાંજીખાન; સૂરતે ઇન્સાન, મગર સીરતે શયતાન!” કમરપારાએ ગાંજીખાનનો પરિચય કરાવ્યો.

“બસ: હવે વધારે કહેવાની કંઈ પણ જરૂર નથી; કારણ કે, મારા વકા-દાર મુસાહિબો સ્પષ્ટિક તથા ચાસીનની જખાનથી એનાં કાળાં કામોનું બયાન હું સાંભળી ચૂક્યો છું અને તેમના કહેવાથી જ તમો બન્નેને શોધતો છું. આ જગ્યામાં અયાનક આવી લાગ્યો છું. આ પાછ ગાંજીખાન દરિયેશક મૌતની સળને જ લાયક છે; છતાં પણ એને અત્યારે જ મારી નાખવાનો મારો વિચાર નથી; કારણ કે, મારે એના મુન્સિફ વાલિદ આગળ એને રજૂ કરવાનો છે અને પોતાના કાબિલેદાર શુનાહગાર સાહબાનંદાના સંબંધમાં તેઓ કેવો ઇન્સાફ આપે છે અને એને કેવીક સજા કર્માવે છે તે મારે જ્ઞેવાનું છે. એક વાર મારા હેખતાં લેડાના કોટવાલના પિસર જાફરખાનને આવા શુનાહમાટે તેમણે જાનથી મારી નાખ્યો હતો તેથી મારી ખાત્રી છે કે આ મૂજને પણ તેઓ જરૂર મૌતના મોઢામાં જ ધકેલી દેશે અને જો તેમ થશે તો તમારા તથા મારા સરપરથી આ ખૂનનો ખોલો ઉતરી જશે.” આ પ્રમાણે પોતાનો વિચાર દર્શાવીને આલમખાને, આત્માનંદ તથા માયાદેવીનો જાફરખાનના હાથમાંથી દૈશતખાને તેને ત્યાં જ મારી નાખીને કેવી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને નિષ્પક્ષપાત ન્યાયનો કટલી સીમા પર્યન્ત પરિચય કરાવ્યો હતો, તે વૃત્તાંત શુલંદામ તથા કમરપારાને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યો.

“જો હજરત સલામતની એવી જ મરજ હોય, તો અમે તેથી ખિલાફ નથી.” શુલંદામ તથા કમરપારાએ આલમખાનની ઇચ્છાને અનુમોદન આપ્યું.

“સ્પષ્ટિક, આપણા પાંચ સિપાહોને લઈને અહીં આવો.” આલમખાને દૂર ઝાડીમાં ઉભેલા સ્પષ્ટિકને પોતા પાસે આવવાની આજ્ઞા સંભળાવી.

તહાજ સ્પષ્ટિક તથા પાંચ સિપાહો ત્યાં આવી લાગ્યા અને તેમણે પૂછ્યું કે: “શું કર્માન છે, બન્દાપરવર?”

“આ પાછ ગાંજીખાન મારો શુનાહગાર છે અને ધવાયલો છે; એને સંભા-ળથી લઈ જાઓ અને બંદોખસ્તથી કચદ કરી રાખો; એની સારવાર પણ કરા-વજો અને પંજળમાં પહોંચ્યા પછી હું ન્યારે તલણ કરું ત્યારે એને મારી પાસે લાવજો. સ્પષ્ટિક, તું અમારી સાથે રહે અને ગાંજીખાનને લઈને આ સિપાહોને ડાવણીમાં જવા દે.” આલમખાને કર્માન આપ્યું.

સિપાહો ગાંજીખાનને ઉપાડીને ચાલતા થઈ ગયા એટલે શુલંદામે આલ-મખાનને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે: “આલા હજરત, નાદિરા બેગમ તથા આપના બન્ને મુસાહિબોને લઈને અમે ન્યારે પંજળમાંથી રવાના થયાં હતાં ત્યારે રસ્તામાં અમને એવા સમાચાર મળ્યા હતા કે દિલ્હીપર આપનો કબ્જો થઈ ચૂક્યો છે, ઇબ્રાહીમ લોદી હારીને બાગી ગયો છે અને દિલ્હીમાં હિન્દો-

સ્તાનના સુલ્તાન તરીકે આપના નામની આજુ પજુ વર્તી ગઈ છે. આ સમાચાર સાંભળીને અમારી ખુશીનો પાર રહ્યો નહોતો અને અમે દિલ્લીમાં આવીને આપને મળવામાટે બહુ જ આતુર થઈ રહ્યાં હતાં; પરંતુ નાદિરા બેગમ હામિલા-સગર્ભા-હોવાથી રસ્તામાં અચાનક તેમની તબીયત બગડી આવી અને તેથી અહીંથી દિલ્લી વધારે દૂર ન હોવા છતાં પણ તેમને આરામ લેવા દેવામાટે અને તેમની સારવારમાટે અમારે આ ગામમાં જ રોકાઈ રહેવું પડ્યું હતું. આ ગામમાં અમારા આગમનને આજે છ દિવસ થઈ ગયા છે. હવે નાદિરાખાનમની તબીયત સારી થયેલી હોવાથી આવતી કાલે અમારો અહીંથી દિલ્લી જવામાટે નીકળવાનો વિચાર હતો; પણ એટલામાં આજે સાંજે મગરિબની નમાઝની વેળાએ કેટલાક મુસાફરોની જખાનથી એવી વાત સાંભળવામાં આવી કે ગઈ કાલે રાતે ઇબ્રાહીમ લોહીએ રાતના સમયમાં અચાનક છાપો મારીને દિલ્લીનો કબ્જો પાછો મેળવ્યો છે, નવીન સુલ્તાન અલાઉદ્દીન એટલે કે આપ પોતે ખાબગાહમાંથી કેઈ ગુપ્ત માર્ગમાં યદને પલાયન કરી ગયા છે અને સુલ્તાન ઇબ્રાહીમના ફોજી જવાનો આપને પકડવામાટે ચારે દિશામાં રવાના થઈ ચૂક્યા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ફકીરના લિખાસમાં આપ અને આપના ત્રણ મદદગારો આજે સાંજ પહેલાં અહીંથી એક ગાજપર દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઈ પણ ગયા છે અને આપને દિલ્લી લઈ જવામાં આવ્યા છે, એવા ખબર પણ અમને મળ્યા હતા અને તે સાંભળીને અમારી હાલત જીવતાં મુઆજેવી જ થઈ ગઈ હતી. આ વાર્તા સાંભળવાથી કદાચિત્ત નાદિરાખાનમની તબીયતમાં પાછો બગાડો થઈ જશે એવા ભયથી અમોએ આ વાર્તા તેમને સંભળાવી જ નથી. ત્યારે હવે અમોએ સાંભળેલી બે વાતોમાંથી ખરી વાત કઈ અને ખોટી વાત કઈ; કારણ કે; આપને અચાનક અત્યારે અહીં આવેલા જોધને એ બંને વાતો ખોટી હોય એમ જણાય છે; કેમકે, જો આપ દિલ્લીના સુલ્તાન હો, તો પણ અત્યારે આ સ્થાનમાં આપનું આગમન સંભવતું નથી અને જો આપ દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઈ ગયા હો, તો પણ અત્યારે આપનું આ સ્થાનમાંનું આગમન સ્વાભાવિક જ અસંભવનીય છે; એટલામાટે હું જાણવા માગું છું કે આમાંનું ખરું શું છે અને ખોટું શું છે?”

“મારા વિશે જે જે ભૂલી ભૂલી અને એક બીજીથી વિરુદ્ધ વાર્તાઓ તમારા સાંભળવામાં આવી છે તે બંને વાર્તાઓ સત્ય છે;” અલામખાને ગુલદામના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતાં શાંતિથી કહેવા માંડ્યું: “કારણ કે, હું દિલ્લીનો સુલ્તાન થયો હતો, ઇબ્રાહીમ મયદાને જંગમાંથી ફરાર થઈ ગયો હતો અને સાત દિવસ સૂધી દિલ્લીનો અધિકાર તથા હિન્દોસ્તાનની સુલ્તાની મારા હાથમાં હતાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મેં ઇબ્રાહીમને પકડી લાવવામાટે મારી ફોજને કેટલાક વિભાગોમાં વિભક્ત કરીને તે વિભાગોને સર્વત્ર રવાના પણ કરી દીધા હતા; એટલામાં ગઈ કાલે રાતે મારા બન્દોબસ્તની કેતાબથી કહો, મારા અનુબવની ન્યૂનતાથી કહો કે પછી મારી બદ્દકિસ્મતીથી કહો, પણ ઇબ્રાહીમના મારાપર હલ્લો કરવાના દાવપેચો મારા જાણવામાં ન આવી શક્યા, તેના માણસો દ્વારા વેરામાં દિલ્લીમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. તેમણે અરધી રાતે હત્લેઆમ

ચલાવી દીધી અને દિલ્હીના દરવાજા ખોલી નાખ્યા એટલે ઇબ્રાહીમે પણ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. મને મારી નાખવાનો ઇબ્રાહીમનો મુસ્તકીમ ધરાદો હતો; પણ મારા કાકા દૌલતખાનનો આ પાછ ગાજીખાનથી નાનો ખીજો સાહબખ્તદો દિલાવરખાન કોઈ કારણવશાત્ કાલે જ દિલ્હીમાં આવ્યો હતો તે એક ગુપ્ત માર્ગનો જ્ઞાતા હોવાથી તે ગુપ્ત માર્ગમાં યદને ખાબગાહમાં હું જ્યાં સૂતો હતો ત્યાં આવી લાગ્યો અને તે ગુપ્ત માર્ગમાંથી મને પોતાની સાથે બગારી ગયો. અમે પકડાઈ જવાના બચથી ફકીરના વેશમાં ત્યાંથી નીકળ્યા અને આજે સાંજ પહેલાં મોથી સવારો ઘોડેસવારોએ અમને પકડ્યા પણ ખરા; પણ એ ઘોડે-સવારોના હાથમાં અમે સપડાયા એ અમારી મુશ્કિસ્તી જ હતી; કારણ કે, એ સિપાહો ઇબ્રાહીમના નહોતા, કિન્તુ ઇબ્રાહીમને પકડવામાટે મેં જે સિપા-હોને રવાના કર્યા હતા તેમાંના જ એ સિપાહો હતા અને એ બેદ જ્યારે મારા નજીવામાં આવ્યો ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું કે: ‘તમે કોને પકડીને કોની આગળ લઈ જાઓ છો?’ એના હત્તરમાં તે સિપાહોના અફસરે જણાવ્યું કે: ‘અમે ગુનાહગાર ઇબ્રાહીમ લેણીને પકડીને અમારા સુલ્તાન અલાઉદ્દીન અથવા તો અલામખાન અજમરખાન આગળ લઈ જઈએ છીએ.’ મેં તેમને મારો પરિચય આપ્યો અને દિલ્હીમાં જે ઘટના થઈ હતી તેનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો એટલે તે અફસરે મારી મોઆફી માગીને મારા કંદમોમાં પોતાનું સર છુટાવ્યું. તે અફ-સરને કોઈએ એવી ખબર આપી હતી કે ઇબ્રાહીમ લેણી ફકીરના વેશમાં ફર્યા કરે છે અને તેથી તે અફસરે સઘળા ફકીરોને પકડવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો. એટલે અમે પણ તેના સપાટામાં આવી ગયા હતા. મારા એક હબ્બર ફીજી જવાનોએ આજે અડધી રાત પછી આ તળાવના કિનારાપર એકત્ર થવાનો કરાવ કરેલો હોવાથી અમે આ સ્થાનમાં આવ્યા અને ગામથી થોડા અંતરપર એક વારીમાંથી સાકબાજ તથા ફળો લઈને પાછો ફરેલો સાહિક અમાનક મને મળી ગયો. હું તેની સાથે ગામમાંના તમારા બિતારામાં ગયો અને ત્યાં સાહિક તથા નાહિરાના મુખથી તમે બન્નેની દિલાવરી, બહાદુરી તથા અમારાપર થયેલા તમારા એહસાનોની હકીકત સાંભળીને તમારા તે એહસાનોના બારથી દબાઈ જવા લાગ્યો. તમે બન્ને ગયરહાજિર હોવાથી અને તમે અડધી રાત પહેલાં ઘેર આવવાનાં નથી એમ નાહિરાએ જણાવ્યાથી ગુસ્સ, આરામ અને પેટની પૂન આદિ કાર્યોમાં મેં રાત્રિનો એક પ્રહર જેટલો સમય વીતાડ્યો અને ત્યાર પછી હુદરતી જ ફરવાની ઇચ્છા થઈ આવવાથી હું સાહિક તથા ખીજ પાંચ સિપાહોને સાથે લઈને ફરતો ફરતો થોડીવાર પહેલાં આ સ્થાનથી થોડા અંતરપર આવી પહોંચ્યો અને ગાજીખાન તથા તમારા વચ્ચે ચાલતી તકરારનો કેટલોક ભાગ મારા સાંભળવામાં આવ્યો; છતાં એ પાછ ગાજીખાન જ છે; એ હું નજીી રાક્યો નહોતો. કદાચિત્ તમે કોઈ નવી આફતમાં આવી પડો, તો તમારો ખચાવ કરી શકાયું એટલામાટે જ અમે પેલી ઝાડીમાં છુપાઈને બિભા રહ્યા હતા અને તકરારને છેવટની અણીપર આવેલી જોઈને હું તમારી પાસે દોડી આવ્યો હતો. ગુલંદામની અસ્મતના ખતનારે લખનાર અને મારી બેગમપર છુરી નવજ નાખી અમાનતમાં ખિયાનતની કોશિશ કરનાર ગુનાહગાર ગાજીખાન આપણા

હાથમાં સપડાયો છે એ બહુ જ સારું થયું છે. દિલ્લાવરખાન અને ગાજીખાન બંને એક જ માદર અને એક જ પિદરના ફર્જન્દ હોવા છતાં એ બંનેમાં જમીન અને આસમાન જેટલો ફર્ક દેખાય છે; ખુદાની કુદરતને કોણ બાણી શકે તેમ છે? કારણ કે, જે જમીનમાંથી આંખા ભ્રમે છે તે જ જમીનમાંથી બાવળ પણ પચદા થાય છે! કદાચિત્ત એ મોટું જોયાનો ફેર પણ હોઈ શકે! અસ્તુ; અત્યારે જ મારા ફૈજ જવાનો આવી લાગશે અને આપણી સાથે એક હજાર કરતાં વધારે ફૈજ હોવાથી ખંતખમાં સહીસલામત પહોંચી જવામાં કાંઈ પણ બાધા આવે તેમ નથી. ખંતખમાં પૂરતી વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી ઇબ્રાહીમ સાથે બીજીવાર લડાઈ કરવી પડશે અને ત્યારે જ મારાથી કાયમમુકામ સુલ્તાન થઈ શકશે. આપણે બામદાદમાં જ અહીંથી રવાના થવાનું છે અને તેટલામાટે ઘેર ચાલીને તમારે જે કાંઈ પણ તૈયારી કરવાની હોય તે કરી લ્યો.”

“અમો તો જ્યારે કહો ત્યારે કૃપ કરવાને તૈયાર જ છીએ; મુસાફરોને તે સફરની તૈયારી કરતાં શી વાર લાગવાની હતી વાર?” કમરપારાએ કહ્યું.

“ત્યારે કદમ ઉઠાવો અને ચાલવા માંડો;” શુલ્દામ્એ ચાલવાની સૂચના આપી: “કારણ કે, હવે મધ્યરાત્રિમાં વધારે વિલંબ નથી.”

“હા, ચાલો;” એમ કહીને ચાલમખાન ચાલવા લાગ્યો અને તેની સાથે શુલ્દામ્, કમરપારા તથા સમદિકે પણ ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં ચાલમખાને કમરપારાને પૂછ્યું કે: “કમરપારા, કાબુલની શાહી મેહમાંસરામાં રાતના વક્તમાં મદાના લિબાસમાં તું આવીને મને મળી હતી અને મારી સાથે હિન્દોસ્તાનમાં આવવાની તૈયારી બતાવીને કાબુલથી ચાર કે પાંચ ગાજીપર અમારી સાથે મળીને આગળ વધવાનો તે વાચદો કર્યો હતો; છતાં રસ્તામાં તું અમને ક્યાંય પણ ન મળી તેનું શું કારણ હતું વાર? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શુલ્દામ્ પણ એના વચન પ્રમાણે મંજિલગાહમાં મને મળી નહોતી, એ આગળથી જ ક્યાંક સટકી ગઈ હતી અને તેથી એના ખુર્જ પિદર જમાલુદ્દીનની ખુરી હાલત થઈ હતી. જો કે ખંતખમાં આવ્યા પછી આ લડાઈ વગેરેના બંદોબસ્તના કામમાં મડવાથી મને તમારી તપાસ કરવાની કુરસદ મળી શકી નહોતી છતાં તે દિવસ પછી એવો એક પણ દિવસ નથી ગયો કે જે દિવસે મને તમારી યાદ ન થઈ હોય અને તમારી ચિન્તાએ મારા મનને થોડા વખતને માટે પણ ન ઘેરી લીધું હોય! કુરસદ મળતાં જ હું તમારી તપાસ કરવાનો હતો, પણ એટલામાં તો આજે અચાનક આપણો વિચિત્ર સંયોગોમાં મેળાપ થઈ ગયો અને તેથી જો તમારી હકીકત સાંભળવામાટે મારું મન અધીરું થયું હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. ત્યારે તમારી તે હકીકત સંભળાવશો? કારણ કે, એથી આ કામ પણ પૂરું થશે અને વાતોમાં ને વાતોમાં લગભગ પોણા ગાજનો પંથ પણ જોત-જોતાંમાં કપાઈ જશે.”

“હું મારી અને શુલ્દામ્ની હકીકત ઘેર ગયા પછી નીરાંતે આપ સાહેબને સંભળાવવાની હતી; મરંતુ અમારું તે દાસ્તાન અત્યારે જ સાંભળવાની આપની આટલી બધી તીવ્ર ઇચ્છા છે તો હું તે દાસ્તાન અત્યારે જ આપને સંભળાવું છું.” એમ કહીને મંદગતિથી ચાલતી કમરપારાએ પોતાના તથા શુલ્દામ્ના વક્તોને નીચે પ્રમાણે વર્ણવવાનો આરંભ કર્યો:—

પ્રકરણ ૧૩ મું

હાસ્તાને કમરપારા

“બન્દાપરવર, હું જે રાતે આપને કાણુલની શાહી મેહમાંસરામાં મહોના લિખાસમાં મળી હતી તેજ રાતે શાહી મહલમાંના મારા કમરામાં ગયા પછી મારી ખાન્ડના કમરામાં રહેતી એક બીજી બાંદીના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે જો હું વધારે વાર ત્યાં રહીશ તો સુલ્તાન ખાબર મને આપેલી રત્નને પાછી ખેંચી લેશે અને મને રોકી રાખશે; કારણ કે, મારા નાચ અને ગાના વિના શરાબખોરીના વક્તમાં તેમને જેન પડે તેમ હવું જ નહિ; પરંતુ મારે કોઈપણ રીતે ત્યાં રોકાઈ રહેવાનો વિચાર ન હોવાથી તે બાંદીને ‘હું પાછી મહલમાં આવી જ નથી’ એમ સુલ્તાનને કહેવાનું કહીને તેમજ બીજાં જે જે સુસાહિબો, ખાન્ડસરા તથા બાંદીઓએ મને પાછી આવેલી જોઈ હતી તેમને એ પ્રમાણે જ સમજાવીને હું રાતોરાત શાહી મહલમાંથી બહાર નીકળી ગઈ અને મારી એક ઓળખીતી બુદિયાના ઘરમાં ખામદાદ સૂધીનો વખત વીતાડીને ખામદાદમાં મહોના લિખાસમાં કાણુલમાંથી હું રવાના થઈ ગઈ. હું પાંચ કે છ ગાઉના પલ્લા-પર આપ નામદારના ઇન્તજરમાં ઊભી રહેવાની હતી, પણ એટલામાં ઘોડેસવાર શુલ્દામ મહોના પોશાકમાં ત્યાં આવી લાગી અને તેણે મને કહ્યું કે: ‘હું મારા પિદરને કાંઈ પણ ન જણાવતાં છુપી રીતે મંજિલગાહમાંથી આ મહોના પોશાકમાં નીકળી આવી છું. હું પ્રથમ તારી પાસે આવી તને સાથે લઈને આલમખાન સાથે હિન્દોસ્તાનની સફર કરવાની હતી; પણ હવે મારા દિલમાં એવો શક આવે છે કે જો આલમખાન જેવો એક નેક અને પાક મર્દ હું ઘરમાંથી ચોરી છુપીથી નાસી આવી છું એ વાત જાણશે તો મને અનેક રીતે સમજાવીને પાછી મારા પિદર પાસે લઈ જશે અથવા તો લઈ જવાની કોશિશ કરશે એટલામાટે આલમખાન લાહોરમાં પહોંચે તે પહેલાં જ આપણે લાહોરમાં પહોંચી જઈશું અને જો ત્યાં જ આલમખાનને મળીશું, તો પછી તેઓ આપણને ત્યાંથી પાછાં ફેરવશે નહિ અને આપણે જે મતલબમાટે ત્યાં જઈએ છીએ તે આપણે મતલબ આલમખાનની મદદથી પૂરો થશે અને આપણી દિલી મુરાદ ખર આવશે.’ શુલ્દામનો આ શક મને પણ ખરો દેખાયો અને તેથી હું પણ તેના ઇરાદાને મળતી થઈ ગઈ. અમોએ લાહોરની દિશામાં અમારા અસ્થાને ચલાવવા માંડ્યા; પણ કેટલાક અંતરપર ગયા પછી શુલ્દામના મનમાં પોતાના બુજર્જ અને અજબ પિદરમાટેની ક્રિંક થવા લાગી. જેવટે તેણે પોતાના પલાયનની વાર્તાતેને જણાવી દેવાનું વ્યાજબી ધારીને તેના નામનો એક રુકડો લખી આપ્યો અને તે રુકડો તેના વાલિદને પહોંચાડવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. શુલ્દામ લાહોરના રસ્તામાં યુગળ વધી અને હું તે રુકડો પહોંચાડવા માટે મંજિલગાહની દિશામાં ચાલવા લાગી. શુલ્દામને રસ્તામાં અમુક જગ્યાએ ખોટી થવાની અને મારી વાટ જોવાની સૂચના મેં આપી મૂકી હતી.....”

“હું જે વેળાએ રુકડો આપવામાટે મંજિલગાહના દરવાજાપર આવી હતી તે વેળાએ હું ઉપરના ઓરડામાં જ હતો: પણ માલસ તે રુકડો લઈને ગઈ

સાથે શુલ્હામના ગયબ થવા વિરોધી વાતચીત કરતા “જેઠેલા બુનર્ગ, જમાલુદ્દીન પાસે આવ્યો અને અમોએ રૂકો વાંચ્યા પછી નીચે તપાસ કરી ત્યાં તો હું પણ ગાયબ થઈ ગઈ હતી. ઉપર રૂકો લાવનાર માણસે તારું એક હસીન નોન-વાન તરીકે બયાન કરવાથી અને તારા લિખાસની તેણે જે નિશાનીઓ આપી તેથી એ રૂકો લાવનાર કદાચિત્ હું જ હોઈશ એવો મારા મનમાં શંકા આવ્યો હતો; પણ મારા એ શકને મેં બહિર થવા દીધો નહોતો અને પીરમદ્ જમાલુદ્દીનને તસલ્લી આપીને તે જ દિવસે બપોર પછી હું મારા મુસાદ્દિયા સાથે ત્યાંથી રવાના થયો હતો. શુલ્હામના પિદરની તે દિવસની હાલતને જોતાં અલ્બાર સૂધી તે હયાત હશે કે કેમ એનો પણ મને શક રહ્યા કરે છે.” આલમખાને વચ્ચે જ પોતાની હકીકતને રજૂ કરી દીધી.

“મારા પિદરની મારામાં એટલી બધી મહુબ્બત હતી કે મને એક ધરી-બરને માટે પણ તેઓ પોતાની નજરથી દૂર કરતા નહોતા અને મને હર્દમ ખુશ રાખવાની પોતાથી બની શકતી કોશિશ કર્યા કરતા હતા. તેમનો પિસર ગણો કે તેમની દુખ્તર ગણો, જે ગણો તે હું જ હોવાથી, હું તેમની અંધાલકરી હતી અને તેથી જ મારા ગમમાં તેમની એવી હાલત થઈ હોય તો તેમાં ગયરમુઝિન જેવું કંઈ પણ નથી. તેમનાથી દૂર ચતાં મારું જિગર પણ ચીરાઈ જવું હવું અને હજી પણ ચીરાય છે; છતાં મારા જિગરમાં બેવકુ આશક પાસેથી બેવકુઈનો બદલો લેવાની આરજૂ એટલી બધી વધી ગઈ હતી અને કીનાની આગ એટલી બધી ભડકી ઊડી હતી કે તેણે તે મહુબ્બતે પિદરને ભૂલાવી દીધી અને હું પત્થરની છાતી કરી મારા બુનર્ગ પિદરને ખુદાની પનાહમાં છાડીને ઘરમાંથી ચાલતી થઈ ગઈ. હવે તો જો જીવતાં હોઉં તો પિદર અને દુખ્તર મળીશું, નહિ તો પછી રોજે ક્યામત વિના અમારા મેળાપનો ખીજો કોઈ પણ દિવસ મારા જોવામાં આવી શકતો નથી.” શુલ્હામે પોતાની સ્થિતિનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખી બતાવ્યું અને અંતિમ શબ્દો ઉચ્ચારતાં તેના કંકનો અવરોધ થવા સાથે તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની અનવરત ધારા પણ વહી નીકળી.

“શુલ્હામ, હવે અબસ આમ ગમગીન ન થા અને ગમને ભૂલી જ. લાહોર પહોંચતાની સાથે જ એક પયગામબરને મોકલીને તારા પિદરને, જે ખુદાની મહેરબાનીથી તે હયાત હશે તો, લાહોરમાં બોલાવીશ અને તમે બાપબેટીનો મેળાપ કરાવી આપીશ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તને ખીજી જે કંઈ પણ મદદ જોઈશે તે હું આપીશ. ખુદા ન ખાસ્તા તારા પિદરનો ઇન્તકાલ થયો હોય, તો હું મને તારા મોટા બાઈ માની લેજો અને મારી પનાહમાં જ રહેજો. તારા અને કુમરપારાનો મારા પર એક જ એવો તો ભારી એહસાસ થયો છે કે જો હું મારા આમડાના જોડા સીવડાવીને તમારા પગમાં પહેરાવું તો પણ તે એહ-સાનનો બરાબર બદલો વાળ્યો ન કહેવાય, તો પછી તારી એક હુશીરા તરીકે હિફાજત કરવી એ તો એક મામૂલી બદલો જ કહી શકાય તેમ છે.” આલમખાને ગમગીન શુલ્હામને અંતઃકરણપૂર્વક આશ્વાસન આપીને તેના બળતાં હૃદયને શાંત કરવાનો યત્ન કર્યો.

“એક નાચીજી ઔરતની આ વધારે પડતી અને બેજ તારીફ થાય છે;

અમેએ ઇસ્લામનિયતથી વધારે કાંઈ પણ કર્યું નથી; કારણ કે, પાકિસ્તાન ઓસ્તાની અસ્મતને બચાવતાં જનની કુરબાની આપવી પડે તો પણ આપવી એ પાક દીને ઇસ્લામનું ફર્માન હોવાથી નાદિરાખાનમની અસ્મતને બચાવતાં અમેએ અમારા ફર્મથી વધારે શું કર્યું છે કે જેને આપ એહસાનનું આટલું મોટું સ્વપ્ન આપો છો?" ગુલદામે પોતાના ઉપકારને કેવળ મનુષ્યના એક કર્તવ્ય તરીકે ઓળખાવીને પોતાની કુલીનતાનો પરિચય કરાવ્યો.

"આલા હજરત, ત્યારે હવે હું મારા દાસ્તાનને આગળ લંબાવું?" કમરપારાએ આ આડી વાતોને હંકાવવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

"બાબુશી; કારણ કે, આ તકરાર આગળ વધશે તો આ તકરારમાં જ રસ્તો પૂરો થઈ જશે અને જે મુદ્દાની વાત છે તે એમની એમ જ રહી જશે." આલમખાને આમ કહીને કમરપારાને તેના દાસ્તાનમાં આગળ વધવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

કમરપારાએ પોતાના દાસ્તાનમાં આગળ વધતાં કહેવા માંડ્યું કે: "હું અમારા સુલ્તાન ખાખરશાહ સાથે આગળ જે વાર હિન્દોસ્તાનમાં ખંજળ સૂધી આવી ગયેલી હોવાથી કાણુલથી ખંજળ સૂધીના રસ્તાની હું સારી જાણકાર હતી અને તેથી મંજિલગાહમાં રોકેલા પહોંચાડ્યા પછી ત્રણ ગાઉપરના એક સ્થાનમાં ગુલદામને આવી મળી. ત્યાંથી અમે બન્નેએ રસ્તામાં ક્યાંય પણ જુરત કરતાં વધારે ન રોકાતાં ચાલવા માંડ્યું અને લાંબી સફર કરીને એક દિવસે બપોર પછી અમે લાહોરની હદમાં આવી પહોંચ્યાં. અમે મર્દાના લિખાસમાં જ અફઘાન સિપાહી તરીકે એક મુસાફિરખાનામાં કતર્યાં અને મારી પાસે પૈસાની કમી ન હોવાથી મુસાફિરખાનાના ફરોગાએ પૈસાની લાલચથી અમને જે સારા ચોરડા કાઢી આપ્યા અને અમારા અસ્થોને અસ્તબલમાં ખાંધવાનો તેમજ અમારી બીજી ખાતિર બર્દાશતનો પણ સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. અમે જે દિવસે લાહોરમાં પહોંચ્યાં તે દિવસ અને તે દિવસની રાત આરામ લેવામાં વીતાડીને અમેએ બીજા દિવસથી, જે દિવસે આપ લાહોરમાં આવ્યા હતા તે દિવસથી, ગાજીખાન કેવા ખવાસનો, કેવી ખસ્લતોવાળો અને કેવી ચાલચલગતવાળો આદમી હતો એ જાણી લેવામાટે શહરના જૂઠા જૂઠા બાગોમાં ફરીને તેના વિશે લોકોનાં મોઢાંમાંથી નિકળતા ઉદ્ગારો સાંભળ્યા અને તે ઉદ્ગારો સાંભળીને અમારો નિશ્ચય થઈ ગયો કે ગાજીખાન એક સયદેહલસ, બન્દેયે રાયતાન, કમ્બૂ, કમ્બત, હરામખોર, શરાબી, પોતાના કબ્રોલપર સાબિત ન રહેનારો, ફગાબાજ અને પાછા ઇસ્લામ હતો અને જેવા એક સઘળી રીતે નાલાયક મર્દના ઇશ્કમાં ફસાયેલી હોવાથી ગુલદામ પશેમાની કરતી રોવા લાગી અને બોર બોર જેવડાં આંસૂ વર્ષાવવા લાગી. દૌલતખાનની જ્યાં જઈએ ત્યાં તારીફ જ સંભળાતી હતી અને ગાજીખાનના નામપર દુનિયા લાનત વર્ષાવતી જ દેખાતી હતી! આવી હાલતમાં પણ જે મર્દના હાથથી મારા કુવારાપણાનો ભંગ થયો છે, તે જ મર્દ સાથે મારી શાદી થઈ જાય તો વધારે સારું છે; કારણ કે, હવે બીજા મર્દની બીજી યવાની મારી ઇચ્છા નથી. જો હું ગાજીખાનની બીજી થઈશ તો તેને સુધારીશ અને રાહ રાસ્તપર લાવીશ!" આવા મસ્તમીમ ધરાદાપર આવીને ગલંદાએ ગાજીખાનને

મળવાની કોશિશ કરી જોઈ; પણ તે વેળાયે કેટલીક રાત્રીય ધર્માલ ચાલી રહેલી હોવાથી અને આપ દિલ્લીની દિશામાં જવામાટેની તૈયારીમાં તેમ જ દૈવતબાન પોતાના કબીલાને લઈને લેડા શહરનાં ખંડીયેરામાં જવાની તૈયારીમાં હોવાથી ગાજખાન પણ કેટલાંક અગત્યનાં કામોમાં રોકાયેલો હતો, તેને બિલ્કુલ કુરસદ નહોતી અને ત્યાર પછી તે તેના વાલિદ સાથે લેડા તરફ ચાલ્યો ગયો એટલે તેની સાથે મુલાકાત કરીને ચાર વાતો કરી લેવાનો મોકો અમને મળી શક્યો નહિ. શુલંદામતું મુખ્ય કામ ગાજખાનને મળવાનું હોવાથી ગાજખાનની પાછળ અમે પણ બીજે દિવસે લેડા તરફ જવાને રવાના થઈ ગયાં. લેડામાં પણ અમેએ એક મુસાફિરખાનામાં અમારો પડાવ કર્યો અને ત્યાં પણ પૈસાની મદદથી અમને લાહોરમાંના મુસાફિરખાના જેવી જ બધી સગવડ મળી ગઈ. લેડામાં અમેએ દશ દિવસ સૂધી સવારથી સાંજ સૂધી નૂંદા નૂંદા મહલ્લા, રસ્તા, ગલી અને શેરીઓમાં ચક્કર લગાવ્યા; કારણ કે, ગાજખાન તેના પિદર સાથે પ્રાચીન લેરાનાં ખંડીયેરા નીચેના ભોંયરામાંના મકાનમાં વસતો હતો અને તેમનો એ શુષ્ક નિવાસ હોવાથી તે દિવસના સમયમાં નગરમાં આવતો ન હોતો, એ બાબત અમારા જાણવામાં આવી શકી નહોતી. અંતે અમેએ રાત્રિના સમયમાં કલાલખાનામાં અને તવાયફોનાં ઘરોમાં તેમ જ જુગારીઓના અડાઓમાં બટકીને તેને પકડી પાડવાનો ધંધો આદર્યો; કારણ કે, દોળખના કીડા દોળખમાં જ મળી શકે છે, એ અમે સારી રીતે જાણતાં હતાં. અમારી જે રાતો તો નકામી ગઈ; પણ ત્રીજી રાતે અમે એક તવાયફને રાતે બારેક વાગ્યાના શુમારે ગાતી સાંભળીને તેના ઘરમાં ચાલ્યાં ગયાં અને ત્યાં ગાજખાન છુપા વેશમાં પોતાના ચાર પાંચ બદમાશ દોસ્તો અને જે મુસાહિબો સાથે શરાબનોશી કરતો અને તવાયફના સંગીતને સાંભળતો બેઠો હતો. ગાજખાન અને તેના દોસ્તો વચ્ચે વચ્ચે તે તવાયફની એવી તો નાગી મસ્ખરીઓ કરતા હતા અને એવા બેશર્મીબદલા અલ્દ્રાજ બોલતા હતા કે શરીફા ઔરતથી ત્યાં એક પણ માત્ર પણ ખેસી શકાય તેમ નહોતું; પરંતુ અમે મર્દાનાં લિબાસમાં હોવાથી અમારા વેશને બરાબર બજવી બતાવવામાટે શર્મને છોડી ત્યાં બેઠાં અને તવાયફનું સંગીત સાંભળવા લાગ્યાં. ગાજખાન ખુફિયા વેશમાં હોવા છતાં શુલંદામે તેને તરત ઓળખી લીધો હતો; પરંતુ મર્દાનાં લિબાસમાં શુલંદામ તેનાથી એક હાથના ફાસલાપર બેઠેલી હતી છતાં તે શુલંદામને ઓળખી શક્યો નહોતો અને તેનું કારણ એ હતું કે વેશ બદલવાના હુનરમાં હું અજબ ચાલાક હોવાથી અમારો વેશ અમેએ એવો તો સંભળ્યો હતો કે અમેને કોઈ પણ માણસ ઔરતબત તરીકે ઓળખી શકે તેમ હતું જ નહિ, તો પછી ગાજખાન જેવો શરાબખોર મર્દ તો અમારી ખરી જાતને ક્યાંથી અને કેમ કરીને જ ઓળખી શકે? હું પોતે સારી ગાનારી હોવાથી તે તવાયફના હુનરની જ્યાં કરવી જોઈએ ત્યાં ‘વાહવાહ’ અને ‘મુબહાન અલ્લાહ’ આદિ અલ્દ્રાજથી તારીફ કર્યા કરતી હતી તેમ જ અમે બંને જણી વારો આવતાં રૂપિયા પણ આપ્યાં કરતી હતી એટલે તવાયફનું ધ્યાન સ્વાભાવિક જ અમારા તરફ વધારે ખેંચાવા લાગ્યું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે તવાયફ ગાવાના હુનરમાં હસ્તાદ હોવા સાથે કમિસન, હસીના અને નિગરના દર્દવાળી એટલે કે મહુબતની

ભૂખી હોવાથી તેના નાજી અંદાજને જોતાં મને તે મહાખતની નિગાહથી જોવા લાગી હોય એમ પણ કેટલીકવાર પછી મને બાસવા લાગ્યું. ત્રણ પહર જેટલી રાત્રિ વીતી ગઈ તે વેળાએ ગાજખાન શરાબના નશામાં એવો તો ચકચૂર થઈ ગયો કે તેને દીનો દુનિયાનું જરા પણ બાન ન રહ્યું અને તેના દોસ્તો તથા મુસાહિબો બામદાદના વક્તને પાસે આવેલો. જોઈને તેને હપાડીને ત્યાંથી લઈ ગયા. અમે પણ ઊઠ્યાં અને તવાયફે ખેસવામાટેનો અમને બહુ જ આગ્રહ કર્યો તો પણ ખીજે દિવસે તેની પાસે આવવાનો તેને ક્યોલ આપીને ગાજખાન, તેના દોસ્તો તથા તેના મુસાહિબોની પાછળ પાછળ તેઓ અમને જોઈ ન શકે તેવી રીતે ચોરી અને ચુપછીટીથી ચાલવા લાગ્યાં. તેઓ નદીતીરે આવી હોડામાં ખેસીને પેલે પાર પહોંચી ગયા, એટલે અમારે આ કિનારાપરજ અટકી રહેવું પડ્યું; કારણ કે, જો અમે પણ હોડામાં ખેસીએ અને તેમના જોવામાં આવીએ, તો કદાચિત્ અમને દુશ્મનના નસૂસ માનીને તેઓ અમારી જાન લેવાને પણ તૈયાર થઈ જાય એ મુશ્કિલ હોવાથી અમારે જાનપર ખેલવાનો ધરાદો ન થયો. અમેએ ગાજખાનના નદીને પેલે પાર જવાના ભેદને જાણવાનું કામ ખીજ રાતપર મુસ્તવી રાખ્યું અને પાછાં મુસાફરખાનામાં પહોંચીને અમે નિદ્રાધીન થઈ ગયાં.....”

“અને ખીજે દિવસે તે ભેદને તમે કેવી રીતે જાણી શક્યાં?” આલમખાને વચ્ચે જ પોતાની આતુરતાને દર્શાવતાં આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તે ભેદને જાણવા પહેલાં ખીજે એક બનાવ વચ્ચે બની ગયો તે પણ ઘણો જ રમૂજ અને જાણુવા જેવો બનાવ હતો.” શુલંદામે આ શબ્દોના ઉચ્ચારથી કમરપારાને અમુક વિશિષ્ટ ઘટનાનું સ્મરણ કરાવ્યું.

“ત્યારે તો તે રમૂજ બનાવની હકીકત પણ મારે સાંભળવી જ જોઈએ.” આલમખાને અધિક ઉત્કંઠા દર્શાવી.

“આ શુલંદામ તો આવી ને આવી ચીખાવણી જ રહી ગઈ! કોણ જાણે એને અક્ષર ક્યાંદે આવશે! સીધી વાત ચાલતી હતી તેમાં વચ્ચે અમસ્તો પત્થર નાખી દીધો!” કમરપારાએ તે રમૂજ બનાવના બયાનને ઉડાવી દેવાના ધરાદાથી કહેવા માંડ્યું: “જે વાતમાં કાંઈ માલ જેવું ન હોય તે વાતમાં વખત વીતાડવાની શી જુસ્સુરત છે?”

“એ વાતમાં કાંઈ માલ જ નથી કે? બિચારી બુલ્બુલજનને નીસાસા નખાવ્યા અને તેને મળવાનો વાયદો આપીને ગુપચુપ ભેડામાંથી પોખારા ગણી ગયાં, એ તમારી વાતમાં તો કાંઈ માલ જ નહિ કે?” શુલંદામે આલમખાનના મનમાં અધિક ઉત્કંઠાને ઉપજાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“બલે એ વાતમાં માલ ન હોય તો પણ એ વાતને સાંભળવાની મારી ખાહિશ છે અને તેથી, કમરપારા, તારે એ વાત મને સંભળાવવી જ પડશે.” આલમખાને કમરપારાને તે વાત કહી સંભળાવવામાટેનો આગ્રહ કર્યો.

“જો હુલ્લેરેલાલાની એવી જ ખાહિશ હોય તો આ બન્ની તાળયે ફર્માન છે.” કમરપારાએ એવી રીતે આલમખાનના આગ્રહને માન આપીને તે ઘટનાને વર્ણવતાં કહેવા માંડ્યું કે: “જેલી તવાયફ કે જેનું નામ બુલ્બુલજન હતું તે મને

પહેલી જ મુલાકાતમાં મહબ્બતની નિગાહથી લેવા લાગી હતી એ તો, મેં આપને જણાવ્યું જ છે; પરંતુ તેના દિલમાં ઇશ્કની ખૌફનાક આગ ભડકી ઊઠી હશે, એવી તે વેળાયે મને કલ્પના માત્ર પણ નહોતી. અમો મુસાફિર છીએ અને મોટા મુસાફિરખાનામાં ઉતર્યા છીએ એમ અમોએ તેને જણાવ્યું હતું અને તેથી તે ખીજે દિવસે બપોર પછી મુસાફિરખાનામાં આવીને મને એકાંતમાં બોલાવી કહેવા લાગી કે:—અજબ મેહમાન અને મારા શુલિસ્તાને અરમાન, હું જો કે તવાયફ છું અને તવાયફોની મહબ્બત બાબરમાં વેચાતી મીઠાઈ જેવી જ હોય છે, છતાં જ્યારથી મેં આપના આ ખુબસૂરત ચહેરાને જોયો છે ત્યારથી હું આપપર દિલોળનથી આશક થઈ છું અને આપની મહબ્બતને હાસિલ કરવા માટે તથા ઉમ્મીદે વસ્ત્ર પૂરી કરવા માટે જ અત્યારે આપની પાસે આવી છું. હું આપના પૈસા કે ટકાની તલબકાર નથી; પરંતુ ફક્ત આપના વસ્ત્રની જ તલબગાર છું; તો મારી તે તમન્ના પૂરી થશે ખરી કે નહિ? જો આપ મારી સાથે નિકાહ કરીને મને પોતાની બીબી કરી લેવાના ખાસ્તગાર હો, તો હું મારા માલોબર સાથે આપની બીબી થવાને અને તવાયફના આ હકીર પેશાને હમ્મેશને માટે તલાક આપી દેવાને પણ તૈયાર છું!!” યુલ્લુલનની આ માગણીને સાંભળીને હું તો બાધી જ બની ગઈ અને હવે એને શો જવાબ આપવો એની તશવીશમાં પડી ગઈ. જો હું મર્દ હોત તો તેની એ માગણીને મંજૂર રાખીને તે જ વખતે એક હસીના બીબીનો રૌહર અને સાથે માલદાર પણ બની નત; પણ અફસોસ કે હું પોતે પણ તેના જેવી જ એક ઔરત હતી અને તેથી તેની મુરાદને બર લાવવાની તાકત મારામાં નહોતી! હું કદાચિત્ મારો ભેદ તેને જણાવી દેત, પણ તે વેળાયે અમારા ભેદને જણાવી દેવાથી અમારાપર કોઈ નવી આકૃત આવી પડવાનો સંભવ હતો અને તેથી છેવટે મેં તેને વળતે દિવસે તેની પાસે જવાનો કચોલ આપી, તેની સાથે મહબ્બતની ચાર વાતો કરી, તેની સાથે નિકાહ કરીને તેને મારી બીબી બતાવવાનો લોભ બતાવીને જેમ તેમ વિદાય કરી દીધી. આ આપને જણાવ્યો તે અમારો રમૂજ અને જણવા જેવો બનાવ. હવે આપ જ કહો કે આ વાતમાં શો માલ બળ્યો છે?”

“આ વાતમાં ખીજે કંઈ માલ ન હોય, તો પણ મર્દાના લિખાસમાં તને ચાલાક તવાયફ પણ ઓળખી શકી નહોતી એટલો બધો તારો વેશ બેમાલુમ હતો, એટલો માલ તો એ વાતમાં છે જ. ખચર; ત્યારે હવે તારી મુદાની વાતને આગળ ચલાવ.” આલમખાને કહ્યું.

“મુદાની વાત એ કે ખીલ દિવસની રાત્રે રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીસ્યા પછી હું અને શુલ્દામ નદીકિનારે જઈને હોડીમાં બેસી પેલે પાર આલ્યાં ગયાં અને સામા કિનારાના ઘાટની નજદીકમાં ગાજખાનના આવવાની વાટ જોતાં બેસી રહ્યાં. લગભગ અડધી રાતના સમયથી કાંઈક પહેલાં ગાજખાન પોતાના બે મુસાફિરો સાથે હોડીમાં બેસીને આવ્યો અને ઘાટપર ઉતર્યો, આજે તેની સાથે તેના ખીલ દોસ્તો નહોતા તેમ જ તે બેહોશ પણ નહોતો એટલે એથી જણાતું હતું કે તે રાતે તેણે શરાબનોશી કરી નહોતી. અમો બન્ને તે ત્રણ બંદાશોની પાછળ કેટલાક અંતરપર ચાલવા લાગ્યાં અને રાત્રિની નિસ્તબ્ધતામાં તેમની વચ્ચે ચાલતી ગતતથને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યાં. તેમની વાતચીતથી અમારા

જણવામાં આવી ગયું કે આપ નામદારનાં પાકદામન ખીખી નાદિરાખાનમ પણ દોલતખાનના કબીલા સાથે તે ખંડીચેરાની નીચેના તહખાનામાં રહેતાં હતાં, તેમનાપર પાછ ગાજખાનની બદનિગાહ હોવાથી અને તેઓ રાત્રિના શાંત સમયમાં ઉપરનાં ખંડીચેરામાં દિલને બહલાવવામાં કોઈ કોઈ વાર આવતાં હોવાથી આજે ગાજખાને રાજપુશીથી કે પછી જબરદસ્તીથી તેમની અસ્મતને ખરાબ કરવાનો કસ્ટ કરી લીધો હતો અને તેટલામાં જ એ વેળાયે તે શરાબ પીધા વિના જ ત્યાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી ત્યાં જે બનાવ બન્યો અને તેના પરિણામે ગાજખાન ઘવાયો, ખંધાયો, તેના જે સાથીઓ મરાયા અને આપનાં બેગમ સાહેબા તથા આપના જે નોકરોએ અમારી સાથે ત્યાંથી પલાયન કર્યું એ સર્વ કથા સાદિકના મુખથી આપ નામદારના જણવામાં આવી ચૂકી છે એટલે તેને બેવડાવવાની અગત્ય નથી.” કુમરપારાએ આમ કહીને પોતાના દાસ્તાનને ખતમ કરી નાખ્યું.

“પરંતુ અહીં આવ્યા પછી તમે બન્ને મદીના લિખાસમાં જ રહ્યાં હતાં કે અલ્યારની પેઠે જતાના લિખાસમાં?” આલમખાને એક ખારીક સવાલ ગંભીરતાથી પૂછ્યો.

“તે કે અહીં આવ્યા પછી મેં અને ગુલદામે નાદિરાખાનમને અમારો ભેદ જણાવી દીધો હતો અને તેમની તળીયતમાં બગાડો થવાથી ઘરની અંદર તેમને તો અમેએ જનાના લિખાસમાં જ રાખ્યાં હતાં; છતાં અમે પોતે તો સલામતીમાં મદીના લિખાસમાં જ રહ્યાં હતાં. અમેએ કમીના ગાજખાનને ઔરતબતની કીનાખોરી તથા દિલાવરીની પહચાન કરાવવામાં આજે પહેલી જ વાર ઘેરથી અહીં આવતી વેળાયે અમારો આ જનાના લિખાસ પહેર્યો છે કે જેને અમે અહીંથી ઘેર જતાંની સાથે જ બદલી નાખવાનાં છીએ.” આ પ્રમાણેના જવાબ આપીને કુમરપારાએ નારીબતિની વીરતાને વિશેષ રૂપમાં દર્શાવવાના હુદેશથી કહ્યું કે; “આલા હુજરત, અમેએ જે વખત ગાજખાન જેવા એક નામદાર અને હુસ્સદાર મદને શિક્સ્ત આપીને જે દિલાવરી અને બહાદુરી બતાવી છે, તેને અમે પોતે તો દિલાવરી કે બહાદુરી માનતાં જ નથી; કારણ કે ખરી દિલાવરી અને બહાદુરીનો જૈહર તો મયદાને જંગમાં મૌતની સાથે લડાઈ કરીને જ બતાવી શકાય છે. ખુદા ન ખાસ્તા તે આગળ ઉપર લડાઈનો મીકો આવશે તો આ કુમરપારા અને ગુલદામને આપની બાત્તમાં રહી જનપર ખેલીને દુશ્મનેનાં સરોને ધડથી ભૂંડાં કરતાં જોઈ આપ નામદાર મુતાબિબ થઈ જશે. અને નાજુકબદન તથા નાજુકતબીયત કહેવાતી તાતારી અને અફગાન ઔરતેક કેવી દિલેર, દિલશેર, બહાદુર તથા દિલાવર હોય છે એ પોતાની નિગાહથી જોઈ શકશો !”

“મારા દિલમાં તમારી દિલેરી, બહાદુરી તથા શેરદિલીમાં જે જરા પણ શક નથી અને તમારા જેવી દિલાવર ઔરતો અચાનક મારી મદદગાર અને દોસ્તે બંનિસાર થઈ છે એમાં હું અને પોતાને બખ્તાવાર અને હકિસ્મત માનું છું.” એવી રીતે કુમરપારા તથા ગુલદામની તારીફ કરીને આલમખાને હવે ખીજ બાબત તરફ ઢળીને કુમરપારાને પૂછ્યું કે; “એ તો ઠીક; પણ ગાજ-

ખાન આ ગામમાં શા કારણથી આવ્યો હતો અને અહીંથી તે ક્યાં જવાનો હતો એ બાબત તારા કે ગુલંદામના નાણુવામાં આવી શકી છે ખરી કે ?”

“ગાજીખાનને બાબરમાં ગુલંદામે જ ભેળ્યો હતો, તેને અહીં બોલાવવાનો ઘાટ પણ એણે જ ઘડ્યો હતો અને અહીં આવ્યા પછી ‘ગાજીખાનને તેની સાથેની તકરારનો છેવટનો ફયસલો કરી નાખવામાટે મેં એકલો જ અહીં બોલાવ્યો છે એટલામાટે તું દૂર સંતાઈને બેસી રહેજે અને જુરત પડે તો મારી મદદગાર થવાને હોડી આવજે !’ આવી સૂચના મને ગુલંદામે આપી ત્યારે જ ગાજીખાનના આ ગામમાં આવ્યાની વાત મારા નાણુવામાં આવી એટલે તે શા કારણથી અહીં આવ્યો હતો અને અહીંથી તે ક્યાં જવાનો હતો એ વિશે હું પોતે વધારે કંઈ પણ નાણુતી નથી.” કુમરપારાએ એ વિષયમાં પોતાની સંપૂર્ણ અજ્ઞતા દર્શાવી.

“ત્યારે તો ગુલંદામ, તને આ બાબતની કંઈ પણ વધારે ખબર હોવી નેહએ.” આલમખાનને ગુલંદામને તે બાબત નાણુવવાનો ઇશારો કર્યો.

“હજરત સલામત, હું આજે સવારમાં મારા મર્દાના લિખાસમાં બાબરમાં ફરવામાટે અને અત્યારનો વક્ત લડાઈભિડાઈનો હોવાથી ગામમાં ને કોઈ નવી ખબર આવી હોય તો તે સાંભળીને નાણી લેવામાટે નીકળી હતી તે વેળાએ અચાનક ગાજીખાન એક દુકાનમાં ઘેઠેલો અને દુકાનદાર સાથે કંઈ ખાનગી ગુફતગુ કરતો મારા નેવામાં આવ્યો અને તેને નેતાં જ તેની સાથે એકાંતમાં મળીને મારા મુકદ્દરનો આ કે તે ફયસલો કરી નાખવામાટેનો ભેગ મારા જિગરમાં હથળી આવ્યો. આવો ઇરાદો થવાથી હું બાબરમાં ચક્કર લગાવતી રહી અને ન્યારે તે દુકાનદાર સાથેની વાતચીતથી ફરેશ થઈને દુકાનપરથી બેઠ્યો ત્યારે તેના રહેઠાણને નેઈ લેવામાટે હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. તે ગામના સીમાડાપર આવેલા એક મુસાફિરખાનામાં ગયો અને ત્યાર પછી તપાસ કરતાં મારા નાણુવામાં આવ્યું કે તે પોતાના પાંચ મુસાફિરોને સાથે લઈને પંબજમાંથી આવ્યો હતો અને આવતી કાલે દિલ્લી જવામાટે રવાના થવાનો હતો; પણ કોઈ અગત્યના કામમાટે રોકાણ થવાથી તેણે દિલ્લી જવાનું પરમ દિવસપર મુલતવી રાખ્યું હતું. આ ખબર મેળવીને હું ઘેર ચાલી ગઈ અને મેં આ પ્રમાણેનો એક રુક્કો લખી નાખ્યો: “મારા મનગમતા માશુક ગાજીખાન, આજે આપને અચાનક રસ્તામાંથી જતા નેઈને આ નાદાન દિલમાં આપના ઇશકની આગ ભડકી બેઠી છે અને તે આગને યુગ્મવવામાટેનો વિસાલે ચાર વિના બીજો ઇલાજ છે જ નહિ. હું એક મુસાફિર છું અને બે ચાર દિવસમાં દિલ્લી જવાની છું; મારી સાથે મારા બીજા બેશો અકારિખ-સગાંબંધાલાં-હોવાથી મારાથી આપને જેમ મારા બિતારામાં બોલાવી શકાય તેમ નથી તેમ જ આપ મુસાફિરખાનામાં બિતરેલા હોવાથી આ પર્દાનશીન નાજનીનથી આપની પાસે મુસાફિરખાનામાં પણ આવી શકાય તેમ નથી અને રોટલામાટે રાત્રિનો એક મહર વીતી ગયા પછી આપ ને ગામખડારના તળાવના ઉબજ કિનારાપર બેઠીની પાસે આવવાની મેહરબાની કરશો, તો ત્યાં આપણી મુલાકાત થશે અને આપણી દિલી તમન્ના પૂરી થઈ જશે. આવો તો આપ એકલા જ આવજે;

ખીળ દોધને સાથે લાવેશો નહિ. જે આપ આવવાના હો તો રૂકો લાવનાર છોકરાને 'મંત્રુર છે' એટલા લફ્ફ કહેજો એટલે હું જે સમજવાનું છે તે સમજી નહીશ અને વક્તવ્ય તળાવના કિનારાપર આપનો ઇન્તજાર કરતી ઊભી રહીશ. શકિમ આપની પરસ્તાદે હુસ્ન કરતરીનું કનીજ શરીફા!" અમે જે ગરીબ મુસલમાનના ઘરમાં હતર્યા છીએ તે મુસલમાનના પંદરેક વર્ષની ઉમ્મરના એક બાહોશ છોકરાને એ રૂકો આપીને મેં ગાલખાન પાસે મોકલ્યો. હવસનો ગુલામ ગાલખાન આ રૂકો મળતાં જ આવવાની હા પાડશે એવી મારી ખાત્રી હતી અને તે છોકરો પાછો મારી પાસે આવ્યો ને તેના મોઢાથી ગાલખાનના 'મંત્રુર છે' એ લફ્ફને મેં સાંભળ્યા એટલે મારી તે ખાત્રી ખરી જ હતી એમ સાબિત થઈ ગયું. એ પછી અમારાં જનાનાં વસ્ત્રોને સાથે લઈને હું અને કમરપારા સાંઝ થવા પહેલાં જ મોડાં આવવાનું કહીને અને સાદિક તથા ચાસીનને નાદિરાખાનમને સંભાળવાની બલામણુ આપીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયાં અને કેટલીક ખાનગી મસ્લહત કરી રાત્રિનો અંધકાર છવાયા પછી અમારા મર્દાના સિખાસોને ઊતારી જનાના સિખાસોને બદનપર ધારીને આ મુકરર કરેલી જગ્યામાં આવી પહોંચ્યાં. બરાબર વક્તવ્ય ગાલખાન પણ આવી લાગ્યો અને તેણે ઔરતજતની તૌલીન કરવાથી તેની સાથેની મારી તકરારનો જે અન્તમ થયો તે આપના જેવા તથા નજીવામાં આવી ચૂકેલો છે એટલે તેના દુખારા બયાનની જરૂરત છે જ નહિ. સારાંશ કે, ગાલખાને આ ગામમાં શા કારણથી મુકામ કર્યો હતો અને દિલ્લી જવામાં તેનો શો મતલબ સમાયલો હતો, એ બાબતમાં તો હું ચોતે પણ કમરપારા જેવી અને કમરપારા જેટલી જ અજાણી છું." ગુલંદામે તે ચોતે જે કાંઈ જાણતી હતી અને જેટલી ઘટના સાથે તેનો ચોતાનો સંબંધ હતો તેટલી ઘટનાની કથા આલમખાનને સવિસ્તર સંભળાવી દીધી.

"ગાલખાન એક તો પયદા થયો છે ત્યારથી જ બદલ્યલન અને બદમાશ છે; ખીજું તેણે મારી ગયરહાજરીમાં મારી બેગમના બાગેઅસ્મતને વીરાન કરવાની કોશિશ કરી હતી અને નાદિરાએ ત્યાંથી તમારી સાથે રવાના થતી વેળાએ તેની એ બદકારીની વાત તેના પિદરને જણાવવામાટે એક રૂકો લખીને તહખાનામાંના ચોતાના કંમરામાં મૂક્યો હતો અને ત્રીજું ઇબ્રાહીમ લોહી સાથે તે તેના પિદરની મરજથી ખિલાફ ખુદિયા તૌરથી કાંઈક દોસ્તીનો હક રાખતો હતો એમ પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે એટલે એ સઘળાં કારણોના પરસ્પર સંબંધનો વિચાર કરતાં તે ચોતાના પિદરની મંત્રુરી વગર, છૂપી રીતે અને મારી વિરુદ્ધ કોઈ ખોફનાક ખટપટ જગાવવાના ધરાદાથી જ ખંજબને છોડી દિલ્લી જવામાટે નીકળેલો હોવો જોઈએ, એવી મારી માન્યતા છે." આલમખાને ચોતાના અનુમાનને દર્શાવ્યું અને ત્યારપછી કહ્યું કે: "ફિકર નહિ; મારનારના હાથ બે હાથ છે અને બચાવનાર પરવરદિગારના હાથ હંબર છે; અત્યારે ગાલખાન આપણા કબ્જમાં છે અને તેના મુસાદિખો અહીં બનેલા અત્યારના બનાવથી બેખબર છે એટલે ગામમાં પહોંચતાંની સાથે જ હું તેમને પણ મુકેયદ કરાવીશ અને કઢાવી શકશે તો તેમનાં મોઢાંથી બધી હકીકત કઢાવીશ. કઢાવિતુ દિલ્લાવરખાન પણ આ બાબતપર કાંઈક રોચની નાખી શકશે; કારણ કે,

હવે મારા મનમાં એવો શક પણ આવ્યા કરે છે કે દિલાવરખાન પણ આણીને વખતે દિલ્લીમાં આવી પહોંચ્યા હતા તેમાં પણ કોઈ એક ભેદ રહેલો હોવો જોઈએ. ગાઝખાન તથા દિલાવરખાનનો તેઓ બિરીદર હોવા છતાં એક બીજા સાથે બિલ્કુલ બનાવ નથી અને એ કારણને બીજાં કારણો સાથે મેળવતાં અસા-રના ઇત્તેફાકોમાં મારો એ શક વધારે અને વધારે મંજૂર થતો જાય છે.”

આલમખાન, કમરપારા અને શુલ્હામનો પરસ્પર આટલો વાર્તાલાપ જે વેળાયે આવી રહ્યો તે વેળાયે તેઓ ગામના પાદરમાં આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી કમરપારાએ આલમખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “હજરત સલામત, આપ અને સ્નાદિક ધીમે ધીમે આગળ ચાલો; અમે અમારા લિખાસોને બદલીને થોડીવારમાં જ આવીએ છીએ; કારણ કે, આ ગામનાં લોકો મને તથા શુલ્હામને નોંખવાનો તરીકે જ આગળજતા હોવાથી આ જનાના લિખાસમાં ગામમાં પેસીને અમારા ભેદને અત્યારે જ ખુલ્લો કરી નાખવો એ જેમ અમારા માટે સારું નથી તેમ જ આપના માટે પણ સારું નથી.”

“ત્યારે તમારા મદાના લિખાસમાં મારે તમોને ક્યાં નામોથી આગળખવી?” આલમખાને ગોઠાળો ન થાય એટલા માટે મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો.

“મદાના લિખાસમાં કમરપારાનું નામ ચાંદખાન છે અને શુલ્હામનું ઇસ્મે મુબારિક નજરુદ્દીન છે, ગરીબ પરવર!” સ્નાદિકે આલમખાનના સવાલનો જવાબ આપી દીધો.

“કાબુલમાં તો, કમરપારા, મદાના લિખાસમાં તે તારું નામ કમરુદ્દીન રાખ્યું હતું, કેમ ખરું કે નહિ?” આલમખાને કહ્યું.

“હા, ત્યાં મેં તારું નામ કમરુદ્દીન રાખ્યું હતું, પણ અહીં ચાંદખાન રાખ્યું છે; કમર અને ચાંદ એ બે એક જ અર્થને દર્શાવનારા શબ્દો છે.” કમરપારાએ ખુલાસો કર્યો.

આલમખાન અને સ્નાદિક ધીમે ધીમે ચાલતા થયા અને કમરપારા તથા શુલ્હામ એક ઝાડની નીચે બેસી રહીને આસપાસ કોઈ પણ માણસ ન હોવાની ખાત્રી કરી લીધા પછી તે ઝાડના યડની પોલાણમાં જતી વખતે હુપાવી રાખેલા મદાના પોશાકોને કાઢીને જનાનાં વસ્ત્રોને ઉતારી તે મદાના લિખાસોને ધારણ કરવા લાગ્યા. તેઓ લિખાસને બદલવાના કામથી ફારેગ થઈ જનાનાં વસ્ત્રોને એક સ્થાલમાં પોટલીના આકારમાં બાંધીને ગામના ઝાંપાબણી જવાને ચાલતી થવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં પાંચ હથિયારબંધ સિપાહો તેમના રસ્તાને રોકીને તેમની સામા બેસેલા તેમના જોવામાં આવ્યા અને તેમને જોતાં જ તેઓ બચલીત તથા આશ્ચર્યચકિત થઈને ત્યાંની ત્યાં જ પાપાણુપ્રતિમા સમાન સ્થિર બાવથી બેસી રહી ગઈ. એ સિપાહો કેના હતા અને ક્યાંથી આવ્યા હતા એની કમરપારા તથા શુલ્હામથી કશી પણ કલ્પના તત્કાળ કરી શકાઈ નહિ.

છેવટે શુલ્હામે છાતીને મંજૂર કરીને હિમ્મતથી તે સિપાહોને પૂછ્યું કે: “તમે કોણ છો અને અમારા રસ્તાને રોકીને શામાટે બેસા છો?”

“અમે કોણ છીએ અને કોણ નહિ એ ભેદ પછીથી તમારા બંધુવામાં જાણવો અને અમે તમારા રસ્તાને રોકીને એટલામાટે બેસા છીએ કે” અમારે

તમે બન્ને, બદમાશ ઔરતોને પકડીને અમારા આકા પાસે દિલ્લી લઈ જવાની છે.” તે સિપાહોમાંના અફસર જેવા દેખાતા પાંત્રીસેક વર્ષના વયના એક સિપાહે ચમકાવનારો જવાબ આપ્યો.

તે સિપાહના આ જવાબથી શુલ્કદામ તથા કમરપારાના ભેદને તે સિપાહો સારી રીતે જાણતા હોવા લેકે એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું અને પોતાના ભેદને આવી રીતે પ્રકાશિત થયેલો લેકેને કમરપારાએ પોતાની તત્વારને ધ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢીને ગર્જનાના સ્વરૂપમાં કહ્યું કે: “અમે ઔરતો હોવા છતાં અમને મામૂલી ઔરતો માનશે નહિ અને બહુ વિચાર કરીને અમારાપર હાથ નાખજે; નહિ તો લેવાના દેવા થઈ પડશે અને તમારામાંથી જે ત્રણ બદમાશો તો અમારી તત્વારોથી પલકારામાં જ જલ્દત્રમવાસિલ થઈ જશે.”

“બહાદુરો, આ પરીપયક્ષર જુલો એવી તો બદમાશ છે કે સીધી રીતે તાબે થાય તેમ નથી અને એટલામાટે જબરદસ્તી કર્યા વિના આપણો ફટકો જ નથી. વધે આગળ અને એમને બાંધીને ફરી લ્યો મુક્યદ ને લાતો મારતા લઈ ચાલો જ્યાં આપણા ઘોડા તૈયાર છે ત્યાં.” તે અફસરે કમરપારાના શબ્દોના ઉત્તરમાં કંઈ પણ ન બોલતાં તરફળ પોતાના સાથીઓ અથવા તો સિપાહીઓને આ પ્રમાણે દુકમ કર્મોવી દીધો.

“જેવો ધર્મીદ !” કહીને તે સિપાહીઓ શુલ્કદામ તથા કમરપારાને પકડવામાટે આગળ વધ્યા અને તે બન્ને નાજનીનોએ પોતાની તત્વારોથી તેમને રોકવાનો અને છવ જતાં સૂધી લટવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

પરંતુ હજી તો તે સિપાહીઓ ચાર રંગનાં જ આગળ વધ્યા હતા એવામાં એક મહાયમત્કારિક દૃશ્ય શુલ્કદામ, કમરપારા તથા તે સિપાહીઓના લેવામાં આવ્યું અને તેના યોગે તેઓ સર્વ જ્યાં હતાં ત્યાં જ આશ્ચર્ય તથા બચથી સ્તંભિત થઈને ઊભાં રહી ગયાં. તે ચમત્કારિક દૃશ્ય એ હવું કે અચાનક ત્યાં લગભગ દશ વાર જેટલી ભૂમિમાં સૂર્યના પ્રકાશ સમાન તીવ્ર પ્રકાશનો વિસ્તાર થઈ ગયો હતો અને તે પ્રકાશના મધ્યમાં જેણે ગળાથી પગ સૂધી લંબાયેલો મુક્યદ કપડાનો ‘આબા’ ધારણ કરેલો હતો અને મસ્તકપર પણ મુક્યદ દુપટ્ટો બાંધેલો હતો; જેની શુભ્ર દાઢી નાભિ પર્યન્ત લંબાયેલી હતી અને જેના મુખ-મંડળમાં એક પ્રકારની ચમત્કારિક જ્યોતિ પ્રસરેલી હતી; એવા પ્રકારની એક ફરિશ્તા જેવી પુરુષમૂર્તિ તે સર્વના લેવામાં આવી અને ચોડીવારમાં જ તે પુરુષે તે સિપાહીઓને સંબોધીને અત્યંત ગંભીર વાણી તથા ગંભીર બાવથી કહ્યું કે:-

“જેસાની લાલચથી ફિરંગીઓના શુલ્કામ બનેલા ગુમરાહુ ઇન્સાનો ! તમારી તત્વારોને ક્યાન કરો અને તમારા રાયતાનન્દા આકા પાસે ચાલ્યા જાઓ. જો આ પાકદામન શુલ્કદામ અને એની મંગિની કમરપારાને પકડવામાટે અને એમનાપર જુલ્મ ગુન્નરવામાટે એક રંગ હવું પણ આગળ વધશે, તો ખુદાના કહરથી અને આ ખુન્નર્ગની બદદુઆથી આ પળે જ તમારાં જીવન અને કાલિબ જુલ્હાં થશે અને જ્યાં તમે હવતા હોમા છો ત્યાં તમારી લાશો પડેલી દેખાશે. મારાં સુખન ખરાં છે કે ખોટાં એ એટલાથી જ તમારા જાણવામાં આવી જશે કે આ ઔરતોપર તમે તત્વારો ઉપાડવાને ગમે તેટલા મથશે તો પણ તમારા

હાયો થમી જશે અને તમારા પગો આગળ વધી શકશે નહિ. છતાં પણ અહીંથી ચાલ્યા નહિ જાયો તો તમારા દિવસો ગણાઈ ચૂક્યા છે એમ જ તમારે સમજ લેવાનું છે !”

તે અમલકારિક પુરુષના વચન પ્રમાણે જ તે સિપાહીઓના હાથ ક્યારનાય થમી ગયા હતા અને તેથી તેઓ પોતાના માણની રક્ષામાટે તે વૃદ્ધ પુરુષની ક્ષમા માગીને તકાળ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ એટલા બધા ભયભીત થઈ ગયા હતા કે તેમણે ત્યાંથી ચાલતા થવા પછી એ દિશામાં દૃષ્ટિ માત્ર પણ ન નાખી.

શુલંદામ તથા કમરપારા અચલ બાવથી ત્યાં જ બેસી હતી અને તેનું કારણ એ હતું કે તેમનાં મનોમાં ભય કરતાં આશ્ચર્યનો જ અધિક સંચાર થયો હતો. જે વૃદ્ધ પુરુષે અચાનક ઉપસ્થિત થઈને તેમનો શત્રુઓના હસ્તમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો તે વૃદ્ધ પુરુષ અન્ય કોઈ નહિ, પણ શુલંદામનો વૃદ્ધ પિતા જમાલુદ્દીન પોતે જ હતો, એવો શુલંદામ તથા કમરપારાનો તે વૃદ્ધના અવલોકનથી બહુધા નિશ્ચય જ થઈ ગયો હતો. અંતે પોતાના એ નિશ્ચયને અનુસરીને શુલંદામે તે વૃદ્ધ પુરુષને માનપૂર્વક પૂછ્યું કે: “આપ મારા કિબ્લગાહ છે કે પછી આપને જાળખવામાં મારી ભૂલ થાય છે? મને તો આપની શક્તિ શંકાહત મારા બુલ્ગ પિદર જેવી જ દેખાય છે.”

“મારી કુર્તુલઅચન શુલંદામ! હું તે જ તારો બુલ્ગ પિદર જમાલુદ્દીન છું.” તે વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું: “મને જાળખવામાં તારી જરા પણ ભૂલ થઈ નથી. એક નેક અખ્તર-દુખ્તર પોતાના કિબ્લગાહને ભૂલી જાય તો તો દુનિયાની ક્યા-મતનો દિવસ આજે જ આવી જાય !”

“મારા મેહરબાન પિદર, હું આપના કદમોમાં સર ગુલાવીને મારા શુનાહો ના મારી નાફર્માનીની મોઆફી માગું છું અને તે સાથે એટલું નજાવા માગું છું કે આપ અહીં ક્યારે અને શા કારણથી આવ્યા છો અને મારા અહીં હોવાના સમાચાર આપને ક્યાંથી મળ્યા અને કાણે આપ્યા?” શુલંદામે ક્ષમા માગીને પૂછ્યું.

તે વૃદ્ધ પુરુષે એટલે કે જમાલુદ્દીને પ્રથમ ‘નિન્દા બાશ, બરખુરદાર! નિન્દા બાશ!’ એ પ્રમાણેના આશીર્વાદ આપ્યા અને ત્યાર પછી ગંભીરતાથી કહેવા માંડ્યું કે: “નતેશરીફ શુલંદામ, મારી અજબ દુખ્તર! હું તારા શુનાહતી અને તારી નાફર્માનીની ક્યારનીયે મોઆફી આપી ચૂક્યા છું એટલે હવે એમાદિની તારે ફિક રાખવાની નથી. હું ક્યારે અને શા કારણથી અહીં આવ્યા છું; એના જવાબમાં એટલું જણાવવું ખસ થશે કે હું અત્યારે તને તારા દુશ્મનના પંજમાંથી છોડવવાના કારણથી જ અહીં આવ્યા છું; એથી વધારે હકીકત જણાવવાનો અત્યારે વકત નથી. શુલંદામ, મંજિલગાહમાંથી તારા જવા પછી મને બારેહજ્જાલાની મેહરબાનીથી એક એવી અજબ તાકત મળી ગઈ છે કે હું મારી મજામાં આવે ત્યારે ગમે તે જગ્યામાં જઈ શકું છું અને હજારો ગાહના ફાસલાને એક પલકારામાં જ કાપી નાખું છું. મને આવી તાકત મળેલી હોવાથી તારાપર જગાડે ઘણા કોઈ આકત આવશે ત્યારે તે આકતમાંથી તને બચાવવા-

માટે હું ગમે ત્યાં હાજિર થઈશ; પણ તે એવી શર્તે કે તારા હાથથી કોઈ પણ નાપાક અને હરામ કામ ન થવું જોઈએ. ખચર; હવે તે વારેદાતની હું તને ખબર આપું છું કે જે વારેદાત તમારા આ સ્થાનમાં આવ્યા પહેલાં બની ગઈ છે. ગુલદામ તથા કમરપારા, ધવાયલા ગાજીખાનને જપાડીને આલમખાનના સિપાહીઓ આ જગ્યાએથી પસાર થતા હતા તે વેળાયે ગાજીખાનના અત્યારે અહીંથી જીવ લઈને નાસી ગયેલા સિપાહીઓ અથવા તે બદમાશ સાથીઓ પોતાના આકાની વાટ જોતા આ સ્થાનમાં જ બેઠા હતા; કારણ કે, ગાજીખાન જે વેળાયે એકલો તળાવના કિનારાપર આવ્યો હતો તે વેળાયે પોતાના એ સિપાહીઓને 'જો અડધી રાત સૂધી હું ન આવું તો મને શોધવાને અસુક સ્થાનમાં આવજો' એવી સૂચના આપીને અહીં બેસાડી ગયો હતો. ધવાયેલા ગાજીખાન હોરામાં હોવાથી આ સ્થાનમાં આવતાં જ તેણે પોતાના સાથીઓને ધૂમ પાડીને બોલાવ્યા, તેના એ સાથીઓ આલમખાનના બેખબર સિપાહીઓપર દૂરી પથ્રા અને તેથી તેઓ ગભરાઈ જતાં ગાજીખાનને જમીનપર નાખી દઈને પલાયન કરી ગયા. ગાજીખાને પોતાના એ સાથીઓને તમારી બધી હકીકત કહી સંભળાવી અને તે પોતે પોતાના એક માણસને સાથે લઈને ઘોડાપર બેસી દિલ્લી જવાને રવાના થયો; પરંતુ તમને પકડીને દિલ્લીમાં લઈ આવવાનો હુકમ તે એમને આપતો ગયો હતો અને તેથી એઓ તમારી વાટ જોતા અહીં બેસી રહ્યા હતા. આલમખાન અને સાદિક તમારી સાથે હતા એટલે એ બદમાશો છુપાઈ ગયા હતા. તમે બન્ને લિખાસ બદલવાને અહીં એકલો રોકાઈ ગઈ તેથી એમને તમારાપર જોર આજમાવવાનો સારો મોકો મળી ગયો; પણ મારા આવવાથી એ બધા તમારા સરપરથી ટળી ગઈ છે અને તે-માટે તમારે મારો નહિ, પણ પાક પરવરદિગારનો જ ઉપકાર માનવાનો છે. હવે તમે બન્ને હતાવળથી આલમખાન પાસે જાઓ અને ગાજીખાનના પલાયનના આ સમાચાર સંભળાવીને તેને પકડી લાવવામાટે સિપાહીઓની એક ટુકડીને દિલ્લી તરફ રવાના કરો; કારણ કે, જો ગાજીખાન દિલ્લી પહોંચી જશે તો તે ઇશ્માહીમ લોહી સાથે મળેલો હોવાથી કોઈ નવો કિત્તો જગાવશે અને આલમખાનમાટે કોઈ નવી આકૃત બરપા કરી દેશે."

તે વક્ષ પુરુષ જમાલુદ્દીન તેના મુખમાંથી ઉપર્યુક્ત ભાષણમાંનો અંતિમ શબ્દ નીકળતાં જ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો અને ગુલદામની તેની સાથે વિશેષ વાર્તાલાપ કરવાની આશા મનમાં જ રહી ગઈ. જમાલુદ્દીનના અદૃશ્ય થઈ જવા પછી ગુલદામને કમરપારાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: "બહન કમરપારા, મારા પિદર આમ અચાનક અહીં આવ્યા હોય, આપણને તેની ખબર પણ ન પડે અને તેમને અહીંની દરેક દરેક વારેદાતની આટલી ખારીક ખબર હોય, એ બનાવ મને તો તિલસ્માત જેટલો જ જણાય છે; છતાં મારા પિદરને આપણે આપણી આંખોથી જોયેલા છે અને તેમના આવવાથી જ આપણા માથાપરની આજની આકૃત ટળી ગઈ છે એટલે આ ઘટનાને સાચી પણ માનવી જ પડે છે. હું તો હજી પણ આ ઘટનાના રહસ્યને સમજી શકતી નથી."

પડી ગઈ છું અને આ ઘટનાના રહસ્યની હું તારા કંઈ વધારે જાણક તથા તબક્કાબાકાર હોવા છતાં મારાથી પણ કશીયે કલ્પના કરી શકતી નથી. વળી તારા પિદેરે જ્યારે એમ કહ્યું કે: ‘ગુલદામ, મંજિલગાહમાંથી તારા જવા પછી મને બારે હકતાલાની મેહરખાનીથી એક એવી અજબ તાકત મળી ગઈ છે કે હું મારી મરજીમાં આવે ત્યારે ગમે તે જગ્યામાં જઈ શકું છું અને હજારો ગાહના ફાસલાને એક પલકારામાં જ કાપી નાખું છું. મને આવી તાકત મળેલી હોવાથી તારાપર જ્યારે પણ કોઈ આકૃત આવશે ત્યારે તે આકૃતમાંથી તને બચાવવામાટે હું ગમે ત્યાં હાજિર થઈશ; પણ તે એવી રીતે કે તારા હાથથી કોઈ પણ નાપાક અને હરામ કામ ન થવું જોઈએ!’ ત્યારે તો હું અન્યથાના સમન્દરમાં ગઈ થઈ જવા લાગી હતી. શું ખાકી પુતલાના નામથી ઓળખાતા અને આ દુનિયાના ગાફિલ મુસાફિર ગણાતા ઇન્સાનને આવી તાકત પણ હાસિલ થઈ શકતી હશે?’ કમરપારાએ પોતાનો સંસાર દર્શાવ્યો.

ગુલદામે કહ્યું કે: ‘બહેન, આંજની આ અજબો ગરીબ વારેદાતને જોઈને મારી તો એવી જ દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે ખુદાની કૃદરતને ખુદા વિના ખીનું કોઈ પણ જાણી શકવું નથી અને ખુદાની ખુદાઈમાં એવી કોઈ પણ ચીજ અથવા વારેદાત નથી કે જેને આપણે કમજ ઇન્સાનો બિલકુલ નાશુદની-અસંભવનીય-ના નામથી ઓળખી શકીએ. ‘ખુદાકી ખાતે ખુદા હી જનને!’ એ ઉલ્માનો કબોલ મને તો, બહેન, આજે અક્ષરેઅક્ષર ખરો જણાય છે.’

‘ત્યારે આપણે હવે ચાલીશું?’ કમરપારાએ કહ્યું.

‘હા; ચાલો; કારણ કે, હવે બેસબેસ વક્ત જ્યાં થાય છે અને આપણે હજી આલમખાનને ગાજખાનના પલાયનના સમાચાર આપીને તેને પકડાવી મંગાવવાનો બંદોબસ્ત કરાવવાનો છે.’ ગુલદામે ચાલ્યા જવાની વિશેષ અગત્ય દર્શાવી.

ગુલદામ તથા કમરપારા જે વેળાયે તેમના પોતાના જિતારામાં આવી લાગી તે વેળાયે જે સિપાહીઓના હાથમાંથી ગાજખાન છટકી ગયો હતો તે સિપાહીઓ આલમખાનને તેના છટકવાની વાત સંભળાવતા જ્યાં હતા એટલે ગુલદામ તથા કમરપારાએ ‘ગાજખાન દિલ્લી જવાને રવાના થયો છે તેમજ તેના બદમાશ મુસાફિરો પણ હમણાં જ તેની પાછળ રવાના થયા છે એટલે જો આપણા સિપાહીઓ આ પળે જ મારતે ઘોડે ગાહીથી રવાના થશે તો જરૂર તેમને પકડી પાડશે’ એ પ્રમાણેની સૂચના આલમખાનને આપી દીધી. આલમખાનના ફોજ જવાનો આવી લાગ્યા હતા એટલે એક સો સિપાહીઓની ઘોડેસવાર દુક-ગને તેણે ગાજખાનને પકડીને લાહોર લઈ આવવાના હુકમ સાથે દિલ્લીની દિશામાં રવાના કરી દીધી. જમાલુદ્દીનના ચમકારક દર્શનનો વૃત્તાંત સાંભળીને આલમખાન પણ ચકિત થઈ ગયો અને એ ઘટનાના રહસ્યને જાણી ન શક્યો. બામદાદમાં સફરની તૈયારીઓ થઈ જતાં આલમખાન પોતાની એક હજાર ઘોડેસવાર સિપાહોની ફોજ સાથે નાદિરા, ગુલદામ, કમરપારા, સાદિક તથા આસીન આદિ આત્મીય જનોને લઈને લાહોર જવાને રવાના થઈ ગયો. પરંતુ ખંભાણમાં તેની ગયરહાજરીમાં મામલો કેવો બદલાઈ ગયો હતો એની તેને

પ્રકરણ ૧૪ મું

સિંહાવલોકન

આલમખાન સાત-દિવસની સુલ્તાની લોગવીને દુર્ભાગ્યના પ્રાણલયથી પાછો ખાખરની આપેલી સેનાના એક વિભાગ સાથે પાછો એક સાધારણ સૂબેદારના અધિકારથી જ પંજબમાં જવાને નીકળી ચૂકેલો હોવાથી આલમખાન લાહોરમાંથી ફોજ સાથે ફિઝી જવાને હપડી ગયો હતો અને પછીથી ગાજીખાતના અત્યાચારથી બચવામાટે નાદિરાખાનમ તથા સાદિક અને ચાસીન પુરુષ-વેષધારિણી ગુલંદામ તથા કુમરપારા સાથે ભેડાના પ્રાચીન અવશેષોમાંના શુષ્ક નિવાસસ્થાનમાંથી પ્રયાણ કરી ગયાં હતાં; ત્યાર પછી પંજબમાં બનેલી કેટલીક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી મહત્વની ઘટનાઓ તથા તે ઘટનાઓના યોગે પંજબમાં આલમખાનમાટે ફેરવાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિનું આપણે સિંહાવલોકન કરીશું, તો તે અનુચિત તો નહિ જ થાય; કારણ કે, આપણી કથાના અનુસંધાનમાટે એ સિંહાવલોકન આવશ્યકીય છે.

આલમખાનના કાકા અને પંજબના સૂબેદાર વૃદ્ધ દૌલતખાન તથા તેના સદ્ગુણોનો પરિચય કરાવતાં એ તો પૂર્વે જણાવેલું જ છે કે તેનામાં ને એક અતિ-શય રાજ્યતૃષ્ણા અથવા તો રાજ્યલોભ નામક દુર્ગુણને ખાદ કરીએ તો, અન્ય સર્વ સદ્ગુણો રહેલા હતા; પરંતુ એ રાજ્યતૃષ્ણા અથવા રાજ્યલોભ નામક એક જ દુર્ગુણ એવો અને એટલો તો પ્રબળ હતો કે તેનામાં સમય આવતાં દૌલતખાનના અન્ય સર્વ સદ્ગુણોને નામશેષ કરી નાખવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય રહેલું હતું. આલમખાનને તેણે આશ્રય આપ્યો હતો, પોતા તરફની બલામણ સાથે સુલ્તાન ખાખર પાસે મોકલ્યો હતો અને ત્યાર પછી ખાખરની મદદ લઈને આલમખાન લાહોરમાં આવતાં સૂબેદારી તેને સોંપીને પોતે ભેડાના અવશેષોમાંના ભૂગર્ભમાં નિવાસ કરી રહ્યો હતો ઇત્યાદિ તેની સર્વ કૃતિઓમાં તેની કૃતિલ રાજનીતિના અંશો એક કે બીજા સ્વરૂપમાં રહેલા જ હતા અને તેની એ કૃતિલરાજનીતિનો હવે કેટલાંક કારણોથી સ્ફોટ પણ થવા માંડ્યો હતો. ગાજીખાન સદ્ગુણોના વિષયમાં તેના પિતાથી સર્વથા વિપરીત સ્વભાવનો હતો છતાં રાજનૈતિકતા અને રાજ્યતૃષ્ણાના વિષયમાં તો પુત્ર અને પિતાની સમાન-વ્યસનશીલ જેવી જ સ્થિતિ હતી અને તેથી બંન્માં રાજનૈતિક પર્યંત તથા રાજ્ય-લોભનો વિષય આવીને ભેગો રહેતો હતો ત્યાં તો દૌલતખાન અને ગાજીખાનની અન્ય વિષયોમાં ભિન્નતા હોવા છતાં પણ એ વિષયમાં એકતા થઈ જતી હતી અને એ વેળાએ તેઓ પરસ્પર વિરોધને સર્વથા ભૂલી જતા હતા.

“ઇબ્રાહીમ લોદી તેના પોતાના સરદારો, રાજકર્મચારીઓ તેમ જ પ્રજા-જનોના સમુદાયમાં સર્વથા અપ્રિય હોવાથી તેના શાસનકાળમાં અમો એક સર્વથા સ્વતંત્ર રાજ્ય, સમાન પંજબ પ્રાંતના રાજ્યશક્ટને યથેચ્છ ચલાવી શકીએ છીએ; તે અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તા હિન્દોસ્તાનમાં આલમખાન જેવા સદાચારી અને લોકપ્રિય સુલ્તાનની સુલ્તાની થવા પછી અથવા તો ખાખર જેવા એક અત્યંત બુદ્ધિમાન, અનુભવી અને ન્યાયપરાયણ ખાદશાહની હુકમત થવા પછી આવા જ

સ્વરૂપમાં ટકી શકશે કે નહિ, એ એક સંકારૂપદ વિષય છે અને જો અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તા પંજાબમાં ન ટકી શકે તો પણ આલમખાનને આશ્રય આપીને અમોએ અમારા પગમાં અમારા પોતાના હાથે જ કુહાડો માર્યો છે, એમ જ કહી શકાય.” આવા વિચારો જ્યારથી દૌલતખાનને આલમખાનને આશ્રય આપીને કાબુલ મોકલવાની વાર્તા ગાજખાનના જાણવામાં આવી હતી ત્યારથી જ તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા; છતાં તેણે કેટલાક સમય પર્યંત પોતાના એ વિચારો પોતાના પિતા દૌલતખાનને દર્શાવ્યા નહોતા અને એ મહત્વના રાજ- નૈતિક વિષયનો બિહાપોહ કર્યો નહોતો તેનું કારણ એ હતું કે જ્યારથી આલમ- ખાનની બેગમ નાદિરાખાનમને તેણે જોઈ હતી ત્યારથી તેના સૌન્દર્યના ઉપ- લોભમટે તે અત્યંત આતુર તથા અધીર બની ગયો હતો અને તેના મનમાં એવી આશાનો ઉદય થયો હતો કે, “જો નાદિરાખાનમ મારી માથાકા થઈ જશે અને મારામાં તેની મહુબ્બત બંધાઈ જશે; તો આલમખાન હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થશે, તો પણ નાદિરાની બલામણ્થી તે અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તામાં હાથ નાખશે નહિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જો નાદિરા મારી મહુબ્બતમાં બહુ જ સારી રીતે લપટાઈ જશે, તો નાદિરા સાથે છુપી ગોઠવણ કરી આલમ- ખાનનું કાટકું ફાટી નાખીને હું પોતે જ એક દિવસ હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થઈ જઈશ અને નાદિરા મારી બહુ જ ખારી સુલ્તાનના અથવા બેગમના નામથી ઓળખાશે, જો આમ થાય તો તો પણ મારા સદ્બાગ્યની પરિસ્તીમા થયેલી જ કહી શકાય!” પરંતુ લાહોરમાં નાદિરા સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો અવસર પણ તેને ન મળી શક્યો અને લેડાના અવશેષોમાં નાદિરાને અવિચાર તથા સાહસથી ભ્રષ્ટ કરવાના પ્રયત્નમાં તેનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેના બે સાથીઓ હણાયા, તે પોતે ધવાયો અને નાદિરા તેના પોતાના ખિદમતગારો સહિત ત્યાંથી કોઇના પણ જાણવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે આબાદ છટકી ગઈ એટલે હવે “જો આલમખાન હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થાય; તો મારા ખિદરમટે નહિ, પરંતુ મારા પોતામટે તો બહુ જ ભયાનક પરિસ્થિતિ બણી થઈ જાય, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી અને એટલામટે મારા ખિદરને ગમે તેમ કરીને પણ આલમખાનનો દુશ્મન બનાવી દેવો જોઈએ; કારણ કે, એમ કર્યા વિના મારા જીવનની નિર્ભયતા અશક્ય છે અને મારા ખિદરના મરણ પણ પંજાબની સૂબેદારી મારા હાથમાં આવે એ આશા આકાશકુસુમ સમાન છે. જ્યાં જીવ- નની આશા જ ન હોય, ત્યાં સૂબેદારીની આશા તો ક્યાંથી જ રાખી શકાય!” આવા પ્રકારની વિચારપરંપરાનો તેના પાપિષ્ઠ મનમાં અવિર્ભાવ થવા લાગ્યો. અહીં વચ્ચે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે લેડાના સૂમિગર્ભમાંના પોતાના કક્ષમાં નાદિરાએ ત્યાંથી પ્રયાણ કરતી વેળાએ દૌલતખાનના નામનો જે રુકો લખીને રાખ્યો હતો તે ગાજખાન સાથે ગુપ્ત પ્રેમસંબંધ ધરાવતી એક બાંદીના હાથમાં આવતાં તે રુકો તેણે ગાજખાનને આપી દીધો હતો અને ગાજખાન તે રુકાને બાળી નાખવાથી ગાજખાન નાદિરાખાનમચર કરવા ધીરેલા અત્યાચારની વાર્તા દૌલતખાનના જાણવામાં આવી શકી નહોતી. આ કારણથી પ્રભાતમાં જ્યારે ગાજખાનના ધવાયાની અને તેના બે સાથીઓના ખૂનની વાર્તા

દાસતાખાનના સંભળવામાં આવી તેમજ નાદિરા અને તેના બે બિદમતગારોના અચાનક અકસ્મ થવાની કથા ખાંદીઓએ આવીને તેને સંભળાવી એટલે તરત તે ગાંઢખાન પાસે ગયો અને આ સર્વ ઘટનાઓ કેમ બનવા પામી હતી એ વિશે તેને પ્રશ્ન કરતાં તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગાંઢખાને જણાવ્યું કે:-

“કિબ્લગાહ, આલમખાનને આપણા ઘરમાં પનાહ આપવામાં, તેને ખાખર-શાહ પાસે મોકલવામાં અને ત્યાર પછી પંજબની સૂબેદારી તેને આપીને પોતે આ તહખાનામાં આવીને રહેવામાં આપે એક એવી ભયંકર ભૂલ કરી છે કે જે ભૂલમાટે કદાચિત્ત આપને જિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સૂધીનો વખત પશેમાનીમાં જ વીતાડવો પડશે એમ જ મને જણાય છે. આપણા મનમાં નિરંકુશ રાજસત્તાનો જે લોભ વસી રહ્યો છે તે લોભ ખીજના મનમાં નહિ વસી રહ્યો હોય, એમ માની લેવામાં આપ સમજડ થાપ ખાઈ ગયા છો અને આલમખાનને આપે બલો, ભોળો અને શરીફ ધારી લઇને પોતાના હાથથી જ પોતાની ગર્દનપર છુરી ચલાવવા જેવો ધાટ ધડી બતાવ્યો છે, એમ મારે આંજે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે. આલમખાન કેવો કપટી અને આસ્તીનનો સાંપ છે એ ભેદ એટલા-ધીજ આપના જણવામાં આવી સ્કશે કે લાહોરથી દિલ્લી જવા માટે નીકળવા પૂર્વે જ તેણે આપના અને આપના કુટુંબના સર્વનાશની વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી અને તેના પરિણામે જ ગત રાત્રે મારા બે સાથીઓ મરાયા હતા અને મને પરવરદિગારે જ મીતના પંજમાંથી બચાવ્યો હતો. બતાવ એવો બન્યો કે ગત રાત્રે મને ઉંધ ન આવવાથી હું મારા બે સાથીઓને સાથે લઇને આ તહખાનામાંથી ઉપરના ભાગમાં ખંડીયેરની આસપાસ ખુલ્લી હવામાં ફરવા માટે ગયો હતો એવામાં અચાનક એક ઔરત કોઈ બે મર્દો સાથે ધીમાસ્વરથી વાતચીત કરતી ઊભેલી મારા અને મારા સાથીઓના જોવામાં આવી. અમારા મનમાં શક પચદા થવાથી અમે ધીમાં પગલાંથી તે ઔરત અને મર્દોની નજદીકમાં ગયા અને એક દીવાલની આડમાં છુપાઇને તેમની વાતચીતને સાંભળવા લાગ્યા. તેમની વાતચીત સાંભળતાં અમને જણાયું કે તે ઔરત નાદિરા હતી અને બે મર્દો-માંનો એક મર્દ આલમખાનનો સુદ્ધો મુસાદિખ હતો અને બીજો કોઈ અજાણ્યો રાખસ હતો. તેમની વાતચીતથી અમે જાણી શક્યા કે તેમના બે ચાર ખીજ માણસો થોડીવારમાં આવવાના હતા અને તેઓ આપણા તહખાનાને દાદગોળાથી ઉઠાવી દેવાની ગોઠવણ કરીને એટલે કે તહખાનાને જ આપણી કબ્જ બનાવવાની વ્યવસ્થા કરીને નાદિરા તથા તેના બે મુસાદિખોને લઇને દિલ્લી તરફ રવાના થઈ જવાના હતા. થોડીવારમાં આલમખાનના ખાનસરા ચારીત સાથે એક ખીજો અજાનવી જવાન આવી દ્વાગ્યો અને નદીને સામે પાર થોડા તૈયાર હોવાનું જણાવી તેણે યાસ્તીને કાંઈક આપીને કહ્યું કે: ‘આ ગોળા ત્રણ છે એટલે એ ત્રણ ગોળાને તહખાનામાં એવી જગ્યાએ મૂકી આવ કે જ્યાં કાંઈક ગર્મી રહ્યા કરતી હોય; કારણ કે, ગર્મીમાં અડધા પહોર જેટલા સમયમાં એ ગોળા ફાટશે અને આખા તહખાનાનો તેમજ તહખાનામાં જે મહુબો હશે તે સર્વનો નાશ કરી નાખશે. તું તરત પાછો આવતો રહેજે; કારણ કે, આપણે અત્યારે જ અહીંથી આપણા આકા આલમખાનના હુકમ મુજબ દિલ્લીની દિશામાં રવાના થવાનું છે.’ આપણા

સર્વનારાના અને આવા આણીના પ્રસંગને જોઈને હું, તથા મારા સાથીઓ પ્રથમ તો આસીનના શરીરપર ધસી ગયા અને તેના હાથમાંથી તે ગોળાને લઈને બળ-પૂર્વક એટલા દૂર ફેંકી દીધા કે તે પાછા તેમને મળી શકે નહિ; પરંતુ અમોએ તે ગોળા ફેંકી દીધા એટલામાં પેલા બે અજનવી જવાનો અમારા શરીરપર ધસી આવ્યા અને તેઓ બહુ જ બળવાન હોવાથી મારા બે સાથીઓ તેમની તલ્વારથી માર્યા ગયા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હું ધવાઇને જમીનપર પડી ગયો એટલે તેમણે મને પણ મરી ગયેલો માની લીધો અને તેથી જ હું જીવતો રહી શક્યો છું. મારા પર આલમખાનના બુદ્ધા મુસાહિબે પણ તલ્વારનો વાર કર્યો હતો; પરંતુ તેનો તે વાર હું પડી જવાથી ખાલી ગયો હતો. આ ઘટના બની ગયા પછી અને આપણા સર્વનારાશમટનો તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયા પછી બચથી કે પછી બીજા કોઈ કારણથી તે બે અજનવી રાજસોના કહેવાથી નાહિશ અને આલમખાનના બંને શુલાઓ તેમની સાથે અહીંથી ચાલ્યાં ગયાં અને તેમના જવા પછી હું જ્યાં પડ્યો હતો ત્યાંથી બીડીને લંગડાતો લંગડાતો મારા આ કમરામાં આવીને પડ્યો અને બાંદીઓને ઉપરના ભાગમાં દેખરેખ રાખવામાટે બે ખાલસરાઓને મોકલી દેવાનું કહી દીધું. બચતું તાલ્કલિક નિવારણ થઈ ગયેલું હોવાથી મેં આપને જગાડવાનું ચોક્કસ ન ધાર્યું અને તેથી મારા જખમપર પાટો બંધાવીને હું પણ નિદ્રાને આધીન થયો. આપને શું લાગે છે કે આ ઘટના શાનું પરિણામ હોઈ જોઈએ; કારણ કે, આપ મારા પિદર છો અને તેથી મારા અનુ-ભવ કરતાં આપનો અનુભવ બહુ જ વધારે હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“આલમખાનની બેગમ અને આલમખાનના મુસાહિબ તથા ખાલસરાના પલાયન કરી જવાથી તો સાફ સાફ એમ જ જણાય છે કે જસ્સર તેમના દિલમાં કાંઈ પણ બદલી હોવી જોઈએ અને તેમાં આલમખાનનો પણ હાથ હોવો જ જોઈએ; કારણ કે, નહિ તો તેમને અહીંથી ફરાર થઈ જવાનું કાંઈ પણ કારણ નહોતું.” દૌલતખાન પણ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી આલમખાનનો વિરોધી થવા લાગ્યો અને આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે: “ગાજખાન, તારું કહેવું બરાબર છે; આલમખાનને પનાહ આપવામાં, તેને સુલ્તાન બાબર પાસે મોકલવામાં અને છેવટે પંજબની સૂબેદારી મેં જે ધારણાથી તેના હાથમાં સોંપી દીધી છે તે ધારણામાં મારી ભયંકર ભૂલ થયેલી છે. પંજબ જેવા એક ક્ષુદ્ર પ્રાંતનો અધિકાર તેની સુલ્તાનીના વક્તમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક મારા હાથમાં રહે એ તેનાથી જોઈ કે સાંખી ન શકાય એ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે, આપણે ઇસ્લામ છીએ અને તે કાંઈ ફરિશ્તો નથી. ખયર; જે ભૂલ થવાની હતી તે થઈ ગઈ છે; પણ હવે મારે મારી ભૂલને વખતસર સુધારી લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. હજી આપણી ફૌજ અને આપણા ફૌજ અફસરો આપણા હાથમાં છે એટલે પંજબની સૂબેદારી તો હું આજે જ પાછી મેળવી શકું તેમ છે. હજી તો આલમખાન હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થવાનો છે અને સુલ્તાન થવા પહેલાં જ તેણે આપણી આવી છેડ કરી છે તો પછી સુલ્તાન થવા પછી આપણી સાથે તે કેવાકું સુલકથી વર્તશે એ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે. અર્થાત્ તે હજી સુલ્તાન થયો નથી અને તેની હુકમત બની નથી તે પહેલાં જ પંજબમાં તે પગ ન મૂકી શકે એવી હાલત પચાદી કરી

દેવી એ જ પ્રધારે સારું છે. એથી જ લાભ થવાનો સંભવ છે; ને ઇશ્વારીય સાથેના બંધમાં તેની હાર થશે, તો આપણે ઇશ્વારીયને પુરા રાખી રાક્ષાશું અને ને બંધમાં તેની જીત થશે તો ઇશ્વારીયને મદદ આપીને પાછો તેની સામે કરી દઈશું એટલે પંતળમાંની આપણી સૂળેદારીને કશી પણ બાધા થઈ શકશે નહિ. હું આર કે પાંચ દિવસમાં લાહોર જઈશ અને આપણી ફ્રીજ સારી હોવાથી સુલ્તાન ખાખરની ફ્રીજને હાંકી કાઢીને સૂળેદાર તરીકેના અધિકારને પાછો મારા હાથમાં લઈશ. તું સારો યાચ એટલે દિલ્લી જવાને રવાના થઈ જાશે, ત્યાં ઇશ્વારીય લોહીને મળશે અને તેની સાથે રહીને આલમખાનના સર્વનાશમાટેનો તારાથી બની શકે તેટલો પ્રયત્ન ઉદ્યોગ કરતો રહેશે.”

આ પ્રમાણેના નિશ્ચય થતાં દૈવતખાને લાહોર જવામાટેની તૈયારી કરવા માંડી અને પોતાના કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર અધિકારીઓને પોતા પાસે બોલાવીને મંત્રણા કરવામાં તેનો ત્રણ કે ચાર દિવસનો સમય વીતી ગયો. એ ચાર દિવસમાં તેને આલમખાનના વિનયના અને દિલ્લીપ્રવેશના સમાચાર મળી ગયા અને એ સમાચાર જો કે તેના શોકને વધારનારા જ હતા, છતાં પણ એ સમાચારને પોતાના લાભની સિદ્ધિમાટે યોજવાનો તેણે પોતાના મનમાં ઘાટ ધરી લીધો અને તદ્દતસાર લાહોરમાં પહોંચીને સુલ્તાન ખાખરના જે ફ્રીજ અફસરો હતા તેમને જણાવી દીધું કે: “પરવરદિગારની મેહરબાનીથી આલમખાન સુલ્તાન અલાઉદ્દીન નામથી દેહલીનો સુલ્તાન થઈ ચૂક્યો છે એટલે હવે મારા જોડાને હું પાછો સંભાળી લેવામાં કોઈ પણ જાતનું જોખમ જોતો નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આશ્ચર્ય કરાર થયેલો ઇશ્વારીય લોહી કદાચિત્ પંતળમાં આવીને કોઈ નવી ખટપટ ન જાણે એટલામાટે પંતળમાં મારા અમલની અને મારી દેખરેખની ખાસ અગત્ય છે. આગળ પણ એક વાર ઇશ્વારીય મારાપર ચઢી આવ્યો હતો, પણ એજવાડામાંથી જ તેની છાવણીમાં ખટપટ જાણીને મેં તેને પાછો દિલ્લીની દિશામાં બગાવી દીધો હતો. અત્યારે જો તે મારા હાથમાં આવશે, તો તેને હું જીવતો રહેવા દેવાનો નથી.” સુલ્તાન ખાખરના અફસરો તેણે આલમખાન સાથે કરેલી બલાઈને જાણતા હોવાથી તેના આ બાવણથી ભાગવાઈ ગયા અને સૂળેદાર તરીકેના અધિકાર પાછો તેના હાથમાં સોંપીને તેની આજ્ઞાથી પોતાની ફ્રીજ સાથે આલમખાનના મદદગાર થવામાટે દિલ્લી જવાને રવાના થઈ ગયા. ખાખરની ફ્રીજ અને તે ફ્રીજના અફસરોને દિલ્લી મેહલવામાં પણ દૈવતખાનનો એક વિધાતક ઉદ્દેશ સમાયલો હતો અને તે એ કે ઇશ્વારીય લોહી-એ સાત દિવસના સુલ્તાન અલાઉદ્દીન અથવા આલમખાનના લશ્કરપર અડધી રાતે હલ્લો કરીને દિલ્લીનો કબ્જો પાછો મેળવી લીધો હતો અને આલમખાન સાહી મહલમાંથી ક્યાંક શુભ થઈ ગયો હતો એ સમાચાર એ દિવસે પ્રભાતમાં જ તેને મળી ચૂક્યા હતા અને તેથી એક નસૂસને તેણે તત્કાળ ઇશ્વારીય લોહીપરનો એવા આશયનો રક્ષો આપીને રવાના કરી દીધો હતો કે: “ખાખરનું જે લશ્કર અહીં બાકી હતું તેને યાપ આપીને મેં દિલ્લી તરફ રવાના કર્યું છે તો ત્યાં એવી ગોઠવણ કરી રાખજો કે એ લશ્કરનો નાશ થઈ જાય અને ખાખરનો એક પણ સિપાહી જીવતો બચીને પાછો કાશુલમાં ન પહોંચી શકે. આલમખાન

કદાચિત્ પાછો બાબર પાસે જવાને પંનખમાંથી પસાર થશે, તો હું તેને પકડી લેવાની કોશિશ કરીશ અને જો તે મારા હાથમાં આવશે તો આપની જનાખમાં પેરા કરી દઈશ.” દ્વૈલતખાન માત્ર આટલું જ કરીને ગેસી ન રહ્યો; કિન્તુ તેણે પોતાના કેટલાક આદાક અને ચંદતાપુર્ન જસૂસનું કામ કરનારા સિપાહીઓને એવા હુકમ સાથે દિલ્હીના બહા બહા રસ્તાઓ તરફ રવાના કરી દીધા કે: “જો આલમખાન રસ્તામાં ક્યાંય પહોં તમને મળી જાય, તો જાને ત્યાં સૂધી તેને જીવતો પકડી લેજો અને તે પકડાય એટલે દિલ્હી લઈ જઈને તેને સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદી આગળ રજૂ કરી દેજો; પરંતુ જો તેને તમારાથી ન પકડી શકાય અને તેની સાથે વધારે માણસો હોય, તો કાં તો હુખી રીતે તેને મારી નાખીને તેનું માર્ગ સુલ્તાન સમક્ષ લઈ જઈને અને કાં તો તેના નિવાસસ્થાનની સુલ્તાનને બરાબર બજાર આપીને દ્વૈજની મદદથી તેને પકડી લેવાનો ખંદોખસ્ત કરાવી દેજો.”

ગાજખાન પ્રાચીન લેડાના ગુપ્ત નિવાસસ્થાનમાંથી જ દિલ્હી જવાને પોતાના પાંચ સાથીઓ અથવા જંગી જવાનો સાથે રવાના થયેલો હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોદીના પરાજયના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા હતા; પણ તેણે દિલ્હીનો કબ્જો પાછો મેળવ્યો હતો અને આલમખાન દિલ્હીમાંથી ભાગી ગયો હતો એ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવી શક્યા ન હોતા; એટલે ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી ઘટના જે ગામમાં બની હતી તે ગામમાં આવ્યા પછી ઠેક સંધ્યા સમયે એ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા અને તેથી એક પ્રકારે તેના આનન્દનો અવધિ થયો હતો. પરંતુ અચાનક તે ગુલંદામ તથા કમરપારાના પંનખમાં સપડાયો અને તેનો એક જંગમ રૂઝાઓ હશે કે નહિ એટલામાં તો ગુલંદામની તલ્વારથી બીજી વાર ધાયલ થઈને તેને ત્યાંથી જીવ લઈને દિલ્હી તરફ નાસવું પડ્યું એ ઘટના ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી હોવાથી એના પુનર્વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. સારાંશ કે, આલમખાન જે આરાથી પંનખમાં જવામાટે નીકળ્યો હતો તે આરાની વિકળતાને જ નિપજવનારી સર્વથા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ તેનામાટે પંનખમાં ભણી થઈ ગઈ હતી એ રહસ્યથી આલમખાન સર્વથા અજ્ઞ હતો.

ગાજખાન ઇબ્રાહીમ લોદી પાસે પહોંચવાને દિલ્હીની દિશામાં પલોચન કરી ગયો હતો અને તેને પકડવામાટે પોતાના કેટલાક દ્રૌણ જવાનોને રવાના કરીને આલમખાન પોતે નાદિરા, ગુલંદામ, કમરપારા, સાદિક તથા ચાસીન તેમજ પોતાની દ્વૈજના એક હજાર સિપાહીઓ સહિત સુરક્ષિત અવસ્થામાં પંનખમાં જવાને પ્રયાણ કરી ગયો હતો એ જ્ઞાતાંત તો ગત પ્રકરણના અંતમાં આપણા નજીવામાં આવી ચૂક્યો છે એટલે ત્યાર પછીની કેટલીક ઘટનાઓનું આપણે હવે સંક્ષેપમાં અવલોકન કરી લેવાનું છે.

ગુલંદામ તથા કમરપારાને જણાવ્યા પ્રમાણે જમાલુદ્દીન અથવા ગુલંદામના પિતાએ ગાજખાનને તેના માર્ગમાં આગળ વધતો અટકાવવાની વ્યવસ્થા ન કરી હોય કિંવા આલમખાનના સિપાહીઓનો કાંઈ પ્રમત્ત થયો હોય કે પછી ગાજખાનના ભાગ્યની પ્રબળતા તેની સહાયિકા થઈ હોય; ગમે, તેમ થયું હોય, પણ પરિણામ એ થયું કે ગાજખાન આલમખાનના સિપાહીઓના હાથમાં ન સપડતાં સહીસલામત દિલ્હીમાં ઇબ્રાહીમ લોદી પાસે પહોંચી ગયો અને ત્યાં

તેની સાથે ભળીને આલમખાન સાથે દરા ગાહપરના ગામમાં અદ્ભુત સંયોગથી
યથેલા તેના મેળાપનો વૃત્તાન્ત તેને સંભળાવીને અને પોતાનાં પાપોની કથાને
શુભ રાખીને આલમખાન વિરુદ્ધ પરામર્શ ચલાવવા લાગ્યો અને તે પરામર્શના
પરિણામે ઇશ્વાલીમ લોદીએ પોતાના કેટલાક કપટવિદ્વાપટુ વિદ્યાસપાત્ર પુરોએને
નાનાવિધ શુભ વેપમાં આલમખાનને છળ બળ કે કળથી પકડી લાવવા અથવા
તો તેને મારીને તેનું મરતક લઈ આવવામાટે મોટાં મોટાં ઇનામોની લાલચમાં
લપટાવીને મોકલી દીધા. ગાહખાન પોતે પણ શુભવેપમાં પોતાના સાથીઓ
સહિત આલમખાન તથા શુલ્કદામને મારી નાખવાના અને નાદિરાખાનમને
પોતાની માથફા બનાવવાના આશયથી બે દિવસ પછી દિલ્હીમાંથી પંતબમાં
પહોંચી જવામાટે રવાના થઈ ગયો.

નાદિરાની પ્રકૃતિ કાંઈક અસ્વસ્થ હોવાથી આલમખાન બહુ મંદ ગતિથી
પંતબના માર્ગમાં આગળ વધતો હતો અને જ્યાં સંધ્યાકાળ થાય ત્યાં પડાવ
નખાવી દેતો હતો. મતિદિવસ તે આઠ ગાંઠથી વધારે માર્ગ કાપી શકતો ન
હોતો. ત્રણ દિવસના પ્રવાસ પછી હાદોરથી દૈંલતખાનની આજ્ઞાથી દિલ્હી જવા-
માટે નીકળેલી સુલ્તાન ખાખરની ફૌજ અને આલમખાનનો માર્ગમાં જ મેળાપ
થઈ ગયો અને એ વેળાએ ખાખરની ફૌજ તથા તે ફૌજના અફસરો નાજી
શક્યા કે આલમખાન ઇશ્વાલીમ લોદીની કૃતિલ યુદ્ધનીતિનો ભોગ યદને પાછો
પંતબ તરફ જવાને નીકળ્યો હતો; પરંતુ તે ફૌજ અફસરોના વૃત્તાન્તથી દૈંલત-
ખાનની કૃતિલતાનો ભેદ આલમખાનના જાણવામાં આવી શક્યો નહિ; ક્ષિપ્રતા
તે તો ફૌજને દિલ્હી તરફ પોતાની મદદમાટે મોકલવાની જે લાગણી દૈંલત-
ખાને દર્શાવી હતી તેમાટે પોતાના મનમાં દૈંલતખાનને ધન્યવાદ જ આપવા
લાગ્યો. તેણે તે ફૌજ અફસરોને પોતાની સાથે ફૌજ સહિત પાછા પંતબમાં
આલવાનો હુકમ કર્મોવી દીધો અને તેમને સુલ્તાન ખાખરનું આલમખાનના તાબયે
કર્મોન રહેવામાટેનું કર્મોન હોવાથી તેઓ જરા પણ આનાકાની વગર તેના
હુકમના તાબેદાર થઈ ગયા. આ સૈન્ય આવી મળવા છતાં પણ આલમખાન
દિલ્હી તરફ પાછા ફરવાની અને ઇશ્વાલીમ સાથે બીજવાર લડવાની હિંમત ન
કરી તેનું કારણ એ હતું કે તે ખાખરની, જેટલી ફૌજને પ્રથમવારના યુદ્ધમાં
પોતા સાથે લઈ ગયો હતો તેમાંના કેટલાક ભાગનો નાશ થયો હતો અને જે
સિંપાલીઓ ઇશ્વાલીમને પકડવામાટે જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી દિશાઓમાં નીકળી ગયા હતા
તે સર્વ અદ્વાપિ તેને પાછા આવીને મળ્યા નહોતા એટલે ઇશ્વાલીમની ફૌજ
સાથે ઠક્કર ફીઝવાને સમર્થ હોય તેટલી ફૌજ અલારે તેની પાસે નહોતી તેમજ
ઇશ્વાલીમના, કાપટ્ય તથા કૌટિલ્યથી તે એટલો બધો બચળીત થઈ ગયો હતો
કે હવે સુલ્તાન ખાખરને પોતાને બોલાવ્યા વિના પોતાની ખુદ્દિથી જ યુદ્ધના
અર્થને પ્રવળાવવાનું કાર્ય તેને એક પ્રકારના કુસાહસ જેટું જ દેખાવા લાગ્યું
હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ નાદિરા ગર્ભવતી હોવાથી તેનાથી દૂર રહેવાની
પણ હાલ તરત તેની ઈચ્છા નહોતી અને નાદિરાનો પણ તેને તાત્કાલિક યુદ્ધમાં
ન ઉતરવામાટેનો આગ્રહ હતો એટલે આ સર્વ એકત્ર કારણોથી હાલ તરત
તેણે પંતબમાં જઈને સ્થિર થવાનો, સુલ્તાન ખાખરને પોતાના જય તથા પરા-

જયના સમાચાર મોકલીને પંજળમાં આગ્રહપૂર્વક જોલાવવાનો અને તેના આવ્યા પછી તેમજ નાદિરાનો પ્રસૂતિકાળ વીતી ગયા પછી યુદ્ધના પાવકને પ્રજાવાવાનો નિશ્ચય કરીને પંજળનિવાસને જ વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું હતું; કારણ કે, “જે પંજળમાં ઇશ્વારીમ લોહી મારાપર લશ્કર લઇને ચઢી આવશે, તો હૈલતખાનની તથા મારી ફૌજ પંજળમાંથી તો તેને તથા તેની ફૌજને જરૂર મારી હટાવશે;” એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી. પરંતુ તેના મવાસની ચોથા દિવસની રાત્રિએ જ એક એવી ઘટના બની ગઈ કે જે ઘટનાના યોગે હૈલતખાનની કૃતિલતા અને પંજળમાં તેના પોતામાટે ફેરવાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિનો સમસ્ત ભેદ તેના નજીવામાં આવી ગયો અને તેની આશાના દુર્ગપર તેથી નાણે વજ્રપાત થયો હોયની! એવો જ તેને ભાસ થવા લાગ્યો. તે શોકવર્ધિની ઘટના આ પ્રમાણે બની હતી:-

ચોથા દિવસની મધ્યરાત્રિની વેળા થઈ હતી; આલમખાન પોતાની લશ્કરી છાવણીના મધ્યભાગમાંના પોતાના શાહી તંખૂમાં પોતાની શર્યામાં નિદ્રાવશ થયેલો હતો અને તેની શર્યાથી થોડા અંતરપર પ્રજ્વલિત દીપકનો મંદ પ્રકાશ તંખૂમાં વિસ્તરેલો હતો. આ તંખૂમાં તે એકલો જ સૂતેલો હતો; કારણ કે, નાદિરાખાનમ ગર્ભવતી હોવાથી તેના શયનમાટેની વ્યવસ્થા એક ખીજ નહા તંખૂમાં જ કરાયેલી હતી. મધ્યરાત્રિની વેળા થયેલી હોવાથી બહુધા સમસ્ત સૈનિકો નિદ્રાવશ થયેલા હોય એમ શિબિરમાં વ્યાપેલી નિસ્તબ્ધતા તથા લીધણ શાંતિના યોગે તત્કાળ નાણી શકાઈ હતું અને જે વચ્ચે વચ્ચે પ્રહરીઓના સાવ-ધતાસૂચક ધ્વનિથી એ નિસ્તબ્ધતા તથા શાંતિના કિંચિત્ ભંગ ન થતો હોત તો દૂરથી આવતા કોઈ મનુષ્યને એ સ્થાનમાં કોઈ લશ્કર છાવણી નાખીને પહોં હશે એવો ભાસ માત્ર પણ ભાગ્યે જ થઈ શકત; કારણ કે, રાત કાંઈક અજાણી હોવાથી છાવણીમાં દીપકો પણ વિશેષ સંખ્યામાં પ્રકટાવવામાં આવ્યા નહોતા. નાદિરાખાનમ તથા આલમખાનના તંખૂઓની આસપાસ જે કે ચાર ચાર પ્રહરીઓ તેમની રક્ષામાટે સાવધ રહીને ફર્યા કરતા હતા છતાં પણ મધ્યરાત્રિ વીસા પછી એક વિલક્ષણ અને બચાનક ઘટના બનવાનો રંગ દેખાવા લાગ્યો. શુકલપક્ષની અષ્ટમી કિવા નવમીની નિશા હોવાથી મધ્યરાત્રિ પછી અલ્પ સમયમાં જ આકાશમંડળમાં ચંદ્રમાનો અસ્ત થવાથી જે સ્થાનમાં ચંદ્રનો શીતલ પ્રકાશ વિસ્તરેલો હતો તે સ્થાનમાં અંધકારનો અધિકાર થવા લાગ્યો હતો અને તે અંધકારને પોતાનો પરમસહાયક માનીને સૈનિકોના કેટલાક અંતરપર આવેલા તંખૂઓમાંના એક તંખૂમાંથી કોઈના નજીવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે બહાર નીકળીને કોઈ બે ઔરત જેવી દેખાતી અજ્ઞાત વ્યક્તિઓ અત્યંત મંદ સ્વરથી પરસ્પર કાંઈક વાર્તાલાપ કરતી આલમખાનના તંખૂ તરફ આગળ વધતી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. અચાનક એક વૃક્ષ તળે પહોંચીને તે બંને વ્યક્તિઓ ઊભી રહી ગઈ અને એક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિને સંબોધીને ધીમા સ્વરથી કહેવા લાગી કે:-

“અહા, થોડી વારમાં જ કેટલો બધો ફેરફાર! જે રાત ચાંદની રોશનીથી થોડીવાર પહેલાં હસતી અને ચમકતી દેખાતી હતી તે જ રાત, અંધકારના

સમંદરમાં ડૂબવાથી નહિ રોતી હોયની ! એવો જ બાસ થાય છે. યા અલ્લાહ રાત કેવી અંધેરી છે, નહિ ક્યામતની ફેરી છે ! આજની આ પાછલી રાત આશકોમાટે રાખે ફિરાક અથવા તો રાખેદયન્ટર છે કે જેની આગળ જુદા તની તારીખી પણ કાપ્પર છે !”

“નહિ, નહિ; સુલયમાન, એમ જ બોલ કે આજની રાત આલમખાનન કચ્છની રાત છે; આજની રાત તે એક આસમાની બલાની વારેદાત છે. આ તે રાત છે કે જેમાં જંગલી દરિયા પોતાના મસ્કનમાં ગોશાનશીન છે; આ તે રાત છે કે જેમાં અયશપસન્દ લોકો ગોશયે રાહતનાં મકીન છે ! આ રાત આશકોને ખૂનેનાહકપર આમાદા કરનારી છે; આ રાત જનાકારોના ગુનાહના શોકને છવાદા કરનારી છે ! આ રાત ગુનાહગારોના ગુનાહોના નામા જેવી કાળી છે અને તેથી જ આ રાત આંદના ચમકતા ચહેરાપર અંધારાની કાળી ચાદર ઓઢાડતી ચાલી છે ! આ રાતના ડરથી આસમાનના રૂપેરી સિતારા પોતાનાં મુખમંડળોને છુપાવે છે અને આ રાતના ખૌફથી કાતિબે આમાલના દિલમાં ચરચરાકીની આંધી ચઢી આવે છે ! અત્યારે છાવણીમાંના બધા સિપાહો ખાબમાં છે; પણ આપણે એક ખૌફનાક કામ કરવાનું હોવાથી આપણા આત્માઓ અનખમાં છે !” બીજી વ્યક્તિએ પ્રથમ વ્યક્તિને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.

“પરંતુ, હુસ્ના, ક્યાંક એહું ન થાય કે આ જનાના લિખાસમાં નીકળેલો સુલયમાન શિકારી થવાને બદલે શિકાર થઈ જાય; આલમખાનની જન લેવા જતાં આપણી પોતાની જનની દુરબાની અપાય !” સ્ત્રીવેધારી સુલયમાને પોતાની સંજિની હુસ્નાને સંજોધીને આવા બચદર્શક ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

તેમના આ વાર્તાલાપથી તે બે વ્યક્તિઓમાંની એક વ્યક્તિ ખરેખરી સ્ત્રી હતી અને બીજી વસ્તુતઃ પુરુષ હોવા છતાં સ્ત્રીવેધારિણી વ્યક્તિ હતી તેમ જ તેઓ આલમખાનની હુલામટા ને અત્યારે આલમખાનના તંબૂ તરફ જવાને નીકળી હતી એટલું તો સ્પષ્ટતાથી આપણા જણવામાં આવી શકે તેમ છે એટલે હવે તેમના હવે પછીના કાર્યક્રમનું જ આપણે અવલોકન કરવાનું છે.

પોતાના સંગી સુલયમાનના ઊપર્યુક્ત બચદર્શક ઉદ્ગારો સાંભળીને હુસ્ના મંદ પરંતુ ઉપલબ્ધાત્મક બાવથી તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે : “સુલયમાન, તું મર્દ હોવા છતાં આણીને વખતે તારા મોઢામાંથી આવા અલ્લાજ નીકળતા સાંભળીને મને અન્યયળી થાય છે. નામર્દ ન થા; મારા મોઢાને શું તારી રહ્યો છે ! મારા સવાલનો જવાબ આપ. બોલ, તારા દિલમાં હિસ્મત છે ખરી કે નહિ ?”

“જેશક છે; પરંતુ આ સવાલથી કાંઈ મતલબ ?” સુલયમાને જવાબ આપીને સવાલ પૂછ્યો.

“ખામોશ; અને તારી પાસે ખંજર છે કે નહિ ?” હુસ્નાએ તેના સવાલનો જવાબ ન આપતાં બીજો સવાલ રજૂ કર્યો.

“હા છે.” સુલયમાને કહ્યું.

“તારી પાસે ખંજર છે એ તો હું પણ જાણું છું; પણ હું એ પૂછવા માગું છું કે એ ખંજર ફક્ત લોકોને દેખાડવામાટે જ તે પોતાની પાસે રાખ્યું છે કે એની પાસેથી કાંઈ કામ લેવામાટે ?” હુસ્નાએ આરો સવાલ પૂછ્યો.

પ્રારંભમાં આપવામાં આવ્યો છે તે સમસ્ત વૃત્તાન્ત. પણ આલમખાનને કહી સંબળાવ્યો; કારણ કે, હુસ્ના પોતે ગાજખાનની માથકા હોવાથી ગાજખાનના પોતાના મુખથી જ એ સર્વ ગુપ્ત છળપ્રપંચોની વાર્તા તેના જાણવામાં આવી હતી અને તેથી જેને હુસ્ના ન જાણતી હોય, એવી દૈવતખાન તથા ગાજખાનની કાઠ પણ છુપી મસ્લહત હતી જ નહિ. અહીં એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે આ હુસ્ના તે જ ખાંદી હતી કે નાદિરાએ દૈવતખાનના નામનો લગેલો રસ્કો જેના હાથમાં આવ્યો હતો અને તે રસ્કો દૈવતખાનને ન આપતાં જેણે ગાજખાનને આપવાથી ગાજખાને નાદિરાપર કરેલા અથવા કરવા ધારેલા અત્યાચાર ક્રિયા બળાકારની વાર્તા દૈવતખાનના જાણવામાં આવી શકી નહોતી અને જેના પરિણામે ગાજખાનનો પ્રપંચ ફાવી જતાં દૈવતખાન આલમખાનનો જની દુશ્મન થઈ ગયો હતો.

આલમખાને પોતાના વચન અનુસાર અત્યંત ઉદારતા દર્શાવીને પાપીયસી હુસ્નાને પ્રાણદાન આપીને તેની ન્યાં જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવામટેની આજ્ઞા આપી દીધી અને હુસ્ના વારંવાર આલમખાનનો ઉપકાર માનતી અને તેના શિરપર આશીર્વાદોની વૃદ્ધિ વર્ધાવતી ત્યાંથી રવાના થઈ ગઈ. સુલયમાનના શબને પ્રહરીએ ત્યાંથી ઉપાડી ગયા અને પ્રભાતમાં પોતાની છાવણીમાં દૈવતખાનના પક્ષના જેટલા પણ શક પડતા માણસો મળી આવ્યા તે સર્વને એકત્ર કરીને આલમખાને જલ્લાદોની તલ્લવારોના વારથી એક સમયાવચ્છેદે એટલામાટે મરાવી નાખ્યાં કે ભવિષ્યમાં દૈવતખાનના ખીબ માણસો તેમના શિરચ્છેદની વાર્તા સાંભળીને તેની છાવણીમાં અથવા તો તેના જે નગર કે ગ્રામમાં સુકામ હોય તે નગર કે ગ્રામમાં આવતાં વિચાર કરે અને તેથી ભવિષ્યમાં શત્રુપક્ષના છળપ્રપંચની ભીતિ તથા ચિન્તા સ્વાભાવિક જ ચોંટી થઈ જાય. આ એક નવીન કાર્યમાં શેકાણુ થવાથી પ્રભાતમાં છાવણી ઉઠાવીને આલમખાનથી પ્રવાસમાં આગળ વધી શકાયું નહિ તેમજ એ દિવસે ત્યાંથી છાવણી ન ઉઠાવવાનું ખીલું કારણ એ પણ હતું કે પ્રથમ આલમખાનનો લાહોર જવાનો વિચાર હતો, પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન થયેલું હોવાથી અને ત્યાં જવામાં વિશેષ ભીતિ રહેલી હોવાથી હવે કયા સ્થાનમાં જવું અને ઇશ્વાહીમ લોદી સાથેના બાવિયુદ્ધની કેવા પ્રકારે તૈયારી કરવી એ વિશેનો નિશ્ચય કરી લેવાની તેનામાટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી. આ કારણથી આલમખાને સુલ્તાન આખરની ફૈજના ચાર મોટા સિપાહસાલારો અથવા ફૈજ અફસરોને પોતાના તંજૂમાં બોલાવ્યા અને મધ્યાહ્નભોજનનો સમય થતાં સૂધી તેમની સાથે જે કાંઈ પણ મંત્રણા કરવાની હતી તે કરી લીધી. ત્યારપછી મધ્યાહ્નભોજનનો સમય થતાં અને ચાસીને આવીને દસ્તરખાનપર પધારવાની સૂચના આપતાં આલમખાન સિપાહસાલારોને વિદાય કરીને જમવામાટે નાદિરાના તંજૂમાં આલ્યો ગયો.

નાદિરાના તંજૂમાં નાદિરા, ગુલંદામ તથા કુમરપારા સાથે એક જ દસ્તરખાનપર બેસીને ભોજનને ન્યાય આપ્યા પછી પરવરદિગારનો ઉપકાર માની સાદિક તથા ચાસીને જમવા જવાની રજા આપીને, આલમખાન પોતાની બેગમ નાદિરાખાનમ તેમજ કુમરપારા તથા ગુલંદામને સંજોધીને પંજાબમાંની

પોતામટે સરેયા બંદલાગ્રહી પરિસ્થિતિનો વૃત્તાંત સંબંધાવ્યા પછી કહેવા લાગ્યો કે: “હવે” દ્વૈલતખાનના વચન તથા વર્તનમાં વિશ્વાસ રાખવામાં અને હાહોર નવામાં આપણી સલામતી ન હોવાથી અને અત્યારે કેટલાક સમયનેમાટે આપણને કોઈ બહુ ન સુદૃઢ તથા સુરક્ષિત સ્થાનની આવશ્યકતા હોવાથી સુસ્તાન ખાખરના કૌંઠ અફસરો સાથે મસ્લહત કરીને હું એવા નિશ્ચયપર આવ્યો છું કે આપણે અહીંથી સિયાલકોટ જવું અને ત્યાં આપણો કુળે કરી લઇને અતુલ સમય આવતાં સુધી ત્યાં જ રહેવું, એ જ આપણામાટે વધારે સલામતી ભરેલું છે; કારણ કે, સિયાલકોટનો દિલ્લો ઘણો જ મજબૂત હોવાથી અને દિલ્લાના અંદરના ભાગમાં પણ પાણીની વિપુલતા હોવાથી તે ધાન્યના ભંડાર ભરી રાખી દિલ્લાને બંધ કરીને અંદરથી લડીએ, તો પણ બાહ્યભાગમાંના શત્રુઓને આપણે બે વર્ષ હંફાવી રાખીએ, એવી ત્યાંની પરિસ્થિતિ છે. અહીંની સમસ્ત પરિસ્થિતિના સમાચાર આપવામાટે આજે જ એક રોકડો લખીને ચાર સિપાહોને કાબુલમાં સુસ્તાન ખાખર પાસે મોકલવાની મેં વ્યવસ્થા કરી રાખી છે અને તે પ્રમાણે તેઓ આજે સાંઝ સુધીમાં જ અહીંથી કાબુલ જવાને રવાના થઇ જશે. ઇશ્લાહીમ લોહીસાથેના હવે પછીના બંગોને આધાર સુસ્તાન ખાખરની નવીન વ્યવસ્થાપર રહેલો હોવાથી ત્યાં સુધી સુસ્તાન ખાખરનો જવાબ નહિ આવે, ત્યાં સુધી સિયાલકોટમાં આપણે શાંતિમાં આપણા દિવસો વીતાડવાના છે; પરંતુ જો તે પૂર્વે ઇશ્લાહીમ લોહી અથવા દ્વૈલતખાન ક્રિયા તેઓ બન્ને મળીને આપણી છેડતી કરશે, તો દિલ્લામાં રહીને તેમને હંફાવી શકાય એટલી ફોજ તો ખુદાના દમ્ભથી આપણી પાસે છે અને જે કૌંઠ જવાનો આપણાથી છૂટા પડી ગયા છે તેઓ પણ થોડા વખતમાં સિયાલકોટમાં આપણી સાથે આવી મળશે એટલે પછી ચિન્તા ક્રિયા ભીતિનું વિશેષ કારણ રહેશે નહિ. આપણે અહીંથી આવતી કાલે છાવંળી ઉપાડીને બામહાદમાં જ સિયાલકોટ જવામાટે રવાના થઇશું અને લગભગ પંદર દિવસ જેટલા સમયમાં ત્યાં જઈ પહોંચીશું. ખુદા આપણો મદદગાર થાઓ અને આપણી સઘળી મુશ્કેલી તથા તમન્નાઓ ભર આવો!”

આલમખાનની વાર્તાને શાંતિથી સાંભળી લીધા પછી હમરપારાએ આલમખાનને અનુલક્ષીને ગંભીરતાથી કહેવા માંડ્યું કે: “ગરીબપરવર, હવે ઇશ્લાહીમ લોહીસાથેની બીજી વારની લડાઈમાટે તેમ જ દ્વૈલતખાન તથા ગાહખાનને શિકસ્ત આપવામાટે હિન્દોસ્તાનમાં સુસ્તાન ખાખરની પોતાની હાબરીની જ વધારે જરૂરત છે અને તેટલામાટે જો રૂકામાં સુસ્તાન ખાખરને પોતાને જ અહીં બોલાવવામાટેનું દબાણ કરવામાં આવે અને તેમાટેના ત્રાજણ સખાઓ ખતાવવામાં આવે તો તેથી મારી ધારણા પ્રમાણે વધારે ફાયદો થવાનો સંભવ છે; કારણ કે, આપ દિલ્લેર, દિલ્લેર, સૂરમા અને કવી છો ખરા; પરંતુ દુનિયાના દાવપેચોથી તેમ જ તબરુખાથી અન્નણુ છો અને તેટલામાટે આપ નામદારના મદદગાર તરીકે સુસ્તાન ખાખર જેવા જમાનાના તબરુખાકાર અને હોશિયાર લડવૈયાની નેહાયત જરૂરત છે, એ હું બીજી વાર પણ કહું છું તે ધ્યાનમાં રાખશો. જો આપ નામદારની ઇચ્છા હોય, તો ચાર સિપાહો સાથે હું અને મુલદામ પણ, કાબુલ જઈએ અને ગમે તેમ કરીને સુસ્તાન ખાખર શાહને વળી પાછા એક વાર આ હિન્દોસ્તાનમાં લઇ આવીએ.”

“મારી પોતાની પણ હેલ્થ જે દિવસથી કાબુલ જવાની ખાહિશ થયા કરે છે; કારણ કે, મારા મનમાં એનો એક પયદા થઈ ગયો છે કે મારા પિદર જન્મતનશીન થઈ ગયા છે અને થોડા દિવસ પહેલાં તેઓ મારા તથા કમરપારાના જોવામાં આવ્યા હતા તે તેઓ પોતે નહોતા, પણ તેમની પાક રેહ હતી, એની મારા દિલમાં હુપી બસારત થયા કરે છે અને મારા એ શક મંજિલગાહમાં પહોંચ્યા વગર અને ત્યાંથી મારા પિદરના સમાચાર મેળવ્યા વગર કદાપિ નાબૂદ થઈ શકે તેમ નથી. કાબુલ જવાનું એક આ કારણ છે અને બીજું કારણ સુલ્તાન બાબરશાહને હિન્દોસ્તાનમાં લાવવાનું આવી મળ્યું છે એટલે કમરપારા સાથે હશે તો મારી સફર સહેલ થઈ જશે અને કમરપારાને પણ મારો સંગાય મળશે એટલામાટે મને પણ જો કમરપારા સાથે જવાની આજ્ઞા આપશે, તો આપ નામદારનો મારાપર મોટા ઉપકાર થશે.” શુલંદામે પણ અમુક એક વિશિષ્ટ કારણથી કમરપારા સાથે કાબુલ તરફ જવામાટેની ઇચ્છા દર્શાવી.

કમરપારા તથા શુલંદામનો આ પ્રસ્તાવનું આલમખાન કોઈ પણ ઉત્તર આપે તે પૂર્વે તેમના એ પ્રસ્તાવને સાંભળતાં જ નાદિરા પોતાના અભિપ્રાયને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “હમ્શીરા કમરપારા અને બહન શુલંદામ, તમે ઔરતબત હોવા છતાં મારા ભાઈઓની ગરજ સારીને તમેજો મારી મોંઘી અરમતને જીવનું જોખમ લેકીને બચાવી છે અને ગઈ રાતે મારા સરતાબ ખાવિન્દની જન બચાવીને મારા સોહાગને કાયમ રાખી મને એહસાનના બોજથી એવી તો દબાવી દીધી છે કે આ એહસાનોનો બદલો મારાથી આ જિન્દગીમાં તો વાળી શકાય તેમ છેજ નહિ. હવે આ જિન્દગીમાં હું તમારાથી છટી થવા નથી માગતી અને તેથી કાબુલ જવામાટે તમને રજ આપવાની મારી મારા સરતાબને જોખમી ના છે. તમે અમારી પાસે હશે, તો ગમે તેવી આક્રમતા વક્તમાં પણ અમને તમારો સહારો મળ્યા કરશે અને અમારા દિવસો રમતાં રમતાં વીતી જશે. સુલ્તાન બાબરશાહ પોતે જ હિન્દોસ્તાનમાં આવે એમ મારા ખાવિન્દ રુક્ષમાં દબાણ કરીને લખશે અને શુલંદામ, તારા પિદરના સમાચાર ક્રીઈ સિપાહો લેતા આવશે એટલે તે સમાચાર સાંભળીને તારા પિદરના ઇન્તકાલ વિશેનો તારો શક પણ નાબૂદ થઈ જશે એટલે આ કામોમાટે આજ તમારે જ કાબુલમાં જવાની જરૂરત નથી. મારી ખાહિશ આવી છે છતાં તમે જળદસ્તીથી જાઓ તો પણ મારાથી તમને એટકાવી શકાય તેમ નથી.”

કમરપારા તથા શુલંદામથી નાદિરાના પ્રેમ તથા આગ્રહનો તિરસ્કાર કરી શકાયો નહિ અને તેથી તેમણે કાબુલ જવામાટેના પોતાના વિચારને માંડી વાળ્યો. તે જ દિવસે આલમખાને સુલ્તાન બાબરશાહના નામનો એક રુક્ષો લખી તેમાં પોતાના જયપરાજય તથા દૈવલખાન અને ગાજખાનની નીચતાનો સવિસ્તર વૃત્તાંત જણાવીને તેમાં તેને પોતાને હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટે આગ્રહ કરી તે રુક્ષને બંધ કરી ચાર સિપાહોને તે રુક્ષો બાબરને હથિહાય પહોંચાડવામાટે રવાના કરી દીધા અને તેમની સાથે ખીજ જે સિપાહોને મંજિલગાહના દરોગા જમાલુદ્દીનના સમાચાર લાવવામાટે મોકલ્યા કે, જો

મંજિલગાદ સૂચી નંબરેના પાંચ દરવાના હતા. આ કાર્યથી મુકા થયા પછી પોતાના લંકરના કેટલાક ભાગને આગળ દેશ ગાડના ફાસલાપર ઢાવણી નાખવા માટે રવાના કરીને રાત્રિનો સમય આલમખાને પૂરતો બંદોબસ્ત રખાવીને વિશ્રાંતિમાં બીતાબો અને ખામદાદમાં ત્યાંથી ઢાવણી બઠાવીને તે પોતાના આત્મીય નતો તેમજ બાકીના સૈન્યવિભાગ સહિત પ્રવાસમાં આગળ વધ્યા. આલમખાન સિયાલકોટ નવાનો હોવાથી જો અહીં સિયાલકોટનો અમેા અમારો પાકક તથા પાકિંદાઓને કિંચિત્ પરિચય કરાવીશું તો તે અપ્રાસંગિક તો નહિ ન હોવાય.

સિયાલકોટ નગર દિલ્લીથી લગભગ ૨૦૦ ગાડના અંતરપર અને લાહોરથી ઉત્તર દિશામાં લગભગ ૪૫ ગાડના અંતરપર આવેલું છે. એ નગર પાંડુ-રાજના પુત્ર નંદુલ તથા સહદેવના મામા રાજ શલ્યે વસાવ્યું હતું અને તેથી મહાભારતમાં એ નગરનું અને એ નગરના રાજનું નામ વર્ણવાયલું છે. શલ્ય અથવા શાલ્ય રાજની રાજધાની અલોરના ઝંઙ નામક જિલ્લામાં શુજરાંવાલા જિલ્લાની સીમાના નિકટમાં હતી અને તેનું નામ સાકલા હતું, એ પ્રમાણેનો હલ્યેખ પણ કેટલાક ઇતિહાસોમાં મળી આવે છે. ઇસ્વી સન્ ૬૫ અથવા ૭૦ માં રાજ પ્રક્રમાદિત્યના પુત્ર શાલવને એ નગરની સુધારણા કરી હતી. શાલવાનું બીજું નામ રસાલુ પણ હતું અને રસાલુની રાજધાની સિયાલકોટ નગરી હતી. અદ્યાપિ ખંભળ ખાંતના પ્રત્યેક વિભાગના લોકો રસાલુ વિષયક અનેક દંતકથાઓ કહા કરે છે. રાજા હુદીએ રસાલુનો પરાજય કર્યો હતો અને રસાલુના મૃત્યુ પછી હુદી સિયાલકોટનો રાજ થયો હતો. હુદી પછી સિયાલકોટનું રાજ્ય ૩૦૦ વર્ષ પર્યંત લટકેલું તથા દુષ્કાળ આદિથી હનનરૂપત્વ યદ ગયું હતું. ઇસ્વીસનની સાતમી શતાબ્દિમાં જંબૂના રાજપૂતોએ સિયાલકોટ નગર અને તદાનર્ગત સમસ્ત પ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર કરી લીધો હતો; શુગણના રાજવંશકાળમાં તે દેશ લાહોરના સૂબાના એક ભાગ તરીકે હતો અને સિયાલકોટ એક સદર સ્થાન હતું. એ પછી કેટલાક સ્વામીઓના હસ્તમાં ગયા પછી ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં લાહોરના મહારાજ રણજિતસિંહે સંપૂર્ણ સિયાલકોટ જિલ્લાને પોતાના અધિકારમાં કરી લીધો હતો અને ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં ત્યાં અંગ્રેજોનો અધિકાર થયો હતો કે જે અદ્યાપિ વર્તમાન છે.

આપણી નવલકથામાં વર્ણવાયેલી ઘટનાઓના સમયમાં સિયાલકોટની આસપાસ લગભગ દોઢ ગાડ જેટલા ઘેરાવાનો પત્થરનો બાંધેલો રાજ શાલવાન અથવા રસાલુનો બંધાવેલો એક બહુ જ મજબૂત કિલ્લો હતો અને તે દુર્ગ બહુધા અજેય મતાતો હતો; કારણ કે, કિલ્લાની દીવાલો ઘણી જ જારી હતી, કિલ્લામાં ફવાઓની સારી સંખ્યા હોવાથી પાણીના દુષ્કાળનો ભય હતો જ નહિ, ધાન્ય ભરી રાખવામાટે ભૂગર્ભમાં આવેલ વિશાળ બંદારાની યોજના કારાયેલી હતી અને કિલ્લાની આસપાસ એક ઘણી જ પહોળી તથા બહુ જ જારી બાઈ કરેલી હતી અને તેમાં સદા સર્વદા પાણી ભરેલું રહેલું હતું એટલે શત્રુ ગમે તેવો અને ગમે તેટલો પ્રબળ હોય તો પણ તે સમયમાં એ કિલ્લાપર તેનાથી અચાનક આક્રમણ કરી રાકાય તેમ હતું જ નહિ.

કિલ્લામાં આવજવ કરવામાટે ચાર દિશામાં ચાર મોટા દરવાજા રખાયલા હતા અને બાહપરના લાકડાના મજબૂત પૂલ ઉપર થઇને તે દરવાજામાં પ્રવેશ કરી શકાતો હતો. એ લાકડાના પૂલ એવા પ્રકારના બનાવેલા હતા કે જ્યારે આવ-શ્યકતા હોય ત્યારે કિલ્લાની દીવાલોમાંથી તેમની સાથે જોડેલી સાંકળોને ચંપદારા ખેંચતાં પૂલ ઉપર ઉપડી આવતા હતા અને એવી રીતે પૂલ ઉચકાઇ જતાં બહાર જવા આવવાનો માર્ગ સર્વથા ગંધ થઇ જતો હતો. નગરમાં ધનાઢ્ય વ્યાપારીઓની સંખ્યા સારી હોવાથી અને વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગમાં પણ એ નગર આગળ વધેલું હોવાથી નગરની સમૃદ્ધિ પણ અન્ય નગરો કરતાં વિશેષ પરિમાણમાં હતી અને એ સર્વ કારણોથી એ નગરને તે સમયમાં પણ લાહોર જેટલું જ મહત્ત્વ અપાતું હતું. આલમખાન લાહોરમાં વધારે રહ્યો નહોતો, પરંતુ સિયાલકોટમાં પૂર્વે કોઇ કારણવશાત્ એક વર્ષ જેટલો સમય વીતાડી આવ્યો હતો અને તેથી સિયાલકોટની સુરક્ષિતતા તથા ઉત્તમતાને તે બરાબર જાણતો હોવાથી અત્યારના કટાકટીના સમયમાં સિયાલકોટને જ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવવાનો તેણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો.*

અસ્તુ: ઉપર્યુક્ત સ્થાનને ઠાગ્યા પછી આલમખાન કોઈ દિવસ આઠ-ગાઉ, કોઈ દિવસ દશ ગાઉ તો કોઈ દિવસ બાર ગાઉની મંજિલ મારતો બરાબર ઓગણીસમે દિવસે સિયાલકોટની સીમામાં આવી લાગ્યો. સિયાલકોટમાંના દૌલતખાનના પ્રતિનિધિને આલમખાન તથા દૌલતખાન વચ્ચે હુદૂબવેલા વૈર-ભાવના સમાચાર મળી ગયેલા હોવાથી પ્રથમ તો તેણે આલમખાનને સિયાલકોટમાં આવતો અટકાવવાના પોતાથી બની શકતા સર્વ પ્રયત્નો કરી નેતા અને પોતાના સંપૂર્ણ વિરોધ દર્શાવ્યો; પરંતુ આલમખાન પોતાના સૈન્ય સહિત નગરમાં પેસી આવેલો હોવાથી અને તેના સૈન્ય સાથે બાય લીડવા જેટલી શક્તિ પોતામાં ન હોવાથી દૌલતખાનનો પ્રતિનિધિ છેવટે પોતાના પક્ષના મનુષ્યોને લઇને સિયાલકોટમાંથી લાહોર જવામાટે ચાલ્યો ગયો અને સિયાલ-

* ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના સમયમાં સિયાલકોટ હાવણીની દેશી સેના બળવાખોર થઇ હતી અને તે સેનાના સૈનિકોએ યૂરોપીયન અધિકારીઓને મારી નાખ્યા હતા, દફતરને બાળી નાખ્યું હતું, ખજાનો લૂટી લીધો હતો અને કચદીઓને છોડી મૂક્યા હતા. થોડા દિવસ તેઓ આખા જિલ્લાના મોલિક બની બેઠા હતા; પરંતુ ત્યાર પછી સત્વર જ અંગ્રેજોએ તેમને નસાડીને ત્યાં પાછો પોતાનો અધિકાર જમાવી લીધો હતો. એ બળવાના સમયમાં કેટલાક અંગ્રેજોએ શાલવાનના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી કિલ્લાને તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો. કિલ્લાનું અત્યારે અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં સિયાલકોટ નગરના મધ્ય ભાગમાં પુરાણા કિલ્લાની એક નિશાની બચેલી છે કે જેને અદ્વાપિ લોકો શાલવાનના કિલ્લાના નામથી ઓળખે છે. એવી બીજી નિશાનીઓ નગરના બાહ્યભાગમાં પણ વિસ્તરેલી દેખાય છે. અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૫૭ સુધી એ કિલ્લો સારી સ્થિતિમાં હતો, તો પછી આપણી નવલકથાના સમયમાં એ કિલ્લો ઘણી જ સારી અને સુદૃઢ સ્થિતિમાં હોય એ તો સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે; કારણ કે, આપણી નવલકથાનો સમય ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી લગભગ ત્રણ વર્ષ પૂર્વનો છે.

કોટમાં આલમખાને પોતાના સંપૂર્ણ અધિકારની સ્થાપના કરી દીધી. આલમખાનની આ ઘૃષ્ટતાના સમાચાર દૌલતખાનને મળતાં ક્રોધથી તે લાલ પીળો થઈ ગયો અને તેણે આલમખાન પર ચઢાઈ કરીને તેને મારી નાખવાના અથવા તો નસાડી મૂકવાના બે મહિનામાં બે વાર પ્રયત્ન પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેના એ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી આલમખાન સિયાલકોટમાં આનન્દપૂર્વક પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગ્યો. ત્યારપછી દિલ્લીથી પાછા ફરેલા ગાંઝખાને પણ આલમખાનને સિયાલકોટના કિલ્લામાંથી બહાર કાઢીને તેની તથા તેની આત્મીય વ્યક્તિઓની પાયમાલી કરી નાખવામાટેના પોતાના પ્રયત્નોમાં કશી પણ ક્યારા રાખી નહિ; પરંતુ આલમખાન પર અને નાદિરાખાન મધ્ય પરમેશ્વરની સમ્પૂર્ણ કૃપા હોવાથી અને કિલ્લામાં અન્નસાંભરી બે વર્ષ સુધી ચાલે તેટલી બરેલી હોવાથી ગાંઝખાનના પ્રયત્નો પણ વ્યર્થ થયા અને આલમખાન, નાદિરા, શુલ્કદામ તથા કમરપારા આદિ તેની પ્રતિપક્ષિણી વ્યક્તિઓનું તેનાથી કાંઈ પણ અનિષ્ટ કરી શકાયું નહિ. આવી રીતે કેટલાક મહિના વીતી ગયા અને સફર મહિનાની લગભગ દશમી કે બારમી તારીખે પંજાબમાં સર્વત્ર એવા સમાચાર વાયુ પ્રમાણે વિસ્તરી ગયા કે: “સુલ્તાન ખાખર સફર મહિનાની પહેલી તારીખે કાશુલથી પોતાની જખરી ફોજ સાથે હિન્દોસ્તાન પર પાંચમી વારની ચઢાઈ કરવામાટે નીકળી ચૂક્યો છે અને તે થોડા વખતમાં જ પંજાબની સરહદમાં આવી પહોંચશે.” પંજાબના લોકોને ભારતવર્ષના ભાવિગનનમાં એક પ્રયત્ન યુદ્ધના મેઘોનું દર્શન થવા લાગ્યું અને તેથી કેટલાક લોકો અશાંત પણ થઈ ગયા.

હવે પંજાબમાં સુલ્તાન ખાખરના આગમનના બે સમાચાર આવ્યા હતા તે સત્ય હતા કે અસત્ય હતા અને બે તે સમાચાર સત્ય હોય તો ખાખરના આગમનની ઘટના કેવી રીતે અને શા કારણથી બની હતી એ વિષયનું હવે આપણે અવલોકન કરવાનું છે; કારણ કે, કાશુલમાંથી ખાખરના સસૈન્ય પ્રયાણની ઘટના તો સર્વથા સત્ય જ હતી.

* * * * *

આલમખાન અથવા અલાઉદ્દીનનો રક્ષો લઇને આવેલા પોતાના કૌલ સિપાહોનાં મોઢાંથી તેમ જ રક્ષાના વાંચનથી આલમખાનના દિલ્લીની સાત દિવસની સુલ્તાની ભોગવ્યા પછી અચાનક થયેલા પરાજયની તેમ જ દૌલતખાનની બેવકાઈ તથા દગાબાજીના સમાચાર સાંભળી તથા જાણીને અત્યારસુધી મહિરાપાન, ગાનતાન તથા હજ્જાનવિહાર આદિ વિલાસોમાં લગીપથી રહેલો સુલ્તાન ખાખર ગદગતના ખાળમાંથી એકદમ બેહાર થયો અને તે ક્ષણે જ હિન્દોસ્તાન પર પાંચમી વાર ચઢાઈ કરવાના નિશ્ચય પર આવી લાગ્યો. બે તેના સર્વથી વિશેષ ‘કોઈ પણ મનુષ્ય પર કોપ થયો હોય, તો તે દૌલતખાન અને તેના સાહબજનદા ગાંઝખાન પરનો જ કોપ હતો; કારણ કે, તેની હિન્દોસ્તાન પરની ચોથી વારની છેલ્લી ચઢાઈના સમયમાં દૌલતખાન તથા ઇબ્રાહીમ લોદીના પરસ્પર વિચરૂના પ્રસંગે તેણે દૌલતખાનને એટલી બધી સહાયતા આપી હતી કે તેની સહાયતાના પરિણામે જ દૌલતખાન પંજાબની સ્વતંત્ર બાદશાહી જેવી સુબેદારીને ભોગવવાના બાગ્યને ગ્રાસ કરી શક્યો હતો અને

ધંધાલીમ લોદીના અત્યાચારથી મુક્ત થઈ શક્યો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આલમખાનને બાબર પાસે મોકલનાર પણ તે જ હતો અને હવે તે આલમખાનનો પાકો વિરોધી થઈ ગયો હતો એ કારણથી ધંધાલીમ લોદી કરતાં પણ દૌલતખાન તથા ગાઝખાનને શિક્ષિત આપવામાટે તેનું મન વિશેષ અધીર બની જાય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. અધૂરામાં પૂરું પોતાના સિપાહોના મુખથી તેણે એવી વાર્તા પણ સાંભળી કે: “દૌલતખાન આજકાલ એટલો બધો મગર થઈ ગયો છે કે સુલતાન સલામતના મુકાબલામાં બિમા રહેવામાટે તે ડાખી બાન્દૂ અને જમણી બાન્દૂ જે તલ્વારો બાંધવા લાગ્યો છે અને એકને બદલે કરમરે જે તલ્વારો લંટકાવીને લોકોને તે પોતાની બમણી તાકતનો ભાસ કરાવતો અને ગમે તેમ બકતો કર્યા કરે છે.” આ વાર્તાના શ્રવણથી બળતા અગ્નિની જ્વાળામાં ધૂત હોમાયું અને સુલતાન બાબરે પોતાના અકસરબંગને બોલાવીને જેમ અને તેમ ઉતાવળથી ફૌજને તૈયાર કરીને હિન્દોસ્તાનપર પાંચમી વારની અઠાઈમઠિની તૈયારીઓ કરવાનો હુકમ કર્માવી દીધો. ચાર પાંચ દિવસમાં ફૌજ તૈયાર થતાં અને કાબુલની વ્યવસ્થાનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં હિન્દી સન ૮૩૨ ના સફર મહિનાની ૧લી તારીખ અને શુક્રવારને દિવસે (સંવત્ ૧૫૮૨ના માર્ગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમા અથવા ઇ. સ. ૧૫૨૫ ના નવેમ્બર માસની ૧૭ મી તારીખે) સુલતાન બાબર પોતાની ફૌજને તથા પ્રવાસમાં પોતાના મનોરંજનમાટે કેટલાક સાયરો-કવિઓ-ને પણ સાથે લઈને હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટે કાબુલમાંથી નીકળી ચૂક્યો.

સુલતાન બાબર પ્રવાસમાં પણ મદિરાપાનના વિલાસમાં, શાયરોસાથેનો વાણીવિનિદમાં અને ગેડાના શિકાર આદિમાં બહુ સમય વીતાડતો હોવાથી તેનાથી પોતાની ધારણા કરતાં બહુ જ અલ્પ માર્ગ કાપી શકતો હતો અને તેથી હજી તો તે કાબુલથી પંજબ સુધીના માર્ગના તૃતીય ભાગને પણ ભાગ્યે જ કાપી આવ્યો હશે એટલામાં, તો આવતા જતા બીજા મુસાફરોના મુખથી બાબરની હિન્દોસ્તાન તરફની કૃત્યના સમાચાર પંજબમાં સર્વત્ર વિસ્તરી ગયા અને તે સમાચાર સાંભળીને દૌલતખાન તથા ગાઝખાન સાવધાન થયા તેમ જ આલમખાનના હૃદયમાં આશા તથા ઉત્સાહનો નવીનતાથી આવિર્ભાવ થયો. માર્ગમાં એક જે વાર બાબરની પ્રકૃતિ પણ બગડી અને તેથી પણ કુચમાં કેટલોક વિલંબ થયો. બાબર કાબુલમાંથી નીકળ્યો તે વેળાએ તેના શાહનદો હુમાયૂન બદખ્શાનમાં હતો અને તેને બાબરે પોતા સાથે તેની ફૌજને લઈને આવી મળવામાટેનો સંદેશો કહાવી દીધો હતો એટલે રિસેબર મહિનાની ત્રીજ તારીખે તે પણ પોતાની ફૌજ સાથે આવીને માર્ગમાં જ બાબરને મળી ગયો અને તેથી બાબરના સૈન્યબળની વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ. રિસેબરની સોળમી તારીખે સિન્દુનદને બ્રાહ્મીને સિયાલકોટના હુંગરોની ધારપર થઈને તે આગળ વધ્યો અને તે સમયનો શીયાળો અતિશય ભયંકર હોવાથી તળાવો તથા ઝરણાંના પાણી જમી ગયેલાં હોવા છતાં પણ બાબરની ફૌજ એક નિમેષ માત્રને માટે પણ આગળ વધતી અટકી નહિ. એ સુલતાન બાબર નિર્વિદ્ધ સિયાલકોટમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં ફૌજને ઇવણી નાખવાનો હુકમ આપીને તે પોતે આલમખાનનો મેહમાન થઈને મેહમાનદારીના ઉપબોગને ભોગવવા લાગ્યો. હવે પછી

બાબરે હિન્દોસ્તાનમાં આવીને શા ચમત્કારો કરી બતાવ્યા હતા આપણે જોવાનું છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

બાબરની બુદ્ધિમત્તા

એક દિવસ અને એક રાત્રિ સંપૂર્ણ વિધાંતિમાં વીતાયા પછી બીજા દિવસના પ્રભાતમાં બાબર સિયાલકોટમાંના આલમખાનના મહાલયમાંના બેઠકખાનામાં આલમખાન, હુમાયુન તથા પોતાના બે અફસરજો સાથે કાવાને ઇન્સાફ આપતો આનન્દમાં બેઠા હતા અને કહામિત તે મદિરાની માગણી કરે તો તત્કાળ આપી શકાય એટલામાટે બે બાંદીઓ મદિરાની સુરાહી તથા જમને એક મેજપર તૈયાર રાખીને હુકમની વાટ જોતી બેઠી હતી તેવામાં આલમખાનના હાથમાં આવી ગયેલી સુલ્તાની પાછી તરતજ તેના હાથમાંથી સરી અથવા નીકળી જવા વિશેની વાત નીકળી એટલે તે પ્રસંગે બાબર ગંભીરતાથી પોતાના વિચારોને દર્શાવતો આલમખાનને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“સારા કાયદા અને સારી ફૌજ એ કોઈ પણ રાજા અથવા સુલ્તાનના રાજ્યના મળખૂત પાયા ગણાય છે. જે રાજા અથવા બાદશાહની ફૌજ સારી નથી હોતી તેના કાયદા પણ સારા નથી હોતા અને જેની ફૌજ સારી હોય છે તેના કાયદા પણ સારા હોય છે. અસરે કાયદાના વિવેચનનો પ્રસંગ ન હોવાથી હું કેવળ ફૌજનું જ વિવેચન કરવા માગું છું; કારણ કે, તમારી શિક્ષિત કેવળ તમારી બાહતી ફૌજના કારણથી જ ચલેલી છે. કોઈ પણ રાજા અથવા બાદશાહને પ્રસંગ અનુસાર ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી ફૌજ ચાર પ્રકારની હોય છે અને તે આ પ્રમાણે:- પોતાની ફૌજ, બાહતી ફૌજ, મદદગાર ફૌજ અને મિત્ર સેના. એમાંથી પોતાની ફૌજ એટલે શું, એ તો સર્વ કોઈ જાણે છે; અર્થાત્ પોતે પગાર આપી ક્વાયદ વગેરે શીખવીને જે ફૌજને હમેશા પોતાના ઉપયોગમાટે તૈયાર રાખવામાં આવે છે તે પોતાની ફૌજ કહેવાય છે; જે વેળાએ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી પડે તે વેળાએ બીજા કોઈ રાજા કે બાદશાહના સૈનિકોને તે સમય પૂરતો પગાર આપીને લાવવામાં આવે છે અથવા તો કોઈ કારણથી સામા પક્ષના ગમે તેવા લોકો સૈનિક તરીકે આપણી ફૌજમાં આવી બેળાય છે તે ફૌજ બાહતી કહેવાય છે; પોતાના મિત્ર રાજા અથવા સરદાર પાસેથી પ્રસંગ પૂરતી હુમકે અથવા મદદ માગીને જે ફૌજ લવાય છે તે ફૌજ મદદગાર ફૌજના નામથી ઓળખાય છે અને ઉપર્યુક્ત જે કોઈ પણ બે પ્રકારની ફૌજો એક જ ચલેલી હોય છે તે મિત્ર સેના કહેવાય છે. આ ચાર પ્રકારની ફૌજમાંની બીજા પ્રકારની એટલે કે બાહતી ફૌજ નિરુપયોગી હોવા સાથે બાધા કરનારી પણ હોય છે, એ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને તેથી જે કોઈ પણ હાકિમ આવા પ્રકારની બાહતી ફૌજપર જ આધાર રાખીને બેસી રહે છે તે હાકિમની હુકમત કદાપિ નિર્ભય રહી શકતી નથી; કારણ કે, એવા પ્રકારની સેનામાંના મનુષ્યો મદત્વા-કાંક્ષી હોય છે; ક્વાયદ વગેરે સારી રીતે શીખેલા નથી હોતા અને તેમનામાં

વધારે ઉપદ્રવ કરનાર યદ્યપડે છે અને તે આપણા પોતાપર જ ક્યારે અને કય ધરીએ ઉલટી પડશે એનો કશો પણ નિયમ હોતો જ નથી; કારણ કે, તે કૌનના લોકો એકતાના સૂત્રથી બંધાયલા હોય છે અને તેમનાપર અધિકાર ખીનનો હોય છે. બાહુતી કૌનની હાલત એવી હોતી નથી એટલે કે કૂતલ મળ્યા પછી તેમના હાથથી કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ થતાં ઘણો વખત લાગે છે; કારણ કે, તેમનામાં એકતાનો અભાવ હોય છે અને તેઓ પોતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના હોઈને કેવળ પૈસાપર નજર રાખીને જ જંગના મયદાનમાં આવેલા હોય છે; અર્થાત્ તેમનાપર આપણા એક અકસરને આપણે નીમી દંધએ એટલે પછી ઉપદ્રવ મચાવવાની તાક્ત બહુધા તેમનામાં રહેતી નથી. બાહુતી સૈનિકો ખીકણ અને આજસૂ હોવાથી જ તેટલા પૂરવું તેમના હાથથી નુકસાન થાય છે; પરંતુ મદદગાર કૌનમાંના જંગીઓ ચાલાક તથા બહાદુર હોવાથી તેમની ચાલાકી તથા બહાદરી જ આપણામટે નુકસાન કરનારી યદ્યપડે છે. આ કારણથી અત્યાર સૂધીમાં જે જે વિચારશીલ તથા બુદ્ધિમાન રાજાઓ, સુલ્તાનો તથા બાદશાહો યદ્ય ગયા છે તેમણે આ બંને પ્રકારનાં સૈન્યોનો પોતાના લાભમાટે કદાપિ ઉપયોગ કર્યો નથી; કિન્તુ તેમણે સદાસર્વદા પોતાના સૈન્યબળપર જ આધાર રાખેલો છે; કારણ કે, ખીનના બળથી મેળવેલો જય તે જય નથી અને તેથી ખીનની સહાયતાથી જય મેળવવા કરતાં પોતાના સૈન્યના બળથી પરાજય મેળવવો એ જ વધારે સારું છે, એ તત્વને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા.”

સહાયક સૈન્ય વિશે બાબરના આવા અભિપ્રાયને જાણીને તેનો શાહનંદો હુમાયૂન પોતાના પિતાને અનુલક્ષીને કહેવા લાગ્યો કે: “કિબ્લગાહ, મદદગાર કૌન આવી રીતે જે નુકસાન કરનારી જ હોય, તો તો આલમખાને આપ નામદારને આપણી કૌન સાથે પોતાની મદદે બોલાવ્યા છે, એ એમની મોટી ભૂલ થયેલી છે એમ જ કહી શકાય.”

“બેશક: મને પોતાની મદદે બોલાવવામાં આલમખાનની ભૂલ જ થયેલી છે; કારણ કે, ઇબ્રાહીમ લોદી સાથેની લઢાઈમાં આપણો વિજય યથા પછી જે આપણે આલમખાનને હડાવી દંધએ અને આપણે પોતે જ હિન્દોસ્તાનનાં તાજે તખ્તના માલિકો મુખ્તાર બની બેસીએ તો આલમખાનથી જરાપણ ચું કે ચાં ફરી શકાય તેમ નથી, એ તો કોઈ પણ કહી શકે તેમ છે. ગરજ કે, આવી હાલતમાં આવી પડવું એ જ એક જીવનું નુકસાન છે. પરંતુ મારો હું હિન્દોસ્તાનનાં તાજેતખ્તને પચાવી જવાનો વિચાર નથી અને તેટલામાટે આલમખાનને મારાથી ડરવાનું કશું પણ કારણ છે જ નહિ.” બાબરે ખરેખરી બાબત જણાવી દીધી.

“આપ નામદાર સુલ્તાનની આ ફિદવી તરફની આવી લાગણીને જોઈને જે આ ફિદવી પોતાને બખ્તાવર માને તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ પણ નથી. દુનિયામાં દરેક નિયમનો જેમ એક અપવાદ હોય છે તેવી રીતે મદદગાર હાકિમ અને તેની કૌન નુકસાન કરનાર હોવા છતાં આપ નામદાર અને આપની કૌન, મારામાટે કાયદો કરનાર હોવાથી અપવાદરૂપ છે. અને એમણે હું આપ નામદારને ધન્યવાદ આપું છું.” આલમખાને સમયસૂચકતાથી બાબરને ઉદ્દેશીને

પ્રશ્નસાત્મક હૃદયોરો કાંઈક અને ત્યાર પછી પૂછ્યું કે: “જ્યારે આપ નામદારે ત્રણ નવનાં સૈન્યોનું વિવેચન કરી સંબળાવ્યું છે તો હવે મિત્ર સૈન્યની બચકરવાને પણ દર્શાવશો કે કેમ?”

એના હત્તરમાં ખાખર કહેવા લાગ્યો કે: “જે દૈનમાં કેટલાક સિપાહીઓ પોતાની નતિના તેમ જ પોતાના દેશના હોય છે તેમ જ કેટલાક સિપાહીઓ ખીલ નતિ તથા ખીલ દેશમાંથી પગારદાર તરીકે લવાયલા હોય છે તે સૈન્ય મિત્ર સૈન્યના નામથી ઓળખાય છે. હવે, મદદે બોલાવેલી ખીલ હાકિમની ફૈજ અને પરકીય પગારદાર ફૈજ એ બન્ને કરતાં આ મિત્ર સૈન્ય જો કે સારું હોય છે; છતાં પણ પોતાની નતિના અને પોતાના દેશના સૈન્ય કરતાં આ મિત્ર સૈન્ય બહુ જ નહારું છે, એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ અને એનાં પણ ઇતિહાસમાં અનેક હતાહરણો નોંધાઈ ગયાં છે. મારા કથનનું તાત્પર્ય એ જ છે કે પોતાનું સૈન્ય જ્યાં સુધી સુવ્યવસ્થિત ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ હાકિમ અથવા સુલ્તાન નિર્ભય રહી શકતો નથી અને એટલામાટે જ વિચારશીલ તથા બુદ્ધિમાન લોકો પરાપૂર્વથી એમ કહેતા આવ્યા છે કે હાથમાં સત્તા હોવા છતાં તે સત્તાનો પાથો પરકીય સૈન્યનો બનેલો હોય એના જેવી ખીલ કોઈ પણ અસ્થિર તથા શોચનીય ઘટના હોવાનો સંભવ છે જ નહિ. પોતાની પ્રજા અને પારકી પ્રજા વચ્ચે જે ભેદ રહેલો હોય છે તે ભેદના કારણથી પરકીય પગારદાર સૈન્ય અને મદદગાર સૈન્ય એ બન્ને ‘સૈન્યો’ સર્વથા હાનિકારક છે. હવે પોતાના સૈન્યને પણ કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા હોય છે અને તેને કેવા નિયમમાં રાખવાની અગત્ય હોય છે, એ પણ વિચારણીય વિષય છે; પરંતુ અત્યારે સમયનો અભાવ હોવાથી એ વિષયની ચર્ચાને કોઈ ખીલ સમયપર મુલતવી રાખીને હું અત્યારે ખીલ કેટલાંક અગત્યનાં કાર્યોની વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છું છું.” આવી રીતે ચાર પ્રકારનાં સૈન્યોનું સમયાનુસાર ચર્ચાચોગ્ય વિવેચન કરીને પોતાની બુદ્ધિમત્તાનો પરિચય કરાવ્યા પછી ખાખરે આંલમખાનને ગંભીરતાથી પૂછ્યું કે: “આવી ચર્ચાઓ અવકાશના સમયમાં થતી રહેશે; અત્યારે આવી ચર્ચાઓમાં સમય વીતાડવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, અત્યારે તો હું પોતે ખુસુસન જે કામમાટે આવી ચલાવીને કાબુલથી હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યો છું તે કામને અંતમ સુધી પહોંચાડવાની જ જીજ્ઞાસુતા છે અને તેથી હું તમને પૂછવા માગું છું કે અત્યારે અહીંનો મામલો કેવા પ્રકારનો છે અને પ્રથમ આપણે શું શું કરવાનું છે?”

“જહાંપનાહ, આપણા નસરો અત્યાર સુધીમાં જે ખખરો લાવ્યા છે તે ખખરોના આધારે મારા નજીવામાં આવી શક્યું છે કે દૈલ્લતખાન અને તેનો સાહબખાંદો ઝાહખાન તેમની ચાળીસ હજારની ફૈજ સાથે લાહોર પાસે રાખી નદીના કિનારાપર ટાવણી નાખીને પડ્યા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ દૈલ્લતખાન તો આજકાલ કમ્બરે બે તસ્વારો લટકાવીને આપ નામદારને જેર કરવા માટેની એવી ડીંગા હાંક્યા કરે છે કે હવે તો તેનો એ ગુસ્સર અમારાથી વરા પણ જોઈ શકાતો નથી. આ કારણથી પ્રથમ તો દૈલ્લતખાન તથા ઝાહખાનના તકબ્બુરને તોડવાની મારા વિચાર પ્રમાણે ખાસ જીજ્ઞાસુતા છે; પછી તો જેવા

આપ મુરખીને વિચાર.” આલમખાને અતિશય વિનીત ભાવથી પોતાને અભિપ્રાય દર્શાવ્યા.

“કુલાનોરને સૂણેદાર મહમદઅલી અને વસૂલાતખાતાને અધિકારી ખાન હુસેન પોતાની ફોજ સાથે આપણને આવી મળ્યા છે એટલે મગસૂર દૌલત ખાન તથા તેના સાહુબંદા ગાજીખાનના તકબ્બુરને તોડવાના કામમાં જરૂર પડે તેવું વિલંબ થવાનો નથી. હું આજે જ અહીંથી કૂચ કરવા માગું છું અને તમને પણ મારી સાથે આવવામાટે તૈયાર થવાની અભ્યર્થના સૂચના આપી મૂકું છું.” આખરે દૌલતખાન તથા ગાજીખાનપર તે જ દિવસે ચઢી જવામાટેનો પોતાનો દૃઢ વિચાર દર્શાવી દીધો.

આખરની આજ્ઞાથી મધ્યાહ્ન પછી સેના પ્રયાણમાટે તૈયાર થઈ ગઈ અને સિયાલકોટના રક્ષણમાટે કેટલાક સૈન્યને રાખીને બાકીના સૈન્ય સહિત આખર તથા આલમખાન લાહોર તરફ જવાને પ્રયાણ કરી ગયા.

* * * * *

આખર જ્યારે આલમખાન તથા પોતાના સૈન્ય સહિત લાહોર પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે: ‘આપ નામદારના પંજબમાં આવવાના સમાચાર મળતાંની સાથે જ દૌલતખાન અહીંથી મલોતના કિલ્લામાં નાસી ગયો છે અને ગાજીખાન તેની સાથે છે કે ક્યાંક અન્યત્ર પલાયન કરી ગયો છે એની અમને ખરાબ ખબર નથી.’ આ સમાચાર સાંભળીને આદર્શાદે એટલે કે આખરે પોતાના અમીરો તથા અફસરોને બોલાવીને એવી આજ્ઞા આપી દીધી કે: “તમો અહીંથી એકદમ જાઓ અને દૌલતખાન તથા ગાજીખાનને ક્યદા કરી લ્યો; પરંતુ ધારો કે તમારાથી કિલ્લામાં ન પહોંચી શકાય અને દુશ્મનો કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી લે, તો તમો કિલ્લાને ઘેરી લેજો અને એવો સખ્ત નાપતો રાખજો કે કિલ્લામાંથી કોઈ આદમખંદ તો શું પણ કોઈ દરિન્દો કે પરિન્દો પણ બહાર નીકળી ન શકે; ખાસ કરીને દૌલતખાન તથા ગાજીખાન તો ફરાર ન જ થવા જોઈએ. હું પણ તમારી પાછળ એક કે બે દિવસમાં જ ત્યાં આવી પહોંચીશ.”

આવી રીતે પોતાના અમીરો તથા અફસરોને ફોજ સાથે રવાના કર્યા પછી બીજે દિવસે આખર પોતે પણ વાહન ગામ પાસે નદી બાંતરીને બે મંજિલો કરી મલોતના કિલ્લા પાસે જઈ પહોંચ્યા. કિલ્લાથી અડધા ગાઉના અંતરપર તેણે છાવણી નખાવી અને પ્રથમથી જ ઘેરાયેલા કિલ્લામાંના લોકોને ધમકાવવા, લાલચમાં નાખવા તથા આશ્વાસન આપવામાટે કિલ્લામાં બે ‘પ્રણુ માણસોને મોકલી દીધા; તેમજ કિલ્લાને ચારે તરફથી તપાસીને જ્યાં આવરથેકતા હતી ત્યાં મોરચા પણ લગાવી દીધા. કિલ્લામાંના લોકો આખરની લઘાઇમાટેની તૈયારીને જોઈને એટલા બધા ગભરાઈ ગયા અને દૌલતખાન પણ એટલો બધો ભયભીત તથા ગર્ભગલિત થઈ ગયો કે તેણે પોતાના એક પ્રતિનિધિને મોકલીને આખરને એમ કહેવડાવ્યું કે: “ગાજીખાન તો અમો સઘળાને ત્યાંની ક્યાંક પહોંચીને આવ્યો ગયો છે અને હવે જો અમારા ગુનાહોની અમોને મોઆફી આપવામાં

આવે અને અમોને જાનની ગામાન મળી જાય; તો અમો શુભામ તરીકે હુન્નરે વાલાના કદમોમાં હાજિર થઈને કિલ્લો સોંપી દેવામાટે તૈયાર છીએ.”

દૌલતખાનનો આ સંદેશો સાંભળીને આખરે પોતાના દરબારના એક અમીર ખાન ખીરને એવો હુકમ કરાવ્યો કે: “તમે દૌલતખાન પાસે જાઓ અને તેને કહો કે જે જે તલ્વારોને તે મને મારી નાખવામાટે પોતાની કમરે લટકાવતો હતો તે બંને તલ્વારોને પોતાના ગળાની આસપાસ બાંધીને જો મારી પાસે આવશે તો તેના ગુનાહોની તેને મોઆદ્દી મળશે અને તેની જાન પણ તેને બખ્શવામાં આવશે.”

ખાન ખીરને આખરનો એ સંદેશો કિલ્લામાં જઈને દૌલતખાનને સંભળાવ્યો અને ગમરાયલા દૌલતખાને આખરની એ આજ્ઞાનો તત્કાળ સ્વીકાર કરી લીધો. અર્થાત્ દૌલતખાન પોતાની બંને તલ્વારોને પોતાના ગળાની આસપાસ બાંધીને ખાન ખીર સાથે આખરની છાવણીમાં આવ્યો; પરંતુ ત્યાં આવ્યા પછી ગોઠણમંડીયે શુભામ પ્રમાણે બેસવામાટે જગત્ આનાકાની કરવા લાગ્યો એટલે આખરે પોતાના શુભામોને હુકમ કરાવ્યો કે: “આના પગોને ખેંચીને ગોઠણમંડીયે બેસાડી દો.” શુભામોએ તેને બળાત્કારે ગોઠણમંડીયે બેસાડી દીધો એટલે પછી આખર તેને સંબોધીને તિરસ્કારવ્યંજક બાવથી કહેવા લાગ્યો કે: “દૌલતખાન, એકવાર મેં તને ‘પિદર’ કહીને બોલાવ્યો હતો; તારી ઇચ્છા કરતાં પણ મેં તારી વધારે ઇજ્જત અને તાજમ કરી હતી; તારા પુત્રોને મલ્લખાનના દરવાજાની ધૂળ ચાટવાથી બચાવ્યા હતા; તારા ખિદમતગારોને તથા તારી ઝોરતોને ઇત્તિહાસ લોહીની કચડથી છોડવ્યાં હતાં; તાતારખાંની માલિકીની ત્રણ કરોડની જગીર તારા હાથમાં સોંપી હતી અને આલમખાનને પણ મેં તારી બલામણથી જ મદદ આપી હતી; તો હવે કહી દે કે મેં એવું તે તારું શું બગાડ્યું હતું કે જેથી મારી સાથે લડવામાટે તારે પોતાની કમરે એકને બદલે બખ્ખે તલ્વારો બાંધવી પડી, તું લશ્કર લઈને મારાપર દૂરી પડવાને તૈયાર થયો અને આટલો બધો કુતર જગાવી દીધો? આના કરતાં વધારે એહસાનફરામોશી અને નમસ્કહરામી બીજી કંઈ હોઈ શકે તેમ છે? બોલ, બોલ, તારી જખાનને બોલ અને કાંઈક તો જવાબ આપ.”

દૌલતખાન લજ્જાથી અર્ધમૃત જેવો થઈ ગયો અને નીચી દૃષ્ટિથી કંપતો કંપતો કહેવા લાગ્યો કે: “ગરીબપરવર અને રહમદિલ સુલ્તાન, આપે મારા પર ઘણા ઘણા એહસાનો કરેલા છે છતાં હું એહસાનફરામોશા તેમજ નમસ્કહરામ થયો છું અને તેટલામાટે આપ નામદાર આગળ અત્યારે જખાનને બોલતાં પણ હું શર્માઈ છું; ગયરતથી મરી જઈ છું; એટલામાટે મારાપર રહમ કરો, મને મારા ગુનાહોની મોઆદ્દી આપો અને વધારે શર્મિન્દો ન કરો. હું માંતું છું કે હવે મારી જિન્દગીના કિવરો પૂરા થવા આવ્યા છે; કારણ કે, જો એમ ન હોત તો આપ જેવા એક મોહસિન અને મેહરખાન જખર્દસ્ત સુલ્તાન સાથે દુશ્મની ડરવાની અને જેને એકવાર મેં મારા ઘરમાં પનાહ આપી હતી તે મારા બચી જ આલમખાન સાથે દગાબાજી કરવાની કુખુદ્ધિ મને કદાપિ સૂઝત જ નહિ. હવે મારી બુજર્ગીપર રહમ કરો અને મને મારી ભૂલને સુધારવાનો મોકો આપો એટલી જ મારી આપ નામદારના કદમ મુબારકમાં અર્જ છે.”

દૌલતખાનનાં આવાં નમ્રતાભરેલાં વચનોથી દયાળુ બાબરનું મૃદુ હૃદય દ્રવી ગયું અને તેથી તે તેને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે: “દૌલતખાન, હું ઉદારતાથી તને તારા ગુનાહોની મોઆફી આપું છું અને તારી જિન્દગી પણ તને ખર્ચું છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તારા ખિદમતગારો તથા તારા જનાન-ખાનાની ઔરતોને લઇને તારી જગીરનાં જે કેટલાંક ગામો છે તેમાંના કોઇ પણ એક ગામમાં જઇને રહેવાની અને તારી અસલ જગીરનાં ગામોની સરહારી ભોગ-વવાની પણ તને છૂટ આપું છું. માત્ર તારી અસલ જગીર ઉપરાંતનો જે કાંઇ પણ માલ અસખાબ તથા ખજનો તારી પાસે હશે તે જમ કરી લેવામાં આવશે તેમજ હવે પછી પંજબની સૂબેદારી સાથે પણ તારો કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ રહેશે નહિ.”

“મહુજ એહસાન, નવાનિશ, મેહરબાની!” આ પ્રમાણેના કૃતજ્ઞતાદર્શક શબ્દો ઉચ્ચારીને દૌલતખાન બાબરનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

દૌલતખાનના જવા પછી સુલ્તાન બાબરે પોતાના અફસરજોગે એવા પ્રકારની સૂચના આપી દીધી કે: “દૌલતખાનને તેના જનાનખાનાની ઔરતો તથા તેના ખિદમતગારો સાથે કિલ્લામાંથી નીકળી જવા દેજો અને તે સાથે ખજનાપર તથા ખીજ માલ અસખાબપર આપણો અત્યારે જ કબ્જો કરી લેજો. વળી મારા સાંબળવામાં આવ્યું છે કે ગાજીખાન કિલ્લામાં જ ક્યાંક લપાયેલો છે, એટલે જો એ વાર્તા સત્ય હોય તો તે આપણને યાપ આપીને બહાર નીકળી જાય એટલામાટે કિલ્લાના દરવાજાપર ચાલાક ચોકીદારોને ખેંસાડી દેજો તેમજ તેના જવાહિરાત અને તેની ખીજ કીમતી ચીજોને પણ તે જ્યાં પણ છુપાવીને રખાઈ હોય ત્યાંથી કાઢી લઇને જમ કરવામાટેનો પાકો પંદોબસ્ત કરી દેજો. મારા આ હુકમની તામીલમાં જો જરા પણ કુરૂર થશે, તો તમારી જાનનું જોખમ તમારે વેઠવું પડશે, એ બરાબર યાદ રાખી લેજો.”

દૌલતખાનને લઇને બાબરના અફસરજોગે પાછા કિલ્લા આગળ ગયા એટલે દૌલતખાનના હુકમથી કિલ્લેદારે કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડી નાખ્યા; પરંતુ કિલ્લાના દરવાજા ઉઘડતાં જ એક ખીજું વિદ્ય આવીને ઉપસ્થિત થયું અને તે એ કે બાબરનાં સૈનિકોએ કિલ્લામાં જઇને લૂટ ચલાવવામાટે અધીરતા દર્શાવીને બયાનક કીલાહક કરવા માંજ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અંતે તેમના તોફાનની વાત સાંબળીને સુલ્તાન બાબરને પોતાને ત્યાં આવવું પડ્યું અને બાબરના હુકમથી પણ તેઓ શાંત ન થયા એટલે પછી નિરૂપાય થઇને તેમને શાંત પાડવામાટે સુલ્તાનને પોતાના બળનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. તીવ્રદાજ બાબરે તોફાની ફોજ જવાનોપર તીવ્ર ચલાવવા માંજ્યાં અને તેમાંનું એક તીવ્ર હુમાયુનના એક શુલા-મને એવું તો સખ્ત વાગ્યું કે તેથી તલ્કાળ તે ત્યાંનો ત્યાં જ મરણને શરણ થઈ ગયો. હુમાયુનનો એક શુલામ તેના લશ્કરનો એક અફસર તથા નંનિસાર અને વફાદાર બન્દો હોવાથી બાબરના અંતઃકરણમાં તેના મરણમાટે ઘણો જ શોક થયો અને તોફાનપર ચઢેલાં સૈનિકો કાંઇક શાંત થયા એટલે પછી અચાનક બાબર તેમને ઉદ્દેશીને તેમના મધ્યમાં ઉભો રહી ગંભીર તથા પ્રભાવદર્શક બાવથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા શરવીર અને શૂંધીર સૈનિકો; મારી ઇચ્છાતને વધારનારા અને મારા નામને અમકાવનારા બંધી જવાનો, બંધાના લોકોએ આપણી સામે હથિયાર હથક્યાં નથી અને બંધાના સરદારે જરાપણુ મુખાલિફત બતાવ્યા વગર બનની અમાન માગીને આપણી તાબેદારીને સ્વીકારી લીધી છે; ત્યાંના લોકો તથા સરદારના માલોબરને લડી લેવા અને તેમનાપર હથિયાર ચલાવવાં એ સરાસર નાઈન્સાફી છે અને હથવાનિયત છે, એ આજે તમો નથી સમજી શક્યા અને તેથી તોફાની થઈ ગયા છો, એ જોઈને મને અજયબી પણુ થાય છે અને દિલગીરી પણુ થાય છે. આપણે હિન્દોસ્તાનમાં બેશુનાહ લોકોપર કહુર અને ગળબ ગુનરવા માટે નથી આવ્યા; કિન્તુ સિતમગરોને સળ આપવામાટે તથા બેશુનાહોને મદદ આપવા માટે આવ્યા છીએ એ આપણે કદાપિ ભૂલી જવાતું નથી. હવે પછી તમારા હાથથી આવું અવિચારમય કૃત્ય ન થવું જોઈએ એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખી લેજો; કારણ કે, આ તમારા સુલ્તાન બાબરને જેમ મેહરબાની કરતાં આવડે છે તેમ જ શુનાહગાર અને નાફરમાન નોકરને સખત સળ આપવાનો હુનર પણુ તેને બરાબર ચાહ છે. આજના તમારા શુનાહની હું તમને મોઆફી આપું છું અને ઉમ્મીદ રાખું છું કે આઈન્દા તમો કુર્માબરદારીના રસ્તાથી આડા નહિ જ ચાલો ! પર-વરદિગાર તમને નેકી બખશે ! !”

તોફાની થયેલા સિપાહીઓના હૃદયમાં સુલ્તાન બાબરના આ બાપણનો એવો અને એટલો બધો યોગ્ય પ્રભાવ પડી ગયો કે તેમણે લગ્નથી પોતાનાં મુખમંડળોને નીચાં નમાવી દીધાં અને બાબર પાસેથી પોતાના અપરાધની વારંવાર ક્ષમા માગીને તેઓ પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા. આટલું કાર્ય કર્યા પછી બાબરે તે દિવસનો અવશિષ્ટ ભાગ અને તે દિવસની રાત્રિનો સમય પોતાની ઊવણીમાં જ પીતાઓ અને બીજે દિવસે સોમવારે મલોતના કિલ્લામાં જઈને તે ત્યાંનાં બિન્ન બિન્ન સ્થાનોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. અનેક સ્થળોનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી તે એક કુતુબખાના (અન્યાલય)માં જઈ પહોંચ્યો કે જે (અન્યાલય) ગાજખાનનો હતો. એ અન્યાલયમાંથી અનેક ઉત્તમોત્તમ હસ્તલિખિત ગ્રંથો તેને મળ્યા અને તેથી તેના આનંદનો અવધિ થઈ ગયો. બાબર પોતે સરસ્વતી દેવીનો અતન્ય ઉપાસક અને કવિતાદેવીનો ભક્ત હોવાથી તેમ જ તેનો શાહનુહો હુમાયૂન પણુ એ વેળાએ તેની સાથે હોવાથી તેમાંના કેટલાંક ઉદ્વૃથ પુસ્તકો હુમાયૂનને આપતાં તે કહેવા લાગ્યો કે:-

“નૂરેયરશ, આજે તને હું આ એક એવી ચીજ ઇનાયત કરું છું કે જે ચીજ આ દુનિયામાં, એક નાયાબ અને લાસાની ચીજ મનાય છે. ખરેખર સારી કિતાબોની બરાબરી કરી શકે એવી બીજી કંઈ પણુ ચીજ પરવરદિગારે અત્યાર સૂફીમાં પચદા જ કરી નથી અને એટલામાટે બીજા ખબલના કરતાં હું આ ઇલ્મના ખબલનાને વધારે મહત્ત્વ આપું છું. મને અજયબી ફકત એટલી જ થાય છે કે ગાજખાન એક નાદાન, ખુદખરસ્ત, કમચાલ અને સયદેહવસ ઈન્સાન હોવા છતાં તેણે આવી સારામાં સારી કિતાબો પોતાના કુતુબખાનામાં શા કારણથી એકી કરી હશે ! મારી માન્યતા પ્રમાણે એક અમીરના લોહી કરતાં એક ફકીરની કિતાબની શ્રીમત વધારે છે; એક ઉત્તમ પુસ્તક ઉદ્વૃથ આત્માનું એવું તો

મૂલ્યવાન અને સૌમંદ્યપૂર્ણ, ઇનરશોભિત છે કે જે યુગોના યુગ પર્યન્ત રાકાતું નથી અને અન્ય જનોના ઇનરરક્તની અભિસરણક્રિયાને નિયમમાં રાખ્યા કરે છે અને એટલામાટે જે કોઈપણ મનુષ્ય અવિચારથી કિંવા દ્વેષ-ભાવથી એક ઉત્તમ ગ્રંથનો નાશ કરે છે, તે એક ઉત્તમ મનુષ્યનો જ વધ કરી વાળે છે, એમજ સમજવાનું છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યના વધથી તો કેવળ એક બુદ્ધિમાન માણીનો જ નાશ થાય છે; પરંતુ ઉત્તમ પુસ્તકના નાશથી તો સાક્ષાત્ બુદ્ધિ કિંવા વિચારશક્તિનો જ વધ થઈ જાય છે, એટલી મનુષ્ય કરતાં પુસ્તકની અધિક ઉત્તમતા છે. હવે ઉત્તમ પુસ્તક કોને માનવું એમ જો મને પૂછવામાં આવે તો એના ઉત્તરમાં હું જણાવીશ કે જે પુસ્તકને ઊઘાડતી વેળાએ આપણે જે કોઈપણ ઔદ્ધિક લાભ મેળવવાની આશા રાખી હોય, તે લાભ આપણને જે પુસ્તકને ગંધ કરતી વેળાએ ન્યૂત ક વિશેષ પરિમાણમાં મળી ગયેલો જણાય, તે પુસ્તકને ઉત્તમ માનવામાં કોઈપણ પ્રકારનો પ્રમાદ આપણે નથી કરતા એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવાનું છે. મારા આ કથનથી કોઈએ એમ સમજવાનું નથી કે ત્યાં ઉત્તમ હોય ત્યાં અધમ પુસ્તકો પણ હોવાં જ જોઈએ; કારણકે, ઉત્તમ વિદ્વાનોનાં રચેલાં પુસ્તકો અધમ હોતાં જ નથી અને જે વાંચનારમાં ઉત્તમતાને આકર્ષવાની ઔદ્ધિક શક્તિ રહેલી હોય, તો તે વાંચનાર પોતાના શત્રુતા રચેલા ગ્રંથમાંથી પણ ઉત્તમ સારને મેળવી શકે છે. સરસ્વતીના સજીવન પ્રતિનિધિસ્વરૂપ અથવા તો જ્ઞાનના ભંડારરૂપ ગ્રંથોની આવી મહત્તાને ન જાણીને અનેક વાર અનેક વિનયિની નતિઓએ તેમજ વિજેતા રાજાઓ કે બાદશાહોએ પોતાના ધર્મથી ભિન્નધર્મના અનુયાયી અને છતાંયેલા લોકોના અમૂલ્ય જ્ઞાનભંડારરૂપ ગ્રંથોને અવિચાર તથા દ્વેષભાવથી નાશ કરી નાખ્યા છે અને અઘાપિ કેટલાક મૂઢ જનો એવા ગ્રંથોને નાશના કાર્યમાં અગ્રેસર થતા દેખાય છે એ અત્યંત શોચનીય છે. હુમાયૂં, હું હવે પછી સુલતાન અથવા શહનશાહ થવાનો છે અને તેટલામાટે હું તને એક નસીહત આપી મૂકું છું કે કોઈ પણ ઉત્તમ ગ્રંથાલય, પછી તે તારા કોઈ પ્રતિસ્પર્ધીનો હોય, વિનવીયનો હોય કે વિધર્મીયનો હોય, તો પણ તેનો અવિચારથી કદાપિ નાશ કરીશ નહિ; કિન્તુ તેની રક્ષા કરીને તેનો જેટલા પરિમાણમાં કરી શકાય તેટલો સદુપયોગ જ કરજો અને તેમાંથી મેળવી શકાય તેટલા લાભને મેળવનાનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરજો. પરંતુ એ સાથે આ તરફને પણ લક્ષમાં રાખી લેજો કે રાજા અથવા બાદશાહને જેટલું પણ જ્ઞાન હોય તેટલું અલ્પ જ છે; કારણ કે, રાજા અથવા બાદશાહની જેમ મહત્તા વિશેષ હોય છે તેમજ તેને સાર્વદેશીય જ્ઞાનની પણ તેટલી જ વિશેષ આવશ્યકતા હોય છે અને તેટલામાટે આ વિશ્વમાં જે જે વિદ્વાઓ ઉપલબ્ધ હોય તે સર્વ વિદ્વાઓનું જ્ઞાન મેળવી લેવું અને પોતાના અવકારના અથવા નિરૂપયોગી સમયને સંસ્કરણનાર્થે ગાનતાન કે કવિતાવિલાસમાં વીતાડવો, એ યોગ્ય છે; તથાપિ નિરંતર રાજા અથવા બાદશાહ પુસ્તકોના વાંચનમાં જ નિમગ્ન રહ્યા કરે, બુદ્ધિના વ્યવસાયમાં લક્ષ ન આપતાં કેવળ પુસ્તકોની વ્યવસ્થામાં જ તર્કીનતા રાખતો રહે અને પુસ્તકો

નાં પૂર્ણ સારાં બંધાવવામાં મનને પરાવીને પ્રજના દુઃખરૂપ જળમોખર સુખરૂપ પાઠા બાંધવાના કર્તવ્યને સર્વથા ભૂલી જાય એ કોઈ પણ પ્રકારે થાય ન કહી શકાય. સારારા કે, પુસ્તકમાંથી મેળવેલા જ્ઞાનને વ્યવહારમાં થોડું બતાવવાને રાત્ર અથવા બાદશાહ આપાદમસ્તક બંધાયેલો છે, એ તારે કદાપિ ભૂલી જવાતું નથી. આ પુસ્તકાલયમાંનાં થોડાંક પુસ્તકો હામરાનમાંટે પણ હું મોકલી આપજે.”

હુમાયૂંને પોતાના પૂત્ર પિતાના આ ઉપદેશને મસ્તકપર ચઢાવીને પુસ્તકોનો સ્વીકાર કરી લીધો અને બાબરના પુસ્તકોની મહત્તાવિષયક આ બાબતનું આલમખાન તથા બીજા કેટલાક અફસરોના મનમાં એવું તો ઉત્તમ પરિણામ થયું કે તેઓ સર્વ બાદશાહ બાબરની શુદ્ધિમત્તા તથા વિધામિયતાની સહસ્ત્ર સુખથી પ્રસંસા કરવા લાગ્યા. અસ્તુઃ ગાજીખાન કદાચિત્ કિશ્તીમાં હુશે એવી ધારણાથી બાબરે તે દિવસની રાત્રિ કિશ્તીમાંના એક મહાલયમાં જ વીતાડી અને ગાજીખાનનો સારી રીતે શોધ કરાવ્યો; પરંતુ ગાજીખાન કિશ્તીમાં ક્યાંય પણ મળી શક્યો નહિ; કારણ કે, તે તો પોતાના પિતા, નાના બાઈ તેમ જ પોતાની માતા તથા નાની બહેનને કિશ્તીમાં જ છોડી થોડાક માણસોને પોતાની સાથે લઈને પહાડોમાં બાળી ગયો હતો. બાબરે પોતાના વચન પ્રમાણે દૌલતખાનને તેનાં બીજી અને બચ્ચાં સાથે કિશ્તીમાંથી નીકળી જવા દીધો અને રસ્તામાં ક્યાંય પણ તેને કોઈ જતની હરકત ન થાય એટલામાટે તેની જગીર સુધી તેને પહોંચાડવામાટે પોતાના પાંચ સિપાહીઓને પણ તેની સાથે મોકલી દીધા. આગલે દિવસે તોફાનપર ચઢેલા સિપાહીઓને જો બાબરે દાખી ન દીધા હોત, તો તેમના હાથથી દૌલતખાન અને તેના કુટુંબની કેવી તથા કેટલી દુર્દશા થવાનો સંભવ હતો, એ અનુમાનથી જણી શકાય તેમ હોવાથી દૌલતખાન તથા તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાની દયાથી બાદશાહ બાબરે જ રક્ષા કરી હતી એમ કહેવામાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી.

બુધવારને દિવસે મલોતના કિલ્લાની સંભાળનું કામ સુહરમદ અલી-જંગને સોંપીને અને તેની તદ્દનાતમાં અલીસો પકાણેને તેમ જ કેટલાક હુજરા લોકોને રાખીને બાદશાહ બાબર જે પહાડમાં ગાજીખાન જઈ બરાયો હતો તે પહાડ તરફ જવાને સેનાસહિત પ્રયાણ કરી ગયો. બીજા કલાન ગજનીન કેહ કેટલાક જાંઘર મદિરાના માટલાં લાંટીને કિલ્લાથી એક ગાજીપરની એક ઉચી ટેકરીપર બાબરની વાટ જોતો બેઠો હતો એટલે બાદશાહ બાબરે ત્યાં પહોંચતાંની સાથે જ એક મેહફિલ કરી દીધી અને તે મેહફિલમાં શરાબનો એવો તો દોર ચાલ્યો કે ન પૂછે વાત. ત્યાંથી ફર્ય કરીને બાબર પહાડોમાંના જે કોટલા નામના કિલ્લામાં ગાજીખાન બરાઈ બેઠો હતો તે કોટલાપર ચઢી ગયો અને ત્યાં દિવસના સમયમાં એક ચુદ્ધ થયું; પરંતુ તે ચુદ્ધમાં પરાજિત થવાથી કિલ્લામાંના લોકો રાત્રિના સમયમાં કિલ્લાને બાલી કરીને પલાયન કરી ગયા અને ગાજીખાન પોતે પણ દિલ્લીની દિશામાં બાળી ગયો. બીજે દિવસે એ કિલ્લામાં પણ બાબરે પોતાનું ચાણું બેસાડી દીધું અને પહાડોમાંના બીજા કિલ્લા પણ હસ્તગત કરી લીધા. ચંબળમાં બીજી પણ જે કેટલીક વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે થોડા દિવસમાં કરી લીધા પણ બાબર પાછો સિયાલકોટમાં આવી લાગ્યો

અને ત્યાં જે દિવસ જેટલો સમય વિશ્રાંતિ તથા મદિરાપાન આદિ આનંદોપ-
લોભમાં વીતાડીને તેણે એક મોટા દરબાર ભર્યો અને તે દરબારમાં પોતાના
ફોજ અફસરોને સંબોધીને તે ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે:—

“મારા મદદગાર અને ગમચુસાર સૂરમાઓ, પંજાબમાં જે કાંઈ પણ
ખંદોખસ્ત કરવાનો હતો તે આપણે અત્યાર સુધીમાં કરી ચૂક્યા છીએ અને
તેથી પંજાબના સંબંધમાં ફિક્ક રાખવા જેવું કાંઈ પણ કામ બાકી રહ્યું નથી.
અહીં સિયાલકોટમાં આપણે જે દિવસ આસાઇશમાં પણ વીતાવ્યા છે અને
તેથી આપણાં બંનેતાનમાં જે નવી તાજગી આવવી બેઠીએ તે પણ આવી ગઈ
છે એટલે હવે આપણે દેહલી તરફ જવામાટેની આજે જ તૈયારી કરીને
આવતી કાલે બામદાદમાં જ અહીંથી ફરજ કરવાની છે; કારણ કે, આપણે જે
ખાસ કામમાટે હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા છીએ તે કામ એ છે કે હિન્દોસ્તાનના
અત્યારના લલિમ, નાતરસ અને સંરમસ્ત મગર સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદી
સાથે લડવું, તેને શિક્ષત આપવી, જે તે હાથમાં આવે તો તેની જાનનો
ખાતમો કરી નાખવો અને હિન્દોસ્તાનના તખ્તપર ખરા હકદાર આલમખાન
અથવા અલાઉદ્દીનને બેસાડી આપણી મેહનતનો બદલો મેળવીને પાછા ફાટી
આવ્યા જવું. આપણી તાકત, આપણી હિમ્મત અને આપણા ખરા બેહરને
ખતાવી આપવાનો મોકો તો આપણને એ હવે પછીના જંગમાં જ મળવાનો
છે; કારણ કે, મારા સાંબળવા પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ લોદીના હાગિર લશ્કરનો
તખ્તમીનો લગભગ એક લાખનો છે અને તેના અમીરોના હાથીઓની સંખ્યા
કુરીખત એક હજારની છે; ઇબ્રાહીમના હાથમાં તકદ બંનેનો પણ સારો છે
તેમ જ હિન્દોસ્તાનમાં એક એવો દસવંડ છે કે આવા વખતે જે જરૂર હોય
તો પૈસા આપીને મયાદી નોકરોને પણ રાખી લેવામાં આવે છે કે જે નોકરો
‘સિંબદી’ના નામથી ઓળખાય છે એટલે જે ઇબ્રાહીમ ધારો તો બીજું એક
લાખનું સિંબદી લશ્કર પણ ભેગું કરી શકશે; છતાં પણ મારી મનોદેવતા મને
કહી રહી છે કે: ‘ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે, આ જંગમાં ફતહ તારા
નસીબમાં જ લખાયેલી છે,’ અને એટલા માટે હું મારા ઇરાદાપર મુસ્તકીમ છું,
જેફિક છું. તમે પણ વહમ કે ફિક્કને તમારા હિલમાં જગદ ન આપશો; કારણ કે,
જુદાએ આપણી તકદીરમાં પ્રથમથીજ જે કાંઈ પણ લખી રાખેલું હોય છે તેને કાંઈ
પણ મટાડી શકતું નથી અને તેથી વહમ અને ફિક્કને હિલમાં જગદ આપવી બેન
છે. પરવરદિગારપર ભરોસો રાખો અને જે કામમાટે અહીં આવ્યા છો તે કામને
બહાદુરીથી પૂરું કરી ખતાવો; એમાં જ તમારી અને મારી ઇબ્જત છે!”

બાબરના આ ઉત્સાહજનક અને ઉત્તેજક ભાષણથી તેના દિલેર અફસર-
જનો અતિશય ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને તેમણે છાતી ઠોકીને બહાદુરીથી
જણાવી દીધું કે: “દુશ્મનની ફોજ લાખની હોય કે જે લાખની હોય; પરંતુ
અમે અને અમારા સિપાહીઓ જાનપર બેલીને લડીશું અને પરવરદિગારની મેહર-
ખાનીથી મંચદાને જંગમાં ફતહોજર મેળવીને આપ નામદારની ઇબ્જત સાથે
અમારી ઇબ્જતને પણ વધારીશું. જુદા મેહરખાત છે તો આપ ગરીબપરવરના
આ નમકખાર ખાદિમો હમેશને માટે પહલવાત છે!”

“શાખારા, મરહુખા, આફરીન! અગર મારી ફીજના સરદારો અને સિપા-
લીઓ આટલી હદસુધી બંનિસાર છે, તો એથી સાફ જણાઈ આવે છે કે પરવર-
દિગાર પણ મારો મદદગાર છે!” બાબરે બમણો હતસાહ બતાવ્યો.

તે જ દિવસે ફત્તમાટેની તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને બાબરે તે દિવસની
રાત્રિનો અર્ધ સમય મહિરાપાન તથા નૃલગાનના ઉપભોગમાં વીતાવ્યો. આલમ-
ખાન બાબર સાથે જવાનો હોવાથી સિયાલકોટમાં તેણે પોતાની બેગમ નાહિરા-
ખાનમને રાખી જવાની અને તેને પોતાની ગયરહાબરીમાં કોઈ પણ પ્રકારની
પીડા ન ભોગવવી પડે એમાટેની પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી આપી. અહીં એ પણ
જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે શુલ્હામના પિતાના સમાચાર મેળવવામાટે
આલમખાને જે સિપાલીઓને મોકલ્યા હતા તેઓ શુલ્હામના પિતાના મરણના
સમાચાર લઈ આવ્યા હતા એટલે એ કારણથી શુલ્હામ તથા હમરપારાનાં મન
હકિમ તો થયાં જ હતાં અને સારપણી બાબરનું આગમન થતાં કેટલાંક કાર-
ણોથી તેમની બાબરની દૃષ્ટિએ પડવાની ઇચ્છા ન હોવાથી જે દિવસે બાબર
સિયાલકોટમાં આવ્યો તે જ દિવસે તે બંને યુવતીઓ સિયાલકોટમાંથી અદૃશ્ય
થઈ ગઈ હતી અને તેથી નાહિરાખાનમ બહુજ રોકાતુર રહ્યા કરતી હતી; કારણ
કે, નાહિરા શુલ્હામ તથા હમરપારાને પોતાની સગી બહેનો કરતાં પણ વધારે
મહાત્મી હતી. શુલ્હામ તથા હમરપારાની હાબરી ન હોવાથી આલમખાન
સાહિબ તથા ચાસીનને નાહિરાની રક્ષાનું કાર્ય સોંપીને બીજે દિવસે પ્રજાતમાં
બાદશાહ બાબર સાથે શાહી હાઠમાઠથી દિલ્લીનગરની દિશામાં પ્રયાણ કરી
ગયો. હવે બાબરને સૈન્ય સહિત માર્ગમાં ચાલતો રાખીને આપણે કેટલીક અન્ય
ઘટનાઓનું અવલોકન કરીશું.

પ્રકરણ ૧૬ મું

ધ્રુપાદીમ અને ગાજીખાન

પંતબમાંથી પલાયન કરી ગયેલો ગાજીખાન દિવસ અને રાત્રિનો અખંડ
પ્રવાસ કરીને દશ કે અગિયાર દિવસના અવધિમાં જ દિલ્લી બઈ પહોંચ્યો હતો
અને તેણે સુલ્તાન બાબરે પંતબમાં મચાવેલી ધમાચકડીના તેમ જ સમસ્ત
પંતબને હસ્તગત કરી લીધાના સમાચાર ધ્રુપાદીમ લોદીને સંબળાવીને તે સાથે
એક પણ જણાવી દીધું હતું કે: “આલમખાનહ, હવે સુલ્તાન બાબર પંતબ-
માંથી જ પાછો કાઝુલ આવ્યો જય તેમ નથી; કિન્તુ પંતબમાં બરાબર બંદો-
બસ્ત કરીને ત્યાં પોતાની હકૂમતને જમાવી દીધા પછી તરત જ તે દિલ્લીપર
ચઢી આવશે, એમાં જરા બેટલો પણ શક નથી; કારણ કે, આલમખાનને તે
હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બતાવવાનું વચન આપી ચૂક્યો છે અને તેથી તે પોતાના
વચનને પાળી બતાવવા વિના કદાપિ નંપીને બેસવાનો નથી. આ કારણથી હવે
આપણે પણ આપણી તૈયારીઓમાં ચાલારથી જ લાગણું લેઈએ; નહિ તો પછી
બહુ મોડું થઈ જશે તો આગ લાગ્યા પછી હવે બાદવાના પ્રયત્ન પ્રમાણે
આપણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડશે, આપણી ફીજ મોટી હોવા છતાં હરમન આપ-

ણાપર ફાવી જશે અને આપણામાટે દુશ્મન પાસેથી 'પ્રાણની ભિક્ષા માગવાનો કે પછી શત્રુના રાક્ષથી કૂતરાના મોતે મરી જવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે. પછી તો જેવો આપ નામદારનો વિચાર.”

“બાબરની ફૌજ કેટલીક મોટી છે વારુ?” ઇબ્રાહીમ લોદીએ કેટલોક સમય વિચારમાં વીતાવ્યા પછી આ પ્રમાણેનો સવાલ પૂછ્યો.

“બાબરની આખી ફૌજ તો ચાળીસ હજારની સંખ્યાય છે; પણ પંજાબના બંદોબસ્તમાટે અડધી ફૌજ તો રાખવી જ પડશે, એટલે અહીં તે વીસ હજાર કરતાં વધારે જંગીઓને લાવી શકે તેમ નથી, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે; છતાં એમાં થોડો ઘણો ફેર પડે તો તે એક ભૂદી વાત છે.” ગાજીખાને વિચાર કરીને ઇબ્રાહીમના સવાલનો જવાબ આપ્યો.

ગાજીખાનના આ જવાબને સાંભળીને ઉચ્છૃંખલ ઇબ્રાહીમ ખડખડ હસી પડ્યો અને અટ્ટહાસ કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “ગાજીખાન, અત્યાર સૂધી હું તમને કંઈક અકલમન્દ, છરાજીર અને આકલિ માનતો હતો; પરંતુ તમારા આજના ઉદ્દગારથી તો તમારામાં અકલનો છાંટો પણ નથી એમ જ દેખાઈ આવે છે. અરે, બાબર ભલે પોતાની આખી ફૌજને લઈ આવે, તો પણ તેના ફૌજ જવાનોની સંખ્યા તો આખી ચાળીસ હજારની છે કે વધારે? તેની ચાળીસ હજારની ફૌજ મારા એક લાખ સિપાહીઓના લશ્કર સામે અને હજારથી બારસે હાથીઓના ટાળા સામે કેટલીક વાર ટકી શકશે, એનો તમોએ કયાસ નથી કર્યો એ ઘણી જ અફસોસની વાત છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ એક લાખના લશ્કર ઉપરાંત ને જુસ્સુરત આવી પડે તો આર દિવસમાં એક લાખનું ખીજું ‘સિબંદી’ લશ્કર પણ હું તૈયાર કરી શકું તેમ છે એટલે બાબરનું બિચારું અહીં આવીને ફતેહારી કરી જાય, એવી કલ્પના માત્રને પણ મસ્તિષ્કમાં ઉત્પન્ન થવા દેવી એ સરાસર નાદાની છે, હિમાકત છે અને ખેવફૂફી છે. ને બાબર આડિલો આલિમ તથા દાનિશ્મંદ ઇન્સાન હશે, તો તો અહીં આવવાનો વિચાર જ નહિ કરે; છતાં ને તે ખેવફૂફ હશે અને અહીં આવી લાગશે, તો જે હાલ સાત દિવસના સુલ્તાન આલમખાનના થયા હતા તે જ હાલ તેના પણ યશે; બલ્કે એમ જ કહો કે થોડા વખત પછી પંજાબમાંથી તેને હાંકી કાઢવામાટે પંજાબમાં જવાની આપણી જેહમત તેના આલી અલાવીને અહીં આવવાથી ટળી જશે અને તે મારી તલ્વારથી જહઝમવાસિલ થઈને હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં જ દટાશે. હું કોણ? ઇબ્રાહીમ લોદી! બાબર અને તે મારી સાથે હુસરીનો દમ ભરનાર? એક ભેડિયો અને તે શેર સાથે લડાઈની ભુસ્તનૂ કરનાર? આમ થયું નથી અને થવાનું પણ નથી. ગાજીખાન, જ્યારે વખત આવશે ત્યારે જોઈ લેવાશે એટલે તમારે અત્યારે કંઈ પણ નતની ફિક રાખવાની નથી. આ દેહલીના સુલ્તાનની પનાહમાં તમો ખેખૌફ છા; તો ખાઓ, પીઓ અને અમનઅમન કરો; થોડા દિવસમાં પંજાબની સૂબેદારી પણ તમને મળી જશે અને આલમખાન તથા તેના મદદગાર બાબર મારા હાથથી નેસ્તોનાબૂદ થશે! આ મારા અલ્દાજ જોઈએ તો લખી રાખજો.”

ઇબ્રાહીમ લોદીના આવા ગર્વ તથા અહંકારથી ભરેલા પરંતુ મૂર્ખતાને દર્શાવનારા ઉદ્દગારો સાંભળીને ગાજીખાન તે વેળાયે તો કંઈ પણ ન બોલ્યો;

પરંતુ પોતાના મનમાં ધ્રુવલીમની મૂર્ખતા તથા અદ્વૈતશિષ્ટતામાં તેના પર ચિહ્નકાર વર્ણવવા લાગ્યો. એક વાર ધ્રુવલીમને ત્યાંની આલ્યા જવાનો પણ તેનો વિચાર થયો; પરંતુ તેનામાં સર્વ જોવી તો ભયાનક પરિસ્થિતિ ઉપજતી થઈ ગઈ હતી કે ધ્રુવલીમના આંગળા વિના તેને અન્યત્ર ક્યાંય પણ આશ્રય મળવાનો સંભવ ન હોતો અને તેથી નિકપાય થઈને ધ્રુવલીમની ગર્વિષ્ટતા તથા મૂર્ખતાને સહન કરી તે ત્યાં જ શાંતિથી બેસી રહ્યો અને પોતાના જીવનનું જે કાંઈ પણ પરિણામ થવાનું હોય તેની આતુરતાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. ખીજા પણ દશબાર દિવસ વીસા એટલામાં તો ગાંધીજીના તેમ જ ધ્રુવલીમ લોકોના નસૂસો દિલ્લીમાં આવીને સુલ્તાન ખાખર પંતખમાંથી ઘણા વખતથી આ તરફ આવવાના માટે પોતાની કૌલ સાથે નીકળી ચૂક્યો છે અને તેથી તે જે વખત જાય છે તેમાં તે અહીં આવી પહોંચવાની વધી હોવાથી હવે આપણે પણ લડાઈની તૈયારીઓ બહુ જ જલ્દી કરી લેવી જોઈએ; નહિ તો દુશ્મન આપણા પર ગાંધીજી થઈ જશે.' એવા પ્રકારના સમાચારો સંભળાવવા લાગ્યા. ત્યારે આવા કટાકટીના સમાચારો નિત્ય આવવા લાગ્યા ત્યારે જ ધ્રુવલીમ લોકોની આંખ ગ્રધરી અને એક ખાસ દરબાર ભરીને પોતાના સરદારો તથા અમીરોને લડાઈની તૈયારી માટેનો હુકમ આપતો તે કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા વફાદાર સરદારો અને જનિસાર અમીરો, ખાખી આલમખાને અહીંથી બગાડી દીધા પછી આપણી એવી માન્યતા હતી કે હવે લડાઈનો મોકો નહિ જ આવે અને આલમખાન તથા તેના કબીલાનો થોડા વક્તમાં નાશ કરી નાખીશું એટલે તેમની જિન્દગીના ખાતમા સાથે તેમની ખગાવતનો પણ અંત આવી જશે; પરંતુ આલમખાન સહીસલામત પંતખમાં પહોંચી ગયો અને તેને પકડવા માટેના તેમ જ મારી નાખવા માટેના દૌલતખાન તથા ગાંધીજીના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી ખાખરને તેણે પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને તેથી વળી પાછો અત્યારે આપણા માટે સુદ્ધનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે; કારણ કે, પંતખમાં પોતાની હુકમતને મજબૂત કરીને કાબુલનો સુલ્તાન ખાખર દેહલી પર ચઢાઈ કરવા માટે અને આપણને શિક્ષત આપવા માટે પંતખમાંથી અહીં આવવાને રવાના થઈ ચૂક્યો છે. જે કે સાંભળવા પ્રમાણે ગનીમતું લશ્કર બહુ મોટું નથી; તો પણ મારી ગયરહાજરીમાં જેવી રીતે આલમખાને દેહલીનો કબ્જો લઈ લીધો હતો અને સાત દિવસ સુધી તે દિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બની બેઠો હતો, તેવી રીતે આપણે ગફલતમાં રહીએ અને ખાખર અચાનક આપણા પર ટૂટી પડીને કાબી જાય એટલા માટે આપણે પણ લડાઈની પૂરી તૈયારીઓ કરી રાખવી એ આપણા માટે વધારે સલામતીબરે છે. મારો તો એવો જ ધરાવો છે કે આ વખતની લડાઈમાં દુશ્મનોની એવી તો કલેઆમ કરવી કે આલમખાન અને ખાખર તો શું પણ તેમનો એક સિપાહી પણ જીવતો ન રહેવો જોઈએ અને ખાખરના મોતની ખબર લઈને તેમનો એક પણ ગાલુસ જીવતો જાગતો કાબુલમાં ન પહોંચવો જોઈએ. આ લડાઈમાં દુશ્મનોને જે ક્યાં પછી કાબુલ પર ચઢાઈ કરવાની પણ મારી તમન્ના છે અને જે જન સલામત છે તો મારી એ તમન્ના પણ હું તમને પૂરી કરી બતાવીશ. ખચર;

મારા અફસરજંગો, તમોને મારું એ ફર્માન છે કે આજથી એક હફતામાં લડાઈમાટે આપણા તમામ લશ્કરને તૈયાર કરી લેવો અને જ્યારે મારો હુકમ મળે ત્યારે લશ્કર કૂચ કરવાની તૈયારીમાં હોય એવો ઘંટોખસ્ત કરી દો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણા શાહી ફીલખાનાના જેટલા હાથીઓ હોય તે ઉપરાંત અમીરોના હાથીઓને પણ લાવીને લડાઈમાં લઈ જવામાટે શણગારી તૈયાર રાખો કે બાબર પણ હિન્દોસ્તાનના લોદી સુલ્તાનના કરોડર તથા બહો-જલાલને તેઈ શકે અને આવા એક ભેરાવર સુલ્તાન સાથે બાથ ભીડવાની પોતાની બૂલમાટે બિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સૂધી પશોમાન થતો રહે ! મારી એવી ધમ્મકા છે કે બાબરને તેના લશ્કર સાથે દહેલી સૂધી પહોંચવા જ ન દેવો; કિન્તુ અહીંથી આપણે સામા જઈને રસ્તામાં જ તે જ્યાં મળી જાય ત્યાં તેની સાથે સુકાબલો કરવો અને જ્યાં જંગ થાય ત્યાંની જમીનને જ તેમના કબજાસ્તાનના રૂપમાં ફેરવી નાખવી. અહીંથી કૂચ કરી જવામાં મારો એક બીજો પણ મતલબ સમાયલો છે અને તે એ કે રસ્તામાં બાબર તથા તેના લશ્કરનો ખાતમો કરીને પંજાબને નવેસરથી સર કરી લેવામાટે અને પંજાબની સુખદારી મારા આ બચરબાહ રિશ્તેદાર ગાજીખાનને આપવામાટે આપણે પંજાબમાં પણ જવાનું છે એટલે આ કામ એક કાંકરાથી જ પકડીઓને મારવા જેવું છે એ તમો સહજમાં જાણી શકો તેમ હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. આ લડાઈમાં સઘળા અમીરોએ પણ હાજરી આપવાની છે અને એ સૂચના સંભળાવી દેવામાટે જ મેં આજના આ દરબારમાં આવવાની અમીરોને પણ તકલીફ આપેલી છે.”

સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદીના આ ફર્માનને માથાપર ચઢાવીને તેના ફૌજ અફસરોએ જણાવ્યું કે: “અમે અત્યારથી જ લશ્કરને તૈયાર કરવાના કામમાં લાગી જઈશું અને ગેતીપનાહના ફર્માન મુજબ એક હફતામાં કૂચની તૈયારી કરી લઈશું; પરંતુ તે પહેલાં ફૌજને ચઢી ગયેલો પગાર આપવો પડશે; કારણ કે, વખતસર પગાર ન મળવાથી ફૌજમાં કેટલીક બેદિલી ફેલાયલી હોવાથી, પગાર આપીને એ બેદિલીને દૂર કરવાની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે, એ ગરીબ-પરવરને નવેસરથી જણાવવાની બુરુરત હોય એવી અમારી માન્યતા નથી.”

“ખતનથી, આજે જ ફૌજને તેનો આજ સૂધીનો ચઢી ગયેલો પગાર આપી દેવાનો ઘંટોખસ્ત કરો.” ગરબે ફત્તરને પણ કાકા કહીને બોલાવવો પડે છે એ નિયમ પ્રમાણે લશ્કરને પગાર આપવામાં હુમેશા બેદરકાર રહેનારા સુલ્તાન ઇબ્રાહીમે લશ્કરની ગરજ પડવાથી તત્કાળ પગાર ચૂકવી આપવાને ખતનથીને હુકમ ફર્માવી દીધો.

અમીરોએ પણ રણસેત્રમાં ઉપસ્થિત થવામાટેની સુલ્તાનને જો કે તો તો ન જ પાડી અને ઔપચારિક શુભ બાવનાઓ દર્શાવવામાં પણ ન્યૂનતા થવા ન દીધી; તથાપિ તેમના ઉદ્દગારોમાં અંતઃકરણનો જે ઉત્સાહ હોવો જોઈએ અને તેમનાં મુખમંડળો આવા પ્રસંગે હર્ષોત્કુલ દેખાતાં જોઈએ તેમાંનું કશું પણ જોવામાં આવતું ન હોતું અને તેથી તેમના ઉદ્દગારો મન વિનાના હતા એમ ક્રૂપદ દુષ્ટિગોચર થઈ શકતું હતું. પોતાના ગુહની આ વિપરીત પરિસ્થિતિ બુદ્ધિ-

હીન અને અધિકારી ધંધાલીમના નાણાવામાં ન આવી શકી; પરંતુ ગાંધીજી સત્ય પરિસ્થિતિને સારી રીતે જાણી ગયા; કારણ કે, તે પોતે શુદ્ધિમાન અને પ્રયત્નપરાયણ પુરુષ હોવાથી આવી પરિસ્થિતિઓને જાણી લેવાની તેની શુદ્ધિમાં સ્વાભાવિક શક્તિ રહેલી હતી. આવી પરિસ્થિતિને જોઈને તેના મનમાં અનેક પ્રકારની કુશંકાઓ થવા લાગી; પરંતુ પોતાની એ કુશંકાઓને દર્શાવવાનો આ પ્રસંગ ન હોવાથી તેમજ એ કુશંકાઓને વ્યક્ત કરવાથી તાત્કાલિક લાભની આશા પણ ન હોવાથી તે એ વિશે કંઈ પણ ન જોલતાં મૌનનું અવલંબન કરીને ખેતી રહ્યો અને અમીરોના હૃદયગત ભાવોને જાણવામાટે તેમનાં મુખમંડળોમાં થતાં પરિવર્તનોનું સૂક્ષ્મ તથા એકાદ દૃષ્ટિથી ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરવા લાગ્યો.

દરબાર ધરખાસ્ત થયા પછી જ્યારે ધંધાલીમ લોદી અને ગાંધીજી શાહીમહલના એક ખાનગી કમરામાં આવ્યા અને તેમના વચ્ચે લડાઈ વિશેની ખાનગી મસ્લહત થવા લાગી એટલે ચાલક ગાંધીજીને એ પ્રસંગનો લઈ શકાય તેટલો વિશેષ લાભ લઈ લેવાના આશયથી ધંધાલીમને હૃદયની સાંતિ તથા ગંધારતાથી કહેવા માંડ્યું કે: “આલમખનાહ, મારું નામ ગાંધીજી છે અને મારા એ નામની સાર્થકતા કરી જતાવવામાટે મેં આ નગરીમાં ચનારી લડાઈમાં કાં તો હુકમોને જોર કરીને મુજફ્ફર-વિજયી થવાનો અને કાં તો શહીદ થઈને મયદાને જંગમાં જીવ આપવાનો મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે અને તેટલામાટે આપ-આલાહજીરતના કદમોમાં મારી એ જ અર્જ છે કે આ જંગમાં આપણા લશ્કરના એક મોટા ભાગની સરદારી આ ખાદિમને આપો અને પછી જોઈ લ્યો કે આ ફિદવી મયદાને જંગમાં પોતાની સિપાહીગીરીનું કેટલું જોર જતાવે છે અને આલમખનાહની ફતહનો કેવો ઉંડો વગડાવે છે ! જે આલમખનાહના આલમશખાખને ખાનાખરાખ કરી તે સરમસ્તના સરને મારા બાલાની અણીપર ચઢાવીને આપ નામદારના કદમોમાં ન પછાડું અને મગજર આખરને પણ મારી તલ્વારનું પાણી બરાબર ન દેખાડું, તો મારું ગાંધીજી નામ જોડું સમજવાનું છે તેમ જ હું મર્દ નથી પણ મુખત્રસ છું એમ જ માની લેવાનું છે. જે સુલ્તાન આખર સાથેના આ જંગમાં મને મારી દિલેરી તથા જાહાહરીને જતાવવાનો અને મારી તલ્વારને ખર્ક પ્રમાણે ચમકાવવાનો મોકો ન મળે, તો એને હું મારી તોલીન માનું છું અને પશેમાનીના એક બાઈસ તરીકે પ્રમાણું છું; કારણ કે, આ જંગમાં લોદી ખાન્દાનની હુકમત-તેમ જ ધન્યતનો સલાહ સમાયલો છે અને આ ખાદિમની નસોમાં પણ લોદી ખાન્દાનનું લોદી વહેતું હોવાથી જોજોઈતકામથી મારા દિલનો દરિયો ઉભરાયલો છે.”

“ગાંધીજી ! મારા જનિસાર અજબ રિતેદાર ! તમારી આ લાગણી અને આવી દિલેરીને જોઈને હું આજે તમારા પર ઘણો જ ખુશ થયો છું. જેવી રીતે તમે મયદાને જંગમાં પોતાની તલ્વારના જોરને ચમકાવવામાટે તલપી રહ્યા છો તેવી જ રીતે મને પણ વફાદાર અને જનિસાર સિપાહીસાહારની સખત જીરત છે અને તેટલામાટે હું જાણુશી અત્યારે જ મારા અડધા લશ્કરની સરદારી, તમને આપું છું અને તે અડધા લશ્કરની પાંચ પાંચ હજારની હુકમીઓના જે સરદારો છે તે સરદારોના સરદાર તરીકે તમારી નીમણૂક કરું છું. હું, મારો

આ હુકમ આવતી કાલે જ લડકરને સંભળાવીશ અને તમારા માટે ખીલે પણ જે કોઈ ઇત્તેભમ કરવાનો હશે તે કરી આપીશ. આ લડાઈમાં આપણે જ ફતહચાળ થઈશું એ ખાખત નક્કી હોવાથી લડાઈનો છેડો આવી ગયા પણ પંજળની સૂબેદારી અને તે સાથે પંજળની આબદ હુકમત તમારી છે, એમ જ તમારે સમજી લેવાનું છે; કારણ કે, તમારા પર મારી મોટાઈ તો ફક્ત નામને ખાતર જ રહેવાની છે. પણ મારી એટલી શર્ત તમારે કુબૂલવી પડશે કે તમારો ભાઈ દિલાવરખાન અત્યારે આલમખાનનો મદદગાર થયો છે અને બાગરનો ખચરખાંડ બની ગયો છે તેનો પણ આલમખાન સાથે તમારા હાંધથી ખાતમો થવો જોઈએ; બાઈની મહુબ્બતનો હિસ્સો તમારા જિગરમાંથી બિલકુલ નીકળી જવો જોઈએ; કારણ કે, દેહલીના શાહી મહલમાંથી સાત દિવસના મુલ્તાન અલાહદીન અથવા આલમખાનને નસાડનાર દિલાવરખાન હતો એ વાર્તા પાકે પાયે મારા જાણવામાં આવી છે અને તેની એ બેવકાઈએ તેના વિશે મારા જિગરમાં કીનાની આગને પુરજોશમાં સળગાવી છે!” ઇબ્રાહીમ લોદીએ ગાંજખાનના પ્રસ્તાવને સ્વીકારીને ખોતાના એક નવા પ્રસ્તાવને તેની આગળ રજૂ કરી દીધો.

ગાંજખાનના હૃદયમાં બ્રાત્રેમનો અંશ માત્ર પણ ન હોવાથી અને કદાચિત્ તેના પ્રેમનો અલ્પસ્વરૂપ અંશ તેના હૃદયમાં હોય તો પણ રાજલોભની પ્રતિના સમયમાં તે પ્રેમને મહત્ત્વ આપવા જેટલી હદારતાનો તેના મનમાં સ્વાભાવિક જ અભાવ હોવાથી ઇબ્રાહીમના પ્રસ્તાવને આનન્દથી અંગીકારતો તે પુલકિત વદનથી કહેવા લાગ્યો કે: “ગિતીપનાહ, દિલાવર સાથે મારો પહેલાંથી જ એટલો બધો અણબનાવ છે કે હું તેને મારા ભાઈ તરીકે માનવાને બદલે મારા બની દુશ્મન તરીકે જ માનતો આવ્યો છું અને તેમાં પણ જ્યારથી આલમખાનને દેહલીના શાહી મહલમાંથી બગાડનાર અને આપ નામદારના કહુરથી બચાવનાર દિલાવર હતો એ વાર્તા મારા જાણવામાં આવી છે ત્યારથી તો હું તેના પર આગ બબૂકા જેવો થઈ રહ્યો છું. આપ નામદાર કહો કે ન કહો; પણ નાલાયક અને નાદાન દિલાવર મારી નબરે ચડે એટલી જ વાર છે; તલ્વારની ધાર અને દોળખનો ગાર તેના માટે તૈયાર છે! આવા મૌકા પર બાઈની સંગાઈનો ખિયાલ રાખવો તે મોટામાં મોટી ભૂલ છે; જો બાઈના ખૂનથી ગુનાહ થતો હોય, તો તે ગુનાહ પણ મને કુબૂલ છે!”

“તમારા જેવા ખિરાદર મારા ગમગુસાર મદદગાર છે એટલે એથી સાફ દેખાઈ આવે છે કે આપણી છત છે અને દુશ્મનોની હાર છે!” ઇબ્રાહીમ લોદીએ મદાંધતાથી આ પ્રમાણેના રાખ્દો ઉચ્ચાર્યા.

મહત્ત્વાકાંક્ષા, સ્વાર્થાન્ધતા અને રાજ્યલોભ મનુષ્યના હૃસ્તથી શું દુષ્કર્મ નથી કરાવતાં વાર? મહત્ત્વાકાંક્ષા એક મહાબયાનક પિશાચિકા છે; સ્વાર્થાન્ધતા રાક્ષિની છે અને રાજ્યલોભ પ્રચંડ પિશાચ છે એટલે એ ત્રિપુરીના મોહનજમાં જે કોઈ પણ પુલ્કિત મનુષ્ય ફસાઈ જાય છે તે મનુષ્યની વિવેકશક્તિના વિનાશ થતાં તે અધોગતિની ગતિમાં બિડો અને બિડો બિતરતો જાય છે અને તે એટલે સૂધી કે પછી તેના હૃદયનો લેશ માત્ર પણ સંભવ રહેતો નથી. મનુષ્યના હૃદયમાં કોઈ પણ વસ્તુના લોભસ્વરૂપ અગ્નિની જ્વાળા જ્યારે અત્યંત

મળળ યાચ છે ત્યારે તે ગ્વાળા ધર્મ, નીતિ તથા બંધુબાવને તલ્લાળ મનનીને બરમાલૂત કરી નાખે છે અને એ તત્ત્વ ગાંધીજીનાની લોભવશતાથી સહજ પાકે તથા પાકિકાઓના નાણુવામાં આવી શકે તેમ છે એટલે અહીં એ વિષયના વિશેષ વિવરણની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, એ વિષયને સિદ્ધ કરી બતાવનારાં ખીન્ન પણ અનંત ઉદાહરણો સર્વ કાળ તથા સર્વ દેશોના ઇતિહાસમાં વર્તમાન છે.

અસ્તુ: ઇશ્વાહીમ લોહીએ ખીજે દિવસે ગાંધીજીનાને પોતાના વીસ હુન્દર સિપાહીઓની ફોર્સ તથા તે ફોર્સના ચાર અફસરોના ઉપરી સરદાર અથવા સિપાહસાહાર તરીકે બહેર કરી દીધો અને દરબાર ભરી તેને સિપાહસાહારનો પોશાક પહેરાવીને ચાલતા આવેલા કાયદા મુજબ તલ્વાર પણ બંધાવી દીધી. સિપાહસાહારનો ઓહો મળતાંની સાથે જ ગાંધીજી તનતોડ મેહનત કરીને લડાઈની તૈયારીઓ કરાવવા લાગ્યો.

દિલ્લી નગરમાં એ પછી દરરોજ બાહ્ય ભાગમાંના ઇશ્વાહીમ લોહીના સૈનિકો બાદશાહનો હુકમ જેમ જેમ તેમને મળતો ગયો તેમ તેમ આવીને એકત્ર થવા લાગ્યા; દિલ્લીના તેમ જ ખીન્ન નગરોના રાષ્ટ્રનિર્માતા કુશળ લોહ-કારો દિવસ તથા રાત્રિનો અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરીને બાદશાહની આજ્ઞાથી તલ્વાર, છુદ્ગ, નેળ, બાલા, બર્છી અને તીર આદિ રાષ્ટ્રાન્ત્રોને તૈયાર કરવાના કાર્યમાં લાગી ગયા; લશ્કરના મોટીઓ ખોરાકીનાં સાધનો મોટા જગ્યામાં એકત્ર કરવા લાગ્યા; કેટલાક શાયરો મયદાને જંગમાં સિપાહો તથા સરદારોનાં મનોને વીરસના રંગથી રંગવામાટે વીરસની ઉત્તેજક તથા ઉત્સાહવર્ધક કવિતાઓ રચવામાં મગ્ન થઈ ગયા; મોટીઓના માથાપર થોરાનાં છત્ર તથા ખાણી ભરવાની પખાલો તેમ જ જોડા વગેરે તૈયાર કરવાના કામનો એટલો બધો ખોળો આવી પડ્યો કે જેની સીમા જ હોતી તેમ જ લશ્કરી પોશાકો થોડા વખતમાં વધારે સંખ્યામાં તૈયાર કરવાના હોવાથી દરજીઓને પણ જમવા કે બેઠવાનો અવકાશ બાકે જ મળી શકતો હતો. સારાંશ કે, યુદ્ધના પ્રસંગમાં અનેક વસ્તુઓની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાથી દિલ્લી નગરીએ સજીવન ઉદ્યોગનો અવતાર ધારી લીધો હતો અને પ્રવૃત્તિની મળળતાએ હાલ તરત થોડા વખતને માટે નિવૃત્તિને દેશવટો આપી દીધો હતો; કારણ કે, એવો કોઈ પણ વ્યવસાયી વર્ગ ન હોતો કે જેના શિરપર અમુક કાર્યનો બાર ન આવી પડ્યો હોય અને એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો એ હતું કે નૃત્ય તથા સંગીતના તેમ જ અનીતિના વ્યવસાયથી નિર્વાહ કરનારી નર્તકી ગાયિકાઓ તેમ જ વેશ્યાઓને પણ એ સમયમાં વિશ્રામનો સમય મળી શકતો ન હોતો અને તેનું કારણ એ હતું કે જે લોકો લડાઈમાં જવાના હતા તે લોકો 'કદાચિત્ લડાઈમાં આપણો અંત થઈ જશે તો ? એટલામાટે અત્યારે જે કાંઈ પણ મોજમજ માણી લઈશું તે જ આપણા બાપની છે' એમ ધારીને ચઢી ગયેલા પગારો મળી ગયેલા હોવાથી માણી શકાય તેટલી મોજ મજ માણી લેવામાં અકસંતિયા થઈ ગયા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સિપાહીઓના મનોરંજનમાટે રણભૂમિમાં પણ કેટલીક ગણિકાઓ તથા વેશ્યાઓને સાથે લઈ જવાનો બાદશાહ તરફથી ખાસ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો તેમ જ બાદશાહે પોતાની તવાયફોને પણ સાથે લેવાની

વ્યવસ્થા કરી હતી, એ નવેસરથી કહેવાની કે લખવાની બહુ જ અદ્ય આવશ્યકતા છે.

દિલ્લીમાં આવી રીતે ધામધૂમથી લડાઈની તૈયારીઓ આદી રહી હતી અને એ તૈયારીઓમાં સમય જળના મળળ પ્રવાહ પ્રમાણે વીતતાં ઇશ્વાહીમ લોદીના સસૈન્ય પ્રયાણનો સમય વધારે અને વધારે નિકટમાં આવતો જતો હતો. જ્યારે ઇશ્વાહીમ લોદીના સમરભૂમિપ્રયાણમાં ચાર કે પાંચ દિવસનો અવકાશ રહ્યો તે વેળાએ ગાજખાનના એક ભસૂસે આવીને ગાજખાનને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે: “પંજબમાં આપ નામદારના કિલ્લગાહ દ્વૈલતખાન સાહબ જત્રતતશીન થયા છે અને જિન્દગીની છેલ્લી ઘડીએ તેઓ નામદાર આપને આલમખાન સાથેની દુશ્મનીને છોડી દેવામાટેની તથા સુલ્તાન બાબર સાથે મળીને કામ કરવામાટેની નસીહત આપતા ગયા છે તેમ જ આલમખાન તથા સુલ્તાન બાબર પોતાની ફૌજ સાથે ઉતાવળથી આ તરફ આવવાને આગળ વધતા આવે છે અને અત્યારે કદાચિત્ તેઓ પંજબની સરહદને છોડીને પાણીપતના મયદાનમાં પહોંચવાની તૈયારીમાં હશે, એમ હું ધારું છું.” ભસૂસના મોઢામાંથી આ બાબર સાંભળીને ગાજખાન કંઈક વિચાર તથા ચિન્તામાં પડી ગયો અને ભસૂસને તેણે આલ્યા જવાનો હુકમ કર્માવી દીધો. ગાજખાનથી હવે તેના પોતાના જત્રતશીન પિદરની નસીહત મુજબ વર્તી શકાય તેમ ન હોવાથી બાબર પાણીપત સૂધી આગળ વધી આવ્યાની વાર્તા તેણે ઇશ્વાહીમ લોદીને જણાવી દીધી અને તે સાથે પ્રયાણમાટેની તૈયારીઓ પણ વધારે વેગથી કરાવવા માંડી કે જેથી હવે પછી પ્રયાણમાં કારણ વિના કોઈ પણ પ્રકારનો વિલંબ ન થાય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઇશ્વાહીમની ફૌજ ઘણી જ મોટી હોવાથી પચીસ હજાર સૈનિકોને તેણે બીજે જ દિવસે દિલ્લીમાંથી રવાના કરી દીધા; ત્રીજે દિવસે પચીસ હજાર સૈનિકોનો બીજો સમુદાય રવાના થયો; ચોથે દિવસે તેટલો જ સૈનિકસમુદાય દિલ્લીમાંથી ગાજખાન સાથે નીકળ્યો અને પાંચમે દિવસે પચીસ હજાર અશ્વારોહી સૈનિકો સહિત ઇશ્વાહીમ લોદીએ પોતે પણ દિલ્લી નગરમાંથી બાબર તથા તેની ફૌજ ન્યાં પણ મળી નવ ત્યાં જ તેમની સાથે મુકાબલામાં ઊભા રહેવામાટે ધામધૂમથી પ્રયાણ કર્યું. બાદશાહ તથા તેના જંગી જવાનોના ગયા પછી અને દિલ્લીમાંની ધામધૂમનો અન્ત આવી ગયા પછી દિલ્લીમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું અને લોકોને એટલે કે નાગરિકોને વિશ્વાંતિના ઉપબોગનો અવકાશ મળી ગયો. હવે આપણે પાણીપતની યુદ્ધભૂમિમાં પ્રયાણ કરીને ત્યાંના લીપણ દ્રશ્યનું અવલોકન કરીશું.

પ્રકરણ ૧૭ મું

પાણીપતનું યુદ્ધ અને લોદીવંશનો વિનાશ !

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઇશ્વાહીમ લોદી અને ગાજખાન જે વેળાએ અથવા જે દિવસે પોતાની પ્રચંડ તથા વિશાળ સેનાને લઈને સુલ્તાન બાબરનો માર્ગમાં જ પરાજય કરવાના ઉદ્દેશથી દિલ્લીમાંથી પ્રયાણ કરી ચૂક્યા હતા તે

દિવસથી એ દિવસ પૂર્વે આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક કથાનો નાયક કાશ્મીરનો મુલ્તાન ખાબર પોતાના સૈન્યસહિત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં જે ભૂમિ પ્રાચીન કાળથી 'નરરક્તપિપાસુ ભૂમિ'ના નામથી વિખ્યાત થયેલી છે; કારણ કે, ભાર્ગવ પરશુરામે એકનીસ વાર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને તેમના શોણિતથી જે ભૂમિમાં પાંચ હોની સ્થાપના કરી હતી એટલે કે ક્ષત્રિયોના રક્તથી પાંચ તળાવો બરી દીધાં હતાં અને જે ભૂમિમાં કૌરવ તથા પાંડવોના મહાભારત તથા વિશ્વવિખ્યાત બયાનક સંગ્રામયજ્ઞની અસંખ્ય નરશોણિતના સિંચનથી પૂર્ણ-હુતિ થઈ હતી, તે સ્પરસ્વતી તથા દુષદત્તી નદીઓના મધ્યભાગમાંની કુરુક્ષેત્ર નામક વિખ્યાત રણભૂમિની અત્યંત નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની હોવાથી જે ભૂમિ નરરુધિરના પાનમાટે તલસી રહી હતી તે પ્રાણીપત નામક ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા હોતો અને ત્યાં જ તેણે પોતાના સૈન્યશિબિરને સ્થિર કરી દીધું હતું; કારણ કે, ઇચ્છાદીપની યુદ્ધમાટેની તૈયારીઓના સમાચાર તેને પેતાના ગુપ્તચરોદ્વારા મળી ચૂક્યા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે 'ઇચ્છાદીપ લોદી તેની પોતાની પ્રચંડ સેનાસહિત દિલ્લીમાંથી પ્રયાણ કરી ચૂક્યા છે અને પ્રાણીપતની દિશામાં આવ્યો આવે છે;' એ સમાચાર પણ તેને મળી ગયા હતા.

પ્રાણીપતને ઉપર કુરુક્ષેત્રની નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની ભૂમિ તરીકે એટલામાટે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે કે અત્યારના કર્નાલ જિલ્લાનો ઉત્તરીય વિશાળ ભૂમિભાગ કુરુક્ષેત્રમાં આવી ગયેલો છે; પરંતુ પ્રાણીપત કર્નાલથી દક્ષિણ દિશામાં ૨૧ માઇલના અંતરપર આવેલું હોવાથી તેનો સમાવેશ કુરુક્ષેત્રમાં થઈ શકતો નથી; તથાપિ એ ભૂમિ કુરુક્ષેત્રથી વિશેષ દૂરના અંતરપર ન હોવાથી કુરુક્ષેત્રની નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની ભૂમિ તરીકે તેને ઓળખવામાં આવે તો તેમાં વિસંગતતા થવાનો સંભવ નથી. મનુષ્યને તેમજ અન્ય પ્રાણીઓને પણ જેમ સંગનો રંગ લાગી જાય છે અને સંગનો દોષ દેવને દાનવ તેમજ સંગને શુભ દાનવને દેવ બનાવી દેવાની શક્તિ ધરાવનારો હોય છે તેવી જ રીતે જે કુરુક્ષેત્રની રુધિરપિપાસાનો રંગ પ્રાણીપતની ભૂમિને પણ લાગી ગયો હોય તો તેમાં અસ્વાભાવિકતા જેવું કંઈ પણ નથી. પ્રાણીપતની રુધિરપિપાસુતાનું એક ખીનું કારણ પણ કદપી શકાય છે અને તે એ કે 'મહાભારત'ના ઉદ્ધોગ-પર્વના ૩૧ મા અધ્યાયમાંની કથા અનુસાર રાજા યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને એમ કહ્યું હતું કે: 'જો અમને અર્ધ રાજ્ય આપવાની તમારી ઇચ્છા ન જ હોય, તો અમને અરિસ્થલ, વૃકસ્થલ, માકંદી, વારણાવત અને એક ગામ તમારી ઇચ્છાનુસાર મળીને કેવળ પાંચ ગામ જ આપો એટલે એટલાથી જ અમે સંતોષ માની

જે સ્થાનમાં પાંડવ તથા કૌરવોનું મહાભારત યુદ્ધ થયું હતું તે સ્થાનનું નામ કુરુક્ષેત્ર શા કારણથી પડ્યું છે એનો 'મહાભારત'ના આદિપર્વના ૯૪ મા અધ્યાયમાં એવો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે, 'પુરુવંશીય રાજા ભરતના મરણ પશ્ચાત્ છઠ્ઠી પેઢીએ રાજા સંવરણનો પુત્ર રાજા કુરુ થયો હતો અને તેણે એ સ્થાનમાં પ્રચંડ તપસ્યા કરેલી હોવાથી એ કુરુક્ષેત્ર નામક સ્થાન કુરુક્ષેત્ર નામથી વિખ્યાત થયું હતું.

લઇશું.' અર્થાત્ એ પાંચ ગ્રામોમાંનું એક ગ્રામ પાણીપત હતું, એવી અનેક વિદ્વાનોની માન્યતા છે અને તેમની એ માન્યતા બે સત્ય હોય, તો એ પાંચ ગ્રામો દુર્યોધને પાંડવોને ન આપવાથી જે મહાભયાનક યુદ્ધયજ્ઞ આરંભાયો હતો તે પાંચ ગ્રામોમાંનું એક ગ્રામ પાણીપત હોવાથી પાણીપતની ભૂમિમાં રૂઢિચર્યાનની તૃષ્ણા તે સમયથી જ સમાયલી હતી અને અત્યારે હવે તેની તે તૃષ્ણાના શમનનો સમય આવી લાગ્યો હતો. આથી એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે રુદ્રાનેશ્વર તથા ઇન્દ્રપ્રસ્થ (દિલ્લી)ના મધ્યભાગમાં વિસ્તરેલી ભૂમિ માથીન સમયથી જ ભારતવર્ષની સમરભૂમિ અથવા રણભૂમિ છે અને તેથી હવે પછીના બવિધ કાળમાં પણ જે એ ભૂમિમાં કોઈવાર મયંડ યુદ્ધ યજ્ઞનો આરંભ થઈ જાય અને તેમાં પુનઃ લક્ષાવધિ વીર પુરુષોનાં શરીરોનું બલિદાન અપાઈ જાય, તો તે ઘટના પણ શક્ય જ કહી શકાય તેમ છે. પરમાત્મા પુનઃ એવો પ્રસંગ ભારતવર્ષને ન બતાવે !

અત્યારે પાણીપત નગરની ચારે તરફ કિલ્લાની જે ભૂમી દીવાલ અને તેમાં જે પંદર દરવાજા કાયમ છે તે દીવાલ અને તે દરવાજા આપણી નવલકથાના કાળમાં ઘણી જ સારી હાલતમાં હતા અને તેથી યુદ્ધની તે સમયની પદ્ધતિ પ્રમાણે યુદ્ધના પ્રસંગમાટે બહુ જ ઉપયુક્ત માની શકાય તેવું જ એ સ્થાન હતું; કારણ કે, પાણીપત નગરમાં અત્રની સામગ્રી વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકે તેમ હતું; પાણીની પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં વિપુલતા હતી અને નગરના બાહ્ય ભાગમાં છાંવણી નાખવામાટેની તેમ જ યુદ્ધમાટેની પણ એવી તો સગવડ હતી કે જેવી સગવડ અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોઈ શકાતી હતી. અત્રની સામગ્રી પાણીપતમાં નિરંતર વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકતી હતી તેવું કારણ એ હતું કે તે સમયમાં પાણીપત વ્યાપારનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું અને એ કારણથી જ તેવું નામ પાણિપતિ રાખવામાં આવ્યું હતું. પાણિ એટલે બળર અને પતિ એટલે માલિક અર્થાત્ બળરોનો માલિક તે પાણિપતિ; અર્થાત્ એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે પાણિપતિનું વિદ્વત સ્વરૂપ પાણીપત થયેલું હોવું જોઈએ અને પાણીપતની વ્યાપારવિષયક મહત્તા મહાભારતના સમયથી પણ પૂર્વની હોવી જોઈએ. અત્યારના સમયમાં પણ પાણીપત નગર પોતાની એ માથીન મહત્તાને કેટલેક અંશે જાળવી રહ્યું છે અને તેથી અમારા ઉપર્યુક્ત અનુમાનને વળી વિશેષ પુષ્ટિ મળી શકે છે.* અસ્તુ:

* કર્નાલથી ૨૧ માઇલ અને અંબાલા જંકશનથી ૬૮ માઇલ દક્ષિણમાં તથા દિલ્લીથી ૫૫ માઇલ ઉત્તરમાં પાણીપતનું રેલ્વે સ્ટેશન આવેલું છે. એ ખંભાળના કર્નાલ જિલ્લામાં તહરીલીનું સદર સ્થાન તથા જિલ્લાનો મુખ્ય કસબો છે કે જે ઇ. સ. ૧૮૫૪ સુધી પાણીપત જિલ્લાનું સદર સ્થાન હતું. પાણીપત નગરની મનુષ્યવસતી લગભગ ત્રીસથી બત્રીસ હજારની છે અને ત્યાં સાધારણ સળ ડિવિઝનની ઓફિસો તથા કચેરીઓ ઉપરાંત એક મોટું મુસાફરિખાનું, પોલિસ સ્ટેશન તથા સ્કૂલ ઇત્યાદિ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પાણીપતમાં દેશી કાપડ, કરબલ (ધાળળા) અને ત્રાંગાનાં વાસણ આદિનો ઉદ્યોગ અદ્વાપિ સારા

સુલતાન આખર સંવત ૧૫૮૩ ના વૈશાખ માસની શુક્લા પ્રતિપદાના અયત્રા તો ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ માસની ૧૨ મી તારીખના દિવસે પાણીપતની ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો હતો અને ત્યાં આવતાંની સાથે જ નગર તથા આસપાસની ભૂમિની તપાસ કર્યા પછી બીજે જ દિવસે, એ સ્થાનમાં રહીને શત્રુ સાથે યુદ્ધ કેવી રીતે કરવું અને રણભૂમિમાં વિજયને કેવી રીતે મેળવવો, એમાટેની પોતાના મનમાં તેણે સર્વ કલ્પનાઓ કરી લીધી હતી. જે દિવસે ઇશ્વાહીમ લોદી તથા ગાઝીખાનના દિલ્લીમાંથી નીકળીને પાણીપતની દિશામાં આગળ વધવાના સમાચાર આખરને મળ્યા તે દિવસની સમસ્ત રાત્રિ આખરે શત્રુસૈન્યપર કેવા મકાદે અને કેવી દક્ષતાથી આક્રમણ કરવું એ વિશેના વિચારમાં જ વીતારી દીધી; કારણ કે, આખર જન્મથી જ એક મહાયતુર તથા દીર્ઘદર્શી સેનાનાયક હોવાથી કોઈ એક ધ્વનંતરિતુલ્ય દુશળ વૈદ્ય પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોની નાડીની ગતિનું એટલી સીમાપર્યન્ત સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતો હતો કે જે જ્ઞાનના યોગે સૈનિકોની નાડીની ગતિ કેવા સંયોગોમાં અને ક્યારે મંદ પડી જાય છે તેમ જ યુદ્ધજ્વરથી તેમની નાડીની ગતિ અત્યંત તીવ્ર થતાં તે તીવ્રતાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય છે એ રહસ્યનો તે સંપૂર્ણ જ્ઞાતા થઈ ગયો હતો. આ કારણથી તેણે શત્રુસૈન્યપર આક્રમણ કરવામાટેની પદ્ધતિનો પોતાના મનમાં સમસ્ત રાત્રિનું જગરણ કરીને ઠંઠ નિશ્ચય કરી લીધો અને ત્યાર પછી પ્રભાતમાં નાશતાને ઇન્સાફ અપ્યા પછી તરત જ પોતાના નિશ્ચયને વ્યવહારમાં યોજવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. આખરની આજ્ઞા અનુસાર તેના અનુચરોએ પાણીપત નગર અને મહાલયની જમણી બાજુએ તોપોની સાતસો ગાદીઓને સાંકળને બદલે આમડાના બણેલા દોરડાવડે હારગંધ બાંધીને ઊભી રખાવી દીધી અને તેની આગળના ભાગમાં રેતીના કોથળા બરાબરને તે કોથળાની છાતી લગીની જગ્યાની કિલ્લા જેવી એક કામચલાઉ દીવાલ ઊભી કરાવી દીધી. નગરની ડાબી બાજુએ ખાઇઓ ખોદાવવામાં આવી અને તે ખાઇઓની વચ્ચે તીરંદાજમાટે એટલી જગ્યા છોડી દેવામાં આવી કે જેમાં એક સોથી એક સો પચાસ મનુષ્યો આવી જાય અને સમાઈ જાય. આ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી આખરે પોતાના પૂર્વજોની પદ્ધતિને અનુસરીને પોતાના સર્વ બુદ્ધિમાન તથા અનુભવી સરદારોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને દરબાર બરાચા પછી તે તેમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા વફાદાર, ગમગુસાર અને જાનિસાર સરદારો, દુશ્મનની ફોજના મુકાબલામજ્દ મેં આપણાં સાધનોની જે આ રચના કરી છે તે આપ સર્વને ઠીક જણાય છે કે કેમ તે ખરેખર જણાવો અને જો એમાં કોઈ પણ ભૂલ બાલ હોય તો ખતાવો કે જેથી લડાઇનો વખત આવ્યા પહેલાં તે ભૂલને સુધારી શકાય અને જેવો જોઇએ તેવો જંદોબસ્ત કરી શકાય.”

પરિમાણમાં અને સારા સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભૂત ક્ષિત્રમાં હવે અનેક સ્થળે ખુંડ પડી ગયા છે અને અત્યારનો કાળ ક્ષિત્રનો ન હોવાથી હવે તેની મરમત થાય એવી આશા રાખી શકાતી નથી.

સર્વ સરહારોએ બાબરની યુદ્ધવ્યવસ્થાને સોળે સોળ આના પચન્દ કરીને પોતાનો સંપૂર્ણ સંતોષ દર્શાવ્યો અને ત્યાર પછી મહમ્મદ સારખાત નામના એક સરહારે બાબરની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું કે: “જહાંપનાહ, અહીં આટલો બધો નળતો થઈ ગયો છે એટલે હવે દુશ્મનોની શી મનલ છે કે તેઓ અહીં સૂધી આવે અને આપણી સાથે વાડવાની હિંમત ખતાવે?”

પરંતુ મહમ્મદ સારખાતના એ વિચારનો પ્રતીકાર કરતો બાબર જંલી-સ્તાથી કહેવા લાગ્યો કે: “હું ધારું છું કે તમોએ આ હિન્દોસ્તાનના લઘવેયાને ઉજળાકાના ખાનો જેવા ધારી લીધા છે અને તેથીજ તમો પોતાનો આવો અભિ-પ્રાય દર્શાવો છો; પરંતુ તમારી આ ધારણા ભૂલ ભરેલી છે; કારણ કે, આપણે જ્યારે સમરકન્દથી નીકળીને હિસારમાં પહોંચ્યા હતા તે વેળાએ ઉજળાકાનો રાધળા ખાનો તથા સુલ્તાનો એકઠા થઈને આપણાપર અઘી આવવાની હિંમત રાખી દરગંદના ઘાટપરથી બિર્યા હતા અને આપણે જૂનાનાને, માલને, સિપાહી-ઓને તથા ગ્રીસ હુનર મુગલોને મુહલ્લાઓમાં લાવીને તે મુહલ્લાઓને મજબૂત કરી લીધા હતા. આવા ગૌકાપર તે ખાનો અને સુલ્તાનો ચાલવાના અને જામ થવાના કાયદાને નજીતા હોવાથી આપણે હિસારમાં મુઝાં અને જીવતાંને નળતો કરીને હિસારને મજબૂત કરી લીધું હતું એ તેમના નજીવામાં આવી જવાથી તેઓ આપણાપર હલ્લો કરવાની હિંમત ન કરી શક્યા અને તેથી રસ્તા-માંથી જ પાછા વળી ગયા; પરંતુ આ હિન્દોસ્તાનમાં વસેલા સરહારો આવા હિસાબ તથા કાયદાથી બિલ્કુલ બેખબર હોવાથી એ દુશ્મનો તો કદાચિત્ ઠંક અહીં સૂધી પણ આગળ વધી આવશે અને ફતરાંના મોતે માર્યા જશે તે કુબલ કરશે, પણ અંજમનો વિચાર તો નહિ કરે તે નહિ જ કરે. મારો આ કયાસ ચોડા વખતમાં જ તમને ખરો પડેલો દેખાશે.”

એ પછી બાબરે તુર્કોની નૂતી પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાના સમસ્ત સૈનિકોને તેમના બીરવેખમાં પોતા સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને તેઓ તેનાં તેઓ સમક્ષ આવીને ઉપસ્થિત થતાં તેણે તેમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી લીધું. આ અવલોકનવિધિમાં પોતાના સૈનિકોની ચચાર્થ સંખ્યાને નાણી દેવાનો જ બાબરનો ઉદ્દેશ હતો એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. આ સૈન્યાવલોકનના પ્રસંગે શાહનંદો હુમાયૂંન પણ નારીદહ્યમાં તત્કાળ મોહને ઉપનવનારા પોતાના નૈસર્ગિક કોમળતામય સૌન્દર્યને ચમકાવતો લશ્કરી પોષાકમાં સજ્જ થઈને પોતાના પિતા પાસે જાહેલો હતો એટલે તેને પોતાના સૈનિકોનાં મુખગંડળો કાંઈક ગલિન તથા ઉત્સાહલીન લાગવાથી તે પોતાના પિતાને ઉદ્દેશાંને કહેવા લાગ્યો કે:—

“કિબ્લગાહ, મને અત્યારે આપણા ઈશીઓના દિલમાં જે નેરો હોવો જોઈએ તે દેખાતો નથી તેમ જ ઇશ્વાહીમ લોહીની કૌન કરતાં આપણી કૌન પણ ધણી જ નાની છે એટલામાટે મારા દિલમાં કાંઈક શંક થયા કરે છે; પરંતુ મારી એ કદાચિત્ ભૂલ પણ થતી હોય.”

“ખરેખર આવા શકને દિલમાં જગહ આવવામાં તારી મોટી ભૂલ જ ગાય છે;” બાબર અતિશય શાંત ભાવથી હુમાયૂંનના શકને દૂર કરવાનાં ઉદ્દેશથી

કહેવા લાગ્યોઃ 'નૂરેય્યમ, તારો આ બેન શક છે અને તારી આ ખામખયાલી છે; કારણ કે, આપણી ફૈજના બંગી જવાનો તેમના પોતાના વતનથી આર મહિનાનો રસ્તો કાપીને એક એવા દૂરના મુઢકમાં આવ્યા છે કે જે મુઢકના લોડોની જખાનને પણ તેઓ સમજી શકતા નથી તેમજ એક લાખ જેટલી ફૈજના મુકાબલાનો ભાર તેમના માથાપર આવી પડ્યો છે એટલામાટે જો તેમના મનમાં ખોદ પચાડા ચલાથી તેમનો જોશ ઓછો થઈ ગયો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ એવા ખોદને દિલમાં પચાડા થવા દેને જોશને ઓછો કરી નાખવાની જરા પણ અગત્ય નથી; કારણ કે, એક તબક્કાકાર લડવૈયો સો નાતબક્કાકાર લડવૈયાને બારી થઈ પડે છે અને આપણા બધા બંગી જવાનો તબક્કાકાર અને મરણિયા થઈને લડનારા હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોદીના નાતબક્કાકાર, લડાઈના હુનરથી બેખબર અને હેચકારા એક લાખ સિપાહો આપણા આ સુદી કાઢેલા લગભગ સોળથી સત્તર હજાર બંગીઓ આગળ એક નિમેષમાત્રને માટે પણ ટકી શકવાના નથી, એવી મારા દિલને પૂરી ખાતરી છે તેમજ ફતહચાખીનો ખરો આધાર પરવરદિગારની મેહરબાનીપર રહેલો હોવાથી જો પરવરદિગાર આપણાપર મેહરબાન છે તો લાખ તો શું પણ કરોડ દુશ્મનો હોય તો પણ તેમનાથી આપણો એક વાળ પણ વાંકો થઈ શકે તેમ નથી. એટલામાટે મારી તમે બધાને વારંવાર એ જ નસીહત છે કે ખુદાએ પાકમાં બરોરો રાખે અને તમારા દિલી જોશને જરા પણ ઘટવા ન દેતાં દુશ્મનોની મોટી ફૈજને વખત આવતાં તમારૂં પાણી બરાબર ખતાવી દો; કારણ કે, બેબજબજ થઈને અને પોતાને કાયર કહેવડાવીને જીવવા કરતાં ઇબજબતની સાથે મરવાને બંગમાં ગૂંચીને મરી જવું તે હજાર વાર વધારે સાફ છે. કબ તો એક દિવસ ચવાની છે તો પછી કબથી ડરી જવું એ નાદાની નથી કે શું?"

ખાબરના આ ઉત્સાહવર્ધક આપણથી હુમાયૂંન, સરદારો તેમજ સર્વ સૈનિકોનાં હૃદયોમાં એક પ્રકારના નવીન જીવન તથા નવીન શૌર્યનો આવિર્ભાવ થયો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેઓ બીરથી પણ લીક સ્વભાવના સનિકો હતા તેઓ પણ અચાનક ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને પોતાના મારવા કે મરવાના નિશ્ચયને ગર્જનાપૂર્વક દર્શાવવા લાગ્યા. એ જ દિવસે ઇબ્રાહીમ લોદીના અત્યાચારથી કંટાળેલા દિલ્હીના તેમજ આગ્રાના કેટલાક અમીરો અને જગીરદારો ખાબરના ઉર્દુ (છાવણી)માં આવીને ખાબરના પક્ષમાં ગળી ગયા અને ખાબરે તેમને સત્કારપૂર્વક પોતાના મિત્રો તરીકે પોતાના પક્ષમાં સ્વીકારી લીધા; કારણ કે, એ સર્વ અમીરો તથા જગીરદારો આલમખાનના પક્ષના હતા અને આલમખાન તેમને સારી રીતે ઓળખતો હોવાથી તેણે તેમની વિશ્વસનીયતા વિશે પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો હતો એટલે પછી તેમનામાં અવિશ્વાસ રાખવાનું ખાબરને કશું પણ કારણ હતું નહિ. એ અમીરો તથા સરદારો પોતા સાથે ત્રણેક હજાર લડવૈયાને પણ લેતા આવ્યા હતા; પરંતુ સુલતાન ખાબરે તેમને તલ્કાળ લડવાનું કામ સોંપવાને બદલે જો ન છૂટે તેમની જરૂરત પડે તો જ તેમને કામગીરી લેવાના ઇરાદાથી વધારાના સિપાહો તરીકે એક બહી છાવણીમાં રહેવાનો બંધાવસ્ત કરી આપ્યો કે જ્યાં લડાઈની વેળાયે બંધાવખાની

જત્રા ન થઈ જાય. એ જ દિવસે સંધ્યાસમયે જે નસૂસોએ છાવણીમાં આવીને ખાખરને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે:—

“આલમપરવર, ઇબ્રાહીમ લોદી જે કે ત્રણ ગાઉથી વધારે ચાલતો નથી અને જાણે મામૂલી શિકાર કરવાને નીકળ્યો હોય તેવી રીતે છાવણીમાં નખાવતો અને અચર આરામ લોગવતો ધીમે ધીમે આગળ વધે છે એટલે ચાર કે પાંચ દિવસ વીત્યા પહેલાં તે આ જગ્યાએ પહોંચી શકે તેમ નથી એમ અમે માનીએ છીએ; એટલામાટે જો આગળ વધીને તેનાપર હુલ્લો કરી દેવા હોય તો પણ તે જાની શકે તેમ છે; પણ તો જોવા આપ સાહબે કયાસ નામદારનો વિચાર.”

“છીક છે; આ ખાખરનો આવતી કાલે વિચાર કરવામાં આવશે. તમે પાછા રવાના થાઓ અને દુરમનોની જે કાંઈ પણ જાણવાલોગ હીલચાલ તમારા જેવા કે જાણવામાં આવે તેની ખબર મને ખરવજા પહોંચાડતા રહો.” ખાખરે એમ કહીને નસૂસોને પાછા વિદાય કરી દીધા.

ખીજ દિવસથી ખાખરે પોતાના જે હજાર સૈનિકોને ચાર ભાગમાં વિભક્ત કરીને ઇબ્રાહીમ લોદીની છાવણીમાં છબકલાં કરવાને રવાના કરી દીધા; તે સૈનિકો ઇબ્રાહીમ લોદીની છાવણીમાં વારંવાર જઈને તેના સૈનિકોને દરેકને લાભ આપી આવતા હતા, પરંતુ લોદીના સૈનિકો તેમને જેવા છતાં પોતાના સ્થાનને ત્યાગીને એક તરૂ પણ આગળ વધતા નહોતા. અંતે સુલ્તાન ખાખર-શાહે તેના પક્ષમાં આવી મળેલા દિલ્લી તથા આગ્રાના અમીરો તથા જગીર-દારોના આગ્રહને માન આપીને ચારથી પાંચ હજાર સૈનિકો સહિત પોતાના કેટલાક સરદારોને રાત્રિના સમયમાં ઇબ્રાહીમના લશ્કરપર છાપે મારવામાટે મોકલી આપ્યા; પરંતુ તેઓ એ કાર્યને સિદ્ધ કરી ન શક્યા; કારણ કે, દિવસ જગ્યા પછી તો તેઓ શત્રુના શિબર સમક્ષ પહોંચ્યા એટલે શત્રુપક્ષના સૈનિકો પણ નગારાં વગાડતા હાથીઓને આગળ રાખીને સામા યવાને નીકળી પડ્યા, પરંતુ તેમનાથી પણ ખાખરના સૈન્યનું કાંઈ અનિદ્ર કરી શકાયું નહિ અને તે એટલે સૂધી કે ઇબ્રાહીમની સેના આટલી બધી પ્રયંત્ર હોવા છતાં ખાખરનો એક પણ સૈનિક મરાયો તો નહિ જ, પણ એક પણ સૈનિક પકડાઈ જવાનો ખતાવ પણ ન બન્યો; માત્ર મહમ્મદઅલી જંગ જંગના પગમાં એક તીર લાગ્યું અને તે વિઘાતક ન હોવા છતાં તેણે એટલું પરિણામ તો અવશ્ય નિપજવ્યું કે તે સરદાર લડાઈને દિવસે યુદ્ધભૂમિમાં આવી શક્યો નહિ. એક લાખ સૈનિકોના હસ્તમાંથી પાંચ હજાર સૈનિકો આબાદ અને સહીસલામત છટકાં આવ્યા એ ઈશ્વરની કૃપાનું પરિણામ નહિ તો ખીનું શું વારુ? આ અમકારિક ઘટનાથી ખાખરના સૈનિકોને ઈશ્વરની કૃપાળુતા તથા અમકારિકતામાં તેમજ ખાખરનાં પોતાનાં વચનોમાં અવિચલ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો અને તેમનો તે વિશ્વાસ તેમના હત્તા-હને વધારનારો થઈ પડવાથી ખાખરમાટે અતિશય લાભકારક થઈ પડ્યો; કારણ કે, એ વિશ્વાસના યોગે તેના સૈનિકો જીવપર ખેલીને નજીમાં ઝૂંઝવામાટે તૈયાર થઈ ગયા. એ પાંચ હજાર સૈનિકો શત્રુના હસ્તમાં સપડાયાના સમાચાર સાંભળતાંની સાથે જ ખાખરે હુમાયુન તથા આલમખાનને ખીજ છ હજાર સૈનિકો

સહિત તેમની કુમકે મોકલ્યા હતા અને ત્યાર પછી તે પોતે પણ અશ્વારુદ્ધ થઈને ત્યાં જવાને તૈયાર થયા હતા, પણ એટલામાં છાપો મારવામાટે ગયેલા સૈનિકો હુમાયૂન તથા આલમખાનને માર્ગમાં દોઢ ગાઢપર જ લેગા થઈ જવાથી તેમની સાથે પાછા આવી લાગ્યા એટલે પછી ખાખર પોતે પણ થોડા અંતરપરથી પાછો છાવણીમાં આવ્યા આવ્યા હતા. ખાખરની આ અનુકંપા તથા વીરતાને જોઈને સૈનિકોની પ્રસન્નતાનો અવધિ થતાં તેઓ ખાખરને એક ફરિશ્તો જ માનવા લાગ્યા.

એક દિવસ અને રાત્રિ શાંતિમાં વીતી ગયાં અને ખીલ દિવસની રાત્રિના બે પ્રહર જેટલો સમય વીલ્યા પછી અચાનક છાવણીમાં રણરૂંગનો સૈનિકોની નિદ્રામાંથી નત્રત કરનારો નાદ સંભળાવા લાગ્યો અને તે સાથે શત્રુસૈન્યના આગમનને સૂચવનારો કોલાહલ પણ થવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી રણરૂંગનો નાદ બંધ થતાં અને કોલાહલ સમી જતાં શાંતિનો આવિર્ભાવ થયો અને હલ-કારાઓએ આવીને ખખર આપી કે: “દુશ્મનની ફોજ એક ગાઢના કાસલાપર છે, આગળ વધતી આવે છે અને જે વખત જય છે તેમાં અહીં આવી પહોંચવાની વજી છે એટલામાટે ખખરદાર થાઓ અને લડવાને તૈયાર રહો.” આ ખખર સાંભળતાં જ બહાદુર ખાખર ખખ્તર ચઢાવીને તથા પોતાનાં હુથિયારોને બાંધી લઈને થોડાપર બેસી ગયો અને હુમાયૂન તથા આલમખાન તેમ જ ખીલ સરદારો પણ એવી જ રીતે તૈયાર થઈ ગયા. એ વેળાએ ખાખરની જમણી બાત્તએ આલમખાન, હુમાયૂન, ખાન કલ્લન, સુલ્તાન મહમ્મદ દોલદી, હિન્દુબેગ, વલી ખાગિન અને ખરકલી સિસ્તાની હતા તેમ જ ડાણી બાત્તએ દોલદી મીરજી આદિલ સુલ્તાન, અમીર હુસેન, સુલ્તાન જુલદ, કતલક કદમ, જાનબેગ મહમ્મદ ખખ્શી, શાહ હુસેન ખારીકી અને મુગલ જાનજી આદિ સરદારો જોવામાં આવતા હતા. વચ્ચેની ફોજની જમણી બાત્તએ ચીન તૈમૂર સુલ્તાન, મુલયમાન મહમ્મદી કોકલતાશ, શાહ મન્સૂર ખરલાસ, ચૂનસઅલી દર્વીશ, મહમ્મદ સારખાન અને અબ્દુલ્લા કિતાબદાર આદિ તૈયાર થઈને જોખા હતા, તેમજ વચ્ચેની ફોજની ડાણી બાત્તએ ખલીફા ખાન મીર-મીરાન, અહમદી પરવાનચી, તરુદીબેગ, કુઓચબેગ, મહબૂબઅલી ખલીફા અને મીરજીબેગ તરખાન ઇલાદિની હાજરી દેખાતી હતી. ફોજના આગળના ભાગમાં ખુસરો કોકલતાશ અને મહમ્મદઅલી જંગજંગ હતા. અબ્દુલ અજબ મીર આખોર ‘તરુદ’ એટલે કે મદદગાર હતા. જમણી બાત્તની ફોજમાં વલી કબલ, મલિક કાસિમ તથા ખાખા કશકાને તેમના મુગલ જંગીઓના નિગહબાન તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા અને ડાણી બાત્તની ફોજમાં કરાચૂલ, અબુલ મહમ્મદ નેન્તખાન, શેખ જમાલ હિન્દી તથા તિંકરી કુલી મુગલ તુગમા એટલે કે મુગલોના નિગહબાન નીમાયા હતા અને તેમને એવો હુકમ અપાયો હતો કે:— “દુશ્મનો આવી પહોંચે એટલે તમારે તેમની પાછળ જઈને ધમ્મા કરવું અને તેમને પાછળના માર્ગમાં ઘેરી લેવા.”

ઉપરોક્ત થવા પૂર્વે આ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ એટલે પછી ખાખર પોતાના સિપાહસાહારોને ફોજને તૈયાર રાખવામાટેની બીજવાર ચેતવણી આપીને પોતે પોતાના અક્ષદાર તથા અજબ અસ્થને જોડી મારીને જે દિશામાંથી ઇબ્રાહીમ

લોહી અને તેની ફોજના આવવાનો સંભવ હતો તે દિશાબણી કેટલાક અંતરપર આગળ વધવાના અને દુશ્મનની ફોજની હાલતને તપાસવાના મતલબથી ચાલતો થઈ ગયો. તે જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ઘોડાના પગો કેટલીકવાર તેને રણભૂમિની રક્તપિંખાસુ વાલુકામાં ઉડા બેતરતા તેમજ કેટલીકવાર કઠિન પાષાણ સાથે અથડાઈને અવાજ કરતા દેખાવા લાગ્યા. આ વેળાએ બાબરે મન બાવિ યુદ્ધના વિચારમાં એટલું બંધુ નિમગ્ન થઈ ગયું હતું અને વિનયની આશાઓ તેના હૃદયમાં એટલી બધી પ્રબળ થયેલી હતી કે એ વિચાર તથા આશાઓએ તેની અન્ય સર્વ વિચારણાઓ તથા ચિન્તાઓનો તેવા અંતઃકરણમાંથી બહિષ્કાર કરી દીધો હતો. સુલ્તાન બાબરે કુરુક્ષેત્રની પ્રાચીન રણભૂમિવિષયક કેટલીક કથાઓ પાણીપતના કેટલાક ફાર્સીબાણાભિજ્ઞ નિવાસીઓના મુખથી સાંભળેલી હોવાથી અને તે પોતે પાણીપતને કુરુક્ષેત્રનો જ એક ભાગ માનતો હોવાથી પોતાના મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે—

“ આજે મારા મનમાં જેવી રીતે દુશ્મનોપર છત મેળવવાની હમ્મીદ બહાળા મારી રહી છે તેવી રીતે અસંખ્ય ઇન્સાનો કે જેમના હાડકાં આ જમીનના ગર્ભમાં દટાઈ ગયેલાં છે તેમનાં મનોમાં પણ એક વાર મારી હમ્મીદ જેવી હમ્મીદો અને મારા મુસ્તફીમ ઇરાદા જેવા જ મુસ્તફીમ ઇરાદાઓ બહાળા નહિ મારી રહ્યા હોય કે શું? પરંતુ અકસોસ કે પાણીપત નામના આ લડાઈના મયદાને એવા હજારો બંદકે લાખો ઇન્સાનોની હમ્મીદોને હંમેશાં માટે ધૂળમાં મેળવી દીધી છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમની હમ્મીદો સાથે તેમનો પોતાનો પણ ભક્ષ કરી લીધો છે. અહીંના કેટલાક સાધારણ બુદ્ધિના લોકોની એવી માન્યતા છે કે આ ભૂમિમાં અંધારી રાતે આ સ્થાનમાં લડતાં લડતાં મરી ગયેલા બહાદુર માણસોના મારો મારો અને કાપો કાપોના ધ્વનિઓ, શસ્ત્રાસ્ત્રોના પરસ્પર અથડાવાના અવાજો તેમ જ યુદ્ધના નાદો સંભળાયા કરે છે અને તેમની એ માન્યતા સત્ય હોય તો તો તે બહુ જ આનન્દનો વિષય કહી શકાય; પરંતુ મૃત મનુષ્યોના મુખમાંથી જીવનસમયના એ સર્વ ધ્વનિઓ ક્યાંથી અને કેમ કરીને નીકળી શકે! બરેબર અંતકાળે તો અશુ, પ્રેમ, શાંતિ, વિગ્રહ, જીવન અને મરણ એ સર્વ સમાન થઈ જાય છે; કારણ કે, એ સર્વ મૂળ એક જ વસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગો હોવાથી અંત સમય આવતા પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે!”

બાબરે આવા પ્રકારના તાત્ત્વિક વિચારોમાં તદ્દલીન થઈને જો તે ભૂમિમાંથી લોકોની માન્યતા અનુસાર કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ નીકળતો હોય તો તે ધ્વનિને સાંભળવામાટેનો પ્રયાસ કરી જાય; પરંતુ રાત્રિના નિત્યપરિચિત નૈરાગિક ધ્વનિ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો અમત્કારિક ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવી શક્યો નહિ. માત્ર કેટલાક અંતરપરના ફત્તરાના ભસવાનો ધ્વનિ, રાત્રિના સમયમાં અદૃશ્ય રીતિથી ઉડતા કેટલાક નંતુઓનો ગળગળાટ તેમ જ ઉષ્કાલિક મંદ વાયુનો મંદ મંદ ધ્વનિ ઇત્યાદિ ધ્વનિઓ આવીને તેનાં શ્રવણોમાં અવગડાવા લાગ્યા; પરંતુ એ ધ્વનિઓ પરિચિત તથા સાધારણ હોવાથી તેના હૃદયને આકર્ષી શક્યા નહિ તેમ જ પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર આવીને બેસો રહેતાં બાબર એ તાર્ત્તિક

વિચારેના મેનેરાલ્યની સીમાને ત્યાગીને પાછો કર્તવ્યપૂર્તિની ચિન્તામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા; કારણ કે, જે કાર્યની સિદ્ધિમાટે તે કાબુલથી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તે કાર્યના મંગળાચરણનો સમય હવે અત્યંત નિકટમાં આવેલો હોવાથી અત્યારે તારિફક વિચારો સર્વથા અપ્રાસંગિક તથા અસ્થાનીય હતા અને એ રહસ્યને તે પોતે પણ સારી રીતે જાણતો હતો. અન્તે તે જે દૃશ્યને જોવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો તે દૃશ્ય પણ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવીને ઊભું રહ્યું; એટલે કે, શત્રુનો અન્ત થતાં કોઈપણ મનુષ્યપ્રાણી અથવા અન્ય વસ્તુને ઝાળખી શકાય એટલો ઉપક્રાંતિક પ્રકાર પડવા માંઓ એટલે તે પ્રકાશમાં જ આખરનાં તીવ્ર નેત્રેએ યુદ્ધમાદે પાણીપતભાગી આગળ વધી આવતા ઇશ્વાલીમ લોદીના સૈન્યને જોઈ લીધું. ઇશ્વાલીમ લોદીની પ્રચંડ સેનાને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં તેના હૃદયમાં ભયનો લેશમાત્ર પણ સંચાર ન થયો; કારણ કે, દીર્ઘકાળના યુદ્ધવ્યવસાયથી આવા પ્રસંગોમાં દૃઢતાને ધારવાનો તેનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો. આખરે તત્કાળ પોતાના અશ્વને પાછો વાળ્યો અને અશ્વને પાછો વાળતાં જ તેની પાછળ થોડા અંતરપર અશ્વાસ્થ થઈને ચાલ્યા આવતા હુમાયૂન, આલમખાન તથા આલમખાનના બે ખાનગી ખાસ મુહાફિઝ અથવા અંગરક્ષકો આંદખાન તથા નહરુદ્દીનપર તેની દૃષ્ટિ પડતાં તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો; કારણ કે, અત્યાર સુધી તે અન્ય વિચારોમાં નિમગ્ન તથા તલ્લીન હોવાથી તેની પાછળ સોયી દોઢસો કદમના અંતરપર ચાલ્યા આવતા એ ચાર અશ્વાસ્થ તરફોનું તેને કોઈ પણ જ્ઞાન કે ભાન રહ્યું નહોતું. અહીં વચ્ચે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે સિયાસ-કોટમાંથી પ્રયાણ કરી ગયેલી પુરુષવેપધારિણી શુલંદામ તથા કમરપારા કેટલાક સમય પર્યંત અમુક સ્થાનોમાં અલાતવાસ કરીને અન્તે અમુક પ્રકારના નિશ્ચય-પર આવી આખરના સૈન્યશિબિરમાં આવી લાગી હતી અને આલમખાનને મળી પુરુષવેપમાં તેના અંગરક્ષકો તરીકે તેની પાસે જ રહી હતી. કમરપારા હિન્દુસ્તાન આખરની એક સમયની ધણીજ અજીજ બાંકી હોવા છતાં તેની વેપ-પરિવર્તનવિષયક દક્ષતાના કારણથી આંદખાનના અવતારમાં આખર તેને અનેક-વાર જોવા છતાં પણ ઝાળખી શક્યો નહોતો અને શુલંદામ સાથે તો તેનો વિશેષ પરિચય હતો જ નહિ એટલે તેને પુરુષના વેપમાં તે તત્કાળ ન ઝાળખી શકે એ સ્વાભાવિક જ હતું. આખરે પોતાના આશ્ચર્યને વ્યક્ત કરતાં શાહનંદા હુમાયૂન તથા લોદી આલમખાનને ઉદ્દેશીને કિચિત્ હાસ્યમંડિત મુખમંડળ તથા ગંભીર વાણીથી કહેવા માંડ્યું કે:—

“નૂરેનજર હુમાયૂન અને અજીજ આલમખાન, આ જમીન રેતાળ હોવાથી થોડાનાં પગલાંનો અવાજ નથી થતો તેમજ હું પોતે બીજા ખયાલાતમાં એટલો બધો ગર્ક થઈ ગયો હતો કે તમે આવેલા થોડા ફાસલાપર મારી પાછળ ચાલ્યા આવો છો એનું મને જરા પણ ભાન હતું નહિ. મારી આખી જિન્દગીમાં હું આ પહેલીવાર જ આવેલો એખખર રહ્યો છું. ખચર; પણ તમે મારી પાછળ પાછળ શામાટે આવતા હતા વાકે?”

“કિષ્કગાહ, આપ અંધારી રાતે જંગના આ અજાણ્યા મેદાંમાં એકલા જ આગળ વધી જતો અને હજમનોતી જતપર કોઈ વખાલ આવી પડે. તો ?

આવી સંકાપી આલમખાનના આ ખાનગી મુહાફિઝેએ અમને આપની પાછળ ચાલવાનો ઇશારો કર્યો હતો અને આ વાત અમને પણ વાનિજ લામવાથી ગમો પણ આપની પાછળ રવાના થયા હતા.” હુમાયુને પાછળ આવવાનું જે કારણ હતું તે દર્શાવી દીધું.

“જેમના ચહેરાપર હજી મારૂમિયત તથા નળકતનો રંગ ચમકી રહ્યો છે અને જેઓ હજી કવિસનીની હદમાંથી બહાર નથી નીકળ્યા તે નૌજવાન મુસાહિબોની આવી દુરઅંદેશી તથા મારામટોની લાગણીને જોઇને હું નેહાયત ખુશ થયો છું.” આ પ્રમાણેના સાધારણ હૃદયારો કાઢીને ખાખર આદિખાન તથા નજરુદ્દીન (કમરપારા તથા શુલ્હામ)ને સંજોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “અય મારા ખયરખાહ જવાનો, આજના જંગમાં જો ખુદાતાલા મને ફતહોન્ફરથી સરફરાજ કરશે, તો તમારી આ લાગણી અને ખયરખાહીનો બદલો હું તમને જીરુર આપીશ.”

“આલમખાનહ, આજના જંગમાં પાક પરવરદિગાર આપ નામદારને જીરુર ફતહોન્ફરથી સરફરાજ કરશે અને દુરમનો ધૂળ ચાટતા થઈ જશે; પરંતુ અમારી એવી તમત્રા છે કે અમે બન્ને દોસ્તોના ચહેરાપર હજી મારૂમિયત તથા નળકતનો રંગ ચમકી રહેલો હોવા છતાં અને અમે હજી કવિસનીની હદમાંથી બહાર ન નીકળેલા હોવા છતાં અમારાં જિગર તથા ખાલુઓ કેવાં અને ફેટલાં મજબૂત છે એ લેઈને બતાવી આપવામાટે જો અમને મયદાને જંગમાં લડવાનો મોકો આપવામાં આવે અને અમારી બહાદરીને જોઈ લીધા પછી જ અમારી કદ્દ કરવામાં આવે, તો વધારે સારું; કારણ કે, અમારા જોહરને બતાવ્યા પછી અમે જે ચાહીશું તે ઇનામ મેળવી શકીશું.” આદિખાન અથવા કમરપારાએ પ્રસંગને અનુકૂળ જાણીને પોતાના પ્રસ્તાવને યોગ્ય સ્વરૂપમાં ખાખર સમક્ષ રજૂ કરી દીધો.

“આ ખાદિમની પણ એ જ માગણી છે; કારણ કે, આપ નામદારની તેમજ અમારા નેકકિદાર આકા આલમખાનની આવી કોઇ સેવા બજાવ્યા પછી અમે જે ઇનામ માગી લઇશું તે ઇનામના અમે હકદાર ગણાઇશું અને એકલી લાગણીથી અમોને જે બદલો આપવામાં આવશે તે આપ નામદારની હાતમદિલી અથવા મેહરબાની જ ગણાશે એટલે એવી મેહરબાનીના ફળને ભોગવવાનો અમારો જરા જેટલો પણ ઇરાદો નથી.” નજરુદ્દીન અથવા શુલ્હામે પણ કમરપારા જેવી જ પોતાની બાવના દર્શાવી દીધી.

“શાખાશ, મરુબા, આફરીન!” ખાખર તેમની વીરતાની પ્રશંસા કરતો આનંદ દર્શાવીને કહેવા લાગ્યો: “આવા નાબુકબદન નૌજવાનોના જિગરમાં આવી દિલેરી વસી રહી હશે, એવો કોઇને ખાખરમાં પણ ખયાલ ન આવી શકે એ કુદરતી છે; છતાં તમારામાં આવી મર્દાનગી ભરેલી છે એ જાણીને સારા દિલમાં વધારે ખુશી થાય છે. હું તમને ખાખુશી મયદાને જંગમાં લડવાની અને તમારા જોહરને બતાવવાની પરવાનગી આપું છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જો પરવરદિગારની મેહરબાનીથી આપણે જિન્દા રહીશું અને ફતહુર્યાપ થઇશું તો તમારી જે ઇનામને મેળવવાની તમત્રા હશે તે ઇનામની તમને સરફરાજ કરવામાટેનો હું તમને કચોલ પણ આપું છું. વફાદાર મુસાહિબોને ઇનામ આપતાં આ ખાખરનો હાથ કદાપિ સંકોચાયો નથી અને કદાપિ સંકોચાવાનો પણ નથી.”

“બુદાવ્રાલા આપ નામદારની હમ દરાજ કરે અને આપ ગરીબપરવરના કામને મુશ્કેલીને ઝોડરે મક્કસૂદથી ભરે, એ જ અમારી તે ગુફુરુદીમના કદમોમાં બંદગી છે.” કુમરપારા તથા ગુલદામે ખાખરના કલ્યાણની ખાવના દર્શાવી.

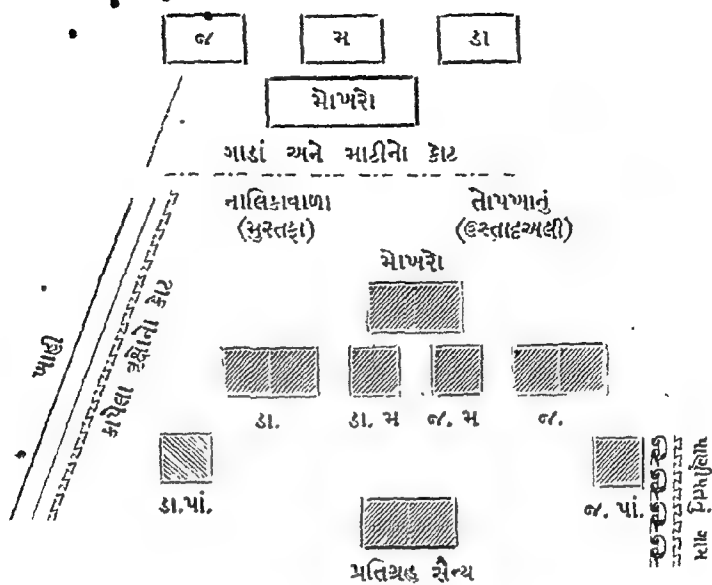
આ વાર્તાલાપમાં જોડલા સમયનો વ્યય થયો હતો તેટલા સમયમાં અરુણનો હૃદય થઇ ચૂક્યો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અરુણના લાલિમાયુક્ત પ્રકાશનો અંત થતાં સૂર્યપ્રકાશના વિસ્તારનો રંગ પણ દેખાવા લાગ્યો હતો અને તેથી ઇબ્રાહીમ લોદીની પ્રચંડ સેનાના આગમનથી હડતી ધૂળ તથા હાથીઓ આદિ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થવા માંડ્યા હતાં. અર્થાત્ રાત્રીની સેનાને અતિ-રાય નિકટમાં આવેલી જોઇને ખાખરે હુમાયૂંન તથા આલમખાનને સંબોધીને કહ્યું કે: “દુશ્મનની ફોજ હવે બહુ જ નજદીક આવેલી હોવાથી આપણે તેમના મુકાબલાની તૈયારી કરવી જોઇએ; એટલામાટે અસ્થાને પાછા વાળો અને ઊવણી તરફ ચાલો. જો કે આપણી ફોજ લડવામાટે તો તૈયાર છે; પણ ફોજમાં મારી હાજરી તેમ જ મારાં કૂર્માનોની સખ્ત જુરત હોવાથી હવે અહીં વાતોમાં વધારે વખત આપણાથી વીતાડી શકાય તેમ નથી.”

તત્કાળ ખાખર, હુમાયૂંન, આલમખાન, કુમરપારા તથા ગુલદામે અસ્થાને પાછા વાળ્યા અને તેઓ વાયુના વેગથી અસ્થાને દોડાવીને બહુ જ અલ્પ સમયમાં પાછા પોતાની ઊવણીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવતાં જ ઇબ્રાહીમની સેનાના ચાલવાથી હડતી ધૂળને જોઇને તે સેનાનો પોતાની સેનાના જમણી બાજુના વિભાગપર આક્રમણ કરવાનો વિચાર હોય એવું ખાખરનું અનુમાન હોવાથી ખાખરે પોતાના અખંડુલ અલ્ખ નામક એક વીર સેનાપતિને જમણી બાજુની ફોજના મદદગાર તરીકે રવાના કરી દીધો અને તેને હુકમ કર્માવી દીધો કે: “જુરરી વક્તને માટે રાખેલી ફોજને લઇને જમણી બાજુની ફોજની કુમકે જાઓ અને દુશ્મનની ફોજપર એકદમ તૂટી પડો.” ખરેખર ખાખરનો આ હુકમ એવા પ્રકારનો હતો કે આજના સમયના પાશ્ચાત્ય યુદ્ધવિદ્યાવિશારદ કોઈ સારામાં સારા સેનાધ્યક્ષના મુખમાંથી પણ આવી પરિસ્થિતિમાં આના કરતાં વધારે સારો અને સારો હુકમ બહાર પડી શક્યો હોત કે કેમ એની શંકા જ છે.

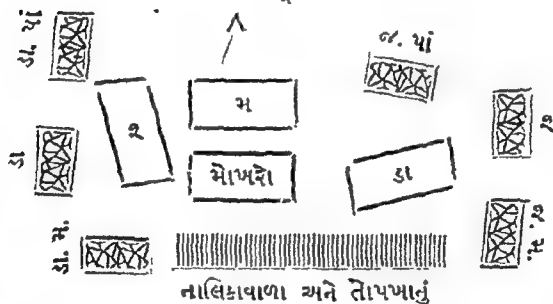
રાત્રીસૈન્ય જ્યારે નિકટમાં આવી લાગ્યું તે વેળાએ તેની અવિચારશીલતાને જો એક ખીન્નો સેદા હવ્વસ્થાનમાં જોડેલા ખાખરના જાણવામાં આવ્યો તે એ હતો કે ઇબ્રાહીમના સૈનિકોને ખાખરે બચાવનાં આટલાં બધાં સાધનો અલ્પ સમયમાં જ તૈયાર કરી લીધાં હશે એની કલ્પના માત્ર પણ ન હોવાથી તેઓ વચ્ચે ક્યાંય પણ અટક્યા વિના જમણા વેગથી આગળ અને આગળ આલ્યા આવતા હતા; આ કારણથી ઇબ્રાહીમના સૈન્યની અગ્રભાગમાં ચાલતી સૈનિક-પંક્તિ રેતીની ગૂંચોના કામચલાઉ કિંદા આગળ આવતાં જ અટકી ગઈ અને આગળ વધવું કે નહિ એનો વિચાર કરતી લાલી રહી ગઈ. ખાખર જાણી ગયો કે: “આ એક એવો સ્વાભાવિક પ્રસંગ છે કે જો આ પ્રસંગનો લાભ લઇને રાત્રી સૈન્યના અગ્રભાગમાંના સૈનિકોના પશોપેશ અથવા સંદેહશીલત્વને યુક્તિપૂર્વક વધારી દેવામાં આવે, તો પશ્ચાદ્ભાગમાંના સૈનિકો એટલી બધી બ્રાન્તિમાં પડી જશે કે તેઓ આગળ વધવાનો પ્રયત્ન બાંધે જ કરી શકશે.” આ વિચાર દ્વં-

યમાં દહે થવાથી બાબરે પોતાના લશ્કરને એવો હુકમ ફર્માવ્યો કે: “જમણી અને ડાબી બન્ને બાબૂની ફોજોને દુશ્મનોની ડાબી તથા જમણી બાબૂની પાછળ પહોંચીને તીર ચલાવવાનું કહી દો અને લડાઈની શરૂઆત કરાવી દો; તેમજ જમણી બાબૂના લશ્કરને જોઈતી સઘળી મદદ આપતા રહો.”

બાબરની એ આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવીને ડાબી તથા જમણી બાબૂના સૈન્યવિભાગમાંના સૈનિકો શત્રુસૈન્યના પશ્ચાદ્ભાગમાં જઈને શત્રુપક્ષના સૈનિકો પર બાણોની બચાનક વૃદ્ધિ વર્ષાવવા લાગ્યા; ડાબી બાબૂથી મહદી ખાત દુશ્મનના મુકાબલામાંટે સર્વથી પ્રથમ આગળ વધ્યો અને તેની સામે દુશ્મનની હાથીઓ સાથેની એક ફોજ આવી પરંતુ બાબરના તબક્કાકાર તીરંદાજોએ તીર ચલાવીને દુશ્મનની તે ફોજને જોતજોતાંમાં મારીને પાછી હટાવી દીધી. એ પછી બાબરે મધ્યભાગમાંની સેનામાંથી અહમદી પરવાનચી, તસ્ફદી બેગ, કુચ બેગ તથા મહમ્મદઅલી ખાનને ડાબી બાબૂની ફોજને મદદ આપવા માટે મોકલ્યા; પરંતુ પછીથી જમણી બાબૂની ફોજમાં જ લડાઈ કાયમ થવાથી તેની મદદમાંટે મહમ્મદી કોકલતારા, શાહ મન્સૂર ખરલાસ, ચૂનસઅલી તથા સદરુલ્લાહને આગળ વધવાનો બાબરે હુકમ ફર્માવ્યો અને તેથી ‘તેઓ મધ્યસેનાના અગ્રભાગમાં રહીને લડવા લાગ્યા. ઉસ્તાદ અલી કુલીએ પણ મધ્ય-સેનાના અગ્રભાગમાં રહી ઇબ્રાહીમના સૈન્યની સામે જ તોપોના ગોળાનો એવો તો બચંકર મારો ચલાવ્યો કે તેથી ઇબ્રાહીમના સૈનિકો ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકારવા લાગ્યા. ઇબ્રાહીમની સેનાના ડાબા ભાગપર એવી જ રીતે અસ્તકા તોપચીએ તોપોના ગોળા ફેંકવા માંડ્યા અને તેથી ઇબ્રાહીમની સેનાના ડાબા ભાગમાં પણ ભંગાણુ પડવું દેખાયું. જમણી અને ડાબી બાબૂની બાબરની ફોજોએ દુશ્મનની ફોજને પાછળના ભાગમાં બરાબર ઘેરીને તીરોની આણીપર ચઢાવવાનો અને જોરશોરથી લડવાનો આદંબ કરી દીધો; ખરુનગાર તથા જોલો પણ દુશ્મનના લશ્કરપર એક બે વાર સાધારણુ હાલો કર્યા અને તીરોના મારથી દુશ્મનોને હટાવીને તેમજ પોતે તેમનાપર ધસી જઈને દુશ્મનોને પોતાની આરે તરફ ફરી વળેલી ફોજની વચ્ચે લાંબી મૂક્યા, આવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ થતાંની સાથેજ બાબરની ડાબી બાબૂની, જમણી બાબૂની તેમજ વચ્ચેની ફોજોએ એક જગ્યામાં એકઠી થઈ ગઈ અને તેથી ધૂળ એટલી બધી ઊડવા લાગી કે ઇબ્રાહીમ લોહી તથા ગાજીખાન પોતાની ફોજ સાથે અથવા તો એકલા આગળ પણ ન વધી શક્યા અને પાછળ પણ ન હટી શક્યા. હવે હથોડાપના મહાબચાનક યુદ્ધના અને માનવરક્ત-પાતની સરિતાના વહનનો અવસર આવી લાગ્યો. હવે પોતાના પ્રાણના શત્રુઓને પોતાના હસ્તથી જ મારવાનો શુભ અવસર આવેલો જોઈને આલમખાન, કમર-પારા તથા શુલંદામે પોતાના અશ્વોને જે સ્થાનમાં ઇબ્રાહીમ લોહી તથા ગાજીખાન હોવાનો સંભવ હતો તે સ્થાનબાણી ચલાવ્યા અને અલ્પ સમયમાં જ તેઓ જે હાથીની અંબાડીમાં ઇબ્રાહીમ લોહી બચી કંપતો અને ઈશ્વરની સહાયતા માગતો બેઠો હતો તે હાથીની સામે આવી લાગ્યા અને તે હાથીની પાછળના બીજ હાથીપરની અંબાડીમાં ગાજીખાન પણ સૈનિકોના ઉત્સાહને વધારવામાંટે બાપણુ કરતો તેમજ બાબરના સૈનિકોપર તીર ચલાવતો તેમના

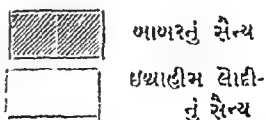

द्वितीय अध्याय २

નાલિકાવાળા અને તોપખાતું

ગાડાં અને માટીનો કોટ

નોંધ. સંગ્રામસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં પણ આ જ પ્રમાણે સામ-
સામી વ્યૂહરચના થઈ હતી. પણ સંગ્રામસિંહે પ્રતિગ્રહ સૈન્ય
રાખ્યું હતું, છતાં પ્રતિગ્રહનું સૈન્ય પણ ઘેરાયું હતું.

જેવામાં આવ્યા. ઇશ્વારીમને જોતાં જ આલમખાનના હૃદયમાં કોપનો એવો તો લીપણુ અગ્નિ બહુ ઊઠ્યો કે તે કોપના આવેગમાં આગળ પાછળનો લેશ-માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં તે શુલ્કદામ તથા કમરપારાના સ્કંધભાગપર ચઢી હાથીની અંખારીના કંઠેરને ઝાલીને એકદમ ઉપર ચઢી ગયો અને તેના માથાપરના કાંસાના ટોપને ઉતારીને નીચે નાખી દીધાપછી પોતાની તલ્વારને મ્યાનમાંથી ખહાર કાઢી તેના ગળાને ટળાવીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“ઇશ્વારીમ, મારી સાથેની દુશ્મનીનો અને મારા હૃદયે મારી નાખીને સુલ્તાને હિન્દોસ્તાન થવાનો આ અંતમ છે; આજે આ હિન્દોસ્તાનના ખરા સુલ્તાનની તલ્વારથી, ઓ બાગી, તારી જિન્દગીનો ખાતમો છે અને તારું કામ તમામ છે. જા; આ દુનિયાને હવે હમેશને માટે છોડી જા અને તું આ જહાન તેમજ જન્ન-તમાં રહેવાને લાયક ન હોવાથી જહાનનમવાસિલ થા !”

આ સમયે ઉચ્ચારતાંની સાથે જ આલમખાને ઇશ્વારીમને બોલવામાટેનો સમય આપ્યા વિના જ તેની ગર્દનમાં પોતાની તલ્વારને આરપાર ઉતારી દીધી અને ત્યારપછી તેને કચ્છીને હાથીપરથી નીચે એટલામાટે નાખી દીધો કે તેની લારા હાથીએ તથા સૈનિકોના પગો નીચે ચગદાય અને ધૂળમાં રગડોળાય. પોતાના ઇન્તકામની આગે ઇશ્વારીમના લોહીથી છુઝાવ્યા પછી આલમખાન હાથીની અંખારીમાંથી નીચે ઊતરવાને તૈયાર થયે; પરંતુ તેના બાગ્યમાં ભારતવર્ષના સામ્રાજ્યના એક સમ્રાટ તરીકેના ઉપલોગનો યોગ લખાયલો ન હોવાથી પાછળના હાથીપરની અંખારીમાં બેઠેલા ગાંછખાનની તેનાપર દૃષ્ટિ પડી ગઈ અને ઇશ્વારીમને મરાયલો જોતાં જ તેણે મહાવ્રતને આગળના હાથીની બાજુમાં પોતાના હાથીને લઈ લેવાની આજ્ઞા આપી દીધી. આલમખાન ઇશ્વારીમના હાથીપરથી ઊતરવાની તૈયારીમાં હતો તે જ વેળાયે ગાંછખાનનો હાથી બાજુમાં આવી જતાં ગાંછખાને પોતાના લાંબા અને આશીરવાદ બાલાનો એવા તો બળથી આલમખાનપર પ્રહાર કરી દીધો કે તે બાલાએ આલમખાનના શરીરને બખ્તર સહિત વીંધી નાખ્યું અને લોહીથી તર-ખોળ થયેલો આલમખાન નિર્જીવ થઈને હાથીપરથી પૃથ્વીપર પછડાઈ પડ્યો. જે ક્ષણે આલમખાનનું રણમૃતિમાં મરણ થયું તે ક્ષણે જ ગાંછખાનનો બાજુ દિલાવરખાન ઇશ્વારીમની સેનાને સંહારતો એ સ્થાનમાં આવી લાગ્યો અને આલમખાનને હણાયલો જોઈને તેનાં ગાત્ર શિથિલ થઈ જવાથી તે દિગ્મુક્ર અથવા વિપ્રાંત થઈને મૃત આલમખાનને એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. કમરપારા તથા શુલ્કદામ આલમખાનને ગાંછખાને જે બાજુએ રહીને બાલાથી માર્યો હતો તેની બીજી બાજુએ હોવાથી અને ત્યાં પણ શત્રુપક્ષના સૈનિકોના આધા-તથી પોતાનાં શરીરોને રક્ષવાની તેમને ચિન્તા હોવાથી આલમખાનપર થયેલો બાલાનો પ્રહાર તેમના જોવામાં ન આવ્યો; પરંતુ આલમખાનનો દેહ ગયાદે નીચે આવી પડ્યો ત્યારે જ એ અનિદ્ર પરિણામનું તેમને ચચાર્થ જ્ઞાન થયું. શુલ્કદામના જંગમાં પૂનાની આગ તો સળગેલી જ હતી એટલે ગાંછખાનના હાથી થયેલા આલમખાનના મૃત્યુએ તે આગમાં ધી હોમી દીધું જાન તોથી શુલ્કદામ કમરપારાને સંધ્યાધીને કહેવા લાગી કે:-

“સાંજખાન અથવા કમરદીન, મારો જની દુશ્મન ગાંછખાન અત્યારે

આપણા હાથમાં સપડાયલો હોવાથી તેના ખૂનથી આતિશે ઇર્ષ્યામને છુટાવવાનો આવો લાસાની મોકો આપણને ફરી ફરીને મળી શકવાનો નથી; એટલામટિ ચાલો વધીએ આગળ અને ફરી નાખીએ તેને હલાક એટલે તેની જિન્દગીનો અને તે સાથે મારા ઇર્ષ્યામનો અંત આવી જાય અને જો તે મારાપર ફતહચાખ થાય તો મારી જિન્દગીના ખાતમા સાથે મારા જિગરમાં બળતી આગનો પણ ખાતમો થાય.”

“હોસ્ત નહરદીન, તારો આ જનો જિગર હોસ્ત હરહાલમાં તારો હમ્મ-રીક તથા ગમગુસાર છે; તારા હુકમનો તાણેદાર છે, તારામટિ મરી જવાને પણ તૈયાર છે.” કમરપારાએ આ હુદ્ગારથી શુલ્કદામના હત્તાહને વધાર્યો.

તેમણે પોતાના અંગને ગાજીખાનના હાથીની ખાલ્માં વાળ્યા અને હાથીના પેટમાં પોતાના બાહાને લોકોને હાથીને આગળ વધવાના કે પાછળ હટવાના કા-થી રહે ફરી નાખ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બે ત્રીજા ભાગ પેટમાં ધુસી જવાથી હાથી છેડાયો અને વેદનાના કારણથી એટલું બધું તોફાન કરવા લાગ્યો કે તે તોફાનના પરિણામે મહાવત તથા ગાજીખાન બન્ને પોતાના જીવને બચાવવાનું હાથીપરથી નીચે ફેલી પડ્યા અને તેથી શુલ્કદામ તથા કમરપારા -ટિ ગાજીખાનપર પડી પડવાનું કામ વધારે સહેલ થઈ પડ્યું. શુલ્કદામ તલાજ અવરથી ઊતરીને નીચે પડાયલા ગાજીખાનપર ગાલિય થઈ ગઈ અને તેની છાતીપર પોતાના ગોઠણેને ફૂટેલાથી સ્થાપી એક કાળુલી છરાને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢીને ગાજીખાનને કહેવા લાગી કે: “કાદિર, શયતાન ! લેઈ લે કે આજે દરે-ગાની દુખ્તર શુલ્કદામના દામનની કીમતમાં કેવી રીતે લેવાય છે તારી જાન અને થોડીવારમા જ કેવી રીતે બંધ થઈ જાય છે તારો શયતાનીયત ભરેલાં સઘળાં મસ્તીવૃક્ષાન ! એા હવસના શુલામ, લેઈ લે કે પાકઅસ્મત ઔરત સાથે આદ-રેલી અદાવતનો આ અંજમ થાય છે; જો ઔરત પોતાની કીનાજોરીપર આવી જાય છે તો તારા જેવા નાપાક મર્દની જિન્દગી તેના હાથથી આવી રીતે તમામ થાય છે !!” આ શબ્દો અચ્ચારતાંની સાથે જ નાજુકબદન અને નાજુકતખીયત શુલ્કદામે પોતાના હસ્તને વજ્ર કરતાં પણ કઠોર અને પોતાના સ્વભાવને પાપાણુ કરતાં પણ કઠિનતર ફરીને પોતાના હાથમાંના છરાને પાછા ગાજીખાનની છાતીમાં દોઢ ખિલ્લસા નેટ્યો હોડા ઉતારી દીધો અને સાર પછી છાતીના ચીરાયલા ભાગમાં પોતાના કામળ હસ્તોને ખોસીને તેમાંથી નીકળતા રૂધિરવડે પોતાના હસ્તોને રંગી લીધા. એ પછી દિલાવરખાને તલ્વારવડે ઇશ્રાહીમ લોદીના મસ્તકને કાપી લીધું અને શુલ્કદામે ગાજીખાનના મસ્તકને કાપીને પોતાના હસ્તમાં લઈ લીધું. શુલ્કદામ, કમરપારા તથા દિલાવરખાન આ કાર્યની પરિસ્માપ્તિ કરીને હવે લડવાનું કારણ ન રહેવાથી ખાખર પાસે જવામટિ રવાના થઈ ગયાં.

ઇશ્રાહીમ લોદી તથા ગાજીખાનનાં આવી રીતે મરણુ થઈ ગયાં તો પણ ઇશ્રાહીમના કોઈ સિપાહસાહાર અથવા સિપાહીએ આવીને તેમની રક્ષાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે એક તો પ્રથમથી જ ઇશ્રાહીમના સૈનિકો હત્તાહ-હીન હતા અને તેમાં વળી તેમનો ગબરાટ ખાખરની ફોજના ચરે તરફના મારથી એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તે સર્વને ઇશ્રાહીમ તથા ગાજીખાનના માણુ-

દર વર્ષે ફરોડો રૂપીઆ પરદેશ જતાં
અટકાવવા હોય તો.

ધી યુનીવરસલ ફાયર અને
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની

માં તમારી માલ મીલકત, અને ગોડા-
ઉત્તના વીમો ઉતરાવો.

વિશેષ માહિતિ માટે લખો

એમ. કાનજીની કું

મેનેજિંગ એજન્ટસ.

૨૫ ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ મુંબઈ.

તા. ક.—દેશમાં જે નાણાં રહેશે તો તેમાંથી તમને
પણ લાભ મળી શકશે. પરદેશી કંપનીઓ તમને તે
લાભ ન આપશે.

હાલમાં સદાની તેમજ ભાવોની ભારે
ઉથલપાથલ થાય છે. તેમજ મોટોર,
ગ્રામ આદિની દોડધામમાં અકસ્માતો
પણુ ઘણા થાય છે. માટે પોતાનાં વહાલાં
ભૈરી છાકરાંઓ માટે હંદગીના વીમા

કનેડાની

ધી મેન્યુફેક્ચરર્સ લાઇફ

ઇન્સ્યુરન્સ કંપની

માં ઉતરાવી નચિંતાઈ વોહોરવી સારી છે.

વિગત માટે લખો

એમ. કાનજીની કું

કે. ૨૫-૨૬ ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ.

રક્ષણ કરતાં પોતાના જ પ્રાણરક્ષણની વિશેષ ચિન્તા થઈ પડી હતી એટલે એ ઘટના પ્રતિ કેાધએ. વિશેષ લક્ષ આપ્યું જ નહિ; દિબહુના સુદતાન ઇબ્રાહીમ લોદીના રણભૂમિમાં પડવાથી મધ્યાહ્ન પછી યુદ્ધનો અંત થતાં એ ઘટના તેમના આનન્દને જ વધારનારી થઈ પડી. પાણીપતની રણભૂમિમાંના એ યુદ્ધનો બહુધા દિવસના પ્રથમ પ્રહરની સમાપ્તિ વેળાએ આરંભ થયો હતો અને મધ્યાહ્ન પછી દિવસના તૃતીય પ્રહરના આરંભ સાથે તો એ યુદ્ધનો અંત પણ આવી ગયો. આખરે ન્યારે પોતાની ફોજને ફતહનો રંગ વગાડતી અને વિજયનાદ કરતી પાછી ફરેલી જોઈ તે વેળાએ તે પોતાની પાસે જોડેલાં સાહુજદા હુમાયૂનને સંજો-ધીને ગદ્ગદિત સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“હુમાયૂન, આ લડાઈમાં આપણા આટલા જખર્દસ્ત દુશ્મનની હાર થઈ છે અને જીત આપણા હિસ્સામાં આવી છે એ ફક્ત યુદ્ધતાલાના ફળલોકરમ-થી જ થયું છે; નહિ તો આવું સુચ્છિલ કામ આપણામઠિ, આટલું બધું આસાન થઈ નય અને દુશ્મનની આટલી મોટી ફોજ અડધા દિવસમાં જ માટીમાં મળી નય, એમ કદાપિ બની શકે જ નહિ. આવી ફતહ નાચીજ ઇન્સાનની બહાદરીથી નહિ, પણ કરીમેકારસાજની મેહરબાનીથી જ થાય છે, એ આપણે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. મારી ખાહિશ છે કે આપણે પણ હવે મયદાને જંગમાં જઈએ અને આપણા જે સૂરમા સિપાહીઓ આજના જંગમાં કામ આવી ગયા હોય તેમના ગોરેકફનને તેમ જ જેઓ ધવાયા હોય તેમની તબીબી સારવારનો બંદોબસ્ત કરીએ; કારણ કે, એ આપણી ફર્જ છે અને એ ફર્જને પૂરી કરવાને ઇન્સાન તેમ જ મુસલમાન તરીકે આપણે આપણા પાકે મજહબના ફર્માનથી બંધાયેલા છીએ.”

ચોડીવારમાં જ આખર તથા હુમાયૂન અશ્વારૂઢ થઈને રણભૂમિપ્રતિ જવાને શ્વાતા થઈ ગયા.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શુલંદામ, કમરપારા તથા દિલાવરખાન પ્રથમ તો વિજયના. ઉન્માદને વશ થઈને ઇબ્રાહીમ લોદી તથા ગાજીખાનનાં મસ્તકોને હસ્તમાં લઈ પોતાના શિબિર પ્રતિ જવાને રણભૂમિમાંથી શ્વાતા થયાં હતાં; પરંતુ કેટલાક અંતરપર આવ્યા પછી આલમખાનના રાણતું સ્મરણ થતાં તેઓ તે રાખને પણ શિબિરમાં ઉપડાવી લાવવાના ઉદ્દેશથી રણભૂમિ પ્રતિ પાછાં ફર્યા અને ત્યાં આલમખાનના રાખને અન્ય સૈનિકોદ્વારા ઉપડાવવાની તૈયારીમાં તેઓ લાગેલાં હતાં એટલામાં તો આખર તથા હુમાયૂન પણ તેમની પાસે આવી લાગ્યા. આખર તથા હુમાયૂનને આવેલા જોઈને આંદખાન અથવા કમરપારાએ પ્રથમ તેમને વિજયની વધામણી આપી અને નજરુદ્દીન અથવા શુલંદામે ગાજીખાનના મસ્તકને આખરનાં ચરણોમાં રાખીને કહ્યું કે:-

“આલમખરવર ! આ જમાનાના ઇન્સાનના સાચામાં છુપાયેલા રાયતાન ગાજીખાનનો અથડા ખીન અલ્ફાજમાં કહું તો દુશ્મને ઇમાનનો આ નાચીજ દિદવીની તત્વારથી આજની લડાઈમાં ખાતમો થયો છે; આ સરજેર, સરમસ્ત અને મગરર ઇન્સાન આજે બેગોરેકફન જહઝમવાસિલ થઈ ગયો છે.”

“મોત એટલું જ નહિ, પણ જેનું સર ફગફરના સરની પેઠે રાત અને દિવસ

જેને અને જો તેમ જ સુલતાનીના ગુરુથી ભરેલું રહેલું હતું; જે ઇન્સાન પોતાના દીનો ઇમાનને ભૂલીને ખુદાપરસ્ત થવાને બદલે રાયતોપરસ્ત થઈ ગયો હતો અને રાહ રાસ્તને છોડીને ગુમરાહ થયો હતો તે આ જહાનના ગાફિલ મુસાફર અથવા ખાફી પુતલા ઇબ્રાહીમ લોહીની જિન્દગીનો પણ નેકકરદાર આલમખાનની તલ્વારથી અંત આવી ગયો છે, અને તે બેઇમાન સુલ્તાન મરી ગયા પછી બહુ પોતાના ગુનાહોની મોઆફી સાથે ગોર તથા કફનની માગણી કરતો હોયની! તેવી રીતે આપ બખ્તાવર નામદારના કદમ મુબારકની પનાહમાં આવી પડ્યો છે.” આ પ્રમાણેના રાખોને બચ્ચારીને દિલાવરખાને ઇબ્રાહીમ લોહીના મસ્તકને ખાખરનાં ચરણો સમક્ષ રાખી દીધું, અને ત્યાર પછી તે ખાખરના આ પ્રસંગે નીકળતા ઉદ્ગારોવડે તેના હૃદયની ખરીકા કરી લેવાના ઉદ્દેશથી તેના ઉદ્ગારોની આતુરતાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

ખાખર પ્રથમ તો એક કિંવા બે ક્ષણ પર્યન્ત મૌનનું અવલંબન કરીને ઇબ્રાહીમ લોહી તથા ગાજખાનનાં કપાયલાં મસ્તકોને શોકપૂર્વક જોઈ રહ્યો અને ત્યાર પછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા લાગ્યો કે “નજીફદીન અને દિલાવરખાન, આ બહનસીઓનાં માથાને કાપીને તમો મારી પારો સામાટે લાવ્યા છો? કોઈ પણ ઇન્સાન આપણો ભલેને બની દુરમન હોય, તોપણ તેના મરી ગયા પછી તેની લાશની આવી રીતે તોડીન કરવી એ આપણા મજહૂબનાં કુર્માનથી ખિલાફ છે; કારણ કે, આપણા હાથમાં જીવતા ઇન્સાનનો ઇન્સાફ છે અને મરી ગયેલાનો જે મુન્સિફોનો પણ મુન્સિફ જેવોય છે તે પાક પરંવર દિગારના હાથમાં ઇન્સાફ છે! ઇબ્રાહીમ ગમે તેવો બદકાર હોવા છતાં પણ આ હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન હતો તેમ જ ગાજખાન પણ બદમાશ હોવા છતાં આલીખાનદાન હતો એટલા માટે તમને એ જ કુર્માન છે કે આ બંને માથાને અહીંથી લઈ બચો અને એમની લાશો સાથે માથાને રાખીને લાશોને ઇન્સાલતથી ધાવણીમાં મોકલી આપો કે જેથી આપણા સરપરથી ગુનાહનો ભાર ઊતરી નય. એમની લાયકી મુજબ એમને દફનાવવાનો અંદોખસ્ત હું કરાવીશ અને એમની લાશોને બનતાં સૂફી કિંદીના સાહી મકબિરામાં જ દફનાવીશ.”

“અને જતનનશીન આલમખાન અથવા અલાદ્દીન સુલ્તાનની લાશને ક્યાં દફનાવશો, નામદાર?” નજીફદીન અથવા ગુલદામે બહુ ખાખર આલમખાનના મરણની ઘટનાને બહુતો હોયની, તેવા ભાવને દર્શાવીને પૂછ્યું.

પરંતુ ખાખર આલમખાનના મરણની ઘટનાથી સર્વથા અજ્ઞ હોવાથી આશ્ચર્યને દર્શાવતો પૂછના લાગ્યો કે “આજની લડાઈમાં આ ઇબ્રાહીમ તથા ગાજખાનની જિન્દગી સાથે શું હિન્દોસ્તાનના તખ્તોતાજના હકદાર વારિસ અને મારા અજીઝ દોસ્ત આલમખાનની જિન્દગીનો પણ ખાતમો થયો છે? શું તે નેક ઇન્સાન પણ આ કાની જહાનને છેલ્લી સલામ કરીને જતનમાં જવા માટે રવાના થઈ ગયો છે?”

“આજની લડાઈમાં ઇબ્રાહીમ આલમખાનના હાથે મરાયો છે; આલમખાનનું મૌત ગાજખાને નિપજવ્યું છે અને આ ફિદ્વાની તલ્વારે ગાજખાનનું કામ તમામ કરી બતાવ્યું છે.” નજીફદીન અથવા ગુલદામે આમ કહીને ઇબ્રા-

હીમ, આલમખાન તથા ગોલખાનના મરણની ઘટના જે અનુક્રમથી બની હતી તે અનુક્રમથી તે ઘટનાનો સવિસ્તર વૃત્તાંત સુલ્તાન ખાખરને કહી સંભળાવ્યો અને આલમખાનના મરણમાટે પોતાનો અતિશય શોક પણ દર્શાવ્યો.

સુલતાનના મુખથી એ શોકકારિણી ઘટનાનો વૃત્તાંત સાંભળી લઇને ખાખર પોતાના આંતરિક શોકને દર્શાવતો અશુભૂર્ણ નયનોથી કહેવા લાગ્યો કે: “અફ-સોસ, અફસોસ, સદ હજર અફસોસ કે આલમખાન જેવા એક બહા, ભોળા અને નેકદિલ સુલ્તાનને જિન્દગીએ ચારી ન આપી અને કબ્રએ આવીને તે નૌ-જવાનની ઉમ્મીદોના ખાગને નેસ્તો નાખી દીધો; શયતાનો સાથે એ ફરિશ્તાનો પણ નિવાલો કરી લીધો. આલમખાનના આ અકાળ મૃત્યુએ નાહિરાખાનમની જિન્દગીને પણ ખગાડી નાખી છે; તે બેચારીની ફૂલેલી ફૂગેલી વાડીને આજોબિલકુલ ઉભરી નાખી છે! પણ હવે શું થાય, અને આપણાથી શું કરી શકાય? તાળક્યા-મત કોઈ પણ જિન્દા રહી શકે એ કુદરત અથવા ફાતી જહાનનો કાયદો કે રિવાજ નથી અને તેટલા માટે મૌતને અટકાવવાનો અથવા તો મરેલાને જીવાડવાનો ઇન્સાનના હાથમાં કોઈ પણ ઇલાજ નથી. આહ! હુદા! બે ગજ જમીન! મુકાબે ઇબરત! મશરિકથી મગરિખ સૂંધી સલ્તનત કરનારા આઠલી તંગ જમીનમાં જ સૂંધે જાય છે; અમીર અને ગરીબ મૌતના પંખમાં સપડાઇને કબ્રમાં પહોંચતાં જ મર્તબામાં એક સરખા થઈ જાય છે:-

‘‘એ જો શાહને સલ્ક વો શાહ હોકર રહ ગયે;
નામવર જો પહલવાં એ નામ કર કર રહ ગયે;
અળ કહાં હૈ વો કે જિન્કે સિક્કે ચલ કર રહ ગયે;
જિસ્મ બેરહમી કે જેરે ખાક ગલ કર રહ ગયે;
હો ગયે રૂપસત મર્ડી દુટે હુવે ઘર રહ ગયે!’’

પરંતુ આવી હાલતમાં પણ દિલને તસલી મળતી હોય તો તે એજ છે કે નેકીની રાહમાં ચાલનારા ઇન્સાનો દોષખની આફતોથી બચી જાય છે અને ખાગે જતનના ખાશિન્દા યાય છે; કારણ કે,

‘‘અલી દોજખ સિતમકે વાસ્તે રોજે કયામત હય;

મગર નેકોંકી ખાતિર આસમાંપર ખાગે જતત હય!’’

અયર; આલમખાન હશાનની લાશને પણ ખાઈજીવત ઉર્દુમાં પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત કરે; કારણ કે, તેની લાશ પણ સાદી મકબિરામાં દફનને મેળવવાની હકદાર છે; હવે સુલ્તાન તરીકેનો એ જ એક તેનો આ અન્દરોન દુનિયામાંનો ખાતી રહેલો અધિકાર છે.’’

આ ‘પ્રમાણેનો હુકમ ફર્માવીને ખાખર હુમાંયૂન સહિત રણબૂમિનું અવલોકન કરતો રણબૂમિમાં પ્રમાણ કરવા લાગ્યો. પાણીપતની રણબૂમિએ આજના બે પ્રહરના યુદ્ધમાં જ સહસ્રાલધિ મનુષ્યોનાં જીવનનું બલિદાન લઇને અને તેમનાં સ્થિરપાનથી પોતાની રક્તપિપાસાને શાંત કરીને એક પ્રકારની વિલક્ષણ લીપાશ્રુતાને ધારી લીધી હતી; કારણ કે, આજના યુદ્ધમાં ઇશ્વાલીમ, લોદીના લગભગ પચીસ હજાર સૈનિકો કામ આવી ગયા હતા અને ખાખરના પણ પાંચેક હજાર જંગી જવાનો ઝંઝીને જતનતજીન ચલા હતા. આજ

એટલું જ નહિ, પણ આરેક હબર ઘોડા અને ત્રણસોથી ચારસો હાથીઓનો પણ ધાણ નીકળી ગયો હતો, અને એ સર્વ નરે, કુંજરો તથા અશ્વોનાં મૃત શરીરો કેટલાંક સ્થળોમાં છૂટાં છવાયાં તો કેટલાંક સ્થળોમાં રાશિબદ્ધ તેમ જ એકબીજા પર ખડકાયલાં પડ્યાં હતાં. એ ઉપરાંત પાંચ સાત હબર ધવાયલા સૈનિકો પણ મૃત સૈનિકોની સાથે જ પડ્યા હતા તે તો વળી જુદા જ હતા. એમાંના કેટલાક સૈનિકો બાણોથી વીંધાયા હતા, કેટલાકો તલ્વારોથી કપાયા હતા, કેટલાકો બાણોથી ધરણીમાં રેળાયા હતા, કેટલાકો તોપના ગોળા તેમ જ બંદૂકોની ગોળાથી મરાયા હતા; કેટલાકો તોફાની હાથીઓના પગતળે અગ્રહાયા હતા અને કેટલાકો હાથીઓના દૃઢી પડવાથી હાથીઓનાં પર્વત જેવાં શરીરો નીચે દબાયા હતા. ઇશ્રાહીમના હાથીઓનું વધારે સંખ્યામાં મરણ આખરની તોપોના ગોળાએ નિપજવ્યું હતું, એ વિશિષ્ટતાથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. રણચંડીના બલિદાન થયેલા એ વીર સૈનિકોમાંના કેટલાકોનાં મસ્તકો ધડથી જુદાં થઈ ગયાં હતાં; કેટલાકોના હાથો કપાઈ ગયા હતા; કેટલાકોના પગો જુદાં થઈ ગયા હતા; કેટલાકોની છાતીમાંથી રૂધિરની ધારા નીકળતી હતી અને કેટલાકોનાં શરીરો તલ્વારો તથા બાણોના ધાથી ચાળણી જેવાં છિદ્રાન્વિત થયેલાં ભેવામાં આવતાં હતાં. કેટલાક ધવાયલા સૈનિકોના મુખમાંથી ‘યા જુદા ! યા અલ્લાહ !’ તેમ જ ‘પાણી, પાણી’ના યોકારો નીકળતા સંભળાતા હતા અને એ યોકારો તો વળી સજીવન મનુષ્યોના હૃદયમાં વિશેષ કરણને ઉપજાવતા હતા. અઘાપિ વિશ્વમાં સૂર્યનારાયણના પ્રકાશરૂપ સામ્રાજ્યનો સર્વત્ર વિસ્તાર હોવાથી રણભૂમિનું આ ભીષણ દૃશ્ય સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ હતું, અને તેથી આખરજેવા વજ્રહૃદયના તેમ જ યુદ્ધવ્યવસાથી પુરુષના હૃદયમાં પણ ધ્વાનિનો આવિર્ભાવ થતો દેખાવા લાગ્યો હતો.

આખરે પોતાના સૈનિકોને એવી આજ્ઞા સંભળાવી કે: “આપણા જે જંગી જવાનો લડાઈમાં ધવાયા હોય તેમને લડાઈના મયદાનમાંથી ઉપાડીને ઊવણીમાં પહોંચાડવાની, તંજૂઓમાં રાખવાની અને તેમની તબીબી સારવાર કરવાની ગોઠવણ કરો; ઇશ્રાહીમના સિપાહીઓ ભાગી જતા હોય તો તેમને પકડીને આ કામમાં બળાહરે તેમને તમારા મદદગાર બનાવો, અને આપણી ઊવણીમાં જે તંજૂઓ પૂરા પડે તેમ ન હોય તો ઇશ્રાહીમની ઊવણીમાંનાં તંજૂઓમાં ધાયલ થયેલા સિપાહીઓને લઈ જાઓ; કારણ કે, મરહુમ ઇશ્રાહીમની ઊવણી પણ અડધા કે પોણા ગાઉથી વધારે દૂર નથી.”

પોતાના સૈનિકોને આવી આજ્ઞા આપીને રણભૂમિનું ભીષણ દૃશ્ય કંટાળાભરેલું લાગવાથી આખર તકાળ ત્યાંથી હુમાયૂંન સહિત પોતાની ઊવણીમાં જવા માટે રવાના થઈ ગયો; કારણ કે, એ જ દિવસે સંધ્યાકાળ પૂર્વે કેટલાંક અગ્નિનાં કાર્યોનો નિર્ણય કરી નાખવાનો અને, બની શકે તેટલી ત્વરાથી દિલ્લીની દિશામાં આગળ વધવાનો તેનો વિચાર હતો.

પાણીપતની રણભૂમિમાં આખરના વિજય અને ઇશ્રાહીમ લોદીના પરાજય કિંગ્ડમના લોદીવંશના લયની આ ઘટના જે દિવસે બની હતી તે દિવસ હિજરી સન્ ૯૩૨ ના રજબ મહિનાની ૮મી તારીખનો અને ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ માસની ૨૦ મી તારીખનો હતો અને વાર શુક્રવાર હતો. ઇસ્લામ

ધર્મમાં શુદ્ધિ અથવા 'હુમા' એક અત્યંત પવિત્ર વાર મનાતો હોવાથી 'હુમા'ને દિવસે મળેલા આ વિજયને ખાખરે એક મહાપવિત્ર તથા અદ્વિતીય વિજય માન્યો હતો, અને ખરેખર એ વિજયથી જ હિન્દુસ્તાનમાં મુઘલિયા રાજવંશના ત્રામાન્યતા સ્થાપના થયેલી હોવાથી અમો પણ તેના એ વિજયને અદ્વિતીય જ માનીએ છીએ. પાણીપતના એ યુદ્ધના દિવસને સરળતાથી સ્મરણમાં રાખવા માટે એક હિન્દી કવિએ એક ચોપાઈ રચેલી છે કે જે પાઠક તથા પાઠિકાઓના વિનોદાર્થ અહીં આપવામાં આવે છે:-

“નીસે હાખર થા ખતીસા; પાનીપતમેં ભારત દીસા;

અહવાં રજબ વાર સુફવારા, ખાખર છત ખરાહિમ હારા!”

એટલે કે, ‘હિન્દી સન્ ૯૩૨ ના રજબ માસની આઠમી તારીખ અને શુક્રવારે પાણીપતની રણભૂમિમાં ભારત જેવું યુદ્ધ થયું તેમાં ખાખર છતો અને ઇબ્રાહીમ હારી ગયો.’ અસ્તુ: ત્યારે ચાલો હવે આપણે પણ નહ્યું ખાખરની પાછળ તેની છાવણીમાં ત્યાંની ઘટનાઓના અવલોકન માટે.

પ્રકરણ ૧૮ મું

હિન્દુસ્તાનનો પહેલો મુગલ આદશાહ અથવા ‘શાહ કલંદર!’

પોતાના શિબિરમાં આવતાંની સાથે જ સુલ્તાન ખાખરે પોતાના સિપાહ-સાક્ષારો, હમરા તથા ખયરખાહ દોસ્તોને પોતાના આસીરાન તંબૂમાં બોલાવ્યા અને તેમને એક ખાનગી દરબાર ભરીને ગંભીર બાવ તથા ગંભીર વાણીથી તેમને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે: “મારા હુદ્દ, ખયરખાહ અને નમકદલાલ સિપાહ-સાક્ષારો, હમરા તથા દોસ્તો! આજની લડાઈમાં આલમુલગયબ પાક પરવરદિગારે આટલા થોડા વક્તમાં જે ફતહોનફરને મેળવવાની આપણે ખાખમાં પણ હમીદ રાખી નહોતી તે ફતહોનફરથી આપણને સરફરાજ કરી દીધા છે એટલે ખુદાની એ મેહરબાની સાફસાફ ખતાબી આપે છે કે આપણો સિતારો ખુલ્લું છે અને અપણા દુરમનોનો નસીબો મંદ છે. છતાં પણ આ ફતહોનફરથી મગરૂર થઈને આપણે ખેખખર તથા એયારા બનીને બેસી રહેવાનું નથી; આ ફતહ પછીના આપણા વધારે જોખમભરેલા કર્તવ્યને ભૂલી જવાનું નથી; કારણ કે, આજની લડાઈમાં હિન્દોસ્તાનના તખ્તોતાબના હકદાર વારિસ અને લોકો ખાન્દાનના નખીરા જ્ઞાન આલમખાન પણ જતનશીલ થવાથી હિન્દોસ્તાનની સલ્તનતને સંભાળવાનો ભાર આપણા માથાપર આવી પડ્યો છે એટલે આપણા માટે ફિક્કો આ એક નવો ખાલસ પયદા થયો છે. જો આલમખાન જિન્દા હોત, તો દેહલીમાં તેને તખ્તનશીન કરીને આપણી મેહનતનો ખદ્દો લઈ આપણે પાછા ફાંખલ આડ્યા જત; પણ તેની કજ થવાથી જે હિન્દોસ્તાનને ઇબ્રાહીમ ખાસેથી છંતી લેવા માટે આપણે આટલી બધી જહમતો બહાવી છે તે હિન્દોસ્તાન દેશને અથવા ખીલ શખ્તોમાં ફૂલીએ તો સોનાની ખાણને આપણા હાથોમાંથી નીકળી જવા દેવી અને પછી પશોમાન થવું, એ કોઈ પણ રીતે વાજબ ન હોવાથી હાલ તરત હિન્દોસ્તાનમાં કાયમમુકામ થઈને આપણી હુકમતને જમાવી દેવામાં જ કાયદો

છે; મોઢામાં આવેલા નેઅમતના કોળિયાને જાણી નેધને કાઢી નાખેલા એ દાતાનો નહિ; પણ નાદાન ઇન્સાનનો જ કાયદો છે. મારો આ ઇરાદો તમોને નાનકડો તો નથી દેખાતો; આ બાબત વિશે તમારા દિલમાં કોઈ પણ જાતનો શક અથવા પશોપેશ તો નથી થતો ?”

“હાલ તરતને માટે હિન્દોસ્તાનમાં કાયમ મુકામ થવાના અને પરવરદિગારે જે હિન્દોસ્તાનરૂપ દરખતે બિહિરતને આપણા હાથોમાં સુપુર્ક કરી દીધું છે તે દરખતનાં ફળોને આજવાતા અથવા ખાવાના આપ નામદારના ઇરાદા સાથે અમો મળતા થઈએ છીએ, અને તેથી આપ નામદારનો જે ઇરાદો છે તે જ અમારો ઇરાદો છે, એમ જ આપ નામદારે માની લેવાનું છે.” સઘળા સિપાહસાહારો, બમીરો તથા ખયરખાહ દોસ્તોએ બાબરના સવાલનો આ પ્રમાણેનો જવાબ આપી દીધો.

તેમના આ ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઈને બાબર વિશેષ ઉત્સાહમાં આવી આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે: “મને તમારાં મોઢાંમાંથી આ જવાબને સાંભળવાની જ હમ્મીદ હતી અને મારી એ હમ્મીદ પણ પરવરદિગારની મેહરબાનીથી પૂરી થઈ છે. હવે આપણે જ્યારે હાલ તરત હિન્દોસ્તાનમાં કાયમ મુકામ જ થવાનું છે, તો પછી તે માટેનો બંદોબસ્ત કરી લેવાની પણ સુખ્ત જુસ્સુરત છે; કારણ કે, આપણી ફોજ ધાબી જ થોડી હોવાથી ઇબ્રાહીમની હારથી છંછેડાયલા અફઘાનો આપણી સામે બળવો જગાડવાની કે આપણી સાથે લડવાની તૈયારી કરી શકે તેટલો વક્ત તેમને ન આપતાં શક્યાતમમાં જ તેમને દાણી દેવા અને આપણો સિક્કો બેસાડી દેવા, એમાં જ આપણો લાભ સમાયલો છે.”

“આપ નામદારની આ દુરઅંદેશી બરેલી રાય પણ અમોને પસંદ છે.” સરદારો વગેરેએ બાબરના એ અભિપ્રાયમાટે પણ પસંદગી બતાવી દીધી.

“તો પછી શાહજહા હુમાયૂં, ખાન કિલાન, મહમ્મદીશાહ, અન્સૂર ખરલાસ, યુનસઅલી, અખ્તુલ્લાહ અને વલી ખજનવી ! તમોને મારું એવું ફર્માન છે કે તમે છડી સવારી સાથે અહીંથી અત્યારે જ રવાના થાઓ અને આગ્રાના અમલદારો તથા બીજા લોકોને આપણી ફતહના સમાચાર સાંભળવાનો મોકો મળે તે પૂર્વે જ આગ્રામાં આપણો અમલ કરી લઈને ત્યાંના ખજનાને જપ્ત કરી લ્યો; તેમ જ મહદી ખાન મહમ્મદ, સુલ્તાન મીરજ, આદિલ સુલ્તાન બુલદ અલ્લાસ અને કંતલક કદમ ! તમોને મારું એ ફર્માન છે કે તમે પણ અત્યારે જ અત્યારે જ આપણા ચાર હજાર ફોજ સિપાહો સાથે ધાવો કરીને દેહલીના દિલામાં પહોંચી જાઓ અને ત્યાં આપણો અમલ જમાવીને ખજનાને એકદમ કબ્જામાં કરી લ્યો. હું એક બે દિવસમાં જ તમારી પાછળ આવીને તમને દેહલીમાં મળીશ.” બાબરે બે અગત્યની આજ્ઞાઓ આપી દીધી.

દિવસ હવે થોડો રહેલો હોવાથી આગ્રા તથા દિલ્લી તરફ જવા માટેની જે જે સરદારોને બાબરની આજ્ઞા મળી હતી તેઓ પોતાપોતાની તૈયારી કરી લેવા માટે બાબરની રજ લઈને દરબારમાંથી બીડી ગયા; માત્ર શાહજહા હુમાયૂં ખાન કિલાનને, ‘જ્યારે તૈયારી થઈ રહે અને ફરજો ઠંડા વાગે તે વેળાએ મને જોલાવજો; હું તૈયાર થઈને જ બેઠા છું,’ એ પ્રમાણેની સૂચના આપીને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. બાબરે તે સિપાહસાહારો તથા સરદારોના બીડી જવા પછી

મરહૂમ દૌલતખાનના પીઠ શાહબંદા વફાદાર દિલાવરખાનને સંબોધીને કહ્યું કે: “દોસ્ત દિલાવરખાન, એક વાર આલમખાનની જિન્દગી બચાવીને તેમ જ છેવટ સુધી આલમખાનના એક વફાદાર દોસ્ત તથા ગમગુસાર રિશ્તેદાર તરીકે કાયમ રહીને તમોએ પોતાની ખાન્દાનિયત તથા નેકદિલીનો જે પરિચય કરાવ્યો છે તે માટે હું તમને શાખાશી આપું છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તમારા મરહૂમ પિદર દૌલતખાનની જગ્યાએ તમને આજથી પંખખના સૂબેદાર સ્થાપું છું; પણ તે એવી શર્તે કે મારી સાથે પણ હમેશા એવી જ વફાદારી રાખજો અને મારી આ હાતમદિલીનો બદલો તમારા મરહૂમ પિદર તથા બિરાદરની પેઠે બગાવતથી વાળી આપવાની બેવકૂફીબરેલી કોશિશ કરશો નહિ; નહિ તો પછી તમારે પણ એ બગાવતનાં કડવાં ફળો જ આપવાં પડશે, તે યાદ રાખજો. હવે તમને મારી બીજી સૂચના એ છે કે, સૂબેદારી માટેના મારા પરવાનાને લઈને તમો આવતી કાલે જ પંખખ તરફ જવાને રવાના થાઓ, અને પહેલાં સિયાલ-કોટમાં જઈ આલમખાનની બેવા બેગમ નાદિરાખાનમને તેના અજીબ શીહ-રની જતનશીનીના શોકકારક સમાચાર આપી, જે તે પોતાના ફર્જ સાથે તમારી પનાહમાં રહેવાને ખુશ હોય તો તેને તમારી સાથે લાહોરમાં લઈ જાવો અને ત્યાં તેની માદર તરીકે તથા તેના ફર્જની પોતાના બાંકૂ તરીકે પરવરિશ કરજો; પરંતુ જે તેની તમારી પનાહમાં અને તમારી સાથે રહેવાની બાહિશ ન હોય તો તેને ખૂરતા બંદોબસ્ત સાથે આગ્રામાં મારી પાસે મોકલી આપજો એટલે હું તેને એક બેગમની શાનથી રહેવા માટેનો સધળો બંદોબસ્ત કરી આપીશ. જે અંતમ આવે તેના સમાચાર મને જલ્દ કહાવી દેજો કે જેથી એ બાબતની મારા દિલમાં વધારે ફિક ન રહે, અને એ ફિકથી મારું દિલ રાત અને દિવસ માથૂંસીના દરિયામાં ગર્ક ન રહ્યા કરે.”

“કામુલના આલીખાન્દાન સુલ્તાન અને બાદશાહે હિન્દોસ્તાન! બસરે-અશમ દુખલો મંતર છે આ ફિદવીને આપ નામદારની આ મેહરબાની અને આપ નામદારનું આ ફર્માન. આ દિલાવરખાન ખુદાના ફજલોકરમથી એક નેકદિલ ઇન્સાન, બન્દે સુખદાન અને સાચો મુસલમાન છે; એટલા માટે દિલાવરખાનની હુગતમાં નમકહરામી, સિતમગરી, બેઇમાની તથા બગાવત જેવા અદ્દાનું ન નામ છે કે ન નિશાન છે! જખાંદરાજ અથંરા લક્ષ્ણ મને ના-પસંદ છે; કારણ કે, મારી માન્યતા પ્રમાણે જે ઇન્સાન થોડું બોલીને વધારે કરી ખતાવે છે તે જ વધારે અકલમંદ છે.” દિલાવરખાને થોડા રાખેમાં પોતાની શુદ્ધ બાવનાનો પરિચય કરાવ્યો.

“બરૂંતાલા તમને નેકી બખ્શે અને તમારા આ કલામપર તમને મુસ્તકીમ રહેવાની તાકત આપે!” બાબરે પોતાનો સંતોષ દર્શાવ્યો અને ત્યાર પછી તે આંદખાન તથા નજરુદ્દીન અથવા તો પુરુષવેષધારિણી કમરપારા તથા શુલંદા-મને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “અય દિલાવર નૌજવાનો, તમારો આઠા આલ-મખાન બંગમાં જતનશીન થવાથી તમારાં દિલોમાં કારી ધા લાગ્યો હશે એ હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ હવે બીજો કોઈ ઇલાજ ન હોવાથી એ ગમને ભૂલી જાવો જે તમો મારી તહનાતમાં રહેશો, તો હું તમારી તરફીનો મારાથી

કરી શકાશે તેટલો બંદોબસ્ત કરી આપીશ; કારણ કે, તમે નાનુકબદન અને નાનુક તખીયત હોવા છતાં પણ દિલ્લેર, નેનિસાર અને વફાદાર ઇન્સાન છો, એ સારી રીતે મારા બહુવામાં આવી ગયું છે. જો તમારી રજમન્દી હોય, તો હું તમને મારા શાહબંદા હુમાયૂંનના મુહાફિઝ તેમજ હરદમ રક્ષક તરીકે રાખવાને અને તમારી એ મુલાબતના બદલામાં તમને સારી તનખા આપવા સાથે તમારો મર્તબો પણ સારી રીતે જળવાય એવો બંદોબસ્ત કરી આપવાને તૈયાર છું; કારણ કે, હુમાયૂંન તથા તમે હમ્દમ, હમ્તખીયત અને હમ્બદન હોવાથી તમારો એક બીજા સાથે સારો મેળ મળી જશે અને તમને એક બીજાના સહવાસથી સારો આનન્દ મળ્યા કરશે, એવી મારી માન્યતા છે. જો મારી આ સૂચના તમને કુબૂહ હોય તો યાઓ અત્યારે જ તૈયાર અને શાહબંદા હુમાયૂંન સાથે આગળ જવા માટે થઈ જાઓ ઉસ્તવાર. મારે તમને જે ઇનામ આપવાનું છે તે પણ હું પછીથી આપીશ અને તમારી બીજી કાંઈ તમત્રા હશે તો તે તમત્રાને પણ પૂરી કરીશ. પછી તો જેવો તમારો વિચાર.”

“બખ્તાવર અને કદ્રદાન શહરિયાર ! અમારા આકાનો ગમ જો કે અમારાથી ભૂલી શકાય તેવો નથી; છતાં પણ આપ નામદારે અમારા આકાનો બેવા બેગમ સાહબા તથા તેમના કુર્બાની પરવરિશનો જે બંદોબસ્ત કર્યો છે તેથી અમારા મનમાં બહુ જ સંતોષ થયો છે, અને તેથી અમારા દિલમાં આપ નામદાર માટે માનની લાગણી પથઢા યવાથી અમે આપ નામદારના કુર્માનને માન આપી શાહબંદા સલામતના મુહાફિઝ તથા હરદમ રક્ષક તરીકે રહેવાને તેમજ અત્યારે જ એમની સાથે આગળ જવાને તૈયાર છીએ. અમને શાહબંદા સલામતની ખિદમતનો જે મોકો આપવામાં આવ્યો છે તે જ અમારું ઇનામ છે; કારણ કે, આ ઇન્જલ સાથે સરખાવતાં બીજાં ઇનામોની કીમત બે બદામ છે.” આદિબાન અથવા કુમરપારાએ આ પ્રમાણેના વિવેકાત્મક રૂબેદો ઉચ્ચારીને બાબરની ઇન્જાને મસ્તકે ચઢાવી લીધી.

“જિન્દાબાદ; બરખુરદાર ! જિન્દાબાદ !” બાબરે આશીર્વાદ આપ્યો.

નજરુદ્દીન અથવા શુલંદામમાટે હવે બોલવા જેવું કાંઈ પણ ન રહ્યાથી તેણે મોતનું અવલંબન કરી લીધું, અને ત્યાર પછી તરત જ દરગાહ બર્ખાસ્ત થતાં તે બન્ને પુરુષવેપધારિણી વીરરમણીઓ શાહબંદા હુમાયૂંન સાથે દરબારમાંથી રવાના થઈ ગઈ. બાબરના તંખૂમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી હુમાયૂંનની પાછળ પંદરથી વીસ કદમના ફાસલાપર ચાલતી શુલંદામે કુમરપારાને સંબોધીને મંદ સ્વરથી કહ્યું કે: “અલી કુમરપારા, શાહબંદા હુમાયૂંનની તહનાતમાં રહેવાની તારી ધણા દિવસની જે તમખા હતી તે સુલ્તાન બાબરના કુર્માનથી અત્યંત અચાનક પૂરી થવાથી હું તને એ માટે મુબારકબાદ આપું છું. પણ બહન, તું હુમાયૂંનની યારગાર થવાને અને રાત દિવસ તેની ખિદમતમાં રહેવાને આટલી બધી અધીરી કેમ અને શા કારણથી થઈ રહી હતી, એ ભેદ હજી પણ મને તું જણાવ્યો નથી, તો હવે એ ભેદ તું મને જણાવી દે; કારણ કે, હું તારા એ ભેદને જાણવા માટે તારા જેટલી જ અધીરી થઈ રહી છું.”

“એ ભેદની હકીકત લાંબી હોવાથી કેઇ વાર કુરસદની બેળાએ હું તને મારા

એ ભેદની હકીકત જાણવીરા, અને જ્યારે મારો એ ભેદ તારા જાણવામાં આવશે ત્યારે તું અન્યથાના સમન્દરમાં જ ફળી જાશી.”

સંધ્યાકાળે તો હુમાયૂં સાથે કુમરપારા તથા ગુલદામ આગરા જવાને રવાના થઈ ગઈ.

* * * *

આખરે તે દિવસની રાત્રિનો સમય પોતાની છાવણીમાં જ વીતાવ્યો; ખીજે દિવસે માત્ર એક ગાઢ ચાલીને ઘોડાને આરામ આપવા માટે ચમુના નદીના તીર-પ્રાંતમાં મુકામ કર્યો, અને ત્યાર પછી રવિવારે ત્યાંથી ચાલીને જે મંજિલ નેટલેયો પંથ ફળી મંગળવારને દિવસે આખર દિલ્લીની સીમામાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે શેખ નિઝમુદ્દીન ઓલિયાની નિચારત કરી અને શહરની સામે ચમુના નદીના તીરપ્રાંતમાં પોતાની છાવણી નખાવી. રાત્રિના સમયમાં કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરીને આખર રાત્રે કિલ્લામાં જ રહ્યો. ખીજા દિવસનો ઘણેક સમય કિલ્લામાં ખામ કુતુબુદ્દીનની કબ્રની પરિક્રમા, સુલ્તાન ગિયાસુદ્દીન ખલખન, સુલ્તાન અલા-હુદ્દીન ખિલજી ઇત્યાદિના મકબિરા, મીનાર, હૈન્દેશશી, હૈન્દેખાસ તેમજ સુલ્તાન ખલ્લોલ તથા સુલ્તાન સિકન્દરના મકબિરાના નિરીક્ષણમાં વીતાઈને આખર તૃતીય પ્રહર પછી પાછો છાવણીમાં આવ્યો, અને ત્યાર પછી નીકામાં ખેસીને મદિરાપાનના વ્યવસાયનો તેણે આરંભ કરી દીધો. ત્રીજે દિવસે એટલે કે જુમે-રાત અથવા શુક્રવારને દિવસે આખરે દિલ્લીની કોટવાલી બક્ષીબેગ ફરમહીને સોંપી દીધી અને દોસ્તબેગને દિલ્લીનો દીવાન બનાવીને ખળનાને મોહોરો કરી ખળનાને સંભાળવાની જવાબદારી તેના માથાપર નાખી દીધી. તે જ દિવસે આદશાહે કિલ્લીમાંથી ફૂક કરીને તુગલકાબાદની પાસે ચમુના નદીના તીરપ્રાંતમાં તંબૂઓ લગા કરાવી દીધા અને જુમા અથવા શુક્રવારને દિવસે પણ આખરનો પડાય ત્યાં જ રહ્યો. એ જ દિવસે મૈલાના મહમૂદ તથા શેખ જેન વગેરેએ જઈને દિલ્લીની જુમામસ્જિદમાં આદશાહ ખ.ખરના નામનો ખુતબો પઢવાનું કામ કરી નાખ્યું અને ત્યાર પછી આખર ફકીરો તથા ગરીબોને સ્વપિયા બંધીને પાછો પોતાની છાવણીમાં આવી લાગ્યો. આખરની છાવણી કુતુબખીના-રની પાસે જ હોવાથી અને કુતુબખીનારની કારીગરીએ તેના દૃઢ્યમાં એક પ્રકારનું આશ્ચર્યકારક આકર્ષણ કરેલું હોવાથી તે દિવસ અને રાત કુતુબખીનારનું જ એક ધ્યાનથી અવલોકન કર્યા કરતો હતો અને તેના જ વિચારોમાં નિમગ્ન રહ્યા કરતો હતો એમ જો કહેવામાં આવે તો તેથી અતિશયોક્તિ થવાનો લેશ મજા પણ સંભવ નથી. કુતુબખીનારે આખરના મનનું આટલી સીમાપર્યંત આકર્ષણ કર્યું હતું તેનું કારણ એ હતું કે એ આરસ તથા લાલ પથ્થરના બાંધેલા મીનારને બિત્ર બિત્ર સ્થાનમાં લગા રહીને જોવાથી તેમાં તેને બિત્ર બિત્ર પ્રકારની મુંદરતાનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો. અહીં આપણે કુતુબખીનારના વર્ણન તથા તેના ઇતિ-હાસના વિચારમાં કિંચિત્ પ્રવેશ કરીશું તો તે અપ્રાસંગિક તો નહિ જ કહેવાય.

ગગનમંડળ સાથે મળી જવાની અથવા તો ગગનમંડળને લેરી નાખવાની એટા કરનાર કુતુબખીનાર ભારતવર્ષનો એક અલૌકિક અમલકાર છે; વિશ્વનાં સર્વ આશ્ચર્યોમાંનું એક આશ્ચર્ય છે અને શિક્ષકલામાં, સૌન્દર્યમાં, ઉચ્ચતામાં

તથા આકર્ષકતામાં કુતુબ્મીનારની લેરા માત્ર પણ સ્પર્ધા કરી રાકે અથવા બાજુ દોઈ પણ મીનારનું આ સુષ્ટિમાં અસ્તિત્વ છે જ નહિ. એ કુતુબ્મીનારની રચના કોણે કરાવેલી છે એ વિશે જે માન્યતાઓ વર્તમાન છે. કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે એ મીનારમાં હિન્દુ શિલ્પકલા તેમ જ નાગરી લિપિમાં લખાયેલા લેખો ઇત્યાદિ દૃષ્ટિગોચર થતા હોવાથી એ મીનાર દિલ્હીના અંતિમ હિન્દુ રાજા પૃથ્વીરાજ ચલુચાણના સમયમાં બંધાયેલો હોવો લેઈએ; કારણ કે, પૃથ્વીરાજની પુત્રી ઉપાવતીનો નિત્ય ચમુનાદર્શન કરવાનો નિયમ હતો અને ચમુના નદીનો પ્રવાહ પુરાતન દિલ્હીથી દૂર ગયેલો હોવાથી તે આ મીનાર બંધાવી એનાપર અહીં ચમુનાદર્શન કરતી હતી, એવી બાઠચારણોના ચોપડામાં એક કથા મળી આવે છે અને તે બહુધા સત્ય જ હોવી લેઈએ. પરંતુ સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે, કદાચિત્ પૃથ્વીરાજ ચલુચાણે એ મીનારને બંધાવવાનો આરંભ કર્યો હોય અને તેથી તેમાં નાગરી લેખો લખાયા હોય, તોપણ તેની પૃત્તિ તો કુતુબ્મીનાર હસ્તથી જ થયેલી હોવી લેઈએ એમ નાગરી લેખો ઉપરના અક્ષરખી લેખોથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પૃથ્વીરાજે મંદિરની દીપમાળામાટે એ મીનાર બાંધવાની ધારણા રાખેલી હોવી લેઈએ અને તેથી જ એ મીનાર મોટા યોગાનમાં એકઠો એકાઠ નિરંકુશ રાખ્ય કરતો બેસેલો દેખાય છે; જો એ મીનારને બાંધવાની પ્રથમ કદમના કોઈ પણ સુસંસ્માન રાજ્યકર્તાના મસ્તિકમાંથી ઉદ્ભવી હોત, તો એ મીનાર કોઈ મસ્જિદની પાસે જ બેસેલો દેખાતો હોત. વળી એ મીનાર એટલો બધો ઊંચો બાંધવામાં આવ્યો છે કે સુઅજિજનની અર્જમાંટે પણ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે, તેની અર્જ એટલી બધી ઊંચાઈપરથી નીચેના લોકોના સાંભળવામાં આવી શકે જ નહિ. પરંતુ ત્યાર પછીના સુસંસ્માનોના સમયમાં કુતુબ્મીનારનો પહેલો માળ જો જમીનથી ૯૭ ફીટની ઊંચાઈનો છે ત્યાં અર્જની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોય તો તે માનવા યોગ્ય છે. કેટલાકોના વળી એવો પણ અભિપ્રાય છે કે જયચંદ્રની રાજકુમારી સંયુક્તાને હરીને પૃથ્વીરાજે જયચંદ્રનો પરાજય કર્યો તે પ્રસંગે પોતાના વિજયના સ્મરણસ્તંભ તરીકે પૃથ્વીરાજે આ મીનારને બંધાવવાનો આરંભ કર્યો હતો. કુતુબ્મીનાર પ્રથમ બંધાયેલો તે વળાયે તેની ઊંચાઈ કેટલી હતી એ કોઈના જાણવામાં નથી; કારણ કે ભૂમિકંપના આઘાતથી તેના શિરાભાગ દૂરી પડ્યો છે અને તેનું છત્ર નીચે બાજુમાં પડેલું અત્યારે પણ પ્રવાસીઓને દેખાડવામાં આવે છે. પરંતુ તે છત્ર પ્રાચીન કાળનું હોય એમ જાણતું નથી. કેટલાક લોકોના કથન અનુસાર મીનાર જરા વાંકો વળી ગયો છે અને ઠેક ઉપરથી જો બારીકીથી તપાસવામાં આવે, તો તે ડગમગતો પણ જણાય છે. પરંતુ તેની આ સ્થિતિ બાબરના સમયમાં તો નહોતી જ. કુતુબ્મીનારના મૂળ સાત મંજિલા હતા પરંતુ અત્યારે તેના પાંચ મંજિલા જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બાબરના સમયમાં પણ પાંચ મંજિલા જ હતા એટલે ઉપરના જે મંજિલા બાબરના સમયથી પૂર્વ જ ભૂમિકંપના આઘાતથી પડી ગયેલા હોવા લેઈએ એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ પાંચ માળની ઊંચાઈ ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં ૨૪૨ ફીટની હતી; પણ અત્યારે તે ૨૩૮ ફીટ છે. જમીન આગળ તેના પાયાનો ઘેરાવો ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં

૪૮ ફીટ અને ૪ ઇંચ મધાયા હતો. તેના શિરોભાગનો ઘેરાવો ૯ ફીટનો છે. કેટલાકો કહે છે કે એ મીનારની મૂળ ઊંચાઈ ૨૬૦ ફીટની હતી અને કેટલાકો તે ઊંચાઈ એથી પણ વધારે હોવાનું જણાવે છે: કેટલાકો પોતાની એવી માન્યતા પણ દર્શાવે છે કે કુતુબીનાર સુસલ્માનો માટે જ બંધાવવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે, જો તેમ ન હોય, તો તેના બીજા મંજિલાના કંદોરાપર એટલે કે કટિબંધમાં જે હિંદુસ્તાનના ઇસ્લામીઓ ! જુમાને દિવસે જ્યારે તમને નમાઝ પઢવા માટે બોલાવવામાં આવે ત્યારે ખુદાના નામને સાંભળજો અને પોતાના રોજગારને બંધ રાખજો.....જેલ તમારા અથવા રોજગાર કરતાં ખુદાનું નામ વધારે સારું છે અને ખુદાજ કુલ આલમનો રજાક છે !' એ કુરાન શરીફમાં લેખ આપણા જીવનમાં આવી શકે છે તે જીવનમાં આવી શકત નહિ. પહેલા માળના કટિબંધમાં દિલ્લીના પહેલા સુસલ્માન રાજ્યકર્તા અને તેના ઉપરી મહમ્મદ બિન સામ અથવા મહમ્મદ ગોરીનું નામ છે; બીજા, ત્રીજા તથા ચોથા માળના કટિબંધમાં સુલ્તાન અલ્તમશનું અને પાંચમા માળના કટિબંધમાં પાંચમા માળનું સમારકામ કરાવનાર ફીરોજશાહનું નામ જીવનમાં આવે છે. મીનારના પ્રવેશદ્વારની ઇ. સ. ૧૫૦૩ માં સિદ્દરયાહ લોદીએ મરમત કરાવી હતી એટલે પ્રવેશ દ્વારમાં તેનો ઉલ્લેખ છે અને અત્યારે એ મીનારની મરમતનો અધિકાર બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હસ્તમાં રાખેલો છે. કુતુબીનારનો પહેલો મંજિલો ૯૭ ફીટની ઊંચાઈનો છે અને તેના ઘેરાવાના ૨૪ વિભાગો ફરેલા છે, કે જે વારા ફરતી ગોળ તથા ત્રિકોણ આકારના છે. આખો મીનાર બીજા ગોળ તથા ત્રિકોણ સળીઓપર ગોઠવાયેલો હોયની ! તેવો જ દેખાય છે. પ્રત્યેક માળની સળીઓ અખંડ હોવા સાથે બીજા માળપરની બધી સળીઓ ગોળ છે અને ત્રીજા માળપરની સળીઓ ત્રિકોણ છે. એ સળીઓવડે મીનારની શોભામાં ખુબ જ વૃદ્ધિ થયેલી છે. ચોથા અને પાંચમા માળ સાદો ગોળ છે. દરેક માળને બીજા કંદોરા પહેરાવ્યો હોયની તેવી રીતે ફરતા અંખા તથા પટાઓ રાખવામાં આવ્યા છે. ત્યાંથી નિરીક્ષકને આસપાસનું દૃશ્ય તથા નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય એક પ્રકારની અલૌકિક શાંતિના સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. પહેલા માળના અંખાનો કંદોરા દિલ્લાના કોટ જેવો હોઈને ઘાઝીના માળના અંખાના કંદોરા બાણમુખાકૃતિ છે. 'ગાયિક' આકાર અથવા ઘાટના બુર્જ અને ગુંબજ આદિને જોઈને પ્રથમ કદાચિત્ એ મીનાર જોનારને આકર્ષક ન લાગે, તો પણ પાસે આવીને જોતાંની સાથે જ જોનાર આશ્ચર્યમાં તલ્લીન થઈ જાય છે. દૃષ્ટિની તીક્ષ્ણતાને વધારનાર પત્થરનો રંગ, મીનારની આસપાસના કેતરકામવાળા કટિબંધ અથવા કંદોરા કિંવા પટા અને અંખાની નીચેના ભાગમાંની મુંદર શિલ્પકલા અદ્વિતીય છે. ભોંયતળિયે છ કટિબંધ અથવા કંદોરા છે તેમાંના પહેલા કંદોરામાં કુતુબુદ્દીનનાં નામ તથા ખિતાબ; બીજામાં મહમ્મદ ગોરીનાં નામ તથા ખિતાબ; ત્રીજામાં કુરાન શરીફના પદ મા પ્રકરણમાંના એક કલમો; ચોથામાં બીજા કંદોરાના લેખની પુનરાવૃત્તિ; પાંચમામાં અરબી લિપિમાં ખુદાનાં ૯૯ નામો અને છઠ્ઠામાં કુરાન શરીફના બીજા પ્રકરણમાંના એક કલમો લખાયેલા છે. એ મીનારના બાંધનારને ગોળ તથા

ત્રિકોણ સળીઓ સાથેના મીનારને બાંધવાની કલ્પના કેવીરીતે અને ક્યાંથી સૂચી હશે, એ વિશે બે અભિપ્રાયો પ્રચલિત છે. તારાકૃતિ ઉત્તર ભારતમાંના હિન્દુઓનાં ગૃહોમાં દેખાતી ન હોવાથી એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે કે ગજની કિવા ખુરાસાનના મીનારોની આકૃતિનું આ મીનારની આકૃતિમાં અનુકરણ કરાયેલું હશે. ગમે તેમ હોય છતાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે કુતુબીનાર હિન્દુ કારીગરોના હાથે જ બંધાયેલો છે; કારણ કે, તેમાં હિન્દુ શિલ્પજ્ઞાના ઇશ્ટદેવ વિશ્વકર્માની પ્રાર્થના કોતરેલી છે; કદાચિત્ત ગોળ મીનારપર સળીઓ સુસંદભાનોએ કરાવી હોય તો તે સંભવે છે; કારણ કે, એમ કરવામાં મીનારમાં કોતરેલી પૌરાણિક પ્રતિમાઓને કાઢી નાખવાનો તેમનો ઉદ્દેશ સમાયલો હોવા બેઠએ, એમ પણ ઘણાકોની માન્યતા છે, અને એ માન્યતા વિશેષ વિશ્વસનીય છે.

બાખરનો પણ દીર્ઘ વિચારાન્તે એવો જ નિશ્ચય થયો કે એ મીનાર હિન્દુ શિલ્પશાસ્ત્રજ્ઞાના અલૌકિક કૌશલ્યનું પરિણામ છે અને તેથી તે હિન્દુઓની પ્રશંસા કરતો પોતાના સિયાહસાદારો તથા સરદારોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “હિન્દોસ્તાનમાં હિન્દુઓપર સુસંદભાન હાકિમોના હસ્તથી જે જુદાંમ થયા છે અને કેટલાક સુસંદભાન હાકિમોએ હિન્દુઓના મજદુરની ખાનાખરાબીઓ કરી છે, તેના કીતાની આગ બે તેમના જિગરમાં સળગી રહી હોત, તો તેઓ પોતાની શિલ્પકલાને મારી નાખીને તે કીનાની આગને યુગ્મથી શકે તેમ હતું; કારણ કે, બે તેમણે પોતાની શિલ્પવિદ્યાને મારી નાખી હોત, તો સુસંદભાન બાદશાહોની બહોળલાલી તથા નામનાને કાયમ રાખનારાં આવાં સ્મરણ ચિહ્નોને સુસંદભાન બાદશાહોમાટે તેઓ કદાપિ નિર્માણ કરત નહિ. પણ નહિ, તેઓ સત્ય ક્લાબિજ હોવાથી એવા અહંભાવને મહત્ત્વ આપવાનું તેઓ જાણતા જ નહોતા અને તેથી જ ઉદારભાવનાને મહત્ત્વ આપીને શિલ્પકલાની આવી સર્વાંગપરિપૂર્ણ સજ્જવન પ્રતિમાને નિર્માણ કરીને અને સુસંદભાન બાદશાહના નામને અજરામર કરી રાખીને સાથે ભારતવર્ષની પ્રાચીન શિલ્પકલાબિજ્ઞતાને પણ તેમણે સદાને માટે અમર તથા વિશ્વવિખ્યાત કરી રાખી છે. હિન્દુ કારીગરોની આ ઉદારતા તથા અલેદ-ભાવનામાટે તેમને જેટલા પણ ધન્યવાદો આપવામાં આવે તેટલા ઓછા જ થવાનો સંભવ છે. હું ધારું છું કે બે મારી અને ગારા વંશજોની હુકમત તથા શહનશાહત હિન્દોસ્તાનમાં લાંબા વખત સુધી કાયમ રહેશે તો સુગલ બાદશાહોનાં નામો તથા કામોને કાયમ રાખનાર આવા શિલ્પકળાના બીજા નમૂના પણ જરૂર હિન્દુ કારીગરોના હાથથી નિર્માણ થશે.”

બાખરની આ બવિષ્યવાણી સુગલવંશના પંચમ સમ્રાટ શાહજહાનના અધિકારકાળમાં ‘તાજમહાલ’ નામક વિશ્વવિખ્યાત મકબિરાના નિર્માણથી તેમ જ શિલ્પકલાની અન્ય પણ એવી જ અલૌકિક પ્રતિમાઓની સૃષ્ટિથી અક્ષરશઃ સત્યસિદ્ધ થઈ હતી એ સુગલવંશના ઇતિહાસના જ્ઞાતાઓ તેમ જ પાઠક અને પાઠિકાઓ સારીરીતે જાણતાં હોવાથી આ સ્થાનમાં એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, તે ઘટના બાખરના સમયથી દીર્ઘકાળ પછીની હોવાથી તેનું વિવેચન અહીં અસ્થાનીય તથા અપ્રાસંગિક થઈ પડવાનો સંભવ છે.

મંગળવારે બાદશાહ બાખર દિલ્લીથી આગ્રા જવામાટે બપૂરે અને

યમુનાનદીના તીરપ્રાંતમાં પડાવ કરતો કરતો ઈ. સ. ૧૫૨૬ ના મે મહિનાની ચોથી તારીખે અઝગરાની હદમાં પહોંચીને સુલયમાન ફૂરમલીના તંબૂમાં બેસીને પરંતુ આગરાથી એ સ્થાન ખુબ દૂર હોવાથી બીજે દિવસે ત્યાંથી તે જગલખાન જગહટનાં મકાનોમાં રહેવામાટે આવ્યો ગયો. હવે હુમાયૂંને આગરામાં પોતાના અધિકારની સ્થાપના કેવી રીતે કરી હતી તે બાબતે લીધા પછી આપણે આપણી કથાના અતુરસંધાનમાં આગળ વધીશું.

* * * * *

હુમાયૂં ને વેળાએ પોતાતા ફલસહિત આગરાના કિલ્લા આગળ પહોંચ્યો તે વેળાએ પાણીપતના યુદ્ધમાં ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે કામ આવી ગયેલા ગવાલિયરના રાજા અને ઇબ્રાહીમ લોદીના મિત્ર વિક્રમાન્જિતના સૈન્યે આગરાના કિલ્લાના ખચાવની ચેષ્ટા કરી હતી; પરંતુ અત્યે હુમાયૂં તથા તેના ફલસાથી વિક્રમાન્જિતના સૈનિકો એટલાખધા બચલીત થઈ ગયા કે ચોરીછુપીથી આગરાના કિલ્લામાંથી પલાયન કરી જવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યા; કારણ કે, સ્વર્ગીય રાજા વિક્રમાન્જિતની રાણી અને તેના પુત્રો ઇત્યાદિ કિલ્લામાં હોવાથી તેમનાં જીવન તથા ધન ઇત્યાદિના રક્ષણને એ વિના અન્ય ઉપાય હતો જ નહિ; પરંતુ હુમાયૂંના સૈનિકોએ તેમના એ વિચારને બાંધી લઇને તેમને આરે તરફથી ઘેરી લીધા અને તેમના ધન આદિને લૂટી લેવામાટે પણ તેઓ તૈયાર થઈ ગયા. પોતાના સૈનિકોની લૂટફાટના વ્યવસાયને આદરવાની બાવના હુમાયૂંના બાળુવામાં આવતાં તેણે તેમની એ અયોગ્ય ભાવનાનો કઠિન શબ્દોવડે નિષેધ કર્યો અને તેથી વિક્રમાન્જિતનાં કુટુંબ તેમ જ સૈનિકોનાં જીવન તથા ધન આદિ સુરક્ષિત રહી ગયાં. હુમાયૂંના આવા ઉદારતામય સહવ્યવહાર તથા સહવર્તનથી અતિશય પ્રસન્ન થઇને વિક્રમાન્જિતની વિધવા મહિપીએ કેટલાક ધનભંડાર તેમ જ કેટલાંક કીમતી જવાહિરાત હુમાયૂંને નજરાણા તરીકે મોકલી આપ્યાં. એ નજરાણામાં આવેલા એક હીરા વિશે એણે કહેવામાં આવે છે કે તે હીરા સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીની માલિકીનો હતો, આખી દુનિયાના અડધા દિવસના ખર્ચ જેટલી તેની કીમત હતી અને તેણે વળન આઠ મિસકાલ એટલે કે ૩૬ મારા (૨૨૪ રતિ અથવા ૬૭૨ કરંદ) હતું.

બાબર આગરામાં આવ્યો એટલે હુમાયૂંને વિક્રમાન્જિતની રાણીએ આગેલા નજરાણાને તેના સમક્ષ લાવીને હાજર કરી દીધું અને જે કાંઈ થતના બની હતી તેના ટરાન્ત પણ તેને કહી સંભળાવ્યો. હુમાયૂંના વર્તનથી અતિશય પ્રસન્ન થઇને તે કીમતી હીરા બાબરે પાછો તેના સહવ્યવહારના ઉપહાર તરીકે હુમાયૂંને જ આપી દીધે અને વિક્રમાન્જિતનાં કુટુંબ તથા સૈનિકોને તેમની ન્યાં પણ જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવા માટેની આજ્ઞા આપી દીધી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમને જે કાંઈ પણ પ્રકારની સહાયતાના આવશ્યકતા હોય તેો સહાયતા આપવા માટેની પણ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. વિક્રમાન્જિતના રાણી બાબરનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉપકાર માનીને પોતાના સૈનિકો સહિત શરતાબાદ બાણી જવાને પ્રયાણ કરી રહ્યાં.*

* રાજા વિક્રમાન્જિતના પૂર્વજે ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૦૦ વર્ષ જેટલા પૂર્વકાળથી ગવાલિયરમાં રાજ્ય કરતા હતા અને સુલતાન સિકન્દર લોદી ગવાલિ-

આગરાના કિલ્લામાં ઇશ્વાહીમ લોદીના જે સિપાહીઓ હતા તેમનામાંના મલિકદાદ કિરોની, મલેસૂર અને ફીરોજખાન એવાતી કાંઈક સમજદાર હોવાથી આદર્શ આખરે તેમની પ્રાર્થનાને માન આપીને તેમના અપરાધોની તેમને ક્ષમા આપી દીધી અને ઇશ્વાહીમ લોદીના સર્વ અમીરોને મગાણા આપીને સંતોષવાનો પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો. ઇશ્વાહીમ લોદીની માતા એટલે કે સુલ્તાના વાલિદા આગરામાં હોવાની વાર્તા તેના જાણવામાં આવતાં તે તેની પાસે ગયો અને જાણે પોતાની જ માતાને આશ્વાસન આપતો હોયની! તેવી રીતે આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે:-

“જુલ્જા આદર, આપનો નૂરેનજર ઇશ્વાહીમ મયદાને જંગમાં બહાદુરીથી લડીને જતનશીલ થયો છે, એથી આપે ગમગીન નહિ, પણ એક રીતે ખુશ થવાનું છે; કારણ કે, એવા બહાદુર બેટાની સાદર થવાની ઇચ્છા કોઈ બહુ જ બળતાવર ગૌરવને મળી શકે છે. તખ્તિલી આ ફાતી દુનિયાનો કદીમી કાયદો હોવાથી હિન્દોસ્તાનની શહનશાહતની આજે તખ્તિલી યદ ગણ છે, અને એ કદીમી કાયદાને કોઈ પણ ફેરવી શકે તેમ છે જ નહિ એટલે હવે આપ આ આદિમને જ પોતાનો નૂરેનજર માની લેશો, તો આપનો ગમ ઓછો યશે અને આપના નિગરમાં જે જખમ થયો છે તે વક્તાના જવા સાથે ક્ષાંધ જશે. હું આપની દૌલત લૂટી લેવાનો નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હું તે ઉપરાંત આપના કદમોમાં રૂપિયા સાત લાખ રોકડા નબર કરું છું તે કુખલ કરે, અને આગરાથી એક કોસપર આવેલા આલીશાન મકાનમાં આપના રહેવા માટેનો બંદોબસ્ત પણ કરાવી આપું છું. ત્યાં સુલ્તાના વાલિદાની શાનથી જ આપ તાકમ રહી શકશો અને ખુદા પાકની બન્દગીમાં તમારા બાકીના દિવસો વીતાવી શકશો. એ ઉપરાંત જ્યારે પણ આપ આ કિલ્લાને બોલાવશો ત્યારે કિલ્લા આપની કદમોમાં માટે હાજિર થશે અને આપના હુકમની તામીલ માટે સર આંખોથી તૈયાર રહેશે. આપને એથી પણ વધારે સગવડની જુસ્સુરત હોય તો ખુશી જણાવો.”

સુલ્તાના વાલિદાએ હાલ તરત તો સર્વ પ્રકારનો ઔપચારિક સંતોષ દર્શાવ્યો અને આગરની ઇચ્છા અનુસાર તે આગરાથી એક ગાઉના અંતરપર ચમુના નદીના તીરમાં આલેશ મકાનમાં રહેવા માટે ચાલી ગયું; પરંતુ તેના હૃદયમાં જે વેરનો વહિ પ્રબળી રહ્યો હતો તે શાંત થયો હતો કે કેમ એની સંકા જ હતી.

આખરે પાણીપતના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યા પછી જીતાયલા અને આપત્તિમાં આવી પડેલા લોકો મતિ એવી તો અદ્વિતીય હકારતા તથા ક્ષમાશીલતા દેખા-

વરને હસ્તગત કરી લેવા માટે કેટલાંક વર્ષો પર્યંત આગરામાં બેસી રહ્યો હતો; પરંતુ તેની એ ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ શકી નહોતી. ઇશ્વાહીમ લોદીના અધિકાર-કાળમાં આજમ હુમાયૂંન શીરવાની દીર્ઘકાળ પર્યંત ગવાલિયરના કિલ્લાને ખાંડી રહ્યો હતો અને છેવટે સુલહ કરીને તેણે ગવાલિયરનો કિલ્લો લઈને શરશાબાહ રામ વિક્રમાન્નિતને આપ્યું હતું. રામ વિક્રમાન્નિત ઇશ્વાહીમ લોદીનો પરમ મિત્ર હોવાથી ઇશ્વાહીમનો સહાયક થઈને પોતાના સૈન્ય સહિત પાણીપતની રણભૂમિમાં આવ્યો હતો અને રણભૂમિમાં શૌર્યપૂર્વક ઝૂંઝીને અંતે ઇશ્વાહીમની પેઠે તે પણ કામ આવી જઈને શરવીરો માટે ગોદાદાયિની મનાતી વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો હતો.

હવા માંડી હતી કે તેની એ હદારત તથા ક્ષમાશીલતાના પરિણામે લોકોનો તેનામાં વિશ્વાસ બંધાવા માંડ્યો હતો અને લોકો તેને ફરિશ્તા અથવા 'નૂરે ઇસ્લામ' ના સંબોધનથી ઓળખવા લાગ્યા હતા; છતાં પણ અવાપિ ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા તેના એ સફળોથી અત્યંત હોવાથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તેની હદારત તથા ક્ષમાશીલતાની ખ્યાતિ થવામાં હજી બહુ વિલંબ હતો અને તેનાં કેટલાંક મુખ્ય કારણો પણ હતાં. સુલ્તાન વાલિદા અગરના શાહી મહલમાંથી બહારના મંદાપમાં રહેવા માટે આવી ગઈ એટલે ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના રો માસની ૧૦ મી તારીખે બાદશાહ બાબરે મહમ્મદ સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદીના શાહી મહલમાં નિવાસ કર્યો અને ત્યાર પછી શાંતિથી ભારતવર્ષની તે સમયની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા માંડ્યો. આર્યાવર્તનની તાત્કાલિક પરિસ્થિતિનો કેટલોક દૂરાન્ત ઇબ્રાહીમ લોદીના પોતાના પક્ષમાં આવી મળેલા અમીરોના મુખથી બાબરના જાણવામાં આવી ગયેલો હોવાથી તે રાત્રિના સમયમાં રાત્રીમાં પડીને નિદ્રાધીન થવાને બદલે તે પરિસ્થિતિની ચિન્તારૂપ નિદ્રાને આધીન થઈને રાત્રીના આરમાં ઇતસ્તતઃ શ્રમણ કરતો મનોગત રહેવા લાગ્યો કે:-

“હજારત મહમ્મદ પયગમ્બર સાહબના જમાનાથી જઈને અત્યાર સુધીના વર્ષમાં હિન્દોસ્તાનમાં ત્રણ સુસંસ્કૃત બાદશાહોએ ફત્વું મેળવીને બાદશાહત કરેલી છે. તે ત્રણ સુસંસ્કૃત બાદશાહોમાંનો પહેલો બાદશાહ મહમૂદશાહ ગઝનવી હતો, બીજો બાદશાહ શહાબુદ્દીન ગોરી હતો અને ત્રીજો બાદશાહ હું પોતે છું. અર્થાત્ બીજા દેશમાંથી આવીને હિન્દોસ્તાનમાં શહનશાહતનો પાયો નાખનાર બાદશાહ આ ત્રણ જ કહી શકાય તેમ છે. પરંતુ મારી આગળના બે બાદશાહોની અને મારી પોતાની હાલતમાં જમીન અને આસમાન જેટલો તફાવત છે; કારણ કે, સુલ્તાન મહમૂદ ગઝનવીએ જે વેળાએ હિન્દોસ્તાનને સ્વરૂપે હવું તે વેળાએ ખુરાસાનનું તખ્ત તેના કબજામાં હતું, ખારજમ તથા તુરાનના બાદશાહો તેના તાબેદાર હતા તેમ જ સમગ્રદેશને હાકિમ પણ તેનો નેરફસ્ત હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેની ફ્રીજ પણ ઝાઝામાં ઝાડી એક લાખની હતી અને તેના સમયમાં હિન્દોસ્તાનનો કોઈ એક બાદશાહ નહોતો; કિન્તુ મલ્યેક દેશમાં બહા બહા રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. સુલ્તાન શહાબુદ્દીન ગોરી પોતે જ ખુરાસાનનો બાદશાહ નહોતો; પરંતુ તેનો બાઈ ગિયાસુદ્દીન બાદશાહ હતો અને ‘તખ્તઘાત નાસિરી’ નામક તવારીખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક વાર તેણે એક લાખ અને ઝોંસી હજાર હથિયારખંદ તથા બજારની સવારોના લશકર સાથે હિન્દોસ્તાનપર ચડાઈ કરી હતી તેમ જ તેના દુરમનો પણ કેટલાક રાજ્યો હતા; કારણ કે, તેના સમયમાં પણ હિન્દોસ્તાનનો કોઈ પણ એક જ માલિક તો હતો જ નહિ. હું પોતે ત્યારે બહારમાં આવ્યો હતો ત્યારે મારી પાસે પંદરસોથી બે હજાર માણસો જ હતા. આ પાણીપતની લડાઈમાં પણ નોકર, સૌદાગર, બર્બરદાર અને જંગીઓ વગેરે બધાને ગણી લેવામાં આવે, તોપણ તેમની સંખ્યા સોળ કે સત્તર હજારથી વધારે થવાનો સંભવ નહોતો અને આ તો હું મારી મોઢામાં મોટી ફ્રીજ લાવ્યો હતો તેમ જ જે મુદ્દા એ વેળાએ મારા તાબામાં હતા અને અત્યારે પણ છે તે બદખ્શાન, કંદહાર તથા

કુટુંબ મારા આ કામમાં મને કાંઈ પણ ફાયદો પહોંચાડી શકે અથવા તો મદદગાર ગઈ શકે તેવી હાલતમાં છે જ નહિ; કિમ્મતના એ સુલ્હામાંના કેટલાક પ્રદેશો તો એવા છે કે જે પ્રદેશોને સંભાળવામાટે સામી કેટલીક મદદો આપવી પડે છે છતાં પણ ત્યાં બારે માસ અશાંતિ જ રહ્યા કરે છે. તુરાનના બીજા પ્રદેશો ઉલબક સુલ્તાનો તથા ખાતાના કબ્જામાં છે કે જેઓ મારા કદીમી દુશ્મન છે અને જેમની ફોજ એક લાખની કહેવાય છે. અહીં હિન્દોસ્તાનમાં અહીરાથી બિહાર સુધીનાં મુલ્કની બાદશાહી પકાણો કરતા હતા અને તેમનો બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોહી હતો. ઇબ્રાહીમની ફોજ પાંચ લાખની હોવી જોઈએ છતાં એક લાખની હતી તેનું કારણ એ હતું કે લડાઈની વેળાએ પૂર્વ બાગના કેટલાક અમીરો બળવાખોર બની ગયા હતા અને તેથી લડાઈમાં તેમનાં લશ્કરોએ બિલ્કુલ હાજરી આપી નહોતી; છતાં પણ ઇબ્રાહીમની એક લાખ જેટલી ફોજના મુકાબલામાં ઊભા રહેવામાં મેં તો એક બતનેના સંદો જ કર્યો હતો; પણ ખુદાએ મારી મેહનતને ફાકટ નથી જવા દીધી અને ફતહોજફરથી મને સરકાર જ કરીને આટલા મોટા મુલ્કનો માલિક બનાવી દીધો છે એ ફક્ત ખુદાની મેહરબાનીનો જ નતીલો છે; મારા જોર અને મારી કુબ્જતનો આ અંબમ નથી; આ હૌલત મને મારી હિસ્મત તથા કોશિશોથી નથી મળી, કિન્તુ પરવરદિગારના ફજ્લોકરમથી જ મારા કદમોમાં આવી પડી છે. છતાં પણ હજી મારી બાદશાહત બેખોર છે એમ તો ન જ કહી શકાય; કારણ કે બાગી અને મગરૂર પકાણો જરૂર બગાવત કરશે તેમ જ શુબરાતનો સુલ્તાન, દક્ષિણનો બહમની બાદશાહ, આજવા અથવા મેંડુનો સુલ્તાન મહમૂદ ખિલજ, અંગાળાનો શાહ તુસરતશાહ તેમ જ ચિત્તોડ અથવા મેવાડનો રાણો સંગ્રામસિંહ તેમ જ વિજયનગરનો હિન્દુ રાજા કે જેઓ આલદીથી હુકમત કરનારા છે તેઓ મારા કાયમમુકામ બાદશાહે હિન્દોસ્તાન ચવાતા ઇરાદાને બાધ્યા પછી શાંત થઈને બેસી રહે અને કાંઈ પણ હેડછાંડ ન કરતાં મારા માતહત થઈ જાય એમ માનવા માટે મારું દિલ મને ના પાડે છે, અને તેમાં પણ મેવાડનો રાણો સંગ્રામસિંહ કે જે મેંડુના બાદશાહોની બાદશાહીમાં ખલલ પડવાથી મેંડુ સાથે સંબંધ રાખનારા કેટલાક મુલ્કોને દબાવી બેઠો છે એટલે કે રણથંભોર, સ્વારંગપુર, લેલમા તથા અંદેરી આદિ રાજ્યોને દબાવીને અંદેરીને હિન્દુઓનું ધર બનાવી ત્યાં મેદિનીરાય નામક પોતાના પ્રતિનિધિને કાયમ કરીને પોતાની બહાદુરી તથા તર્વારના જોરથી બચકર થઈ પચ્યો છે તે સંગ્રામસિંહનો કુદરતી રીતે જ મારા મનમાં ખટકો થયા કરે છે. એટલા માટે જે બાદશાહત ખુદાતાલાએ મને અખ્શી છે તે બાદશાહતને ટકાવી રાખવા માટે અત્યારે જે ફોજ મારી પાસે છે તેને પૂરતો સંતોષ આપવાની, અને બીજી નવી મોટી ફોજને ધીમે ધીમે તૈયાર કરી લેવાની સખ્ત જુરુરત છે, એ કાંઈ પણ દાનિશમંદ તથા આકિલ ઇન્સાન કહી શકે તેમ છે એટલે હવે વડતને નવા ન થવા દેતાં જેમ અને તેમ બિતાવળથી આ બંદોબસ્તના કામનાં લાગણું જ જોઈએ; કારણ કે, આગ સળગી ઠોક્યા પછી ફોજો બાદવા બેસણું નકાસું છે.”

આ પ્રમાણેના નિશ્ચયપર આવીને બાદશાહ બાબર મોડી રાતે શય્યામાં પચ્યો અને માત્ર એક જ પ્રહર નિદ્રામાં વીતાડીને મસ્જિદના મીનારપરથી

મુલ્કાની અજાનો ધ્વનિ સંભળાતાં જ તે જાણત યઈ જટપટ વાત કરીને નમાજ પઢવાને બેસી ગયો. પ્રભાતમાં પોતાના સઘળા સિપાહસાહારો તથા સરદારોને દરબારમાં હાજિર થવા માટેનો બાદશાહે પોતાનો હુકમ કહાવી દીધો.

એક પ્રહર જેટલો દિવસ ચઢતાં સુલતાન ઇબ્રાહીમ લોહીના જનાના મહ-લમાં પત્થરના સ્તંભોવાળા ફાલાનના ગુંબજની નીચે એક મોટા દરબાર બર-વામાં આવ્યો. બાદશાહના ફર્માન મુજબ શાહજહાં હુમાયૂંન, તેના બે નવા મુસાહિબો અથવા મુહાકિલો (પુરુષવેપધારિણી કેમરપારા તથા શુલ્કદામ), સિપાહસાહારો, અમીરો, અમીરુલ્લેખા, હકમા તેમ જ આગરાના કેટલાક જી-જ્જત ભગીરંદારો આવીને દરબારમાં હાજિર થઈ ગયા અને પોતપોતાના ચોહ-દાને છાજતી જગ્યાએ બેસી ગયા. બાબરની ફ્રીજ પણ બાદશાહને સલામી આપવા માટે બાહ્ય બાગમાં સફ સમારીને ઊભી હતી તેમ જ ગરીબ શરબા અને ફરીરો પણ બહાર ખયરાત લેવાની આશાથી ઊભા હતા. આમંત્રિત સર્વ સભ્યોના આવી ગયાની ચોખદારે બાદશાહને ખબર પહોંચાડી એટલે પછી ચોડી-વારમાં જ બાદશાહ બાબર શાહના પોશાક તથા કર્દાંદરથી દરબારમાં આવી લાગ્યો. ફ્રીજે સલામી આપી, કિલીપરથી ખચીસ તોપો છોડવામાં આવી અને સખાસદોએ ઊઠીને માન આપ્યા પછી બાબર ચોખદારોની નેકીના પોકારો વચ્ચે ત્યાં મધ્યબાગમાં ગોઠવી રાખેલા સુવર્ણસિનપર બેઠો. ચોડી વાર સૂધી સખામાં મૌન વ્યાપી રહ્યું અને ત્યાર પછી બાબર એ મૌનનો ખંગ કરી ગંભીર મુદ્રા તથા ગંભીર વાણીથી પોતાના સિપાહસાહારો, સરદારો તથા અમીરોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારા જંદગી સિપાહસાહારો, મારી ઇજ્જતને વધારનારા સરદારો અને મારા શાહી દરબારને શોખાવનારા ઉમ્મા ! મારા સાંબળવામાં આવ્યું છે કે આપ-છામાંના કેટલાક લોકો જે કાંઈ પણ માલોબદ હાય લાગે તે લઈને પાછા ફાપુલ તરફ ચાલ્યા જવાનો વિચાર ચલાવી રહ્યા છે અને કેટલાકો તો સફરની તૈયારીમાં પણ લાગી ગયા છે; કારણ કે, અત્યારે ગરમીના દિવસો હોવાથી થોડામોટ દાણા તથા ચાંદો બેઠએ તેટલા જગ્યામાં મળી શકતા નથી, દેખત નફરત તથા ગયરીય-તથી બાગી થઈને ચોડી તથા જટપટ કરવા લાગી છે અને લોકોની આવબવ માટે રસ્તા હજી બંદી નથી થઈ શક્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ફાપુલ સાથે સરખાવતાં અહીંની ગરમી ઘણી જ સખત હોવાથી તેમ જ લ પણ લાગતી હોવાથી કેટલાક સિપાહીઓ પડી પડીને મરવા પણ લાગ્યા છે અને સારા સારા હિસ્મતવાળા અને બહાદુર મર્દો પણ પોતાની હિસ્મતને હારી બેઠા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હિન્દોસ્તાનમાં રહે-વાને રાજ ન હોવાથી મારી રત્ન લીધા વિના જ બહના ગોરિયા બાંધીને હુમ દબાવી બાગી જવામટે તૈયાર થઈ બેઠા છે. મારા સાંબળવામાં આવેલી આ વાત બે સાચી હોય, તો નેહાયત અફસોસનો મુદ્દમ છે; કારણ કે, આપણે અત્યાર સૂધીમાં બેશુમાર જહમનો વેઠીને હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા છીએ અને ઇબ્રાહીમ લોહી જેવા ભોરાવર દુરમનની એક લાખ જેટલી ફ્રીજને અને આપણી નાનકડી ફ્રીજના હાથથી શિકરત અપાવીને જે ધરવરહિંગારે આપણા નતોમાલને

સલામત રાખ્યાં છે અને આખા હિન્દોસ્તાનની રાહનસાહત આપણને સોંપી દીધી છે, તે પરવરદિગાર હવે પછી આપણાં જનોમાલને નહિ બચાવે અને કામુલમાં જવાથી આવનારું ગૌત નહિ જ આવે, એમ માનવું તે કુદ છે અને ખુદાતાલાની મોહરખાનીમાં બરોસો ન રાખવા બરાબર છે. જ્યારે આપણી જહમતોના સારા ફળને આખવાનો સમય આવી લાગ્યો છે, તે વેળાએ હાથમાં આવેલા તે ફળને ફેંટી દેવું અને નામદની ચેડે બાગી જવું એ તમારા જેવા મદાને મદને શોભાવનારું છે ખરૂં કે? જહમતો અને દિશ્તો વિના આરામ મળતો જ નથી. હું તમને વધારે કંઈ પણ ન કહેતાં માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે જો તમારામાં મદાનગી હોય અને પરવરદિગારમાં તમારો બરોસો હોય, તો મારી સાથેના સાથે જ રહેવાના મુસ્તકીમ ધરાદાપર આવી જશો અને પાછા કામુલ જવાની વાતને ભૂલી જશો. આમ હોવા છતાં પણ જો કેટલાકોની હિન્દોસ્તાનને છોડી જવાની જ મરજી હોય, તો તેઓ અત્યારે જ ખુશીથી આસ્થા જાય; હું તેમને જળરદસ્તીથી અટકાવવા નથી માગતો. હું તો હિન્દોસ્તાનમાં મારી બાદશાહતની ઇમારતના પાયને મજબૂત કરી લીધા વિના કામુલની દિશામાં પાછો નથી ફરવાનો તે નથી જ ફરવાનો.”

બાબરના આ હુકમ નિશ્ચયાત્મક તથા ઉત્સાહવર્ધક બાપણું સર્વ સમાસદોનાં દફતોમાં એવું તો ચોગ્ય પરિણામ થઈ ગયું કે જે સિપાહસાલારો, સરદારો તથા ઉમ્મા કામુલ જવાને તૈયાર થયા હતા તેમનામાંના ઘણાખરાએ પોતાના તે વિચારને ત્યાગીને બાબર સાથે હિન્દોસ્તાનમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને પોતાનો તે નિશ્ચય બાબરને સ્પષ્ટ રાખેલાં દર્શાવી પણ દીધો. માત્ર બાબર કહ્યું તેમ જ બાબર મીર મીરાન કોઈ પણ રીતે હિન્દોસ્તાનમાં રહેવાને રાજી ન હોવાથી તેમને બાદશાહે જ્યારે જવા માટેની તેમની ઇચ્છા હોય તે વેળાએ જવાની પરવાનગી આપી દીધી, અને ત્યાર પછી કેવળ વાચાળતાથી નહિ, કિન્તુ વ્યાવહારિકતા કિંવા પ્રત્યક્ષ કૃતિથી તેમનાં મનોને સંતુષ્ટ કરવાના હેતુથી બાબર બોલવા લાગ્યો કે:-

“પાણીપતની યાદગાર લઠાઇમાં કૃતહ મેળવ્યા પછી મેં આપણી ફોજને દિલ્લી વિના કયાંય પણ લૂટ કરવા દીધી નથી અને દિલ્લીમાં પણ લૂટ માટે અડધા દિવસ કરતાં વધારે વકત ફોજને અપાયેલો ન હોવાથી તે લૂટમાં મળવો જઇએ તેટલો માલ મળી શક્યો નથી એટલા માટે જો આપણા ફોજ સિપાહો તથા ફોજ અફસરોનાં દિલ માયૂસ થયાં હોય, તો તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આજે તેમની એ માયૂસીને દૂર કરવા માટેનો મારો ઇલાજ કરવાનો છે. તે ઇલાજ એ છે કે દિલ્લીના શાહી ખજાનામાંથી, બાબરના શાહી ખજાનામાંથી, દિલ્લીમાંની લૂટમાંથી અને મદૂમ સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદીની છાવણીમાંથી જે માલોબર અને ખીલ્લો મારા હાથમાં આવી છે, તે સર્વ હું મારા સિપાહો, અફસરો તથા સરદારો અને અમીરોને તેમની લાયકી તથા તેમના દરજ્જા મુજબ વહેંચી આપવા માગું છું અને ગઈ કાલે રાત્રે એની મેં આ ફેહરિશ્ત પણ તૈયાર કરી રાખી છે. આ ફેહરિશ્તમાં મારા શાહનશાહ હુમાયૂનને પણ મેં એક મોટા દરજ્જો ફોજ અફસર જાણેલો છે એટલે તેના નામને જોઇને કાઇએ પણ મુતઅમિનિજી થવાનું નથી.”

આ પ્રમાણે બોલીને આદશાહ બાબરે તે ફેહરિશ્ત ખળનચીના હાથમાં આપી દીધી અને ખળનચીએ ખુલ્લે આવાજથી દરબારના મધ્યભાગમાં બેઠા રહીને તે ફેહરિશ્ત સર્વ સભાસદોને વાંચી સંભળાવી. તે ફેહરિશ્ત ખહુ લાંબી હોવાથી જે અહીં આપણે તેનો સાર માત્ર આપીશું તો તે જ સંપૂર્ણ થઈ પડશે. હુમાયૂંનને એ બખ્શીશનામાની ફેહરિશ્ત મુજબ ૭૦ લાખ રૂપિયા શાહી ખળનામાંથી અપાયા તેમ જ બે ખળના આખા ગણુયા વગર આપવામાં આવ્યા; કેટલાક અમીરો, સિપાહસાલારો તથા સરદારોને અનુક્રમે દશ લાખ, આઠ લાખ, સાત લાખ અને છ છ લાખ રૂપિયાની રકમો અપાઈ તેમ જ ફૂંજમાં જે અફઘાન, હંજરા, અરબ અને બેલુચ તેમ જ બીજી જાતિઓના જેટલા પણ સિપાહીઓ હતા તે સર્વને તેમની યોગ્યતાનુસાર ખળનામાંથી ઇનામો અપાયાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ લશ્કરમાં જે સૌદાગર, તાલિબે મલમ (વિદ્યાર્થીઓ) તેમ જ બીજા લોકો હતા તેમને પણ બખ્શીશ તથા ઇનામથી પૂરેપૂરા તવાજજવામાં આવ્યા. જે સિપાહોને ખંજભમાં જોડવામાં આવ્યા હતા તેમ જ જે સિપાહો કાબુલમાં હતા તેમનાપર પણ ઇનામો તથા બખ્શીશો મોકલવામાં આવ્યાં. બાબરના બીજા શાહબંદાઓ કામરાન, અસ્કરી તથા હિન્દાલને અનુક્રમે સત્તર તથા પંદર પંદર લાખની તેમ જ મોહમ્મદ જમાન મીરનને પંદર લાખની રકમ ઇનામ તરીકે મોકલવામાં આવી. એ ઉપરાંત નાનાં મોટાં સઘળાં સગાંસંબંધીઓ માટે પણ રૂપિયા, અરારફી, જવાહિર તથા લોંડીઓ અને શુલામો સૌગાત તરીકે મોકલાયાં. ત્યાંના અમીરો તથા તેમના સિપાહીઓ માટે મોટી મોટી રકમો મોકલાઈ. સમરકંદ, ખુરાસાન, કાશગર અને ઇરાકમાં જે બ્રાહ્મંદ તથા રિશ્તેદારો હતા તેમના માટે પણ સૌગાતો રવાના કરાઈ. મૌલવીઓ તથા મુલ્લાઓ ખુરાસાન તથા સમરકંદમાં હોવાથી તેમના માટે પણ ત્યાં લેટસૌગાતો ગઈ. મક્કા તથા મદીનામાં પણ ગાહાની બેલીઓ પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત થઈ ગયો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કાબુલના મુલ્કમાં જેટલાં પણ મહોં, ઔરતો તથા બચ્ચાં હતાં તે સઘળાંને પણ એક એક શાહરૂપી (આપણી આઠ આનીની બરાબરીનો આંદીનો સિક્કો) પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરી દેવામાં આવી. આંદખાં તથા નજરુદ્દીનને આ ફેહરિશ્ત મુજબ ખાસ મેહરબાની તરીકે એક એક લાખ રૂપિયા રોકડા અને કેટલાક જેવરો (હીરા, મોતી તથા સોનાના અલંકારો) અપાયા. ખાન કુલાં પાસે નોકરોની સંખ્યા સારી હોવાથી અને તે કાબુલ જવાનો હોવાથી ત્યાં જે લેટ સૌગાતો લઈ જવાની હતી તેમને લઈ જવાનો ભાર તેના શિરપર નાખવામાં આવ્યો તેમ જ ત્યાંનાં ગબની, શુરદેજ તથા સુલ્તાન મસજીદીનો હંજરો એ ત્રણ સ્થાનો તેને આપવા ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાંનું ત્રણથી ચાર લાખની વાર્ષિક ઉપજનું કહરામ પ્રગણું પણ આપી દીધું. ખાન મીરમીરાન પણ કાબુલ જવાનો હોવાથી કેટલીક સૌગાતોને ત્યાં પહોંચાડવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું અને મુલ્લા હસન સર્રાફ તથા બે હિન્દુ નોકરોને તેની તહનાતમાં રાખી આપવામાં આવ્યા. બાબરની આ હાતમદિલીને જોઈને સભાસદો આશ્ચર્યથી સ્તંબિત તથા દિગ્મૂઢ જ થઈ ગયા.

એ ઉપરાંત ઘોડા તથા હથિયાર આદિનાં જે ઇનામો અપાયાં તે આ

પ્રમાણનો હતાં:-હુમાયુને એક ચારકુવ, કમરસાશીર અને સોનેરી જન સાથેનો ઘોડો અપાયાં; આંદખા(કમરપારા)ને એક જડાઉ ખંજર, નજરદીન (શુલદામ)ને એક જડાઉ કેટાર; હસન તયમૂર, સુલ્તાન મહમદ ખાન તથા મહમદ સુલ્તાન આદિને ચારકુવ, કમરસાશીર તથા કમરખંજર તેમ જ ખીજ અમીરો તથા જવાંમદોને પણ દરબવાર ઇનામો આપવામાં આવ્યાં.

આ ઇનામો બહુચવામાં હિન્દોસ્તાનના સુગલવંશીય નવીન આદશાહ આખરશાહે સોના તથા ચાંદીના સિક્કાને તેમ જ ખીજ કીમતી ચીજોને કાંકરા તથા ખત્તર પ્રમાણે ઉડાવીને પોતાની ઉદારતાનો એવો તો પરિચય કરાવ્યો કે એવી ઉદારતા અતઃપૂર્વ હિન્દોસ્તાનના ખીજ કોઇપણ આદશાહે કદાપિ દર્શાવી હોય એવો હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કયાંય પણ ઉલ્લેખ નથી. કેટલાક ઇતિહાસકારોનો એવો અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે કે જો આખરનો પણ તયમૂર પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનને ઘોડા વખતમાં છોડીને પુનઃ પોતાના દેશમાં આવ્યા જવાનો વિચાર હોત, તો તો આ ઇનામોને ફનાકાતિયા કરી નાખવાનો ધ્વજ તેને શોભાવનારો થઈ પડતો; પરંતુ પ્રથમથી જ તેનો હિન્દુસ્તાનમાં કાયમમુકામ (સ્થાયી) થવાનો નિશ્ચય હોવા છતાં પણ તેણે પાણીપતમાં પોતાને મળેલા મહત્તમ વિજયના સ્મરણાર્થ સર્વને આવી રીતે બખ્શીશો, લેટા અને સોનાતો આપીને પ્રસન્ન કર્યા હતા એ તેની ઉદારતાનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ જ કહી શકાય. એ દિવસથી આવા ઉડાઉપણના કારણથી આદશાહ આખરને લોકો 'શાહ ફલંદર' અથવા 'મસ્ત ફલંદર' નાં ખીજ નામથી ઓળખવા લાગ્યાં. ફલંદર ફરીરોની એક જાતિ છે અને ફલંદર જાતિના ફરીરોના ઘરખાર, ચોરત, ખાલખમ્માં તથા દોસ્ત આશના તેમ જ ઇનામો લોખને ત્યાગી હાથમાં જે હોય તે ઉડાવી દઇને માયાના તેમ જ દાદી મૂછાનાં વાળોને મુંડાવી નાખીને ગમે ત્યાં ભટક્યા કરવું અને ખુદા જે કાંઈ આપે તે ખાઈ, એ પ્રમાણેનો ધર્મ હોવાથી આખરને જે 'ફલંદર' ઉપનામ મળ્યું હતું તે કેટલેક અંશે યોગ્ય જ હતું; કિમહુના અમો તો એમ જ કહીએ છીએ કે આખરનો ઇશ્વરમાં અવિચલ વિશ્વાસ હોવાથી જ તેણે આવી ઉદારતા દર્શાવી હતી અને તેથી તે એક ખરા સુસલ્માન અથવા ખીજ રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો 'નૂરે ઇસ્લામ!' હતો. દરખાર ખર્ચાસ્ત થયા અને સર્વ સખાસદો પોતા પોતાના સ્થાને આવ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૧૯ મું

યમુનાવિહાર અને પ્રણયનો અધિકાર

સંધ્યાનો રમણીય સમય હતો; સંધ્યાસમયને રમણીય કહેવાનું કારણ એ છે કે શ્રીભક્તોમાં સૂર્યનારાયણનું સ્વરૂપ અત્યંત પ્રચંડ થતું હોવાથી અને તેમનાં કિરણો અત્યંત તીવ્ર થઈને કેવળ મનુષ્યોને જ નહિ, કિન્તુ જલંચર, સ્વલંચર તથા એકર આદિ પ્રાણીઓને એટલે કે સર્વ પશુપક્ષીઓને પણ દુઃખ કરી નાખવાનો વ્યવસાય ચલાવતાં હોવાથી 'અતિ સર્વત્ર વર્જયેત'ના ન્યાયથી સૂર્યનારાયણ વિશ્વ-પ્રકાશક હોવા છતાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ શ્રીભક્તોમાં સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી

કંઠાળીને શીતાંશુ અંદ્રદેવતા સુખદ આગમનને સૂચવનારી સંધ્યાની પ્રતીક્ષા કરી કરે છે; કારણ કે, શીતલતાનો પરિચાયક હોવાથી ગ્રીષ્મઋતુનો સંધ્યાસમય તેમને અતિશય રમણીય બારે છે અને તેમાં પણ આગરા આદિ મધ્યભારતીય પ્રદેશોમાં, તો ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનારાયણ સાક્ષાત્ અગ્નિદેવતા સ્વરૂપને ધારતા હોવાથી ત્યાંના લોકોને નિદાધનો દિવસ યુગ જેવો થઈ પડતાં જો તેઓ રમણીય સંધ્યાકાળ તથા સ્પૃહણીય અંદ્રમાના હૃદયની કાષ્ટદૃષ્ટિ પ્રતીક્ષા કરે તો તે સર્વ પ્રકારે સ્વાભાવિક જ કહી શકાય તેમ છે; કારણ કે, જેવી રીતે શરદઋતુમાં અગ્નિ દેવા ઉપજતા અમૃત તુલ્ય મનાય છે તેવી જ રીતે ઉષ્ણતાના સમયની સત્ય સુધા શીતલતા જ કહેવાય છે. સારાંચ કે, દિવસના અત્યંત અને રાત્રિના આગમનને સૂચવનારો અથવા તો દિવસ તથા રાત્રિના સંધિને દર્શાવનારો મનોરંજક રમણીય સમય આવીને ઉપસ્થિત થયો હતો અને તેથી સમસ્ત દિવસના તાપના પરિતાપને શીતલ જળના સ્નાન તથા શીતલ વાયુના સેવનથી નિવારવા માટે અનેક લોકો યમુનાના જલમાં અવગાડન કરતા તથા યમુનાના તીરપ્રાંતમાં બ્રમણ કરતા દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. કેટલાક અમીરો તથા સાધનસંપન્ન લોકો પોતપોતાની નૌકાઓમાં બેસીને નૌકાવિહારના આનંદના ઉપભોગ સાથે નાના પ્રકારનાં શીતલ પેયોના પાનથી તપ્ત શરીરોને શીતલતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા દેખાતા હતા. ખાદશાહ ખાખર પણ આજે દરબારમાં યથેલા પરિશ્રમથી મુક્ત થવાના તેમ જ ઉષ્ણતાની ખીકાને શમાવવાના હેતુથી એક બૃહત્ તથા મુંદર નૌકામાં બેસીને પોતાના કેટલાક અમીરો સહિત શીતલ મલોનું સેવન કરતો યમુનાવિહારમાં નીકળ્યો હતો; પરંતુ એ નૌકામાં આજે શાહુજોડે હુમાયૂન તેની સાથે નહેતો; કારણ કે, તેણે એક બિત્ર નૌકામાં આંદખાં તથા નજરુદ્દીન (કમરપારા તથા શુલંદામ) સાથે યમુનાવિહારની વ્યવસ્થા કરાવી હતી. આ બિત્ર વ્યવસ્થા કરાવવાનું કારણ એ હતું કે પાર્શ્વીપતની રણભૂમિમાંથી આગરા આવતાં માર્ગમાં જે સમય વીત્યો તે સમયમાં તેમ જ આગરામાં આવ્યા પછી જે દિવસો વીત્યા તેમાં હુમાયૂનનો પોતાના એ બે સમવયસ્ક, સમસ્વભાવ તથા સ્વરૂપમુંદર અંગરક્ષકોમાં અને તેમાં પણ વિશેષતઃ આંદખાં એટલે કે કમરપારામાં એવો અને એટલો તો ગાઢ પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો કે તેમનાથી તે એક નિમેષમાત્રને માટે પણ બિત્ર રહી શકતો નહોતો. હુમાયૂનનો આંદખાં અથવા કમરપારામાં જે આટલો બધો પ્રેમ બંધાયો હતો તે એટલામાટે કે આંદખાં અથવા કમરપારાએ તેને પોતાના શૌર્ય, વીરતા તથા નિર્ભયતા આદિ પુરુષોચિત ગુણોનો પરિચય કરાવવા સાથે અવકાશના સમયમાં પોતાના મધુર કંઠ તથા અદ્વિતીય સંગીત-કૌશલ્યનો એટલે કે સંગીત નામક પોતાની કેમળ કળાનો પણ યથાર્થ પરિચય કરાવ્યો હતો, અને ખાખરની જેડે હુમાયૂન પણ સંગીતનો સારો શૌરીન હોવાથી કમરપારાની એ કળાએ તેના મનને એવું તો મુગ્ધ બનાવી દીધું હતું કે જ્યારે પણ અવકાશ મળે જ્યારે તે કમરપારાના ગીતારના સ્વર સાથેના સંગીતને સાંભળવામાટે તત્પર જ રહ્યા કરતો હતો. આજે પણ નૌકામાં આંદખાં અથવા કમરપારાના સંગીતને સાંભળવાની તેની ઇચ્છા પ્રબળ થવાથી જો કિલ્લગાઢ સાથે આપણે નૌકામાં જઈશું તો ત્યાં શરાબનોશીની ધામધૂમ તથા બીજા અમીરો

સાથેની વાતચીત ચાલતી રહેવાથી આપણે જે આનન્દને મેળવવા સ્થાગીએ છીએ તે આનન્દને આપણે મેળવી શકીશું નહિ અને તેથી એક જાદી નૌકામાં બેસીને જ ચમુનાની સયર કરવી એ જ આપણામાટે વધારે સારું છે; એમ ધારીને હુમાયુને પોતામાટે બિન નૌકાનો પ્રબંધ કરાવ્યો હતો. આ કારણથી હુમાયુનની નૌકામાં પાંચ કે છ નાવિકો, જે શુલામ, ચાર બાંદીઓ અથવા લોંડીઓ, આંદખાં તથા નજરુદ્દીન (કમરપારા તથા શુલંદામ) અને તે પોતે મળીને ચૌદ કે પંદર વ્યક્તિઓ જ હતી. ખાસ તથા પેય પદાર્થો પૂરું પરિમાણમાં તેમણે નૌકામાં સાથે લઈ લીધા હતા.

હુમાયુનના મધ્યરાત્રિ પૂર્વે પાછા ફરવાનો વિચાર ન હોવાથી સંધ્યાનો અંત થઈ ગયો અને રાત્રિના આરંભને સુચવનારા અંધકારનો વિશ્વમાં વિસ્તાર થવા માંઓ ત્યારે જ તેણે નાવિકોને દીપકો મકટાવીને નૌકાને હંકારવા માટેની આજ્ઞા સંભળાવી; કારણ કે, એ જ્યેષ્ઠ માસની શુક્લા દ્વિતીયાની નિશા હોવાથી અદ્વકાળમાં જ કૃષ્ણપક્ષની અમાવાસ્યાની રાત્રિ સમાન અંધકાર વ્યાપી જવાનો સંભવ હતો અને તેથી દીપકોના પ્રકાશ વિના ચાલી શકે તેમ હતું જ નહિ. સાહજદાની આજ્ઞા મેળાણે નાવિકો હજી તો દીપકોને મકટાવતા હતા એટલામાં જ ગાદ અંધકાર વ્યાપી ગયો અને ત્યારપછી દીપકોના પ્રકારાવડે અંધકારને ભેદતી, દીપકોની પ્રતિબ્ધાયા અથવા દીપોના પ્રતિબિંબવડે ચમુનાના કૃષ્ણ જલપ્રવાહમાં દીપકોની એક નવીન માયાવી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરતી, જલના તરંગોને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન આપતી અને જાણે આનન્દની અતિશયતાથી ડોકી રહી હોયની તેવી રીતે જળના પ્રવાહમાં વારંવાર ડોકતી તથા વારાંજના સમાન નૃત્યના ભાવને દર્શાવતી હુમાયુનની નૌકા ચમુનાના વારિપ્રવાહમાં વાયુની સહાયતાથી તીરમાન્તને ત્યાગીને આગળ વધવા લાગી. નૌકા આગળ ચાલવા લાગી એટલે હુમાયુને આંદખાં અથવા તો કમરપારાને સંબોધીને કહ્યું કે:—

“દોસ્ત આંદ ! હવે તારા ગીતારના તારોને મેળવવાની શરૂઆત કરી છે અને આપણી નૌકા આ વસતીવાળા બાગને છોડીને આગળ વધી જાય એટલે પછી કોઈએકે એવી ધીજને છોડી દે કે જે સાંભળવાથી દિમાગ તર યાય અને દિલ બાગ બાગ થઈ જાય ! દોસ્તેમન, હું તારા ગાનાનો દિલોનનથી મુશ્તાક છું; તારો આ હુન્નર શમા છે અને હું તે શમાપર પડીને બળી જનારો પરવાનો બેબાક છું !”

“બળી જાય હુન્નરના હુન્નરો ! ખરું પૂછો તો મારા હુન્નરની આપ આટલી બધી તારીફ તથા કદ્ર કરો છે તે પાસે મહબ્બતનો અંતમ છે; આપની હાત-ગદિલોના નતીએ છે અને આશક મિનછનો અથવા ભેરો જવાનીનો હંગામ છે ! મારા હુન્નરથી ભે હુન્નરનું દિલ બાગ બાગ થતું હોય, તો હર વક્ત આ શુલામ પોતાના અદના હુન્નરથી આકાના દિલને ખુશ કરવાને તૈયાર છે; કાશ્ફ કે, આ આંદ હુન્નરની કદ્રદાનીપર નિસાર છે, હુન્નરના હુકમનો તુતાબંદાર છે.” આવી રીતે નમ્રતા દર્શાવીને આંદખાં અથવા કમરપારાએ ગીતારના તારોને મેળવવાના કાર્યનો અરંભ કરી દીધો.

ગીતારના તારોને મેળવતાં કમરપારાને કંઈક વિલંબ થવાથી હુમાયુને અધી-રતાથી પૂછ્યું કે: “કેમ આંદ ! આજે તારો જાદી નથી મળતા ?”

એના હિતરમાં કમરપાસ વ્યંગ્યાત્મક બાવથી કહેવા લાગી કે: “સાદનતા સલામત! આ ગીતારના તારોની તખીયત આરાક તથા માંચકાની તખીયત જેવી હોવાથી જેવી રીતે કેટલીક વાર આરાક તથા માંચકાની તખીયતના તાર તરત મળી જાય છે અને કેટલીક વાર તેમની તખીયતના તારોને મળતાં વાર પણ યાય છે; તેવી જ રીતે ગીતારના તારો પણ કોઈ વાર ઝડ મળી જાય છે અને કોઈ વાર તેમને મળતાં વાર પણ યાય છે. હવે તારો મળી જવાની તૈયારી છે; કારણ કે, હવે છેલ્લા તારને જ મેળવવાની બાકી હાડમારી છે. પણ ગરીબ-પરબર, આ નજીકની પણ ગાવાના હુનરમાં યકતાયે જમાના હોવાથી આજે એક ચીજ એના મુખથી પણ સાંભળો, એવી મારી આપને ખાસ બતાવણુ છે. હું ગીતાર વગાડીશ અને એ ગાશે.”

“જ્યારે એમ જ હતું તો આટલા દિવસ નજીકની પોતાના એ અછળ હુનરને છુપાવીને જે શુનાદ કર્યા છે તે શુનાદની એને સત્ત, આપવી જોઈએ, અને તે સત્ત એ જ છે કે આજે એ પોતાના હુનરને દિલોનનથી ખુલ્લો કરી બતાવે અને શાહમાનીનો એક નવો રંગ જમાવે.” હુમાયૂને કમરપાસની બલા-મણને સ્વીકારીને પોતાની અનુમતિ દર્શાવી.

ગીતારના તારો મળી ગયેલા હોવાથી કમરપાસએ ગીતારને વગાડવાનો આરંભ કરી દીધો અને ગીતારના તારસ્વર સાથે પોતાના મધુર કંઠસ્વરને મેળવીને શુલંદામ નિમ્ન સંગીત ગાવા લાગી:—

ગંગલ

“યે કહાંથી મેરી કિસ્મત વ નેકકાર હોતા;
ન કિસ્કા દિલ હુખાતા ન નફારાચાર હોતા:—યે
તેરે જુલમે નારવાંકી જો ન હોતી ખલ્લ શાંકી;
તો ખુદ કે સાંભને લી ન વ શર્મશાર હોતા:—યે
વ સિતમરો દરશુજરતા મયે વફાપે જાન દેતી;
તેરે દિલમે રહુમ હોતા, મેરે દિલમે ખ્યાર હોતા:—યે
જો હો શોકે કરે એહસન તો હો જાનિસારે એહસન;
કે હમીદવારે એહસન નહીં શર્મશાર હોતા:—”

શુલંદામ સંગીતકળા અથવા તો ગાનવિદ્યામાં કમરપાસ જેવી નિષ્ણાત તો નહોતી જ; પરંતુ તેના કંઠમાં એક પ્રકારની એવી તો અલૌકિક તથા અવર્ણનીય મધુરતા અને સ્વાભાવિક સ્વરેકતા રહેલી હતી કે તેના થોડે તેવું સંગીત શ્રોતાને બંધુ જ મનોહર તથા આકર્ષક બાસતું હતું. હુમાયૂન પણ તેના એ સંગીતને સાંભળીને તેમજ સંગીતના આરાયની ગંભીરતાને અનુભવીને મોહમુગ્ધ થઈ ગયા અને તેથી તેને ધન્યવાદ આપતો કહેવા લાગ્યા કે:—

“શાખાઈ, નજીકની! શાખારા; જેમ તારું નામ નજર છે તેમ તારું ગાવાનું નામ પણ નજર છે. હું ધારું છું કે કોઈ બેવફા અને સિતમગર આસકની વફા-દાર અને ખામદખત અચકાના દિલમાં બડકી રહેલી છુપી આતિશાઈ આ અફ્કાનના આકારમાં બહાર કાઢવાની શાયરે આ ગંગલમાં કોશિશ કરેલી છે અને મારી સમગ્ર મુજબ શાયરનો એ મસ્સદ પૂરેપૂરે બર આવ્યો છે. અફરોસ!

જે કોઈ પણ બદનસીબ અને મહાબળતઆરાના માશુકનો 'એવા' સિતમસાચાર, સંગઠિલ અને હવસપરસ્ત કમળત આશક સાથે પાલો પડી નય છે; તે માશુકાને અસ્મતપનાહ હોય તો બન્ને જહાનની ન રહેવાથી તેના મોઢામાંથી તાલુક આતિશના આવા જ શોઅલા નીકળતા દેખાય છે. પરવરદિગાર એવા નાંતરસ બેવફા આશકોને જહાનમવાસિલ કરે અને રશ્કેદ્દર, બાવફા અને ઉદ્દતપરસ્ત માશુકાઓની સઘળી મુરાદો પૂરી કરે!"

ગુલંદામે પોતાના શિરપર વીતેલી ઘટનાને અને તેના યોગે પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા શોકમય ભાવોને મુખદ્વારા બહાર કઢીને પોતાના હૃદયમાં બળતા પશ્ચાત્તાપના પાવકને કેટલેક અંશે શાંત કરવાના હૃદેશથી ઉપર્યુક્ત ગળલ ગાઈ હતી અને તેનો તે હૃદેશ કમરપારાના લક્ષમાં આવી ગયો હતો; પરંતુ હુમાયૂંન ગુલંદામની સત્ય ભતિ, સત્ય સ્થિતિ તથા સત્ય મકૂતિથી સર્વથા અફા હોવા છતાં પણ સ્વાભાવિક તેના મુખમાંથી એવા અનુકંપાદર્શક ઉદ્ગારો નીકળી ગયા કે તેના એ ઉદ્ગારો સાંભળીને ગુલંદામના અંતઃકરણમાં અધિક આઘાત યતાં તેનાં નેત્રોમાં નીર બરાઇ આવ્યું અને તે નિરાશાદર્શક નિશ્વાસ નાખતી નિરાશાની અંધકારાવૃત્ત બયાનક માનસિક અટથીમાં ભ્રમણ કરવા લાગી. પણ ક્ષણે જ ક્ષણમાં જ વર્તમાન પરિસ્થિતિનું રમરણ યતાં તેણે પોતાના અંતઃ-શોકને અંતરમાં જ સમાવી દીધો અને બજાતકારે શાંતિના ભાવને દર્શાવીને સ્વાભાવિકતાથી કહેવા માંડ્યું કે:-

"શાહનહા સલામત ! શાહી ખાન્દાનમાં પયદા થવા છતાં આપનું દિલ આહું મોમ જેવું નર્મ છે અને આપ આવા નાનુક ખિયાલાતને પણ આટલી ખારીકીથી સમજી શકો છો એ જોઇને આ ખાદિમને ઘણી જ અનયણી થાય છે. ખરેખર એવા બેવફા અને નાંતરસ સયદેહવસ આશકના પાલે પડેલી બદ-કિસ્મત રશ્કેકમર બાવફા માશુકાની હાલત કાબિલે રહમ થઇ પડે છે એમાં કોઇ પણ જાતનો શક નથી. પરવરદિગાર એવી માશુકાઓના સરપર બારિશો-રહમ વધાવે અને તેમના ઇશ્કે મળછને ઇશ્કે હકીકીના રૂપમાં પલટાવીને પર-સ્તારે આશકમાંથી પરસ્તારે હક બનાવે !"

"આમીન !" એ સળદથી હુમાયૂંને ગુલંદામના વિચારો સાથે પોતાની સંમતિ હોવાનું દર્શાવીને પછી કમરપારાને કહ્યું કે: "હવે આ નજીકનીને જરા આરામ લેવા દે અને તારા દિલપજાર હલકમાંથી બહાર સરોહને બાહર વહેવા દે."

"જેવું શાહનહા સલામતનું ફર્માન !" આ પ્રમાણેનો વિવેક દર્શાવીને કમરપારાએ નિમ્ન સંગીતને અંતઃકરણની સંવેદનાપૂર્વક ગાવાનો આરંભ કરી દીધો:-

ગળલ

"યે રંગ લાયા હય ખૂન જમકર, નિગરકે બપર કદમકે નીચે;

બસ અબ લગાના પડેગા નરતર, નિગરકે બપર કદમકે નીચે-યે.

ખલિરા કરેગા નિગરમે પયદા, ન રખને દેગા કદમ જર્મીપર;

યે ગમ ખટકતા હય ખાર ખનકર, નિગરકે બપર કદમકે નીચે-યે.

કિરા હય પાની હવાસો દિલપર, ભંવરમે હય ખાંદ્યાંકી કિસ્તી;

કે મોજનન હય વહાં સમન્દર, નિગરકે બપર કદમકે નીચે-યે.

કરુંગી. જાણે કુળાં કહાં તક, મયં કર ચુકી પયરવી, યહાં તક;
કે આંખસે પડ ગયે સરોસર, જિગરકે ઊપર કદમકે નીચે”-એ.

આ ગજલને સાંભળીને અને તેમાં સમાયલા આશયનો વિચાર કરીને હુમાયૂંન કહેવા લાગ્યો કે: “દોસ્ત આંદ, આજની તારી આ ગજલને સાંભળીને અને તેમાં સમાયલા આશયનો વિચાર કરીને મને અત્યારે તે ગજલનું સ્મરણ થઈ આવે છે કે જે ગજલ આમારી એક ગુલઝુમ્સાર અને ગયરતે કમર તાતારી ખાંદી કમરપારાએ જ્યારે મહૂમ આલમખાન કાબુલમાં મારા કિષ્કગાહ પાસે મદદ માગવાને આવ્યો હતો તે વેળાયે ‘ખાગેવકા’માં બુલ્બુલ જેવા હલકથી ગાઈ સંભળાવી હતી અને જે ગજલની શરુઆત હું ન ભૂલતો હોઉં તો, ‘ખરીખોકા લી કોઈ આસરા હોતા તો કયા હોતા;’ આ પ્રમાણેના શબ્દોથી ચંતી હતી. દોસ્ત આંદ, હું જ્યારે પણ તારા બદનને, તારા ચહેરાને અને તારી અદાને જોઉં છું તેમ જ તારા દિલ્લપજર હલકમાંથી નીકળતા સરોદને સાંભળું છું ત્યારે તે તાતારી ખાંદી, કમરપારામાં અને તારામાં એ બધી બાબતોમાં મને એટલું બધું મજતાપણું દેખાઈ આવે છે કે તે ઔરત હતી અને વૃ મર્દ છે એટલા તફાવતને બાદ કરીએ તો જાણે પરવરદિગારે તમે બન્નેનાં શરીરોને એક જ સાંઆમાં ઢાળીને બનાવ્યાં હોયની! એમ જ મને બાસ્યા કરે છે. ગીતાર વગાડવામાં કમરપારા પણ તારી પેઠે જ ચકતાયે જમાના હતી અને તે ખાંદી હોવા છતાં તેની તખીયત, ખાસીયત તથા આદતો જિલ્દુલ અમીરાના હતી. તે ઇન્સાન નહિ, પણ જત્રતની દૂર હતી; કારણ કે, હુસ્નઆરા હોવા સાથે તે અસ્મત-શઆરી અથવા પાકદામાનીથી પણ મામૂર હતી.”

“શહનદયે આલમ, એક મામૂલી ખાંદીની આપ નામદારની જબાને મુખા-રિકથી આટલી બધી તારીફ સાંભળીને મને હયરત થાય છે; કારણ કે, આ તારીફમાં અંદરની મહુબ્બતનો રંગ પણ મળેલો છે એમ આપની હંમદી તથા ખોલવાની ઢબથી સાફ દેખાય છે. ગુસ્તાખી ચંતી હોય તો મોઆફ કરશે, પણ આ ફિદવીને તો એમ જ લાગે છે કે આપ નામદાર તે હુસ્નઆરાની નિગાહે મહુબ્બતના શિકાર થયા છે; તે દિલરૂખા સનમના આરાકે નંનિસાર થયા છે, તે દિલરૂખાના દિલદાર થયા છે એટલે એ કારણથી હસીન મર્દોમાં પણ તમારી આંખોને તમારી તે માશૂકાની શકલો રાખાહત દેખાયા કરે છે; મજનૂની આંખમાં લયલી જ તરે છે.” કમરપારાએ વિનોદના સ્વસ્થમાં હુમાયૂંનના મનોબાવને વિશેષ પરિમાણમાં જાણી લેવાના આશયથી આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“માર્શ! મુશિકકે ગમગુસાર અને રફિકે નંનિસાર! તે ખાંદીની અત્યારે મારી જબાન જે તારીફ કરી રહી છે તેમાં મારી અંદરની મહુબ્બતનો રંગ મળેલો છે; હું તે માહુપારાની મહુબ્બતનો તેમ જ નિગાહેનાજનો શિકાર થયો છું અને તે દિલરૂખા સનમનો આરાકે નંનિસાર થયો છું, એ તારી માન્યતા જિલ્દુલ ખરી છે; પરંતુ કમરપારાને એક મામૂલી ખાંદી માની લેવામાં તે માહરની તારી જબાનથી તૌલીન થાય છે, અને એ તારી એક સખ્તમાં સખ્ત અને જેની મોઆફી ન આપી શકાય તેવી ભૂલ ચંતી દેખાય છે; કારણ કે, કમરપારા કાબુલમાંથી આલતી થઈ ગયા મધી અગારા જખુવામાં આવ્યું છે કે તે

શરીર માદરપિદરની એક આલીખાન્દાન દુખ્તર હતી અને કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોથી એક ખાંદીની હાલતમાં આવી પડી હતી. અકસોસ કે તેના આલી-નસખ હોવાનો એ રાજ બહુ જ મોડો અમારા જાણવામાં આવ્યો; નહિ તે આજે તે કુમરપારા મારી બેગમના ઓહદાપર આવીને મારા જનનાખાનાની છત્તને વધારતી હોત અને હરહાલમાં મારી હમ્મશરીક થઈને શબોરેજ મારા આરામના ખિયાલાતને જિગરમાં ધારતી હોત!” હુમાયૂને કુમરપારાની કુલીન-તાનો પરિચય કરાવીને તેના નિર્મમનથી થયેલી પોતાની નિરાશાનું પણ બળ દૃઢ્યથી દર્શન કરાવી દીધું.

“ત્યારે કુમરપારા કાબુલમાંથી ક્યારે અને શા કારણથી આવતી થઈ ગઈ હતી તેમ જ ક્યાં જવાને રવાના થઈ હતી?” કુમરપારાએ પોતે જ કુમરપારા હોવા છતાં જણે કુમરપારાનું નામ આજે જ પ્રથમ વાર સાંભળતી હોયની, તેવી અજ્ઞતાને દર્શાવીને જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછ્યું.

“જે દિવસે મહૂમ આલમખાન કાબુલમાંથી પાછો હિન્દોસ્તાન ભણી આવવાને નીકળ્યો હતો તે જ દિવસે મારા કિબ્લગાહ પાસેથી કાંઈ જુસ્સરી સખખ બતાવીને તેણે ત્રણથી ચાર મહિનામાટે તાતાર તરફ જવામાટેની રજ મેળવી હતી અને મારા કિબ્લગાહે તેને ખસે સોના મોહોરો આપીને કેટલાંક હથિયાર તથા ઘોડાનો પણ ખંદોખસ્ત કરાવી આપ્યો હતો; પણ તે બતાવને અમો કાબુલમાંથી નીકળ્યા તે વેળાએ ચારને બદલે આઠ કે નવ મહિના જેટલો સમય વીતવા છતાં તે પાછો આવી નહોતી અને હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ તેના કરાય સમાચાર અમારા સાંભળવામાં આવી શક્યા નથી.” હુમાયૂને નિરાશાને દર્શાવનારા મલિન મુગથી કુમરપારાના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું.

“અને કુમરપારાના આલીનસખ હોવાની વાત હજરત સલામતને કોણે અને ક્યારે સંભળાવી?” અત્યાર સુધી મૌનનું અવલંબન કરીને નોકાના એક છેડાપર ચમુનાના જલતરંગ તથા મવાહમાં પડતા દીપકોના પ્રતિબિમ્બોના અવ-લોકન સાથે હુમાયૂન તથા કુમરપારા વચ્ચે આવતા સંભાષણનું પણ લક્ષ્યપૂર્વક મરબુ કરતી શુલંદામે પોતાના દીર્ઘ મૌનનો ભંગ કરી વચ્ચે જ આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન રજૂ કરી દીધો.

“કુમરપારાના આલ્યા જવા પછી બે કે ત્રણ મહિના જતાં તાતાર દેશનો એક માલે તુર્ગતર અને બુર્ગ સૌદાગર કાબુલમાં આવ્યો હતો અને તે શાહી મેહમાન હોવાથી એક દિવસ વાતપરથી વાત નીકળતાં તેણે કુમરપારાના આલી-નસખ હોવાનો કિસ્સો અમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો હતો.” હુમાયૂને શુલંદામના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું.

“તે સૌદાગરે કુમરપારાના ખાન્દાનનો જે કિસ્સો સંભળાવ્યો હતો તેનો હુબ્બે હુબાબ શો હતો વાર?” શુલંદામે બીજો સવાલ પૂછ્યો.

શુલંદામના એ સવાલના જવાબમાં હુમાયૂન તે વૃત્તાન્તના સારને વર્ણ-વતો કહેવા લાગ્યો કે: “આદગાર બેગ મીરજા કાબુલનો એક આલી ખાન્દાન, જરાબ અને જીજ્ઞાસુત અગીર હતો અને તે આજથી થયેલે વર્ષની વાત પર પોતાના ભાઈ સાથે કાંઈક અણબનાવ ચલાવી તાતાર દેશમાં આશ્રય ગયા

હતો. તાત્કાલમાં એક વર્ષના નિવાસ પછી ત્યાંના એક શરીફ સૌદાગરની શુલ-
કબજાર નામની દુસીના તથા પાકઅસ્મત નૌબાન દુખ્તર સાથે તેણે શાદી
કરી હતી અને તે શાદીના અંતમ તરીકે કેટલાંક વર્ષ પછી કમરપારાનો નજમ
થયો હતો. કમરપારાનો નજમ થયો તે વેળાયે, શુલકબજારનાં માદરપિદર
જતનશીલ થયાં હતાં અને કમરપારાના નજમને હજી તો એક વર્ષ પછી થયું
નહોતું એટલામાં તો તેની માદર શુલકબજાર પછી આ કાની જહાનને હમે-
શને માટે ત્યાગીને જતનમાં ચાલી જતાં તેના ફિરાકમાં દીવાના જેવો થઇ
ગયેલો મીરજ યાદગાર બેગ પછી મુલ્કે અદમનો મુસાફિર થઈ આ દુનિયાને
છોડી ગયો. આવી રીતે બહુ જ નાની ઉંમરમાં માદરપિદરને ખોઇ ખેસવાથી
કમરપારા ચતીમ થઈ ગઇ અને પરવરદિગાર વગર તેને સંભાળનાર ખીલું કોઈ
પછી રહ્યું નહિ. બનાવ એવો બન્યો કે યાદગાર બેગના મકાનની પટો-
સમાં એક સૌદાગરનું મકાન હતું. તે સૌદાગર વધારે પૈસાદાર નહોતો
તો પછી તેની ખીખીને ઓલાદ ન હોવાથી ચતીમા કમરપારાપર રહમ
આવતાં તે રહમદિલ બાનૂએ કમરપારાને પોતાના ઘરમાં રાખી લીધી, તેનું
પોતાની દુખ્તર પ્રમાણે જ મહુબ્બતથી પાલન પોપણ કર્યું અને કમરપારાની
ઉંમર દર કે અગિયાર વર્ષની થઈ તેટલામાં તો તે સૌદાગરની ખીખી પોતે તાલીમ-
યાફતા તેમ જ ગાવાના દુનરની ઉસ્તાદ હોવાથી તેણે તેને ઇલમની તાલીમ
આપવા સાથે ખીતાર વગાડવાના તથા ગાવાના દુનરમાં પછી હોશિયાર બનાવી
લીધી. જ્યારે કમરપારાની બાર વર્ષની ઉંમર થઈ તે વેળાયે બનાવ એવો બન્યો
કે તે સૌદાગરનો કેટલોક માલ રસ્તામાં લૂટાઈ જવાથી તેમ જ એક ખીલ
સૌદામાં કેટલીક ખોટ આવવાથી તે એકદમ ગરીબીની, આકૃતમાં આવી પચ્યો
અને તેથી એ જ અરસામાં મારા કિબ્લગાદના કેટલાક મુસાફિરો, શલામો તથા
ખાંદીઓની ખરીદીમાટે, ત્યાં જઈ પહોંચતાં તે સૌદાગરે કમરપારાને એક
હબર અસરદીની છીમતે અમારા તે મુસાફિરોના હાથમાં વેચી નાખી. આવી
પરિસ્થિતિમાં કમરપારા અમારા અયવાનમાં એક ખાંદી તરીકે આવી હતી
અને અમારા અયવાનમાં આવ્યા પછી પોતાની શીર્સ જબાન, મિલનસાર તળી-
યત, માહર હોવા છતાં ખાકસારી, ખાંદી હોવા છતાં પાકદામાની તેમ જ ખીછ
હમ્દા ખાસીયતોથી તેણે મારાં વાલિદ તેમ જ વાલિદાનાં હિલોને એવાં તો જીતી
લીધાં હતાં કે અમારા અયવાનમાં તેની એક શાહનદી જેટલી જ ઇજ્જત થતી
હતી; કારણ કે, સુલ્તાન પોતે જેને ઇજ્જતની નજરથી જોતો હોય, તેને ખીલું
કોઈ હિકારતની નજરથી કેમ કરીને જોઈ શકે વાઝ ? ખયર; કમરપારા અને હું
પોતે લગભગ હરિસન હોવાથી જેમ જેમ એક ખીલના વધારે અને વધારે સમાગ-
મમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ એક ખીલનાં હિલોનું પરસ્પર આકર્ષણ થતાં અમારી
દોસ્તી વધવા લાગી અને તે દોસ્તીએ અંતે જે મહુબ્બત અથવા જુનૂને ઇશ્કે
લયલી મળનું તથા શીર્સ ફરહાદને દીવાનાં બનાવી દીધાં હતાં તે મહુબ્બતના
સ્વરૂપને ધારી લીધું. કમરપારા મારી લયલી થઈ ગઈ અને હું કમરપારાનો
મળનું બની ગયો. ફિરસા કોતાહ, અમો એક ખીલ સાથે શાદીની ગિરદથી
હમેશાને માટે બંધાવને તૈયાર થઈ ગયાં અને મારાં વાલિદા માર્કત મારા એ

ઠરાહાને મેં મારાં વાલિદ આગળ પેસ પાંચુ ઠરાવી દીધા; પણ અમોસ, મારા કિબ્લગાદે, તેઓ કમરપારાની એક દુખ્તર જેવી ધન્યતા કરતા હોવા છતાં પણ, તે એક ખરીદાયલી ખાંદી હોવાથી તેને હમસર ન માનીને એ શાહીમાટે રત્ન આપવાથી સાફ ઇન્કાર કરી દીધા. બસ થઈ ચૂક્યું; કિબ્લગાદની એ 'ના'થી અમો બંનેની બધી હમીદોપર ખાણી ફરી વળ્યું અને તે દિવસથી જ કમરપારાનું દિલ હમેશા માથૂસ રહેવા લાગ્યું. જેવટે મારાથી દૂર થઈને પોતાના બળતા બિગરને હંડું કરવાના ઈરાદાથી તેણે મારા કિબ્લગાદ પાસેથી રત્ન મેળવી લીધી અને કાબુલને જોડીને તે ચાલી ગઈ. ત્યારે તે સૌદાગર આવ્યો ત્યારે અમારા બાલુવામાં આવ્યું કે જે સૌદાગરની બીબાએ કમરપારાને ખાળી પોશાને મોટી કરી હતી તે એ જ સૌદાગર હતો; કમરપારાને વેચી નાખ્યા પછી કેટલેક વર્ષે તે સૌદાગરીમાં માલેતુગ્ગર થયો હતો અને તેના ઘરમાં સ્ત્રીલાદની ખોટ હોવાથી તેની બીબાના દબાણથી તે પાંચગણી વધારે કીમત આપીને પણ કમરપારાને પાછી લઈ જવામાટે જ કાબુલમાં આવ્યો હતો. કમરપારાના કયાંક ચાક્યા જવાની વાતે સંબળીને તે બંદુ જ માથૂસ થઈ ગયો અને તેણે ત્યારે કમરપારાના જન્મની બધી હરીકત કરી સંબળાવી ત્યારે ચોખ્ખું જણાઈ આવ્યું કે કમરપારા એક શરીફનદી હતી એટલું જ નહિ પણ તેનો પિદર મીરન યાદગાર બેગ મારા કિબ્લગાદ સુલતાન ખાખરશાહનો નજ-દીકરો એક રિયેદાર હતો એટલે જો તેની સાથે મારી શાહી થઈ હોત; તો તેથી અમારા શાહી ખાન્દાનની બેદનગતી થવાનો જરા પણ સંભવ નહોતો. મારા કિબ્લગાદ પછી તો બંદુ જ પસ્તાવા લાગ્યા અને કમરપારાને ગમે ત્યાંથી શોધી લાવવામાટે તેમણે સિપાહોને પણ મોકલ્યા; પણ પાંચસમાંથી હડી ગયેલી છુટ્કુલ પાછી હાથ ન આવી અને અમારી એક પણ કેશિશ ન ફાવી. હવે તો અમને અમારી કિમતે વળી હિન્દોસ્તાનમાં ખેંચી લાવી છે એટલે હવે તે દિલ્હારના દીદાર આ બિન્દગાનીમાં તો મોહાલ જ છે. કમરપારા ન્યાં પણ હોય ત્યાં તેને રખસુલ આલમીન શાહમાં રાખે એ જ તેના આ આરાકે સાદિકની દુઆ છે."

હુમાયૂંનના હૃદયની આવી દયાબનક અવસ્થાને લેઈને પુરુષવેધધારિણી કમરપારાના હૃદયસમુદ્રમાં પણ પ્રેમની એવી તો ઉનુંગ લહરીઓ ઉછળવા માંડી કે તેના એગે લાગે હમણાં જ આ હમ વેપને લાગીને મારા આરાકે નનિસારના ગળે ખાઝી પડું! એમ કમરપારાના મનમાં થવા લાગ્યું; પરંતુ અઘાપિ પોતાના સસ્ય સ્વરૂપને વ્યક્ત કરવામાટેનો યોગ્ય પ્રસંગ આવેલો ન હોવાથી વિવેકના બળથી તેણે પોતાના એ ઉન્માદને સમાવી દીધો અને અંતઃકરણને દબ કરીને તે હુમાયૂંનને આ-આસન આપતી કહેવા લાગી કે: "શાહનશા સલામત, આપ કમરપારામાટે આટલા બધા માથૂસ તથા ગમગીન ન થાઓ તેમ જ આટલી હદ સુધી ના-હમીદ ન થઈ જાઓ; ઠારણુ કે, તમારી મંજૂરિનજર અને બનોબિગર કમરપારા જિન્દા છે; એટલું જ નહિ, પણ તે આજે કેટલાક વંશથી હિન્દોસ્તાનમાં આવીને વસેલી છે, તે આપની જ ગિરફતારે મહબ્બત છે અને તેના બિગરની સલતનતમાં આપ નામદારની જ હાથમ હુકમત છે. હું કોડા વર્ષમાં આપ નામદાર સાથે તેની ચલામત કરાવીશ અને ત્યાર પછી તાતારમાં જવામાટે અહીંથી મારી ધાવણીને દેશવીશ."

“દોસ્ત આંદ! આ તું સાચું બોલે છે? મારી મંત્રદેનદર બનોનિગર કમરપારા હિન્દોસ્તાનમાં છે? તે હજુ પણ મારી મહબ્બતની અસીર છે? જો એમ જ હોય તો આજે મારી ઓળખ પર તકદીર છે! જા, આવતી કાલે બામ-દાદમાં જ રવાના થા, અને તે મારી દિલરૂબા ત્યાં હોય ત્યાંથી તેને લાવીને મારી પાસે હાલિદ કરી દે અથવા તો મને તેની પાસે લઈ જઈને તેના ખુશુમા દીદારને દેખાડી મારી આંખોને તર કરી દે. તારી આ ખિદમતનો હું તને એટલો મોટો બદલો આપીશ કે તારી નવાબોની શાન થઈ જશે અને તું અમીરાના શાનો સૌકતથી નિન્દગી બસર કરી શકીશ.” હુમાયૂને કમરપારાના દર્શન તથા મિલનમાંટે આવી અધીરતા દર્શાવ્યા પછી કાંઈક સંતે થઈને પૂછ્યું કે: “પણ રફિક! કમરપારા સાથે તારી ઓળખાણ કેવી રીતે થઈ અને તે હિન્દોસ્તાનમાં છે, એટલું જ નહિ, પણ અમુક સ્થાનમાં રહે છે એટલી હદ સૂધીની વાત તારા બહુવામાં કેવી રીતે આવી શકી એની કલ્પના મારાથી કરી શકાતી નથી, અને તેથી જો તું એ બાબતનો મારી આગળ ખુલાસો કરીશ તો તારો આ તારા દોસ્ત પર મહુજ એહસાન થશે.”

કમરપારા હવે આ બાબતનો શો ખુલાસો કરવો અને સાચા ભેવો જ દેખાય તેવો બનાવડી જવાળ શો આપવો એ વિશેની ચિન્તામાં પડી ગઈ; પરંતુ સહબાગ્યવશાત્ તત્કાળ તેને એક યુક્તિ સૂઝી આવતાં તે ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે: “મેદરબાન શાહનશા, મારી શકલો શળાહત તેમ જ શુક્રતાર, રક્તાર, અને હલક વગયરા કમરપારા સાથે બિલ્કુલ મળતાં છે, અને તે ઔરત છે ને હું મર્દ છું એટલો જ અમારા વચ્ચે તફાવત છે એ તો આપ પોતે જ અલ્લાહે આપની જબાને સુબાસ્તિથી બોલી ગયા છો, તો હવે મારે જણાવવું જોઈએ કે કમરપારા મારી માદરનહ દરશીરા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારો અને કમરપારાનો જન્મ એક જ દિવસે અને એક જ વેળાએ થયેલો હોવાથી અમે જોડિયાં બાઈ બહન છીએ અને તેથી જ અમારી શરૂઆત શળાહતમાં જરા પણ તફાવત જોવામાં નથી આવતો. જેવી રીતે તાતારી સૌદાગરે કમરપારાને બાંદી તરીકે વેચી નાખી હતી તેવી જ રીતે મને પણ શુલામ તરીકે વેચી નાખ્યો હતો અને મારો ખરીદનાર અમીર મને પોતાની સાથે પંજાબમાં લાવ્યો હતો. હું મારી બહનથી પહેલાં વેચાયેલો હતો એટલે હરશીરા મારા મુકામને બાલતી હોવાથી કાણુલમાંથી રવાના થઈને મારી પાસે જ આવી હતી, અને તેણે જે વાર્તા અલ્લાહે આપ નામદારે મને કહી સંભળાવી છે તે જ વાર્તા અક્સરેઅક્સર કહી સંભળાવી હતી. મારા માલિકની મારાપર મેદરબાની હોવાથી મારી હરશીરાના આવ્યા પછી મને તેણે પોતાની શુલામીમાંથી આજ્ઞા કરી દીધી, અને તેથી મારી બહનને સંભાળથી એક શરીર ઔરત પાસે રાખીને હું મારા આ દોસ્ત નજરુદ્દીન સાથે જતન-શીન આલમખાનમાં સુલાનિમ થયો અને ત્યાર પછી અમે બન્ને દોસ્તો હાતમદિલ અને રસ્તમેસાની સુલ્તાન ખાબરશાહના સુલાનિમ થતાં આપ નામદારની તદનાતમાં રહેવા લાગ્યા એ તો આપ નામદાર બોલો જ છે એટલે ફિસ્સાને તબ કરવાની જરૂરત નથી. હું પોતે જ મોકલ આવતાં આ બાબતને

આલમખનાહ આગળ છેડવાનો હતો અને મારી હૃદયશીરા સાથે આપ નામદારની કહ્યુંદાઈમાટેની પરવાનગી મારી કાઢી મોટી ખિદમતના બદલામાં આગવાનો હતો; પણ ખુદાની મેહરબાનીથી અમારા આલીનસખ હોવાની વાત આદર્શ સલામતતા નજીવામાં આવી ગયેલી હોવાથી તેઓ આ કહ્યુંદાઈમાટે આગળની પંડે ના પાડે તેમ નથી અને તેથી હવે આ કામના અંતમને લાવવામાં સમજનો વધારે લોગ આપવો નકામો છે. આપ આ સંઘળી બાબત આવતી કાલે આદર્શ સલામતને જણાવો, અને શાદીમાટે તેમની પરવાનગી લઈ લ્યો એટલે એક બે દિવસમાં અમે બન્ને દોસ્તો અહીંથી રવાના થઈશું અને કુમરપારાને જેમ બનશે તેમ લેતાવળથી લાવીને હુન્નરના કદમે મુબારિકમાં હાજિર કરી દઈશું. કામ બધું બની ગયેલું હોવાથી પરોમાની તથા માયૂસી બેકાર છે; તે પરબરદિગારમાં બરોસો રાખો કે જે નેક ઇન્સાનોની નેક હમીદોને હમેશા પૂરી કરનાર છે.”

“આમીન, આમીન, આમીન” હુમાયૂને કુમરપારાના હપદરને માનપૂર્વક મસ્તકપર ધારી લીધો.

આ વેળાયે બહુધા રાત્રિનો દોઢ પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો અને નોકા આગરાના નોકાઘાટથી ચાર કે પાંચ ગાઉ જેટલી દૂર આવી પહોંચી હતી એટલે હુમાયૂને હવે નાવિકાને નોકાને આગરાની દિશામાં પાછી વાળવાની સૂચના આપીને ગુલામો તથા બાંદીઓને દસ્તરખાન બિઠાવીને તેનાપર ખાનાની રિકાબીઓ ગોઠવી દેવાની તેમ જ શરબ, રાજીત તથા શીતલ જલને તૈયાર રાખવાની આજ્ઞા આપી દીધી. હુમાયૂન આગરામાં આવ્યાં હતાં સુધી મંદિરાને તેણે કદાપિ દસ્તરખાન પલ્લુ ક્યો નહોતો; પરંતુ આગરામાં આવ્યા પછી આદર્શ આખરે વિજયના આનન્દચિન્હ તરીકે બજાહરે તેને મંદિરા પીવડાવી હતી અને તેથી આને નોકામાં શીરાતની દુખ્તે અંગૂઠ (દ્રાક્ષાસવ)ની એક સુરાહીને સાથે રાખવાની તેણે બાંદીને સૂચના આપી દીધી હતી. દસ્તરખાનપર ખાનાની તૈયારી થઈ જતાં હુમાયૂન, આંદખાન અને નજરુદ્દીન (કુમરપારા તથા ગુલદામ) દસ્તરખાનપર બેસીને ખાનાને ઇન્સાફ આપવા લાગ્યાં. પ્રથમ સર્વ મિત્રોએ થોડી થોડી મંદિરા પી લીધી, ત્યાર પછી ખાનાને ઇન્સાફ આપ્યો અને જલપાન તથા શરબતનું પાન ક્યાં પછી સૂકા મેવાપર પણ સારી રીતે હાથ ચલાવવા માંબો. હૃદયપૂલ કરી લીધા પછી તેઓ પાછા વાતોમાં અને ગાનતાનમાં સમય વીતાડવા લાગ્યાં અને તેટલામાં ગુલામો, બાંદીઓ તથા નાવિકા હૃદરને બરી લેવાના પ્રયત્નો નિવૃત્ત થઈ ગયાં. વળતી વેળાયે વાયુ જોઈએ તેટલા પરિમાણમાં અનુકૂળ ન હોવાથી તેમ જ પ્રવાહની સામા ચાલવાનું હોવાથી આગરાના નોકાઘાટપર પહોંચતાં રાત્રિનો અંત થવા આવ્યો એટલે કે ઇષકાળમાં તેઓ પાછા આગરાના મિનારાપર સહી સલામત પહોંચ્યાં. એ વેળાયે કિલ્લામાં જવાનું અચોગ્ય ધારીને નોકાઘાટથી અંધ અંતરપર આવેલી પોતાની છાવણીમાંના પોતાના તંખમાં જઈને હુમાયૂન નિદ્રાવશ થયો, અને પુરુષવેષધારિણી કુમરપારા તથા ગુલદામ તે તંખની પાસેના એક બીને તંખમાં નિદ્રાધીન થવામાઈ આવી ગઈ. આખર

હતો. હુમાયૂન તો શંક્યમાં પડતાંની સાથે જ નિદ્રાવશ થઈ ગયો; પરંતુ કમરપારા તથા ગુલંદામના તંબૂમાં એક અમત્કારિક ઘટના થવાથી તેઓ નિદ્રાધીન થઈ શકી નહિ. તે અમત્કારિક ઘટનાનું આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં અવલોકન કરીશું.

—૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩—

પ્રકરણ ૨૦ મું

ગુલંદામનું લાગ્યવિધાન

તંબૂમાં આવીને સૂવાની તૈયારી કરતાં ગુલંદામે કમરપારાને કહ્યું કે: “અલી ખંધી કમરપારા, તું કાણુલમાંથી હિન્દોસ્તાનમાં શા કારણથી આવી હતી તેમ જ ખાણીપતના મયદાનમાં ઘણીક વાર શાહનંદા હુમાયૂનની તહનાતમાં રહેવામાટેની મરજી તે શા કારણથી ખતાવી હતી એ વાતને તે તો જો કે અત્યાર સુધી બહુ જ આલાકીથી છુપાવી હતી; પણ આજે તારો તે રાજ ફાશ થયો છે અને તમારી મહુખતનો બધો ભેદ તમે આરાકમાશકની પોતાની જબાનથી જ મારા નજીવામાં આવી ગયો છે. ભલે, મારી હમ્મીરા કરતાં પણ અછજ સખી, તમે આરાકમાશકની બંધી મુશહોબર આવે અને તમે આ જહાનમાં શાહમાન રહો, એ જ આ ગરીબ ગુલંદામની તમોને સાચા દિલની દુઆ છે. સુખને મેળવવા-માટેની મારી હમ્મીદોબર ખાણી ફરી વળેલું હોવાથી હવે તો મારે તારા સુખને જોધને જ ખુશી હાસિલ કરવાની છે.”

કમરપારા ગુલંદામને આશ્વસન આપતી કહેવા લાગી કે: “બહન ગુલંદામ, આમ છેક માયુસ ન થા અને નાહમ્મીદીની શુલામ ન થઈ ન. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને તારા બેવકૂ આશકને તેની બેરહમી તથા સિતમગરીનું મજલું જોધએ તેણે કૂળ મળી ગયું છે એટલે હવે કોઈ વફાદાર, હલ્કતપરસ્ત અને તારા જેવા જ નોજવાન હસીન ખાવિન્દની બીબી થઈને આ જિન્દગીની શાહમાનીને લોગવવાની કોશિશ કર; પોતાની જિન્દગીની નવેસથી લોગવવાની કોશિશ કર; કારણ કે, ઔરત એક બગીચો હોવાથી ખાગખાન ખાવિન્દની હિફાજત વિના તે બગીચો બેકાર થઈ જાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શૌહરરૂપ ખાગખાન વિના ઔરતરૂપ શજર-વૃક્ષ બેસમર-નિષ્કળ અથવા નિઃસંતાન રહેવાથી શૌહર વિનાની ઔરતની જિન્દગીનો ખાતમો થતાં તેનાં નામો નિશાન પણ નેસ્તોનાખૂદ થાય છે એ તું નથી જાણતી કે શું? આપણા મજહુબમાં શૌહરના મરી ગયા પછી ઔરતને બીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરવાનો હક અપાયેલો છે અને તારી તો હજી શાદી પણ થઈ નથી, તો પછી બીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરીને શાહ થવાને બદલે તું આમ બેસબબ નાશાદ શામાટે યાય છે? ખોટા ખયાલોમાં બટકી ખરી બાબતને શામાટે ભૂલી જાય છે?”

“બહન કમરપારા, તારી આ નસીહત બિલકુલ ખરી હોવા છતાં પણ મારા દિલમાં જે પ્રંટકા રહ્યા કરે છે તે એ જ છે કે, મારી સાદી થઈ ગઈ હોત અને ત્યાર પછી મારો શૌહર જતનશીલ થતાં આપણા મજહુબના કાનૂન મુજબ બીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરી લેવાનો મોકો આવી પડ્યો હોત, તો તે એક બંદી બાબત યાત; કારણ કે, આવી હાલતમાં તે બીજો મર્દ એ વાતને

સારી રીતે જાણતો હોય છે કે તે એક આજ્ઞા દામનવાળી કુંવારી કન્યા સાથે શાદી કરતો નથી, પણ એક ખેવા ઔરત સાથે નિકાહ કરે છે અને તેથી તે મર્દને ઠગવાનો ગુનાહ ઔરતના માયાપર આવી શકતો નથી. પરંતુ મારી હાલત એવી યદ્ય પડી છે કે નામને ખાતિર મારી શાદી નથી થઈ, તો પણ મારી બેવફરીના કારણથી ગાજીખાન સાથેની મારી મહુબ્બતનો શાદી પછી આવવો ભેદ એ તે નતીજે શાદી પહેલાં જ આવી ગયો છે અને મારા દામનમાં દાગ લાગી ગયો છે એટલામાટે જો હું ખીલ કોઈ લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરવાને તૈયાર થાઉં અને તે મર્દને આ રાજીથી આગાહ ન કરું તો મારા માયાપર ઠગાઈનો ગુનાહ આવી પડે છે અને જો તેને મારો એ લેદ જણાવું છું તો તે મર્દ મારી સાથે નિકાહ કરવાને કદાચિ તૈયાર નહિ થાય, એ એક મોટી અડચણ મારા રસ્તામાં આવી નેડે છે. ગમે તેમ થાય, મારો ખાગે જવાની, શુદ્ધિને મુરાદ અને શુલિસ્તાને શાદમાની ખરખાદ યદ્યને ઉજડી જાય; તો પણ કોઈ નેક મર્દને ઠગવાનો અને કયામતને દિવસે એ ગુનાહની જવાબદારીના ખારને માયાપર ઉઠાવીને વચ્ચે નમથી પરવરદિગાર આગળ રહી થવાનો મારો વિચાર નથી; મારી કિસ્મતમાં જ માયૂસી લખાયલી છે તો પછી શાદમાનીને મેળવવાની આપણી કોશિશો શું બેલ તેમ જ બેકાર નથી ?” શુલંદામે ખીલ મર્દ સાથે શાદી કરવાની તેની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા ન હોવા છતાં કુમરપારા તેને લગ્નમાટેનો વિશેષ આગ્રહ ન કરે એટલામાટે લગ્ન ન કરવાનાં એવાં તો અલિષ્ટ કારણો દર્શાવી દીધાં કે કુમરપારા વિચારમાં પડી ગઈ અને કેટલીક વાર સૂધી કાંઈ પણ જોાલી શકી નહિ.

અંતે કોઈએક માર્ગ મળી આવતાં કુમરપારા શુલંદામને સંબોધીને શાન્તિ તથા ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે: “શુલંદામ, જો કોઈ મર્દની સાથે નિકાહ કરવાની જ તારી મર્દ હશે, તો કોઈ એવો મર્દ પણ તને જુસ્સુર મળી આવશે કે જે તારા દામનમાં લાગેલા દાગના લેદને જાણી લીધા પછી પણ તારી રાસ્તખાજી તારાપર નિસાર થઈને તારી સાથે નિકાહ કરી તને પોતાની હકદાર ખીખી બનાવવાને તૈયાર થઈ જશે; કારણ કે, કેટલીક વાર રાસ્તખાજી આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં જુદો જ અંજમ લાવી ખતાવે છે; કેટલીક વાર મારી ખતાવે છે અને કેટલીક વાર તારી ખતાવે છે.”

“હીક છે; જ્યારે એવો કોઈ વફાદાર, જીવિકાર, હસીન, નીજવાન, ઉદ્ધત-પરસ્ત તેમ જ સાથે ફરિશ્તાખસ્ત મર્દ મળી આવશે ત્યારે આપણે આ ખાખતનો વિચાર કરી લઈશું. અત્યારે આવી ખાખતના વિચારથી દિમાગને તકલીફ આપવી બેલ છે.” શુલંદામે કુમરપારાની વાતને હાલ તરત તો હવામાં જ ઉડાવી દીધી.

“પણ જ્યાં સૂધી આ મર્દના પોશાકને હમેશાને માટે રજા આપીને હું તારા પોતાના જનાના લિખાસમાં રહેવાની શરુઆત ન કરે, ત્યાં સૂધી તું ગમે તેવી અને ગમે તેટલી હસીના હોવા છતાં પણ કોઈ લાયક મર્દનું દિલ તારામાં કેવી રીતે પડેવાય અને એવો મર્દ તને કેમ કરીને મળી આવે એનો તું વિચાર કરી જો. આ મર્દના લિખાસમાં રહેવાથી તો કોઈ દિવસ એમ બની જશે કે તને સારો રૂડો રૂખાળો, નીજવાન મર્દ માનીને કોઈ હુસ્નપરસ્ત તથા ઉદ્ધતપરસ્ત

નાનનીન તારી મહાખતનો દમ ભરવા માંડશે અને તારી નાનિસાર માણકા થઈ જશે; પણ તેની હમ્મીદ પૂરી થશે નહિ અને તેથી તે તને નહિમ તથા ખેરદમ ધારીને તને કોસવા પણ મંડી જશે. આવી અયકામણી ન થવા દેવા-મટિ હવે તારે જેમ બને તેમ જલ્દ ખોતાના જનાના લિખાસમાં રહીને ખોતાની ખરી ભતને ઓળખાવવાની સખત જુરુરત છે. તું તારા સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં આવી જઈશ એટલે તારી સૂરત તથા સીરતના હબરો પરસ્તાર નીકળી આવશે અને તેમનામાંથી કોઈ મદદ તારી મન્યા પ્રમાણેનો પણ નીકળી આવે તો તેમાં અન્યથી જેલું કોઈ પણ નથી; કારણ કે, ખુદાની ખુદાઈમાં અમુક ચીજ નથી એમ બન્યું પણ નથી અને બનવાનું પણ નથી.” કમરપારાએ શુલદામને સ્વાભા-વિક સ્ત્રીવેષમાં રહેવામાટેનો ઉપદેશ આપ્યો.

પરંતુ તેના એ ઉપદેશને સાંભળીને શુલદામ હાસ્ય કરતી કહેવા લાગી કે: “બહન, તું પોતે તો આ મદાના લિખાસને છોડીને જનાના લિખાસમાં આવી જ એટલે પછી મારો પણ જનાના લિખાસમાં રહેવાનો સમય આવી લાગશે. ખચર; હવે આ બખેડાની રસ્સીને આટલેથી જ તોડી નાખો અને અત્યારે તો મીઠી નીંદનો મળ આખો. જે યવાનું હશે તે થઈ રહેશે; કારણ કે સુકદૂરમાં લખા-યલા લેખને મટાડી દેવાની કોઈની પણ તાકત નથી.” શુલદામે આવી રીતે વાંદાબુવાદનો અંત લાવીને નિદ્રાધીન થવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો.

“નૂરેનજર શુલદામ, આજે સૂવાની કોશિશ ન કર; કારણ કે, આજની રાત તે હવે પછીની તારી જિન્દગીના રાસ્તાને નક્કી કરી નાખનારી રાત છે; આજે મારી અને તારી આ છેલ્લી શુદ્ધત્વ છે અને છેવટની સુલાકાત છે. ખેડી યા; ન ગભરા અને ખાલિસ દિલથી મારી સાથે શુદ્ધત્વ કરવાને તૈયાર થઈ જા !”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શુલદામ નિદ્રાધીન થવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી એટલામાં દીપકના અતિરાય મંદ પ્રકાશથી બહુધા અંધકારમય દેખાતા તંબૂમાં એક પ્રકારના દિવ્ય સ્વર્ગીય પ્રકાશનો અચાનક વિસ્તાર થઈ ગયો, તે પ્રકાશના મધ્યમાં શુલદામને તેના ખોતાના સ્વર્ગવાસી શુદ્ધ પિતા જમાલુદ્દીનની પ્રભાવ-શાલિની તથા તેજસ્વિની ગંભીર છાયામૂર્તિ ખોતાનાં નેત્રો સમક્ષ ઊભેલી દેખાઈ અને તે છાયામૂર્તિના મુખમાંથી નીકળેલા ઉપર્યુક્ત હદ્ગારો તેનાં શ્રવણોમાં પ્રવેશતાં તે ખોતાની રાખામાં ઊડીને ખેડી થઈ ગઈ. કમરપારા પણ જગતી હોવાથી ઊડીને ઊભી થઈ અને તે છાયામૂર્તિને નમન કરી મર્યાદાથી નેત્રોને નીચાં ઢાળી તેની સામે ઊભી રહી. શુલદામ પણ પછીથી રાખાને ત્યાગીને ભૂમિપર ઊભી રહી અને તે છાયામૂર્તિના મુખમંડળને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોતી નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાને વર્ષાવવા લાગી. આ અદ્ભુત દૃશ્ય ઉપસ્થિત યતાં ત્યાં કેટલીક વાર સૂધી આશ્ચર્ય તથા ખેદમયી નિઃસ્તબ્ધતાં સૌંત્રાન્ય વ્યાપી ગયું.

શુલદામને અશ્રુ વર્ષાવતી જોઈને જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિ ગંભીર વાણીથી કહેવા લાગી કે: “શુલદામ, જ્યારે મેં આત્મિક* તરીકે તને પ્રથમ દર્શન આપ્યું

* પ્રત્યેક મનુષ્ય અનેક મનોવૃત્તિયુક્ત એક આત્મા છે અને માનવશરીર તે જ આત્માનું એક બાહ્યવેશ છે. આત્મા જ નિહાળે છે, આત્મા જ સાંભળે છે અને આત્મા જ વ્યક્તિવિશેષમાં પ્રેમ ક્રિયા દ્વેષનો ભાવ રાખે છે. આત્મા જ

હવું અને તારો ઉદ્ધાર કર્યો હોતો તે વેળાયે તું મને જીવંતો ધારતી હતી અને તેથી મારી છાયામૂર્તિને જોઈને તારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો બચ તથા શોક થયો નહોતો. પરંતુ ત્યાંપછી તારા વિયોગની વેદના અસહ્ય થતાં મારું મરણ થયું હતું, એ વાર્તા તારા જાણવામાં આવી ગયેલી હોવાથી અત્યારે તારા મનમાં સ્વાભાવિક જ શોકનો આવિર્ભાવ થવાથી તે અશ્રુપાતદ્વારા પોતાના એ શોકને દર્શાવવા માંડ્યો છે, એ તારા પિતૃપ્રેમને નિહાળીને મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થાય છે. ગુલંદામ અને કુમરપારા' એક વાર મરણ પામીને આ નક્ષર વિશ્વને સદાને માટે ત્યાગી જવા છતાં પણ આવી રીતે મને મારા પોતાના પૂર્વરૂપમાં જ તમારા સમક્ષ ઊભેલો જોઈને તમો હેશ માત્ર પણ આશ્ચર્યચકિત થશો નહિ; કારણ કે, શરીરના નાશ સાથે આત્માનો નાશ નથી થતો અને જે કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારના એક પ્રબળ મનોવિકારને હૃદયમાં દૃઢ રાખીને મરણ-વશ થાય છે તે આવી રીતે આત્મિકતા રૂપમાં આ વિશ્વમાં અમુક કાળપર્યંત બઠક્યા કરે છે અને તેના શુભ કે અશુભ મનોવિકારની પ્રતિ થયા પછી જ તેનો

ધર્માનુષ્ઠાન, મહત્ત્વ તથા માધુર્યની ઉપાસના કરીને મહાત્મા ખની જાય છે અને આત્મા જ કુત્સિત જીવન વીતાડીને પિરામ આદિ નામોથી વર્ણવાય છે, આપણા અનેક ભારતવાસીઓ પરલોકગત આત્માને 'પ્રેતાત્મા'ના નામથી ઓળખે છે, પરંતુ તેમનું એ વિધાન સર્વથા વિસંગત તથા અપરાધજનક છે; કારણ કે, મહા-ભારત તેમ જ અન્ય પુરાણ ગ્રંથોમાં કેવળ અધઃપતિત આત્માઓને જ 'પ્રેતાત્મા' નામથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. 'અમરકોષ'માં 'પ્રેત' શબ્દનો અર્થ 'નરકગામી પ્રાણી' છે અને 'પદ્મપુરાણ'માં 'પ્રેત'ની વ્યાકૃતિનું આ મમાણું વર્ણન કરાયલું છે:-

“નિકરાલમુખં દીનં પિશંગલયનં મૃગમ્ ।

ઝર્ષમૂર્ધજકૃષ્ણાંગં ચમદૂતમિવાપરમ્ ॥

ચલજિહ્વં ચ લમ્બોષ્ઠં દીર્ઘજંઘશિરાકુલમ્ ।

‘દીર્ઘોઽગ્નિ શુષ્કતુષ્ઠં ચ ગર્તાક્ષં શુષ્કપંજરમ્ ’ ॥

અર્થાત્, “પ્રેતનું મુખ મોઢું તથા બચાનક, શરીર કૃશ તથા દીન તેમ જ નેત્રો ઊંડાં ઊતરી ગયેલાં અને પીળા રંગનાં હોય છે. શિરપરના કેશો સોયા જેવા બળા, શરીરનો રંગ કાળો, બિચ્છા લાંબી અને લપલપ કરતી તેમ જ બંધાઓ મોટી તેમ જ બરેલી નસોવાળી હોય છે. તેનું સમસ્ત શરીર શુષ્ક અસ્થિપંજર માત્ર અને જોવામાં પ્રતિયમદૃત સમાન પ્રતીત થાય છે.”

‘પદ્મપુરાણ’ તથા ‘અગ્નિપુરાણ’માં પ્રેતોના ગણલેહનું પણ વર્ણન કરાયલું છે. તેઓ પોતપોતાના કર્મફલાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન નામોથી ઓળખાય છે; તથાપિ સર્વ પ્રકારનાં ‘પ્રેતો’ પાપિષ્ઠ તથા અસ્પર્શ્ય તો અવશ્ય હોય છે જ. તેમના ખાનપાનાદિની વસ્તુઓ મનુષ્યોના જોલવા તથા સ્પર્શજનક, યોગ્ય નથી. આ સર્વ કારણોથી ભારતીય ભાષાઓમાં ‘પ્રેત’ એક હલકી ગાળ મનાય છે અને તેથી પરલોકગત પ્રાણીઓના આત્માઓને લિંગલેદથી ‘આત્મિક’ અથવા ‘આત્મિક’ નામથી ઓળખવા એ વિશેષ ઉત્તમ છે.

હૃદયે થઈ રહે છે. કેટલાક જાડવાદીઓ તે કે પરલોકગત આત્માની આત્મિક અવસ્થાના અસ્તિત્વને નથી સ્વીકારતા, પરંતુ એ તેમનો બયાનક અજ્ઞાનમૂલક પ્રમાદ છે; હિન્દુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં, જેન્દ અવેસ્તામાં, યાજુર્વેદમાં તેમ જ આપણા પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર કુરાનશરીફમાં પરલોક તેમ જ પરલોકવાસીઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરાયેલી છે અને તેનું કારણ એ છે કે જે ધર્મમાં પરલોકનું અસ્તિત્વ નથી તે ધર્મ જ નથી. જે ધર્મમાં પરલોકનો અભાવ હોય, તે નિરીશ્વર તથા નિરાલંબ ધર્મનું માહાત્મ્ય કિંવા મહત્ત્વ શું હોઈ રહે વારુ? આપણા ધર્મશાસ્ત્રની પવિત્ર ઝારખી ભાષામાં 'નિજાત' તથા 'રૂહ' આદિ શબ્દો છે તે એ પરલોકગત આત્માની આત્મિકતાના અસ્તિત્વને જ સિદ્ધ કરી બતાવનારા છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી."

"ત્યારે શું સર્વ આત્મિકતા આપના જેવા વિધાયક જ હોય છે કે પછી કેટલાક આત્માઓ વિદ્યાતક પણ હોય છે? કારણ કે, યજુર્વેદ સર્વત્ર વિદ્યાતક તથા પરપીડક પ્રેતાત્માઓની કથાઓ વિશેષ પરિમાણમાં સંપ્રજાપ્ય છે, એ તો આપ કિષ્કિંદા પણ સારી રીતે જાણો જ છો તો એ ભેદ શો છે વારુ?" શુભદામે હૃદયને દૃઢ કરીને પોતાના પરલોકવાસી પિતાની હાયામૂર્તિને આ પ્રમાણેનો આધ્યાત્મિક પ્રશ્ન નિહાસાથી પૂછ્યો.

જમાદુદ્દીનની હાયામૂર્તિ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વવત્ ગંભીરતાથી કહેવન લાગી કે: "મનુષ્ય આ જાડેહને લાગી દીધા પછી આ ચર્મમશ્શુઓથી ન જોઈ શકાય તેવા અધ્યાત્મજગતમાં જઈને સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરે છે અને ત્યાં ક્રમવિકાસના નિયમ અનુસાર દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પોતાની હ્રતિ કરતો રહે છે. આત્માની આ હ્રતિ સર્વજનલક્ષ્ય તથા સીમારહિત હોવાથી અને વિધાયક પ્રમાણે વિદ્યાતક આત્મિકતા પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી જેઓ અત્યારે અત્યંત નિષ્કુર, પાપિષ્ઠ, પરપીડક, વિશ્વાસઘાતક તથા પરસ્પાપહારક આત્મિકતા તરીકે ઓળખાય છે તેઓ પણ અધ્યાત્મજગતમાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અનુતાપના અગ્નિમાં બળતા રહીને હૃદય પ્રકારના દેવત્વને મેળવવાના અધિકારી યાય છે અને દેવભોગ્ય સુખસંપત્તિના ભોક્તા થઈને જગદીશ્વરને ધન્યવાદ આપતા રહે છે. મનુષ્યો આ લોકમાં મનના અત્યંત શુભ પ્રદેશમાં ઉત્તમ કે અધમ અથવા પવિત્ર કે અપવિત્ર ઝોટલે કે જેવા બાવને પોષે છે; સુખમાંથી સત્ય કિંવા અસત્ય તેમ જ દોષ કિંવા મધુર જેવા પણ શબ્દોને હૃદયારે છે અને જીવનના પ્રતિમુદ્દર્ષમાં જે જે કર્મોનું અનુદાન કરે છે, તે સર્વની આદૃતિઓ અધ્યાત્મજગતમાં નિરંતર અંકિત થતી રહે છે અને તેથી ત્યારે, તેઓ પરલોકમાં જાય છે તે વેળાએ પોતાના કર્મપટને લેઈને તદનુસાર સુખવડે શીતલ કિંવા દુઃખવડે દગ્ધ થયા કરે છે. પરંતુ જેઓ દુઃખવડે દગ્ધ થનારા આત્માઓ હોય છે, તેમનાં તે દુઃખો પતિતપાવન, અધમોદ્ધારક અને દયામય પરવરદિગારની દૃષ્ટાથી ચિરસ્થાયી નથી થતાં એટલે કે મનુષ્ય ત્યારે દુઃખરૂપ અર્જનમાં તપીને શુદ્ધ થઈ જાય છે એટલે પછી ધીમે ધીમે નવજીવનને પ્રાપ્ત કરીને હૃદયતર ધામમાં સ્થાન મેળવી રહે છે. આથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે અર્ચનની નિર્મળતા જ સુક્તિનું સોપાન છે. જે લોકો સુદ્ધિ-નિપાકના ધામે નાસ્તિક હોવા છતાં પણ સરળચિત્ત શુદ્ધ, સત્યપરાયણ, સત્ત્વ-

રિત્ર તેમ જ સર્વજનહિતૈષી હોય છે તેઓ દુશ્વરિત્ર તથા 'દુરાચારી આસ્તિકો' કરતાં પરલોકના સામાન્યમાં અધિક આદરણીય થાય છે, એ કોઈએ કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી."

"અહા, પરલોકના સામાન્યની આવી વ્યવસ્થા હોવા છતાં પણ મૃદ અને મોહાંધ મનુષ્યો સંપત્તિ તથા અધિકારના મદથી કેવાં કેવાં કૃત્તિઓ કરે છે! પરંપર આ એક આશ્ચર્યનો જ વિષય છે." કુમરધારાએ મનુષ્યજાતિની મોહાંધતા વિશે પોતાનું આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

"સાંસારિક ધનસંપત્તિ તથા વિષયવૈભવ કેવળ લોભની જ વસ્તુઓ નથી; કારણ કે, એ વસ્તુઓનો જે લોકોના ઉપકારમાં વિનિમય થાય તે જ એમની સાર્થકતા થવાનો સંભવ હોય છે. જે હુદ્દ અને મોહાંધ મનુષ્યો આ સત્ય તત્ત્વને ભૂલી જઈને પોતાના ધનવૈભવ તથા પોતાની પ્રતિભાનો દુરુપયોગ કરે છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર દીન તથા દુઃખી જનોને સહાયતા આપવાને બદલે સ્વાર્થપરાયણતાની ગહન ગર્તમાં જ પડ્યાં રહે છે તેઓ આ સંસારમાં સમ્પાદના સિદ્ધાસને વિરાજમાન હોવા છતાં પણ પરલોકવાસી થયા પછી કંઈપના-તીત દુઃખો તેમ જ દુર્ગતિના લોકતા થાય છે, એમાં તમારે લેશ માત્ર પણ શંકાને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું નથી." જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિએ અધિકાર તથા વૈભવ આદિના સદુપયોગ તથા દુરુપયોગના પારલૌકિક પરિણામને વાણી-દ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવ્યું.

"ત્યારે કિબ્લગાહ પરલોકની રચના કેવા પ્રકારની હોય છે અને આ લોક તથા પરલોકની વ્યવસ્થામાં શો ભેદ છે તે દૃષ્ટા કરીને જણાવશો?" ગુલંદામ ધીમે ધીમે પોતાના બચ્ચી મુક્ત ચહેરે પારલૌકિક તત્ત્વને જાણવાની પ્રબળ આકાંક્ષાને વશ થતી ગઈ અને તેથી તેણે પોતાના પિતાની છાયામૂર્તિને આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિ પોતાની હુદિતાની જિજ્ઞાસાને વૃંક્ત કરતી કહેવા લાગી કે: "પરલોક સૂક્ષ્મતર પરમાણુઓથી રચિત અને સુવિસ્તૃત પૃથ્વી સમાન છે તેમ જ પરલોકના અધિવાસીઓ સૂક્ષ્મતર પરમાણુઓથી ગઠિત સર્વાંગસંપન્ન મનુષ્યો સમાન છે. પરલોકમાં ગ્રામ, નગર, ઉદ્યાન, ઉપવન, નદી તથા પર્વત આદિ સર્વ પ્રકારનાં દૃશ્યો વર્તમાન છે અને ત્યાં મનુષ્યો પોતાનાં કર્મફળ અનુસાર સુંદર અથવા બચ્ચંકર, શીતલ અથવા સંતાપયુક્ત કિંવા સુગંધમય કે દુર્ગંધ-યુક્ત શરીરને પ્રાપ્ત કરીને પોતાને યોગ્ય સ્થાન તથા સંસર્ગને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કિન્તુ મનુષ્ય ગમે તેટલા પરિમાણમાં પતિત તથા દુર્દશાગ્રસ્ત હોય, તે પણ પરલોકમાં ગયા પછી અનુતાપ તથા ક્ષમાયાચના દ્વારા ધીમે ધીમે અવશ્ય સદ્ગતિને મેળવી શકે છે. સારાંશ કે, પરલોકમાં અનુતાપના અગ્રિય બળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાય એટલામાટે પરમેશ્વરમાં અંતઃકરણપૂર્વક ભક્તિ, મનુષ્ય માત્રમાં પ્રેમ, પિતા માતા તથા ગુરુજનોની સેવા, ઉપકારક મનુષ્યોપતિ દૃતજ્ઞતા, કર્તવ્ય-પાલન, ચિત્ત તથા ચરિત્રની શુદ્ધિની સાધના, પ્રયત્નપૂર્વક સત્યની રક્ષા તેમ જ પોતાનાં સ્વભાવવડે પ્રેરાયલાં સહાર્યોનું સંપાદન એ સર્વ મનુષ્યનાં નિત્ય ધર્મ કહેલા છે અને જે મનુષ્ય ઈશ્વરમાં તદ્દગતચિત્ત, ભક્તિમીતિદૃતજ્ઞતા મંડિત,

વિનમ્ર, ન્યાયપરમણુ, મહત્, સ્નેહસ્નેહાદુ, કામલ, સાધુ, સત્યનિષ્ઠ, પરહિત-
પરાયણ તથા સત્ચરિત્ર હોય છે તે મનુષ્યમાટે પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો
ભય હોતો જ નથી. પરંતુ જે લોકો લોભ, લાલસા અથવા કોઈ નિકટ પ્રવૃત્તિની
હિતેજનાથી અન્ય જનોના અનિષ્ઠ, અપમાન તથા ધર્મનાશના કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત
રહ્યા કરે છે; તે લોકો પરલોકમાં જઈને દેવાત્માઓના શાસનથી તે અપમાન
પામેલાં અથવા ક્ષતિગ્રસ્ત મનુષ્યો સમક્ષ ગોદણમંડિયે પડીને કાતરતા તથા દીન
મુદ્રાથી ક્ષમા-માગવાને બાંધ્ય થાય છે. ત્યાં સૂધી તેઓ પોતાના હરતથી
પીડાયલાંની ક્ષમા નથી માગતા ત્યાં સૂધી તેમનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી થતું
તેમ જ તેઓ હત્રતિને મેળવીને હચ્ચપદના અધિકારી પણ નથી થઈ શકતા;
કારણ કે, આ વિષયમાં પરવરદિગારનો ન્યાય બહુ જ દોર હોય છે અને તે
હોવો જ લેઈએ. જે લોકો મરી ગયા પછી પોતાના કર્મકળના અપરિહાર્ય પરિ-
ણામથી પ્રેત, પિશાચ, જિન અથવા તો કોઈ અન્ય અપદેવતાના અત્યંત સંતાપ-
જનક દેહને પામીને સાધુ પુરુષોથી દુર અંધકારમાં રહીને અથવા તો પૃથ્વીના કોઈ
ધુણાજનક અપવિત્ર સ્થાનમાં ગુપ્ત રહીને દેહધારી મનુષ્યોને પીડવાના પ્રસંગને
જ ઓળખતા રહે છે તેઓ પણ અવસર આવતાં પરલોકના અતિભયંકર શાસનને
આધીન થઈને સન્માર્ગમાં ચાલવામાટે બાંધ્ય થાય છે. એવા વિદ્યોતક પિશા-
ચાત્માઓની પણ અંતે તો મુક્તિ તથા કલ્પનાતીત હત્રતિ થઈ જાય છે; પરંતુ
મુક્તિ તથા હત્રતિની પ્રાપ્તિ પૂર્વે તેઓ અગ્નિમાં નખાયલા સુવર્ણ પ્રમાણે,
પાપના પાવકમાં, દીર્ઘકાળ પર્યંત અત્યંત શોચનીય અવસ્થામાં બળતા રહે
છે, એ સદાસર્વદા સર્વ મનુષ્યોએ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.”

“ત્યારે આપને આ દશા કયા કર્મકળના અનિવાર્ય પરિણામના થાગે
પ્રાપ્ત થયેલી છે? કારણ કે, આપનું જીવન કોઈ પણ પાપ અથવા દુષ્કર્મથી
કલંકિત નહોતું એ હું સારી રીતે જાણું છું.” શુલ્કદામે એક બીજી રાંકા દર્શાવી.

શુલ્કદામની આ રાંકાને સાંભળતાંની સાથે જ છાયામૂર્તિના મુખમંડળમાં
એક પ્રકારના વિપાદની કૃણ છાયા આવી ગઈ અને તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ
નાખીને કહેવા માંડ્યું કે: “હરંતુલ્લઅયન શુલ્કદામ, મારો તારામાં એટલો
બંધો પ્રેમ હતો કે તારા વિયોગથી હું મરવાની અણીપર આવી લાગ્યો તે
વેળાયે પણ મારા દિલમાં અને મારી જીભાનપર કલામુલ્લાહ તેમ જ અલ્પમંદો
પરવરદિગાર એટલે કે જિન્દગીને પાછી બખ્શાનાર અલ્પજીઆરના નામના
જપને કાયમ રાખવાને બદલે તારા નામના જપને જ મેં કાયમ રાખ્યો હતો
અને તારા આ સાંદ જેવા મુખડાને જોવાની આશા મારા મનમાં એટલી બધી
પ્રબળ થયેલી હતી કે તેના પરિણામે અમુક સમયને માટે મારે આ દશામાં
રહેવું પડ્યું છે. હવે મેં તારા મુખચંદ્રને આજો બરીને જોઈ લીધું છે તેમ જ
જે રાયતાનખસ્ત ત ગાજીબાને તારા કોમારનો દગાબાજથી બંગ કરીને
તારો ભયંકર અપરાધ કર્યો હતો તે ગાજીબાનની જિન્દગીને તારા હાથથી
ખાતમો થયો છે” અને અત્યારે તે પરલોકમાં અનુતાપ અથવા પશ્ચાત્તા-
પના પાવકથી બળી રહ્યો છે એટલે હવે મારામાટે આ દશામાં વાંદી
આજીયકના ન હોવાથી અત્યારે તારી અને કમરપારાની છેલ્લી

લેવામાટે જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને તે સાથે કમરપારા તથા તારા ભવિષ્યમાં જે મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ થવાની છે તે ઘટનાઓની કેટલીક પૂર્વ સૂચનાઓ પણ તમેને આપવામાટે હું મારા મનમાં સંતાડીને મારી સાથે લાવ્યો છું. એ સૂચનાઓ આખી દીધા પછી હું અદૃશ્ય યદ્યપ્ત અને પછી આ સંસારમાં આપણો બીજા વાર એકબીજા સાથે મેળાપ થવાનો નથી અને એટલામાટે તમારે મારી સૂચનાઓને લક્ષપૂર્વક સાંભળી લેવાની છે.”

“અમે આપની તે સૂચનાઓને લક્ષપૂર્વક સાંભળવાને તૈયાર છીએ.” કમરપારાએ પૂન્યભાવથી કહ્યું.

“માત્ર સાંભળવાને જ નહિ, પણ અમે આપ કિબ્લગાહની પવિત્ર સૂચનાઓ પ્રમાણે વર્તવાને પણ તૈયાર છીએ.” શુલ્કદામે હૃદયની અધિક શુદ્ધતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“બેટી કમરપારા !” જમાલુદ્દીન પ્રથમ કમરપારાને ઉચિત સૂચનાઓ આપતો કહેવા લાગ્યો: “પરલોકતાત્વનું અત્યારે મેં જે આટલું વિસ્તૃત વર્ણન કરી સંભળાવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તારા બાળ્યમાં અત્યારે બાદશાહ બાબરના વહીવટ હુમાયૂંનની બીબી થવાનો અને ત્યાર પછી અદ્ય સમયમાં જ બાદશાહ હુમાયૂંનની બાદશાહબેગમની પદવીને દીપાવવાનો યોગ લખાયલો હોવાથી જ્યારે તું સત્તા તથા સંપત્તિની અધિકારિણી થાય ત્યારે મદ્યથી છત્રીશ નહિ અને ધર્મ તથા નીતિના માર્ગને ચૂકીશ નહિ. બાદશાહની બેગમ થવા પછી તારા શીદરના શિરપર મોટી આકૃત આવશે અને તે તેને બહુ ભટકાવશે, પણ તે વેળાએ પણ તું તેની સાથે રહેશે અને ઔરતની વફાદારી કેવી હોય છે તે બરાબર બતાવી દેશે. અંતે તારો સિતારો ચમકશે અને કેવળ દયાળુ હુમાયૂં બાદશાહની બાદશાહબેગમ તરીકે જ નહિ, પણ રૌનકુમ્મિસા તરીકે પણ તારી નામના મુકદ્દમશૂર થશે. તું તારી બાહ્યાવસ્થામાં તારાં પાલક માતાપિતા અથવા તો તાતારી સૌદાગર અને તેની બીબી સાથે હજ કરી આવેલી હોવાથી બેગમ થયા પછી પોતાને હાજ બેગમના નામથી ઓળખાવશે અને હિન્દોસ્તાનની શહનશાહત કરતાં જલ્દતની જિંદી શહનશાહતને અપાવનાર પરવરદિગારની ઇબાદતમાં જિન્દગીને વધારે અપાવશે. તું દીનદાર તથા બાદમાન હોવાથી વધારે નસીહત બેકાર છે, તે મેહરમાન અલ્ગકદ્દાર છે તે સલાખ હાસિલ છે અને અનુભવ દ્વિતાર છે !”

“આમીન, અલ્ આમીન !” કમરપારાએ આ સખ્ત દબ્યારીને જમાલુદ્દીનના પવિત્ર ઉપદેશને પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી લીધા.

આત્મિક જમાલુદ્દીન હવે પોતાની દુહિતા શુલ્કદામને સંબોધીને બહુ જ ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “લખ્તેન્જિગર શુલ્કદામ ! ઉત્તમ આત્મિક સાંસારિક મનુષ્યોના મનમાં રમી રહેલા શુભ વિચારોને બાંધવાનું શુદ્ધાની મેહરમાનીથી સામર્થ્ય ધરાવતા હોવાથી તારા મનમાં જે વિચારો તથા બાવો રમી રહ્યા છે તે મારા બાંધવામાં આવી ગયા છે. તે તારા પોતાના મનમાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો છે કે શાહીથી પહેલાં જ તારી અસ્મતમાં દાગ લાગી ગયેલો હોવાથી હવે બીજા કોઈ પણ મર્દ સાથે નિકાહ ન કરવો અને બાકીની જિન્દગી તે અલ્ગ વફદ એટલે કે અત્યંત પ્રેમાળ શુદ્ધતાવાની ઇબાદતમાં વીતાડી દેવી,

એ જ વધારે સારું છે. તસી આ બાવના અને તારો આ નિશ્ચય જે કે અતિશય ઉત્તમ તથા સન્માન્ય છે; કારણ કે, એ જિન્દગી આ દુનિયાના સઘળા મકરો ફરેજ તેમજ જહોજલાલીના હવસથી સર્વથા અબણી, સરસ, પ્રતાપી તથા આનંદમયી જિન્દગી છે અને એ જિન્દગીમાં જે મહુબ્બત પ્રેમાળ પરવર-દિઆરમાં રાખવામાં આવે છે તે બહુ જ પાક મહુબ્બત હોવાથી એ મહુબ્બતમાં કોઈ પણ બતની નુકસાની કે બદનામી ખમવી પડતી નથી અને જન્મતને મેળ-વખામટે મેહનત કરવી પડતી નથી; કારણ કે, ખુદાની ઈબાદતમાં જિન્દગી બસર કરનારને પોતાની મેળે જ જન્મત મળી જાય છે; છતાં પણ મારી એવી માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી બની આદમ-મર્દ અથવા ઔરતની-આ જહાનેદુની-માંની કેટલીક તમન્નાઓ પૂરી નથી થતી ત્યાં સુધી તે તમન્નાઓ તેના દિલને પોતા તરફ ખેંચ્યા કરે છે અને કેટલીક વાર એ તમન્નાઓ એટલી બધી જરાવર થઈ જાય છે કે મોટા મોટા આબિદો જહિદને પણ સયદે હવસ બનાવીને અવ-નતિની બાંહી ગર્તામાં પછાડી આ લોક અને પરલોક હમય લોકના નિવાસમાં આયોગ્ય કરી નાખે છે એટલે પછી ઇન્સાનની ‘ન ઈશરકે રહે ન હથરકે રહે,’ એવી જ હાલત થઈ પડે છે. આવી હાલતમાં આવી પડવા કરતાં જે મજહૂબમાં પોતાનો જન્મ થયો હોય તે મજહૂબના કાનૂન મુજબ આ દુનિયામાંનાં જે શારીરિક તથા માનસિક સુખોને મેળવવાની મનમાં આશા હોય તે આશાને નીતિની સીમામાં રહીને પૂરી કરી લેવી અને તે સાથે સદ્ગુણોત્તું પાલન કરી ખુદાની ખંદગી તથા ઇબાદતી જન્મતને મેળવવાની તૈયારી પણ કરતાં રહેવું, એ રસ્તો ઇન્સાનમાંટે વધારે સીધો અને ફાયદાને અપાવનારો છે. શુલંકામ ! આ દુનિયામાં તારો જન્મ થયા પછી તે કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ ભોગવ્યું નથી અને તું પોતાની કોઈ પણ મુશ્કેલીને હાસિલ કરી શકી નથી અને તેમાં વળી તું માહુપારા નાજનીન છે, તારી ખીલતી જવાની છે અને મૌસમે શાદમાંની છે એટલામાંટે જ મારે આ ઇશારો કરવો પડે છે અને નસીહતનો આ સળક તારી આગળ ધરવો પડે છે. તું જહીન હોવાથી મારી આ નસીહતનો સુફો તારા ધ્યાનમાં આવી ગયો હશે, તો એ સુદાને જાણી લીધા પછી તારો શો ઇરાદો થાય છે? તારી બાવના અવિચલ રહે છે કે થોડે ઘણે અંશે પણ બદલાય છે?”

“ત્યારે હું હવે કોઈ બીજા લાયક મર્દ સાથે શાદી અથવા નિકાહ કરી લઉં અને શૌહરની હિફાજતમાં રહું, એ જ આપ કિબ્લગાહનું ફર્માન છે ?” શુલંકામે વિસ્ફારિત નયનોથી આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“જો ખુદાપરસ્તીમાંટની દૃઢતા છેવટ સુધી ન ટકી શકે તેમ હોય, તો નોજવાન ઔરતમાંટે શૌહરની મહુબ્બત તથા હિફાજત નવાજિશે સુખદાન છે.”

ઝાયામૂર્તિએ સંક્ષિપ્ત પ્રશ્નનું સંક્ષેપમાં જ ઉત્તર આપ્યું.

“પરંતુ જન્મતનશીન પિદર, આપની આ કમ્નસીબ દુખતરની અસ્મતમાં એક કદાપિ ન ધોવાય તેવો દાગ છે.” શુલંકામે પોતાના અપરાધને દર્શાવ્યા.

“શુલંકામ ! તારી અસ્મતમાં લાગેલો તે દાગ ગાજીખાનના ખૂનથી ધોવા-ઇને સાફ થઈ ગયેલો હોવાથી હવે તારી અસ્મત પાક તેમ જ બેદાગ છે,” ઝાયામૂર્તિએ શુલંકામના સંસયનું નિવારણ કરી નાખ્યું.

“જે એમ જ હોય તો આપ કિબલગાહના ફર્માન મુજબ વર્તવાને આ આપની તાબયેફર્માન અને નાચીજ દુખ્તર તૈયાર છે; કારણ કે, આપના ક્લામમાં મારો પૂરો એતખાર છે. પરંતુ કિબલએકાબા ! મને હવે પછી કોઈ વફાદાર, નેકકિરદાર અને મહુબ્બતશઆર શોહર મળશે કે ગાલખાન જેવો કોઈ પાછા ખાવિન્દ મળતાં વળી પણ મારી બધી આશાઓ ધૂળમાં મળી જશે ?” ગુલદામે પોતાના પિતાની આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવીને પોતાના બાવિવિષયક એક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિએ ગુલદામનાં એ મહત્વના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: “મારા નિગરના આરામ, મારી અછળ દુખ્તર ગુલદામ ! મેં અત્યારે તારાપર શાદીનું દબાણ કર્યું છે તે એટલામાટે જ કે તારી કિસ્મતમાં હવે પછી એક વફાદાર, નેકકિરદાર અને મહુબ્બતશઆર; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એક સિતને સદતનત અને આલીખહ સરદારની બીબી થવાનો લેખ લખાયેલો છે અને તેથી જો અત્યારે તું આગિદા થવાની કોશિશ કરે તો પણ તારી તે કોશિશ પૂરી થઈ શકે તેમ નથી. હવે પછી તારી નિન્દગીની છેલ્લી ધડી સૂધી તારા નસીબમાં અચરા, આરામ અને નેક કામ જ લખાયેલાં છે; તારા દુખના દિવસો વીતી ગયા છે અને સુખનાં વાણાં વાયેલાં છે. જ્યારે મારાં આ વયનો સત્ય સિદ્ધ થયેલાં તારા જોવામાં આવે ત્યારે મને સંભારજે; પરવર-દિગારનો એહસાન માનતી રહેજે અને આકેખતને સુધારજે.”

“આપની આ અછળ દુખ્તર ગુલદામ આપના ફર્માન અને આપની તસ્લીહતથી જરા પણ ખિલાફ વર્તવાની નથી એ વિશે ખાતિરનમાં રાખજો અને જત્રતમાંથી મારા સરપર ખાંરિશે દુવાયેનેક વર્ધાવતા રહેજો.” ગુલદામે આજ્ઞા-ધારકતા દર્શાવી.

“શાબાશ, મારી દુખ્તર નેકઅખ્તર ! શાબાશ ! ! તારી કિસ્મતનો સિતારો હમેશા ચમકતો રહે, તારો સોહાગ હમેશા કાયમ રહે, તારો જહોહશમ દાયમ રહે, તું નેક ઔલાદની માદરના એહદાથી સરકરાજ યાય અને રહમતે ખારીથી ખુદાપરસ્ત રહી દીનદારીથી છેવટે જત્રતને મેળવવાની લિયાકતની માલિક થઈ જાય એ જ તારા આ જત્રતનશીન અને આ જહાનમાંથી ગુજરી ગયેલા ગરીબ પિદરની નેક દુવા છે.” છાયામૂર્તિએ ગુલદામના શિરપર આશીર્વાદની વૃષ્ટિ વર્ધાવતાં આ પ્રમાણેના શબ્દોં ઉચ્ચાર્યા.

“આમીન !” એ શબ્દના ઉચ્ચારથી ગુલદામે પિતાના આશીર્વાદને માન-પૂર્વક મસ્તકે ચઢાવી લીધો.

એ પછી દિવસને નિકટમાં આવેલા જોઈને છાયામૂર્તિએ કહેવા માંડ્યું કે: “દિવસના સમયને સૂચવનારો મંદ પ્રકાશ હવે વિસ્તરવા માંડ્યો છે અને તેથી હવે મારા અદૃશ્ય થવાનો સમય નિકટમાં આવી લાગ્યો છે એટલામાટે મારી છેલ્લી સૂચના એ છે કે કમરપારાની શોહબદા હુમાયૂન સાથે શાદી થઈ ગયા પછી તું તારા આ મર્દાના લિબાસને ઊતારીને તારા અસ્લી જનાના લિબાસને ધારી લેજે અને કમરપારાની હિફાજતમાં રહેજે એટલે થોડા વખતમાં જ તારી શાદીનો મોકો પણ આવી લાગશે અને તારો નસીબો પણ જાગશે. ખસ; સમય થઈ ચૂક્યો છે; ખુદા હાફિઝ !”

આ અંતિમ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે જ જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિ અચાનક અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને એ વેળાએ વિરોધ અને વિરોધ પ્રકાશ વિસ્તરવા માંડેલો હોવાથી શુલ્કદામ તથા કુમરપારા નિદ્રાધીન થવાના વિચારને માંડી વાળીને આવશ્યકીય પ્રાતઃકર્મોના વિધિને આટોપી લેવાના કાર્યમાં એટલા-માટે નિમગ્ન થઈ ગઈ કે હુમાયૂન જાગત યાય તે વેળાએ તેઓ તટાળ હુમાયૂનની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ રહે. તેઓ પ્રાતઃકર્મના વિધિથી નિવૃત્ત થઈ ગઈ તો પણ હુમાયૂનની નિદ્રાનો ભંગ થયેલો ન હોવાથી તેમણે એક ખાંદીને કાવો તૈયાર કરી લાવવાની આજ્ઞા આપીને અતિશય મંદ સ્વરથી પરસ્પર નિગ્નલિખિત વાર્તાલાપ અથવા સંવાદનો પોતાની બાવિધ્યવસ્થાના નિશ્ચયમાટે આરંભ કરી દીધો.

“ત્યારે, કુમરપારા, હવે તારો શો વિચાર છે? તારા દિલ્હીના આગળ આજ-કાલમાં જ જાહિર થવાનો તારો ધરાદો છે કે હજી આ વેપને આગળ લંબાવવાનો નિર્ધાર છે?” શુલ્કદામે કુમરપારાને પૂછ્યું.

“શુલ્કદામ, મારા એ દિલ્હીને ભેટવામાટે અને તેની મહુબ્બતના આખે-હયાતને પીવામાટે મારું દિલ એવું તો તરસી રહ્યું છે અને એવું તો ઉછાળા મારી રહ્યું છે કે જેની ઇનતહા નથી; છતાં પણ તેની ઉલ્કૃતના ઇન્તેહાનમાટે અને તેના જિગરમાં આતિશે ઇચ્છને વધારે ભડકાવવામાટે હાલ તરત અહીંથી દૂર થઈ જવાનો અને આ વેપને હજી થોડા દિવસ આગળ લંબાવવાનો મારો વિચાર છે અને મારા તે વિચારને આજે જ અમલમાં મૂકવાનો મારો નિર્ધાર છે.” કુમરપારાએ પોતાના વિચાર તથા નિર્ધારને દર્શાવી દીધો.

“અહીંથી ક્યાં જવાનો અને ક્યાં રહેવાનો તારો વિચાર છે? તેમ જ અહીં આંદખાન વગરની એકલી કુમરપારા જ આવશે અને હુમાયૂન આંદખાનના સમાચાર પૂછશે તો તેની ગયરહાજરીનો આપણે શો સળખ બતાવીશું? તારા આશકના સવાલને ક્યા જવાળથી ઉઠાવીશું?” શુલ્કદામે ખીલ બે ત્રણ સવાલો સાથે જ પૂછી નાખ્યા.

પરંતુ એટલામાં જ ખાંદી કાવો લઇને આવી લાગી અને કુમરપારા તથા શુલ્કદામ કાવો પીવાના કાર્યથી હજી તો નિવૃત્ત થઈ નહોતી એટલામાં હુમાયૂનના જગવાની ખબર આવી એટલે કુમરપારાએ શુલ્કદામને કહ્યું કે: “હવે અત્યારે આવી શુકૃતગૂ કરવાનો મોકો ન હોવાથી તારા એ સવાલોના જવાબ હું આજે આપણે અહીંથી રવાના થયા પછી રાસ્તામાં આપીશ; કારણ કે, મારો અહીંથી આજે જ બહારે જત મળે તો અત્યારે જ કુમરપારાને લઈ આવવાના બહાનાથી રવાના થઈ જવાનો મુસ્તકીમ ધરાદો છે.”

તેઓ હુમાયૂનના તંબૂમાં આવી તે વેળાએ હુમાયૂન શુલ્ક કરીને મોડી રાત સૂઈના જગરણથી થયેલી સુસ્તીને મટાડવામાટે તીવ્ર કાવો પીતો બેઠો હતો એટલે કુમરપારા તથા શુલ્કદામને પણ તેણે કાવો પીવાનો આગ્રહ કર્યો અને તેના આગ્રહને માન આપવામાટે તેમણે ખીજ વાર કાવાની બખ્ખે પ્યાલી-ઓને ઇન્સાફ આપ્યા. કાવો પીતાં પીતાં હુમાયૂને કુમરપારાને સંબોધીને કહ્યું કે: “રક્ષિત આંદખાન, આ તંબૂમાં આવીને સૂઈ ગયા પછી કુમરપારાને જ હું ખાખમાં બેતો રહ્યો છું અને તેથી અત્યારે મને એમ લાગ્યું છે કે જાણે હું

આખી રાત બિધ્યો જ નથી અને મારે આખી રાતનો ઉભગરો કરવો પડ્યો છે; એટલામાટે મારી તને એ જ મિત્ર છે કે તને જે કંઈ પણ સાધનો જોઈએ તે લઈને આજે અને અત્યારે જ અહીંથી રવાના થઈ જા અને તારી હસ્તીરા કમરપારાને તે જ્યાં હોય ત્યાંથી સાથે લઈને બની શકે તેટલી લિતાબળથી પાછા અહીં મારી પાસે આવી જા; કારણ કે, હવે મારાથી તેની જુદાઈનો ગમ સહી શકતો નથી; જોરો મહાજનતને રોડી રખાતો નથી.”

“ખરેખર મારી કમતરીન હસ્તીરા નસીબદાર છે કે આપ નામદારને તેનામાં આટલો બધો પ્યાર છે. હજાર સલામત, આપ માયુસ ન થાઓ; આ ખાદિમ આજે અને અત્યારે જ કમરપારાને અહીં લઈ આવવામાટે રવાના થવાને તૈયાર છે; અમને સિપાહોની જુરુરત નથી કે ન વધારે જરોમાલ દરકાર છે. અમો બન્ને દોસ્તો સાથે છીએ તો બસ છે. અમારા માલોજરને પણ આપ નામદાર સંભાળજો અને મારા માલોજરની માલિકો સુખતાર કમરપારાને જ બનાવજો. પણ અમારા આવ્યા પહેલાં આપ નામદારે એક બંદોબસ્ત કરી રાખવાનો છે, અને તે એ કે કમરપારા અહીં આવ્યા પછી સુલતાન સલામતને તેની સાથેની આપ નામદારની કદયુદ્ધાઈ વિશે કંઈ પણ એતેરાજ ન આવવો જોઈએ; નહિ તો કમરપારાનું મોત થઈ જશે અને તે બિચારી તમત્રાઓની બરેલી જ બેવક્ત જતનનશીન થશે.”

“મારા મેહરબાન પિદરના એતેરાજના બારામાં તારે કંઈ પણ ખોટું રાખવાનો નથી; કારણ કે, આ કદયુદ્ધાઈમાટે તેમની મંજૂરી તો ક્યારનીયે મળી ચૂકી છે; ફક્ત કમરપારાના આવવાની જ ફેરી છે, એટલે જે દિવસે તે મારી ફિલબર અહીં આવશે તેને બીજે જ દિવસે સાદી ખાનાઆખાદીની ધામધૂમ સુઢેયા થઈ જશે. આ શાદી થઈ જવા પછી હું તારી શાદીનો પણ બંદોબસ્ત કરાવીશ અને તને પણ કંઈ શુલદામ નાજનીનનો શોહર બનાવીને તારી ખાનાઆખાદી કરી બતાવીશ.” હુમાયુને નિષ્કપટ બાવથી હુદગારો કહેવા.

હુમાયુનના અંતિમ શબ્દો સાંભળીને કમરપારા તથા શુલદામને એટું તો હસડું આવ્યું કે પોતાના તે હસવાને તેમણે બહુ જ પ્રયત્ન કરીને બળાકારે દબાવ્યું. હુમાયુનની જિવ્હાથી આ અભિવ્યક્ત મળી જતા કમરપારા તથા શુલદામ તેની આજ્ઞા લઈને તેની પાસેથી લાઠી ગઈ અને આગામાં આવી જે કંઈ થોડીઘણી તૈયારી કરવાની હતી તે કરી લઈને પોતાના અગ્વોપર આસન થઈ આગરામાંથી રવાના થઈ ગઈ. તેઓ ક્યાં જવાની હતી એ વિશેનો અદ્વાપિ તેમણે કશો પણ નિશ્ચય ક્યો નહોતો એટલે હાલ વરત તો ફતેહપુર સિંહીની દિશામાં જ તેમણે પોતાના અગ્વોને બધાવ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું

શાદીમુરાદી અને ખાનાઆખાદી

ખાખરે જે વેળાયે આગરાનગરને હસ્તગત કરી લીધું અને હિન્દોસ્તાનના આદર્યાદ તરીકે પોતાના નામની આજ્ઞા વર્તાવી લીધી; તે વેળાયે આરંભમાં

ખાખરના સૈનિકો ત્યાંના હિન્દુ તથા મુસલમાન નાગરિકો સાથે સાબરમતીઃ વિજેતાના અધિકારથી વર્તતા હોવાથી આખાના હિન્દુ તથા મુસલમાન નાગરિકોએ ખાખરના સૈનિકો પ્રતિ શત્રુતાનો ભાવ દર્શાવવા માંજ્યો હતો; ધૃષ્ટિકારો તથા શ્રામ્યજનોએ આખાનગરમાં આવવા જવાતું પણ માંડી વાળ્યું હતું અને તેથી આખાના ખાખરોમાં જનશૂન્યતા વિના અન્ય કોઈ પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતું નહોતું. આખાની આસપાસના કેટલાક કિલ્લાઓને તે કિલ્લાના સરદારોએ પોતાના રક્ષણમાટેનાં સાધનોથી તૈયાર રાખ્યા હતા; કારણ કે, નવીન બાદશાહ સાથે મિત્રતાથી વર્તીને તેના પ્રતિ રાજભક્તિ દર્શાવવાના કાર્યને તેઓ ધિકારતા હતા. ગંગા નદીનો પરતીરવર્તી પ્રદેશ અઘાપિ અકુશાનોના જ અધિકારમાં હતો અને ત્યાંના રાજ્યમાં અકુશાનોની જ સત્તા વર્તમાન હતી. તે પ્રદેશના કેટલાક અકુશાન સરદારો કે જેઓ ઇબ્રાહીમ લોદીના મરણની ઘટના પૂર્વે એ વર્ષથી વિદ્રોહી થયેલા હતા તેઓ ખાખરના વિજય પછી પોતપોતાની સ્વતંત્ર સત્તાને જળવી રાખવામાટે એક બીજા સાથે મળી ગયા હતા અને ખાખરનાં ચરણોને ભારતવર્ષની ભૂમિમાંથી હણેલી નાખવામાટેના પ્રયત્નોમાં લાગી ગયા હતા. પરંતુ ખાખર તથા તેના વંશજોની સત્તાને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અમાર્યાવર્તમાં અભિચળ રાખવાની પરમેશ્વરની ઈચ્છા હોવાથી ખાખરને પણ પોતાનાં ચરણોની ભારતભૂમિમાં સ્થિરતા કરવામાટેનાં એક પછી એક અનુકૂળ સાધનો પ્રાપ્ત થતાં ગયાં અને તેથી તેના શત્રુઓના ઉપર્યુક્ત પ્રયત્નો લેશ માત્ર પણ કુળીભૂત થઈ શક્યા નહિ.

સુસ્તાન ખાખરે પોતાના દૃઢ નિશ્ચય તથા પોતાની અલૌકિક હૃદયતાના પ્રભાવવટે પોતાના સિપાહ, સિપાહસાહાર તથા સરદારોના સ્વદેશમાં પાછા જવાના વિચારોને ફેરવી નાંખીને તેમને હિન્દુસ્તાનમાં રહેવામાટે રાજ કરી લીધા હતા, એ તો પૂર્વે જણાવેલું જ છે; અને ત્યાર પછી જેવી રીતે ખાખરનો વિશ્વવિખ્યાત વીરપૂર્વજ તૈમૂર હિન્દુસ્તાનને છતી લીધા પછી માત્ર લટકી જ સંતોષ માનીને હિન્દુસ્તાનમાંથી પોતાના મુલકમાં આલ્થો ગયો હતો તેવી રીતે ખાખર હિન્દુસ્તાનમાંથી આલ્થો જવાનો નથી, કિન્તુ હિન્દુસ્તાનમાં જ કાયમ મુકામ થવાનો છે એટલે ભારતવર્ષમાં જ તે પોતાનો સ્થાયી નિવાસ કરીને રહેવાનો છે એ વાર્તાનો જેમ જેમ જનસમાજમાં વિશેષ અને વિશેષ પ્રચાર થતો ગયો તેમ તેમ ઇબ્રાહીમ લોદીના કેટલાક પ્રભાવચાળી તથા પ્રતિષ્ઠિત સૈન્યાધિકારીઓ તથા સરદારો પોતપોતાની સેના સહિત આવીને ખાખરના પક્ષમાં મળી જવા લાગ્યા અને તેથી ખાખરના સિંહાસનની સ્થિરતા અધિક દૃઢ તથા ખસિદ થવા લાગી. ખાખરે એ સર્વ સૈન્યાધિકારીઓ તથા સરદારોને મોટી મોટી પદવીઓ તેમ જ સારા સારા માનવર્ધક ખિતાબો આપીને તેમના વિશ્વાસને મેળવી લીધો અને તેમનાં હૃદયોમાં પોતાના પ્રભાવને ઉત્તમતાથી સ્થાપી દીધો. એ ઉપરાંત ખાખરના વિજયના તેમ જ તેના ભારતવર્ષમાં સ્થાયી થવાના નિશ્ચયના સમાચાર તાત્કાલ અને ધરાન આદિ દૂર દેશોના લોકોનાં સંભળવામાં આવતા ગયા તેમ તેમ તાત્કાલી લોકો એટલે કે ખાખરના પૂર્વ પ્રભુજનો ધનાઢ્ય થવાની લાલસાથી સમુદાયબદ્ધ થઈને ભારતવર્ષમાં આવવા લાગ્યા તેમ

જ ધરાનમાંથી પણ અનેક શિયા સુસહમાનો બાગ્યેદયની આશાથી આવીને ભારતવર્ષમાં એકત્ર થવા લાગ્યા. એ તાતારી તથા ધરાની સુસહમાનોનો ચોચ સત્કાર કરીને એવી ધારણાથી બાબરે તેમને મોટી મોટી પદવીઓપર ચઢાવી દીધા કે જેથી તેમની એ ઉત્પત્તિને જોઈને ખીબ લોકો પણ ભારતવર્ષમાં આવવાને લલચાય અને તેમ ચતાં શહનશાહતને ટકાવી રાખવામાં તેના પોતાના બળની વૃદ્ધિ થતી જાય. આવી રીતે શહનશાહતમાંના જવાબદારીવાળા સ્વધર્મા મોટા મોટા ઓહાઓ તાતારી તથા ધરાની એટલે કે વિદેશીય સુસહમાનો નીમાઈ જવાથી બાબરની સત્તા આધકાધિક દૃઢ થવા લાગી, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે બાબરના વિરોધી હિન્દુ તેમ જ સુસહમાન સ્વતંત્ર સત્તાધીશોનાં હૃદય પણ બચસીત તથા કંપિત થવા લાગ્યાં અને તેમને પોતાની સત્તાને સૂર્ય અસ્તંગત ગવાની અણીપર આવી પહોંચેલો દેખાવો લાગ્યો; કારણ કે, આવા પ્રકારનાં સર્વ અનુકૂળ સાધનો આવી મળતાં અને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ થતાંની સાથે જ સુસ્તાન બાબરશાહે પોતાના દુરમનોને દબાવી દેવામાં અને વિજય મેળવવામાં પોતાના શાહનશાહ હુમાયુનને એક મોટી ફોજની અકસરી આપીને આગ્રામાંથી રવાના કરી દીધી, અને એ ચિન્તાથી મુક્ત થયા પછી તે પોતે રાજધાની અથવા તખ્તગાહ આગ્રાનગરમાં પોતાની ઇચ્છાનુસાર બાગે, હરમામ તથા એવાં જ અન્ય સુખવિલાસનાં સાધનોને નિર્માણ કરવાના કાર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયા; કારણ કે, તે પોતે કાબુલના શીત વાતાવરણમાં વસેલો હોવાથી મધ્ય ભારતની ગ્રીષ્મકાલિક ઉષ્ણતાથી બહુ જ કંટાળી ગયો હતો અને તેટલામાં એવાં શીતોત્પાદક સાધનો વિના તે પોતાના દિવસો સુખ તથા આનંદમાં વીતાડી શકે તેમ હતું જ નહિ.

યમુના નદીના જે તીરમાં તેમાં આગ્રા નગર વસેલું હતું તેની સામેના તીર-પ્રાંતમાંની કેટલીક ભૂમિને સ્વચ્છ કરાવીને તે ભૂમિમાં ઉદ્યાન, ગ્રીષ્મસહન તથા સ્નાનગૃહ (હરમામ) આદિને નિર્માણ કરવાના કાર્યનો બાબરે અનેક ઉત્તમોત્તમ માણી, શિલ્પી તથા અન્ય કલામિત્રોના હસ્તથી આરંભ કરાવી દીધો. પ્રથમ એક ફ્લો ખોદાવવામાં આવ્યો અને તેમાંનું પાણી હરમાં-સ્નાનગૃહમાં જઈ શકે એમ નાલિકાદ્વારા વ્યવસ્થા કરવામાં આવી; ત્યારપછી બાગના મધ્યમાં પત્થરની એક મોટી ઇમારત ચણીને તેના અગ્ર ભાગમાં પાણીનો એક મોટો હોળ બનાવવામાં આવ્યો, અને ત્યારપછી ખિલવતખાનાનો બગીચો, તે બગીચામાંનાં કેટલાંક મકાનો તેમ જ હરમામ આદિ અનુક્રમે તૈયાર કરાયાં. અર્થાત્ એક સમયની પરંતર અને દીઠી પણ ન ગમે તેવી ભૂમિમાં એવાં તો સરસ અને મનોહર ઉદ્યાનો બની ગયાં કે જેમના ખૂણામાં સારા ક્યારા હતા અને તે દરેક ક્યારામાં શુલાળ, મોગરા, પીળા ચમેલી, ચંપો અને એવાં જ અન્ય નાનાવિધ જાતિનાં પુષ્પવૃક્ષો પોતાના મધુર સૌગંધને પ્રસારતા દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. બાબર હિન્દુસ્તાનની ગર્મી, આંધી અને ગર્દ (ધુળ)થી બહુ જ કંટાળતો હતો એટલે તે ત્રણે દુઃખનો કારણો હરમામના યોગે સર્વથા દૂર યઇ ગયાં. હરમામની રચના એવા પ્રકારની કરવામાં આવી હતી કે જેમ જેમ વિશેષ ઉષ્ણ વાયુનાં ઝપાટા લાગે અને લાગનાં માંડે તેમ તેમ હરમામના અંતર્ભાગમાં શીતલતાની એટલી બધી વૃદ્ધિ

યતી હતી કે અંતે તે શીતફૂતા અસહ્ય થઈ પડતાં તેના નિવારણમાટે પુનઃ ઉષ્ણતાનો આશ્રય લેવો પડતો હતો. હરમામનો કોઠો અને હોળ આખા ને આખા પથરના જ બનાવેલા હતા; એટલે કે પાયામાં સફેદ પથર નખાયા હતા અને છત તથા ફરશમાં ખયાનાના લાલ રંગના પથરો વપરાયા હતા. આખર ઉપરાંત રોષ જૈન ખલીફ તથા યૂનસઅલી આદિએ પણ યમુનાના એ તીર-માંતમાં એવા જ સારા સારા બગીચો તથા હોળ બનાવરાવ્યા અને તેમાં લાહોર તથા દેપાલપુર પ્રમાણે ફૂવામાં અર્હટ સગારીને વહેતાં પાણીની વ્યવસ્થા પણ કરાવી હતી. હિન્દુસ્તાનના લોકોએ તે સમય પર્યન્ત આવા પ્રકારનાં બગીચા, હરમામ અને ગ્રીમસદન આદિ જોયાં નહોતાં, અને તેથી તેમણે એ બગીચા, હરમામ તથા ગ્રીમસદન આદિ જે ભૂમિમાં નિર્માણ થયાં હતાં તે ભૂમિને 'કાબુલ' નામથી ઓળખવાનો આરંભ કરી દીધેલો હોવાથી અદ્વાપિ તે ભૂમિ 'આખરનું કાબુલ' નામથી ઓળખાય છે.

એક ખાત્રુ યમુના નદીના પરતીરમાંતમાં એ ખાગ અને હરમામ આદિ તૈયાર થતાં હતાં અને ખીજ ખાત્રુ આગાના કિલ્લામાં ઇબ્રાહીમ લોદીની ઈમારતો તથા કોઠની વચ્ચે કેટલીક ભૂમિ ખાલી પડી હતી ત્યાં દશ ગજની પહોળાઈ તથા દશ ગજની લંબાઈનો એક મોટો મહાલય પણ આખરની આજ્ઞાથી બંધાતો હતો. એ મહાલયને બાંધવાનો આરંભ વર્ષાઋતુના આરંભમાં થયેલો હોવાથી અને એના પાયા પણ વર્ષાદમાં જ ખોદાયલા હોવાથી એની દીવાલો અણુતાં અણુતાં જ કેટલીક વાર ફટ્ટી પડી હતી અને તેથી એ મહાલય ધારેલી મુદતમાં બંધાઈને પૂરો થઈ શક્યો નહોતો. પરંતુ ન્યારે એ મહાલય બંધાઈને પૂરો થઈ ગયો ત્યારે એની પ્રેક્ષણીયતા લોકોને અલૌકિક ભાસવા લાગી હતી. એ મહાલયમાં સઘળા મળીને ત્રણ ખંડ હતા અને સર્વથી નીચેના ખંડમાં ત્રણ દાલાન હતા. તેનો એક માર્ગ ફૂવામાં ઉતરતો હતો અને ખીજે માર્ગ તળાવમાં ઉતરતો હતો. ત્રણે ખંડોનો મુખ્ય માર્ગ એક જ હતો. એક ખંડ ખીજ ખંડથી ત્રણ ગણો ઉંચો હતો. નીચેના ખંડમાંથી પાણી ખેંચતાં પાણી એકદમ નીચે આધું જતું હતું અને વર્ષાદમાં ન્યારે પાણી ચઢતું હતું ત્યારે તે ઉપરના ખંડમાં આવી જતું હતું. મધ્ય ખંડમાં એક દાલાન કંદાકારીનું હતું અને તેની પાસે જ ગુંબજ હતો. જે ખંડમાં અર્હટ રખાયેલો હતો અને ફરતો હતો તે ખંડ એ ગુંબજમાં જ હતો અને તેની ઉપર એક મહાલય હતો. ચોક્કમાંથી ફૂવાપર જવાના પાંચ કે છ છના તે છનાની નીચે હતા કે જેની બન્ને ખાત્રુથી મહાલયમાં જવામાટેનો માર્ગ આવેલો હતો. જમણી ખાત્રુના માર્ગની સામે એક પથરપર એ મહાલય તૈયાર થયો તે દિવસની તારીખ લખેલી હજી પણ લેવામાં આવે છે. એ ફૂવાની પાસે જ એક ખીજે ફૂવો પણ ખોદાવવામાં આવ્યો હતો કે જેનો તલભાગ પ્રથમના કૂપ કરતાં એક ગજ ઉંચો હતો. જે ગુંબજનો ઉપર ઉલ્લેખ કરાયેલો છે તે ગુંબજમાં બળદો અર્હટને ખેંચતા હતા અને તે ફૂવામાંનું પાણી ખીજ ફૂવામાં આવડું હતું. ખીજ ફૂવાપર વળી એક ખીજે અર્હટ સગાવેલો હતો અને તેમાંનું પાણી કોઠપર આવેલી ઉપરના બગીચામાં પડતું હતું. ફૂવામાંથી નીકળતી નિઃસરણીના સ્થાનમાં પણ

પત્થરની એક ઇમારત બાંધવામાં આવી હતી. અને કૂવાની પેડયાણીની હદથી બહાર પત્થરની એક મસ્જિદ પણ નિર્માણ થઈ હતી; પરંતુ કારીગરોએ તે મસ્જિદ હિન્દુસ્તાનના દેગની બનાવેલી હોવાથી બાબરને માત્ર એ મસ્જિદ બેટલી ગમવી બેઠકે તેટલી ગમી નહોતી. કૂવામાંથી અર્ધરૂ* દૂધા પાણી કાઢીને બનાવડી નહરોમાં પહોંચાડવાની આવી જ વ્યવસ્થા ચમુના તીરમાં તમાના બગીચા તથા હરમામમાં પણ કરાયેલી હતી એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. બાબરના ચમુના તીરમાં તસ્ત ઉઠાવને લોકો બે કે 'કાપુલ'ના નામથી જાણખતા હતા; પરંતુ બાબરે પોતે તો તેનું નામ 'અહાર બાગ'† જ રાખ્યું હતું. 'અહાર બાગ' તથા નવીન મહાલય તૈયાર થતાં સૂધીમાં પાંચેક મહિનાનો સમય વીતી ગયો અને જ્યારે બાગ તથા મહાલય બંને તૈયાર થઈ ગયાં એટલે પછી બાદશાહ બાબરે નવીન મહાલયમાં દરબાર ભરવાનો અને 'અહાર બાગ'માં નિવાસ કરીને શીતલતાના સુખને અનુભવવાનો આરંભ કરી દીધો.

એક દિવસ સંધ્યાસમયથી કિંચિત્ પૂર્વે બાદશાહ બાબર 'અહાર બાગ'માંના પોતાના હરમામમાં સ્નાન કરતો બેઠો હતો; સ્વપ્નસુંદરી બાંદીઓ તેના શરીરપર સુગંધમય શુભાબની ધારાનું સિંચન કરતી હતી અને બીજી બાંદીઓ વારાફરતી તેના શરીરપરના મલને પોતાના કોમલ કરતલોના ધર્પણથી દૂર કરવાના પ્રયત્નમાં લીન થયેલી હતી. જ્યારે બાદશાહની ઇચ્છા ચાલ્ય ત્યારે ઉપર છતમાં બરી રાખેલા જળમાંના છિદ્રાન્વિત નળને ઊડાવમાં આવતો હતો અને તેથી બહુ વર્ષોના જળથી જ તે સ્નાન કરતો હોયતો. એવો જ બાબરને ખાસ થતો હતો. તે આવી રીતે સ્નાનજન્ય આનંદના ઉપભોગમાં તક્લીન થયેલો હતો એટલામાં એક બાંદીએ આવીને નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે:—

“આલમખનાહ, સિયાલકોટથી જન્મતનશીન આલમખાનનાં બેગમ નાદિરાખાનમને લઈને પંજાબના સૂબેદાર દિલાવરખાનના સિપાહો કિલ્લામાં આવી લાગ્યા છે અને નાદિરાખાનમ આપ નામદારને મળવાની બાદિશ ધરાવે છે એવો પયગામ લઈને એક સિપાહ કિલ્લામાંથી આવ્યો છે.”

“અસ્મતપનાહ નાદિરાખાનમ આવી લાગ્યાં? બહુ સારું થયું.” નાદિરાખાનમના આગમન વિશે આ પ્રમાણેનો આનંદ દર્શાવીને બાબરે પ્રથમ બે બાંદીઓ તેને સ્નાન કરાવતી હતી તેમને સ્નાનકાર્યની સત્વર સમાપ્તિની આજ્ઞા આપી દીધી, અને સાર પછી બે બાંદી આ સમાચાર લઈને આવી હતી તે બાંદીને સંબોધીને કહ્યું કે: “મામૂના, બે સિપાહી કિલ્લામાંથી નાદિરાખાનમને પયગામ લઈને આવ્યો છે તેને જણાવી દે કે બહુ રાહી મહલમાં નાદિરાખાનમને બાઈજન્મત રહેવાની ગોઠવણ કરી આપો અને તેમને જણાવે કે બાદશાહ સત્રામત પોતાની દુખ્તરને મળવા માટે તથા દિલારો આપવા માટે થોડી વારમાં જ આવી લાવશે.”

* કૂવામાંના પાણીને ખેંચીને ઊંચું ચઢાવનાર એક મકારના ચંચને હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની બાષામાં 'અર્હટ' કહેવામાં આવે છે.

† 'અહાર બાગ'નો સત્ત્વ અર્થ તો 'ચાર બગીચા' જ થાય છે; પરંતુ તુર્કી બાષામાં ઉદ્યાનયુક્ત રાજમહાલયને 'અહાર બાગ' કહેવામાં આવે છે અને અહીં પણ એનો એ જ અર્થ સ્વીકારવાનો છે.

“જેવો, ધરાઈ.” આ પ્રમાણે કહીને બાંદી મામૂના ત્યાંથી ચાલતી યથ ગથ અને તેના ગયા પછી ખાખર પણ સ્નાનના કાર્યથી સત્વર મુક્ત થઈને પોતાનો મામૂલી સાદો પોશાક પહેરી લઈને ‘અહાર ખાગ’માંથી દિલ્લામાં જવામાટે રવાના થયો.

* * * * *

ખાખર જે વેળાએ દિલ્લામાં આવી લાગ્યો તે વેળાએ જૂના શાદી મહલમાં નાદિરાખાનમના નિવાસમાટેની ખાખરના દુર્ભાગ્યને મુસાદિખાંચે સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપી હતી અને નાદિરા ખાખરના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી શાદી મહલના ઉપરના દીવાનખાનામાં બેઠી હતી. નાદિરાના સૌભાગ્યરવિનો આલમખાનના અંત સાથે અસ્ત થયેલો હોવાથી જ્યારથી તેણે પોતાના પતિના મૃત્યુના શોક-કારક સમાચાર સાંભળ્યા હતા ત્યારથી ઉત્તમ વસ્ત્રાવંકરોનો ત્યાગ કરી દીધો હતો અને શોકદર્શક કાળાં વસ્ત્રો જ પરિધાન કરવા માંડ્યાં હતાં એટલે અત્યારે પણ તે કુપ્ત વસ્ત્રો પરિધાન કરીને જ બેઠી હતી. પરંતુ આવી શોકમયી પરિસ્થિતિ તથા આવાં શોકદર્શક વસ્ત્રોમાં પણ તેના નૈસર્ગિક સૌન્દર્યની છટા એવી તો મનોહારિણી દેખાતી હતી કે તે સૌન્દર્યછટામાં પ્રેરિમાના ચંદ્રની સૌન્દર્યછટાને પણ ધરીબર રામીવી દેવાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય વિલસી રહ્યું હતું.

નાદિરા જયત હોવા છતાં વિચારનિદ્રામાં પડેલી હતી; પરંતુ અચાનક એક બાંદીએ આવીને તેની વિચારનિદ્રાનો ભંગ કરી નાખ્યો અને કહેવા માંડ્યું કે: “બેગમ સાહુબા, બાદશાહ સલામત પધાર્યા છે અને તે નામદાર અહીં આવવા-માટે આપની પરવાનગીની રાહ જોતા નીચેના દીવાનખાનામાં બેઠા છે.”

“બાદશાહ સલામતને બાખુશી અહીં પધારવાનું જણાવો; હું તે નામદારના ઇસ્તકબાદમાટે તૈયાર થઈને જ બેઠી છું.” નાદિરાએ ખાખરને લઈ આવવા-માટેની બાંદીને સૂચના આપી દીધી.

બાંદી નીચે જવાને ચાલતી થઈ અને નાદિરા બુર્કપોશ* થઈને એટલે કે અવગુંકનરૂપ મેઘાવરણથી પોતાના વદનવિકુને આવૃત્ત કરીને ખાખરના સ્વાગત-માટે તૈયાર થઈને બેઠી રહી. થોડી વારમાં જ ખાખર ત્યાં આવી લાગ્યો અને નાદિરાને બુર્કપોશ જોઈને આશ્ચર્ય દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“મારા જન્મતનશીન દોસ્ત આલમખાનનાં અસ્મતપનાહ અને પાકદામન બેગમ નાદિરાખાનમ! હું આપને મારી એક નાની હમ્શીરા અથવા તો મારી દુષ્પતર માનું છું અને તેથી હમ્શીરાને પોતાના બિરાદર આગળ અથવા દુષ્પતરને પોતાના પિદર આગળ બુર્કપોશ થઈને બેઠેલી જોવાથી જો મારા મનમાં અભ-યબી થાય તો તે બેગ અન્યથા તો ન જ કહેવાય. જો મારામાં આપનો એત-ખાર હોય અને આપ મને નેકમદ માનતાં હો, તો આ બુર્કને કાઢી નાખો અને

* પદ્મીનશીન મુસદ્દામાન બાનૂઓ મસ્તકથી ચરણ પર્યન્ત શરીરને ઢાંકી દેનારું જે એક વસ્ત્ર પહેરે છે તેને ‘બુર્ક’ કહેવામાં આવે છે. એ બુર્કમાં નેત્રો આમળના બાગમાં માત્ર બે છિદ્રો વિના અખંડતા જ હોય છે અને તેથી બુર્ક-પોશના શરીરનો કોઈ પણ ભાગ કોઈના જોવામાં આવી શકતો નથી. બુર્કને ધારનાર ‘બુર્કપોશ’ કહેવાય છે.

એક દુખ્તર જેવી રીતે પોતાના પિદર સાથે શુદ્ધતઠુ કરે છે તેવી રીતે પાક દિલથી મારી સાથે શુદ્ધતઠુ કરો.”

“ન્યારે આપ નામદાર અસ્મતપનાહ, તથા પાકદામન કહીને માત્ર જેવી એક હકીર ચોરતની ઇચ્છાતને આટલી હદ સૂધી વધારો છો. અને મને પોતાની દુખ્તર તરીકે સ્વીકારો છો, તો પછી પિદર સાથે શુદ્ધતઠુ કરતાં દુખ્તર શુક્રપોશ રહે એ કોઈ પણ રીતે વાળિબ નથી અને તેટલામાટે હું આપ નામદારના ફર્માનને માન આપી શુક્રને મારા શરીરપરથી દૂર હટાડું છું; આપ નામદારની પવિત્ર બાવનાને માયાબર બઢાડું છું.” એમ કહીને નાદિરાએ શુક્રને ઊતારી નાખ્યો. આબરને અતઃપૂર્વ નાદિરા સાથે પ્રત્યક્ષ વાત્તાલાપ કરવાનો હિવા તેના મુખચંદના દર્શનનો પ્રસંગ મળ્યો નહોતો. એટલે નાદિરાના મુખપરથી શુક્ર દૂર થતાં જ તેના અત્યંત મનોહર સ્વર્ગીય લાવણ્યને જોઈને બાદશાહ આબર ધડીબર તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો અને પોતાના મનમાં તેના અલૌકિક સૌન્દર્યની પ્રશંસા પણ કરવા લાગ્યો; પરંતુ નાદિરાના સ્વપ્ની એ પ્રશંસાને તેણે સંભળતા તથા શિષ્ટાચારનો ભંગ ન થવા દેવામાટે વાણીદ્વારા બહાર નીકળવા ન દીધી; માત્ર એટલું જ નહિ; પણ કદાચિત કોઈ અનુચિત શબ્દ મુખમાંથી બહાર નીકળી ન જાય એટલામાટે તે નાદિરાની ઉદારતા વિશે પોતાની કૃતજ્ઞતાને દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“બુદ્ધાના આ એક નાચીજ બન્દાના કબોલમાં એતબાર રાખી પોતાના બહેરાપરથી શુક્રને હટાવીને આપે મારી ઇચ્છાત વધારી છે તેમાટે આપ નામદાર બેગમનો હું મગ્નૂન છું, જોહાયત એહસાનમંદ છું.”

“આપ નામદાર જેવા એક આલીખાન્દાન, આલીબિહાર અને નેકકિદાર બાદશાહ આ એક હકીર ચોરતને પોતાની દુખ્તર તરીકે માનવાને લાયક ગણી છે, એથી હું પણ મારી ઇચ્છાત તથા અનતમાં બહુ જ વધારો થયેલો માતું છું અને પરવરદિગાર પાસેથી એ જ માગું છું કે મને તે આપની અસ્મત અને પાકદામન દુખ્તર થવાની લાયકી બખ્શો.” નાદિરાએ નમ્રતા સહિત પોતાની પવિત્ર બાવનાનો પરિચય કરાવ્યો.

એની પુષ્ટિમાં ‘આમીન’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને આબરે નાદિરાને આ શાસન આપતાં કહેવા માંડ્યું કે: “અજબ દુખ્તર, તમારા નેકનામ શોહર મયદાને જંગમાં સંહીદ થવાથી તમારા સરપર એક બેવા તરીકે જિન્દગીને વીતાડવાની જે આકૃત આલી પડી છે તે જોઈને મારા દિલમાં જે દિલગીરી થાય છે તેના બંધાનની આ કમજોર જબાનમાં તાકત નથી. જો આલમખાનનો ઈતકાલ ન થયો હોત, તો આ હિન્દોસ્તાનના તખ્તપર તેમને જ બેસાડીને મારો કાબુલ આલ્યા જવાનો મુસ્તકીમ ધરાદો હતો; પરંતુ આલમખાન જન્મ તનશીન થવાથી મારી તે મુરાદ બર ન આવી અને જે તખ્તનશીની તથા બાદશાહી આલમખાનની થવાની હતી તે મારા હિસ્સામાં આવી હું કદાચિત હોદ્દા ખાન્દાનના કોઈ નબીરાને હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બનાવવાની ઉદારતા બતાવત; પણ એક તો સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ હોદ્દાના ખરાબ અમલથી હિન્દોસ્તાનની વેચત એટલી બધી નારાજ થયેલી છે અને કટાણી ગયેલી છે કે હોદ્દા

ખાન્દાનમાંથી તેનો એકબીર હાડી ગયો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અફઘાન સરકારે પણ ખાની-બળવાખોર-ચક્રને ફેંચવને પીડવાનો જ ધ્યેય આદરી બેઠો છે. લોદી ખાન્દાનમાં એક આવમખાન જ હાંસિ હતો, પણ તે ચાલ્યો ગયેલો. હોવાથી હવે બધા પત્થર અને કાંકરા જ બાકી રહ્યા છે. અસરે તો હવે લોદી ખાન્દાનના જે નખીરા મારા લેવામાં આવે છે તેઓ જેમ દેખાવમાં ભયંકર છે તેમ જ તેમનામાં શુદ્ધિ તથા આદરતાનો સર્વથા અભાવ છે; તેમના રીતિ રિવાજો સ્વચ્છતાથી વિરુદ્ધ છે; તેમનાં હૃદયમાં દયા તથા બંધુપ્રેમનો ભવ લેણ પણ નથી; તેમનામાં કલાકોશલ્યને ખાલવવાની શક્તિ નથી અને કારીગરીની કદ કંરવાની તેમનામાં જરા પણ લાયકાત નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શરીરને સુખમય તથા હવને આનંદમાં રાખવાનું જ્ઞાન પણ તેમનામાં ન હોવાથી પરિણામ એ થયું છે કે આ હિન્દોસ્તાન જેવા સોના તથા માંદીથી બરેલા દેશમાં સારું અન્ન, સારું માંસ, દ્રાક્ષ, ખરબૂત, ખર્ડ અને સારું શીતળ જળ પણ મળી શકતું નથી અને શત્રિના અંધકારને નિવારવામાટે સાધારણ મીલનમતીને મેળવવાનું કાર્ય પણ અશક્ય થઈ પડે છે. અફઘાનોમાં ધર્માન્ધતા પણ વધારે પડતી હોવાથી તેમના દાયે હિન્દુ મંત્રપર ન થવા લેઈએ તેવા અસાચારો થાય છે અને તેથી હિન્દોસ્તાનના હિન્દુ રાજાઓ પણ અફઘાનોના તેમ જ લોદી ખાન્દાનના કદા દુર્ગમ બની ગયા છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી લે લોદી ખાન્દાનના હાયમાં હિન્દોસ્તાનની રિયાસત રહેશે, તો થોડા વખતમાં જ હિન્દોસ્તાનમાંથી મુલકખાનોના મમ લાખરી નશે એમ ધારીને હિન્દોસ્તાનમાં જે રિયાસતના થોડા રાજ્યકર્તાના હસ્તથી અથવા તો રાજ્ય કરનારી જાતિના હસ્તથી મંત્રપર થતા અંધાગ્ય અસાચારોનો સફાને માટે અંત આવી જાય, મંત્રના કલ્યાણમાટેનાં પોતાનાં કર્તવ્યોને બાદશાહો સમજતા થાય, હિન્દુ તથા મુસલમાન વચ્ચેનો કુસંપ ફર થઈ જાય અને કોઈના પણ ધર્મમાં દસ્તાવેજ કરવાનો કિંવા ધર્મના નામથી અન્યધર્મીય મંત્રજનોને પીડવાનો આપણો લેણ માત્ર પણ અધિકાર નથી એ વસ્તુ અદલે કસ્વામ બાદશાહોના જાણવામાં આવી જાય એવી આદર્શ મુસલમાની રિયાસતનો પાયો નાખવાના કારણથી મેં હિન્દોસ્તાનના બાદશાહનું પદ સ્વીકારી લીધું છે અને મારી એ આશા મારા પોતાના તથા મારા વંશજોના રાજત્વકાળમાં ફળીભૂત થાય, એ જ પરવરદિગાર પાસેથી મારી એક માત્ર માગતી છે. છતાં પણ તે તમને સારું આ બોલવું જોઈ જાણવું હોય અને હિન્દોસ્તાનની બાદશાહી લોદી ખાન્દાન પાસેથી છીનવી લેવામાં મેં ગયરહસ્તાફ ક્યો છે એમ જ તમને લખાવું હોય; તો તમો જેનું નામ આપો તે લોદી ખાન્દાનના નખીરાને તખ્ત-નશીન કરીને આવતી કાલે જ હું હિન્દોસ્તાનને સફાને માટે છોડી જવાને તૈયાર છું. તમો પોતાના દિલમાં કોઈ પણ જાતનો વસવસો ન રાખો અને તમારા જે કોઈ પણ ખયાલો હોય તે મને જાણવી દેશો તો મારાપર તમારો એદસાન થશે.”

ખાખરના આ વિનયપૂર્ણ તથા વિચારસૂચી બાપણું શ્રવણ કરીને નહિરા વિચારમય થઈ ગઈ અને કેટલીક વાર પછી અમુક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને વિનિત બાવ તથા મુદ્દલા વાળીથી કહેવા લાગી કે: “સુસ્તાનેવજન અથત્રા મારા બખયે પાદર સદ્દનશાદ! લોદી ખાન્દાનના કોઈ પણ નખીરામાં અસરે હવે

હિન્દોસ્તાનની રિયાસતને સંભાળવાની તેમ જ અલાવવાની લાયકી રહી નથી અને તેથી તે લોહી ખાન્દાનના હાથમાં જ હિન્દોસ્તાનની રિયાસત રહેશે, તો હિન્દોસ્તાનમાંથી સુસહમાની રિયાસતની જહ હમેરાને માટે લખી જશે, એ આપ નામદારની રાય રાસ્ત તથા દુસ્ત છે અને તેથી લોહી ખાન્દાનના કાંઈ પણ નખીરાને હિન્દોસ્તાનનાં તાજેતરનાં માલિક બનાવવાની આપ નામદારને સલાહ આપવી એ સખત નાદાની છે. ખુદાએ જે કાંઈ પણ ક્યું છે તે સારું જ ક્યું છે; આપ નામદાર જેવા તબક્કાકાર, રહમદિલ, રેયાયાપરવર અને મુન્સિફ સુલ્તાનના હસ્તે મુબારિકમાં હિન્દોસ્તાનની રિયાસત આવી પડેલી છે એટલે હવે હિન્દોસ્તાનની રાયતને જલ્દી આરામ મળશે અને આપ નામદારની સધળી આરાઓ ફળીભૂત થશે, એવી મને ગયખી, બસારત થયા કરે છે. હવે તો આપની આ દુખ્તરની એ જ દુવા છે કે આપ નામદારના હસ્તે મુબારિકથી હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં નવીન સુસહમાની રાહનરાહતનો જે પાયો નખાયો છે તે દિવસે દિવસે મળ્યૂત થાય, મુગલિયા ખાન્દાનની રાહનરાહત હિન્દોસ્તાનમાં હમેરાને માટે કાયમ રહે અને આદરાહ બાબરનું નામ હિન્દોસ્તાનની હવે પછીની તવારીખમાં 'નૂરે ઇસ્લામ' તરીકે મશહૂર થઈ જાય."

"આમીન!" બાબરે એ રાખ્દના હુઆરથી નાદિરાની શુભ ભાવના અથવા તો બહી દુવાને પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી લીધી અને સ્વાર પછી તે નાદિરાને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: "અજબ દુખ્તર! સારે હવે તમારા ક્યાં રહેવાનો તેમ જ પોતાની જિન્દગીને કેવી રીતે પીતાડવાનો વિચાર છે તે જણાવશો? અત્યાર સૂધી દેહલી લોહી સુલ્તાનોની તખ્તગાહ-રાજધાની-હતી; પરંતુ હું આગ્રાને તખ્તગાહ બનાવવાના નિશ્ચયપર આવેલો હોવાથી અને આવી રીતે તખ્તગાહને બદલવાનાં કેટલાંક કારણો પણ હોવાથી આગ્રાને મુધારવાના કામની મેં શરૂઆત પણ કરી દીધી છે એટલે હવે મારો તો એવો જ વિચાર છે કે તમે આગ્રામાં તમોને પસંદ પડતા કોઈ પણ શાહી મહલમાં રહો અથવા જે મકાનો તૈયાર છે તે તમને પસંદ ન હોય તો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મહું મકાન બંધાવીને તેમાં નિવાસ કરે; એક મહૂમ બાદશાહની બાદશાહ બેગમના કરોફરથી તમે રહી શકો તેવો સધળો બંદોબસ્ત હું તમોને કરી આપીશ અને શાહી બજારનામાંથી તમને જેટલાં નાણાં જોઈશે તેટલાં નાણાં મળતાં રહેશે."

"સુલ્તાન સલામત! જ્યારે ઇબ્રાહીમની માદર એટલે કે સુલ્તાના વાલિદા તેમ જ ઇબ્રાહીમ લોહીનાં બીજી બચ્ચાંના નિભાવનો પણ આપ નામદારે ધણું જ સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો છે; તો હું આપ નામદારના હોસ્તની બેગમ હોવાથી મારામાટે આપ નામદાર મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનો બંદોબસ્ત ન કરાવી આપ્યો, એમ તો બને જ નહિ અને તેથી આપ નામદારની આ હાતમદિલીમાટે હું આપ નામદારનો જેટલો પણ એહસાન માનું તેટલો ઓછો જ છે. પરંતુ મારા અજબ શૌહરની જત્તતદશીનીએ મને જેવા બનાવી છે અને તેટલામાટે હવે એક બેગમ તરીકેના કરોફરથી રહેવાની મારી ઇચ્છા નથી; કિન્તુ દેહલીમાં રહી મારા મહૂમ બાવિન્દની તુર્બતપર રોજ બેવાર ફૂલ ચઢાવીને બાકસારીથી પરવરદિમારની યાદમાં જ જિન્દગીને બસાર કરવાની મારી મન્શા હોવાથી મને

આપ નામદાર દેહલીમાં મારા નિવાસમાટેનો અને મારા નિર્વાહમાટેનો ખંદોબસ્ત કરી આપશો, તો આપ નામદારનો મારાપર નેહાયત એહસાન થશે; કારણ કે, હવે મારામાટે આ ફાની બહાનના અયશો આરામ હરામ છે; હવે તો યાદે ખુદામાં ન મારી નિન્દગીનો આરામ છે.” નાદિરાએ હવે પછી પોતાના જીવનને જેવા સ્વરૂપમાં વીતાડવાનો તેનો વિચાર હતો તે વિચારને યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

નાદિરાની આવી પવિત્ર આવતાના સાક્ષાત્કારથી બાબર આશ્ચર્યચકિત થયો અને તેની પ્રશંસા કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “તૂરે નબર! જેહું તમારું નામ નાદિરા છે તેવા ન તમારા બચાકત પણુ નાદિર છે અને તેથી મને ધણો ન સંતોષ થાય છે. તમારા જેવી પાકદામન ઔરતમાટે જેવા થયા પછી નિન્દગીને બસર કરવાનો આ તરીકો ન સુગ્રીહ છે અને તેથી તમારી મરણ મુજબ દેહલીમાં તમારા નિવાસમાટેનો હું બધો ખંદોબસ્ત કરાવી આપીશ.”

“પરંતુ એ સાથે મારી એક ખીલ અર્જ પણ આપ નામદાર કૃપા સમજાવો, એવી હું આશા રાખું છું.” નાદિરાએ એક અન્ય પ્રાર્થનાનો પ્રસ્તાવ કર્યો.

“મારી ફરિશ્તન દુખ્તર! તારી અર્જ હોય ન નહિ, તારું તો ફર્માન ન હોઈ શકે અને તેટલામાટે તારું જે કાંઈ પણુ ફર્માન હોય તેની ફીરન તામીલ કરી નાખવાને આ તારો ધર્મખિતા હરધરી તૈયાર છે.” બાબરે વિવેક તથા મર્યાદાનો અતિરેક કરી બતાવ્યો.

“તો મારી માગણી એટલી ન છે કે મારા ખિરાદર અને આપ નામદારના વહીવટદાર શાહબંદા હુમાયૂંનની કમરપારા સાથે, હું આગ્રામાં છું ત્યાં સૂધી-માં ન, શાદી થઈ જાય તો સારું.” નાદિરાએ બાબરને જેનું સ્વપ્ન માત્ર પણુ નહોતું તેવા પ્રકારની એક વિલક્ષણ પ્રાર્થના રજૂ કરી દીધી.

“ત્યારે શું કમરપારાને તમે ઓળખો છો?” બાબરે આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“કમરપારાને હું માત્ર ઓળખું છું; એટલું ન નહિ, પણુ કમરપારા ઘણા લાંબા વખત સૂધી મારી સાથે વસેલી હોવાથી જેમ હું તેના ખાન્દાનની દશીકતથી વાકિફ છું તેમ ન તેના પોતાના સદ્ગુણોને પણુ સારી રીતે જાણું છું. તેની યુગ્મસૂરતી તેમ ન ફેલીક સારી ખાસીયતોને તો આપ નામદાર પોતે પણુ જાણો છો. એટલે તેના એ ગુણોની તારીફનું કામ મારામાટે બાકી રહેલું નથી. વળી જેમ કમરપારા હુમાયૂંનની આગ્રહ છે તેમ હુમાયૂંન કમરપારાની મહબ્બતનો મુસ્તાક છે એટલે એ નબરથી જોતાં પણુ આ શાદીથી ખાના-આબાદી થવાનો ન સંભવ છે.” નાદિરાએ કમરપારા સાથેના પોતાના પરિચયને દર્શાવતાં સાથે તેના સદ્ગુણો તથા સૌન્દર્ય આદિનો પણુ આવશ્યકીય સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવી દીધો.

“કમરપારા મારી એક માનીની બાંદી હતી અને હમેશાં મારી ખિ-દમતમાં રહેતી હતી એટલે બાંદી હોવા છતાં પણુ તેનામાં જે એક શરીર ઔરત જેવી ખાસીયતો રહેલી હતી તે મારી જાણ બદાર નથી અને યુગ્મસૂરતીમાં તો તે પરીપચકર છે ન એટલે તેની યુગ્મસૂરતી વિશે તો કાંઈ કહેવાનું છે ન નહિ.

કમરપારા શાહનંદા હુમાયૂનની આશક હતી અને હુમાયૂન પણ તેની મહબ્બતનો દમ બરતો હતો એ વાર્તા પણ મારા નજીવામાં આવી હતી; પરંતુ કમરપારાના ખાન્દાનથી હું નાવાકિફ હોવાથી મેં એ કદબુદાઈમંદિ મારી મંબરી આપી નહોતી અને તેથી કમરપારા માયૂસ થઈને કાબુલમાંથી આવી ગઈ હતી. તેના આલ્યા નવા પછી તે સરીફ સાદર પિહરની નેકઅખતર દુખતર હોવાની યીના મારા નજીવામાં આવી હતી અને જો તે વખતે તે કાબુલમાં મોબદ હોત, તો હુમાયૂન સાથે તેની શાદી કરાવી આપવાને હું તૈયાર હતો; પણ તે મોબદ ન હોવાથી મારી એ મુરાદ ખર આવી શકી નહોતી. આગામાં આલ્યા પછી હુમાયૂનના કહેવાથી મારા નજીવામાં આવ્યું હતું કે અમારા આંદખાન તથા નજીફદીન નામના બે નીજવાન મુસાહિબોમાંનો આંદખાન કમરપારાને ણિરાદર હતો અને તેણે કમરપારા હિન્દોસ્તાનમાં હોવાનું હુમાયૂનને નજીવ્યું હતું; માત્ર એટલું જ નહિ; પણ આંદખાન તથા નજીફદીન કમરપારાને લઈ આવવામાટે તે જ દિવસે અહીંથી રવાના થયા હતા કે જેઓ આજ સુધીમાં પાછા આગામાં આવ્યા નથી. જો કમરપારા અહીં આવશે, તો હું તેને બાબુશી હુમાયૂન સાથે પરણાવીશ અને તેની દિલી તમન્નાને પૂરી કરીશ; કારણ કે, શાહનંદા હુમાયૂનને પણ હું એમંદોનો કબોલ આપી ચૂક્યો છું.” આખરે સંક્ષેપમાં કમરપારાના વૃત્તાંતને વર્ણવીને તે સાથે એ લગ્નમાટે પોતાની અનુમતિ હોવાનું પણ દર્શાવી દીધું.

“કમરપારા મારી સાથે જ આજે આગામાં આવી છે અને અલ્યારે તે આપ નામદારની જ મેહમાન છે.” નાદિરાએ કમરપારાના આગમનનો લેદ નજીવી દીધો.

“લ્યારે કમરપારા અલ્યાર સુધી તમારી સાથે જ હતી કે શું?” આખરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“હા; કમરપારા અલ્યાર સુધી મારી સાથે જ હતી અને મારી સાથે રહીને તેણે મારી જે જે સેવાઓ કરી છે તેમ જ મારાપર જે જે ઉપકારો કર્યા છે, તે સેવાઓ તથા ઉપકારોને અલ્યારે વર્ણવવા બેસું તો આખો દિવસ વીતી જાય તેમ છે એટલે કિસ્સાને તલ ન કરતાં એટલું કહેવું જ કાફી છે કે કમરપારા એક મામૂલી હસીના ઓરત નથી; કિન્તુ ફરિશ્તા જેવી સારામાં સારી ખૂબીઓ તથા લિયાકતોથી મામૂર છે, ગોયા જતનની હર છે અને તેથી શાહનંદા સલામતની જોન થવાને તે દરેક રીતે લાયક છે.” નાદિરાએ કમરપારાની યોગ્યતાની યોગ્ય સ્તુતિ કરી સંબળાવી.

હું પોતે પણ એમ જ માનું છું કે હુમાયૂન અને કમરપારા એ મીઠાં બીજાં એક બીજાને દરેક રીતે લાયક છે; પણ અલ્યારે વળી એ મુશ્કિલાત આવી પડી છે કે કમરપારા મોબદ છે અને હુમાયૂન આગામાં નથી એટલામાટે અલ્યારે હુમાયૂન અહીં આવશે ત્યારે જ શાદીની ધામધૂમ કરી શકારો.” આખરે કમરપારાની યોગ્યતાને સ્વીકારીને લગ્નના પ્રસંગને લંબાવવાનું કારણ દર્શાવ્યું અને ત્યાર પછી કહ્યું કે: “એ તો ઠીક; પણ કમરપારાને હમેશા હું મારી દુખતર તરીકે માનતો આવ્યો છું અને મારી આગળ બેપર્દા રહીને તે પણ મને પોતાના પિહર તરીકે જ માનતી આવી છે, તો પછી અલ્યારે આ મહલમાં મોબદ હોવા

છતાં પણ કુમરપારા મારી કદમખોસીમાટે નથી આવી એથી મને ઘણી જ અન્યખી થાય છે.”

“બન્દાપરવર, હવે કુમરપારા આપ નામદારના શાહનહા સલામતની મંત્રદે-
નજર થવાની હોવાથી આગળની ચેકે આપ નામદાર આગળ બેપદા આવતાં
સમીપ છે.” નાદિરાએ કુમરપારાના ન આવવાનું કારણ દર્શાવ્યું.

“પરવરદિગાર તેની એ સર્જને નિભાવે અને કાયમ રાખે !” બાબરે શુભ
બાવના દર્શાવી અને તે સાથે પૂછ્યું કે : “કુમરપારાનો ખિરાદર આંદખાન તેમ જ
નજરદીન પણ તમારી સાથે આવેલા હોવા જોઈએ; છતાં તેઓ પણ હજી કયાંય
મારા જોવામાં નથી આવ્યા તેનું શું કારણ છે ?”

“ગરીબનવાજ, કુમરપારાનો ખિરાદર આંદખાન પોતાની હમશીરાને મારી
સાથે રવાના કરીને અને તેની શાદીના બારને મારા માયાપર નાખીને ખંભળ-
માંથી જ તાતાર જવામાટે વિદાય થયા છે અને તે હવે અહીં પાછો આવવાનો જ
નથી. નજરદીન અમારી સાથે આવ્યો છે અને તે કદમખોસીમાટે અવશ્ય
આપ નામદાર પાસે આવશે જ.” નાદિરાએ કુમરપારાના લેદને છુપાવવામાટે
આંદખાનને તાતારમાં ગયેલો બતાવી દીધો અને ત્યારપછી પૂછ્યું કે : “શાહનહા
હુંમાયૂનની આઆમાં કયારે પધરામણી થશે ?”

“મને ગંઈ કલે જ તેનો જે પયગામ મળ્યો છે તેથી તો એમ જ જણાય
છે કે કેટલાક દુશ્મનો કાખમાં આવી ગયા છે અને ત્યાં શાંતિ થઈ જાય એટલે
આઠ કે પંદર દિવસમાં જ તે અહીં આવી પહોંચશે.” આમ કહીને બાબર
ઊઠ્યો અને “ત્યારે હવે હું રજા લઉંશું;” એવી રીતે વિવેક દર્શાવીને ત્યાંથી
ચાલતો થયો. નાદિરા તેને દીવાનખાનાના દરવાજા સૂધી વળાવીને પાછી વળી
આવી અને અંદરના બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

હવે અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે ગત પ્રકરણના અંતમાં જણાવ્યા
પ્રમાણે પુરુષવેષધારિણી કુમરપારા તથા શુંલંદામ આઆમાંથી સિક્કી જવા-
માટે રવાના થઈ હતી અને સિક્કી પહોંચ્યા પછી તેમનો સિયાલકોટ જવાનો
નિશ્ચય થતાં તેઓ સિયાલકોટની દિશામાં આગળ વધી હતી; કારણ કે, બાબર-
ની આજ્ઞા અનુસાર દિલાવરખાન નાદિરાખાનમને આઆ મોકલવાનો હતો
એ બાબતને તેઓ જાણતી હોવાથી ‘જે નાદિરાખાનમ અદ્વાપિ સિયાલકોટ-
માં જ હશે તો ત્યાંથી આપણે તેની સાથે આઆ આવવાને પાછાં નીકળીશું
અને જો રસ્તામાં જ તેનો મેળાપ થઈ જશે, તો રસ્તામાંથી જ પાછાં વળીશું;’
એવી તેમની ધારણા હતી. બતાવ એવો બન્યો કે દિલાવરખાને નાદિરાને
આસમખાનના મૃત્યુની વાર્તા સંબળાવતાંની સાથે જ હૃદયમાં અતિશય શોકનું
તીવ્ર પરિણામ થવાથી નાદિરાના શરીરમાં વિષમ ન્વરની બાધાનો ઉદ્ભવ
થયો અને તેના પરિણામે તે શય્યાવશ થઈ ગઈ. દિવસાનુદિવસ તેનો એ રોગ
એટલો બધો વધવા લાગ્યો કે તેના ઉપચારક ખંભળના નામાંકિત વૈદ્યો તથા
હજીમેઓ પણ તેના જીવનની આશાને બહુધા ત્યાગી દીધી. આ દુઃખ પણ
જાણે આહું હોયની ! એમ દર્શાવવાને જ કે શું, તે જીવન તથા મરણના મધ્યમાં
હતી તેવામાં જ તેની સર્વ આશાઓના કેન્દ્રરૂપ તેના અર્બક સંતાનના જીવનને

પણ ચમરાજ હરી ગયો અને તેથી તો વળી નાદિરાની દશા અતિશય બચકર થઈ પડી. આ સર્વ કારણોથી નાદિરા સિયાલકોટને ત્યાંથીને આગ્રા આવવા- માટે નીકળી શકી નહોતી અને હજી સિયાલકોટમાં જ હતી એટલામાં કુમર- પારા તથા ગુલંદામ તેની પાસે જઈ પહોંચી. કુમરપારા તથા ગુલંદામ હતમ પરિચારિકાઓ હોવાથી હકીમોના ઉપચાર સાથે તેમની પરિચર્યા વિષયક દુરાળતા તથા તેમનાં આશ્વાસનોના પરિણામે નાદિરાખાનમના રોગની માત્રા ઘટવા લાગી અને તેમના આખ્યા પછી એક માસમાં નાદિરા જ્વરની બાધાથી તો મુકત થઈ જઈ; પરંતુ તેના શરીરમાં અતિશય અરાકતતા ક્રિયા નિર્બળતા આવી ગયેલી હોવાથી તેનાથી પ્રવાસજન્ય પરિશ્રમ સહી શકાય તેમ નહોતું અને તેથી આગ્રાના પ્રવાસને વળી પાછો લંબાવવો જ પડ્યો. આવી રીતે સિયાલકોટમાં દીર્ઘ- કાળ પર્યન્ત રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં નાદિરાની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થયા પછી ગુલંદામે કુમરપારા તથા શાહનંદા હુમાયૂનના પરસ્પર પ્રેમનો વૃત્તાંત નાદિરાને આદિત્થી અંત પર્યન્ત કહી સંભળાવ્યો અને તે વૃત્તાન્તને સાંભળી લીધા પછી કુમરપારાને હવે તેના નૈસર્ગિક નારીવેશમાં જ પોતા સાથે આગ્રા લઈ જઈને બાબર આગળ હુમા- યૂન સામેના તેના લગ્નસંબંધના પ્રસ્તાવને રજૂ કરવાનો બાર નાદિરાએ પોતાના શિરપર ઉપાડી લીધો. અતિ તેઓ આગ્રા આવવાને સિયાલકોટમાંથી રવાના થયાં અને આગ્રામાં આવતાંની સાથે જ નાદિરાએ પોતાના એ વચનને કેટલી સીમા પર્યન્ત પાળી બતાવ્યું હતું એ વાર્તા આપણા જાણવામાં આવી ગયેલી હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

આ ઘટનાને લગભગ પંદર દિવસ જેટલો સમય વીસા પછી કેટલાક બળવા- ખોર અફઘાન સરદારોના બળવાને રામાવીને તેમ જ બચાના, ધૌલપુર, ગવાલિયર અને જૈનપુર આદિ રાજ્યોને જીતી લઈને શાહનંદા હુમાયૂન વિજયપતાકાને ઉઠાવતો પોતાની વિજયિની સેના સહિત પાછો આગ્રામાં આવી લાગ્યો. બાદ- શાહ બાબરે પોતાના મુજબદૂર શાહનંદાને ધન્યવાદોથી વધાવી લીધો અને કહ્યું કે:-

“હુમાયૂન, અલાર સૂધી તો મેં તને તારી દિલાવરી તથા બહાદરીના બદલામાં ફક્ત હીરા, મોતી, અશરફી તથા જાગીર વગેરે જડ પદાર્થો જ ધના- મમાં આપ્યા છે; પરંતુ અલારની તારી ફતહના બદલામાં હું તને એક એવું અજબ ધનામ આપવા માગું છું કે ધનામમાં મળેલી તે વસ્તુ તારા અંધેરા ઘરમાં ચિરાગની પેઠે રોશનીને ફેલાવશે; તારા દિવને બાગ બાગ બનાવશે અને સુખમાં બાગ લઈને દુઃખમાં દિવારો દેવાને પણ હમેશા તૈયાર રહેશે.”

“એવા કયા અજબ ધનામથી આપ નામદાર આ ફિદવીને સરફરાજ કર- વાના છે, તે હું સમજી શકતો નથી; એટલામાટે બરાહે મેહરબાની જો આ બાબતને ખુલ્લી કરીને સમજાવશો, તો આપ નામદારને આ ફિદવીપર એહસાન થશે.” બાબરના બોલવાને ભેદ લક્ષમાં ન આવવાથી હુમાયૂને ખૂલ્યું.

બાબરે હુમાયૂનની આતુરતાને રામાવવામાટે સ્મિતમંદિત મુખમંડળથી કહ્યું કે: “શાહનંદા, આજે ધનામમાં તારી કુમરપારા તને મળવાની છે; કુમરપારા આજે પંદર દિવસથી અહીં આવી ગયેલી હોવાથી હવે ‘મે’ બાર દિવસમાં જ તેની સાથે તારી શાદી થવાની છે.”

હુમાયૂને પોતાની જુદીને નીચી નમાવી દીધી અને કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના તે સમીધને દૂર ચાલ્યો ગયો.

* * * *

હુમાયૂન તથા કુમરપારાનો ચારેક દિવસમાં જ આગ્રામાં મોટી ધામધૂમથી શરીરસંબંધ થઈ ગયો અને એ લગ્નસમારંભજન્ય આનન્દને દર્શાવવામટિ બાદ-શાહ બાબરે અતિશય ઉદારતાથી ધન લગાવવા ઉપરાંત નિરાધાર તથા દીન જનોના આશીર્વાદોને મેળવવામટિ તેમની ઇચ્છાનુસાર તેમને સંતોષ્યાં. હુમાયૂન તથા કુમરપારાની પરસ્પર લગ્નના સૂત્રથી બંધાઈને એકશરીર, એકમન, એકજીવ, એકપ્રાણ અને એકાત્મા થવામટિની દીર્ઘકાળની આરા કૃણીકૃત થવાથી જાંત્ર સુધાંશુ તથા સુધાનો, સાગર તથા સરિતાનો, બૃહસ્પતિ તથા વાણીનો, ઇન્દ્ર તથા ઇન્દ્રાણીનો, કામદેવ તથા રતિદેવીનો કિંવા ફરહાદ તથા શીર્શનો અને મળનું તથા લયલીનો જ સંયોગ થયો હોયની ! એવા હિન્દુ તથા મુસલમાનોને બાસ થવા લાગ્યો; કારણ કે, હુમાયૂન તથા કુમરપારાના પરસ્પર પૌરાણિક પ્રેમની કથા હવે સર્વ લોકોના જાણવામાં આવી ગઈ હતી. હુમાયૂન તથા કુમર-પારાના આનન્દનો અવધિ થયો અને તેઓ આ સંસારમાં જ સ્વર્ગીય સુખોનો સાક્ષાત્કાર કરવા લાગ્યાં. લગ્નસમારંભને પાંચેક દિવસનો સમય વીત્યા પછી હુમાયૂન અને કુમરપારા એક દિવસ શાદીમહલમાંના પોતાના રાજનાગારમાં મંથાદ સમયે વાર્તાલાપ કરતાં બેઠાં હતાં તે વેળાએ વાતપરથી વાત નીકળતાં હુમાયૂને પોતાની બેગમ કુમરપારાને પૂછ્યું કે:—

“હુસ્નઆરા કુમરપારા, તારી સાથે તારો બિરાદર અને મરિા એક સમયનો અંગરક્ષક બહાદુર જવાંમદ આંદખાન પાછો આગ્રામાં કેમ ન આવ્યો અને પંજાબમાંથી જ તાતારબાણી જવામટિ કેમ રવાના થઈ ગયો એ હું સમજી શકતો નથી. જો તે અહીં આવ્યો હોત, તો મારા કિબલગાહને કહીને હું તેને અમીર બનાવી સારા ઓહુદાપર બઠાવી દેત અને કોઈ લાયક તથા હસીના ઔરત સાથે તેની શાદી કરાવી આપીને હમેશાં આપણી આંખો આગળ જ રાખત. હજી પણ મારા મનમાં એમ થયા કરે છે કે તેને અહીં બોલાવું અને તેના એહસાનના બદલામાં મારી મેદુરબાનીથી તેની કિસ્મતને ચમકાવું. તો કહે કે તારી આ બાબતમાં શી રાય છે?”

હુમાયૂનના આ ઉદ્ગારોને સાંભળીને કાંઈ પણ ઉત્તર આપવાને બદલે કુમરપારા એકદમ હસવા લાગી અને વારંવાર હુમાયૂનને જોઈને પોતાના હાસ્યની માત્રાને વધારવા લાગી.

કુમરપારાની આવી વિલક્ષણ વેધાને જોઈને હુમાયૂને આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું કે: “કેમ, જનોબિગર! તને અત્યારે બેસળખ આટલું બધું હસવું શાથી ગમી ગયું છે? તને આજે શું થયું છે?”

“મને અત્યારે બેસળખ નહિ, પણ બાસળખ હસવું આવે છે; કારણ કે, જે ઈન્સાનની આ જહાનમાં હસતી હતી જ નહિ અને જે પણ નહિ તે ઈન્સાનને તાતારમાંથી પાછો બોલાવી મંગાવવાની આલાહજરત પોતાની આદિશ બતાવે છે.” કુમરપારાએ હસતાં હસતાં જ બેદબરેલો જવાબ આપ્યો.

“શું તારા બિરાદર ચાંદખાનની આ જહાનમાં નહિ હતી જ નહિ અને છે પણ નહિ? કમરપારા! આ તું શું બોલે છે? તું દીવાની તો નથી થઈ ગઈ ને?” હુમાયૂને કમરપારાને સંબોધીને ગંભીરતાથી આ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કમરપારા ચાંતિથી કહેવા લાગી કે: “હજરત સલામત, ત્યારે આપની આ તાબેદાર કનીજ મદાના લિખાસમાં ચાંદખાનના નામથી પોતાને ઓળખાવતી હતી તે વેળાએ જુરુર દીવાની હતી; પરંતુ ત્યારથી તે પોતાના જનાના લિખાસમાં રહીને આગેરો દિલ્હારને મેળવવાને નસીબદાર થઈ છે ત્યારથી તેની દીવાનગી ચાલી ગઈ છે અને તેથી દીવાની મટીને હોશિયાર થઈ ગઈ છે.”

“ત્યારે શું ચાંદખાન તે મદાના લિખાસમાં મારી આ માહપારા દિલબર કમરપારા જ હતી? મયદાને જંગમાં મદો કરતાં પણ વધારે બહાદરી બતાવનારી તું નાજનીન હુસ્નઆરા જ હતી? મદાના લિખાસમાં રાત દિવસ ટું મારી સાથે રહેતી હતી છતાં હું તને ઔરતબત તરીકે ઓળખી શક્યો નહોતો અને અત્યારે આ લેદ જો તારી પોતાની જખાનથી જ મારા જાણવામાં ન આવ્યો હોત, તો સચોગંદ પાક પરવરદિગારના કે હું આ લેદને જાણી શકવાનો પણ નહોતો! કમરપારા, આ ચાલાકીથી તો તે જળજ જ કરી બતાવ્યો છે; પરંતુ મારી સાથે વસવા છતાં મને નાહક આટલા દિવસ તે કુરકતની આગમાં સળગાવ્યો અને તારા વસ્ત્રથી મહદમ બનાવ્યો, એ તારો એક શુનાહે અછમ છે અને એ શુનાહની સભ તને આપવી જ જોઈએ એ મારો ઇરાદો મુસ્તકીમ છે.” હુમાયૂન એક તરફથી કમરપારાની તારીફ કરવા લાગ્યો અને બીજી તરફથી પ્રેમના આવેશમાં આવીને તેને શુનાહગાર ઠરાવવાના ચત્રને આદરવા લાગ્યો.

પરંતુ વાકપટતા તથા સમયસૂચકતાના વિષયમાં કમરપારા હુમાયૂનની શિક્ષિકા થવાની યોગ્યતા ધરાવનારી હોવાથી તત્કાળ હાસ્યમંડિત મુખમંડળ અને વીણાવિનિદિત સ્વરથી કહેવા લાગી કે: “એ ખૂબ! શુનાહગાર પોતે હોવા છતાં આ કનીજને શુનાહગાર બતાવવાનો આ સારો તરીકો ગોતી કાઢ્યો છે! આટલા દિવસ મદાના લિખાસમાં આપની ખિદમતમાં રહેવા છતાં આપની આ ખીમારે મહબ્બત ગરીબ ઔરતને આપ ન ઓળખી શક્યા એ આપ નામદારની મહબ્બતની કોતાહીનો જીવતો જગતો સુખૂત છે, અને કાનૂને ઇશ્ક મદૂ અને ઔરત બેમાંથી જેની મહબ્બત ઓછી હોય તેને શુનાહગાર તરીકે ઓળખાવે છે એટલે એ કાનૂન મુજબ શુનાહગારી આપ નામદારના હિસ્સામાં જ આવે છે, ત્યારે હવે બોલો કે હું આપ નામદારને શી સભ ફર્માવું? આપના હાથ તથા પગમાં ખેડીઓ પહેરાવીને આપને ક્યા જિન્દાનમાં મોકલાવું?”

“કમરપારા, તે મારા હાથ તથા પગમાં મહબ્બતની જાજર નાખી દીધી છે; નિગાહેનાજનાં તીરેથી મારા જિગરને વીંધી નાખ્યું છે અને મારા દિલને પોતાના દિલના જિન્દાનમાં હમેશાને માટે ક્યદ કરી રાખ્યું છે; છતાં એ સભ જો તને કાફી ન, લાગતી હોય, તો એ સિતમશઆર! તને વાનિજ લાગતી હોય તે બીજી સભ ફર્માવી દે; પણ હવે આ તાનાબાજને તો આટલેથી જ અટકાવી દે.” હુમાયૂને પોતાના પ્રશન્યને સ્વીકારીને વિવાદને દુકાવવાનો ચત્ર કર્યો.

કમરપારાનું નવનીત સમાન મૃદુતમ મન તેના એ શબ્દોથી પીંગળી ગયું અને તેથી તે પણ નમ્રતાને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “મારા સરતાજ! જે આપ મહુબ્બતને જલ્દી, નિગાહેનાજને તીર અને દિલને જિન્દાન માનતા હો, તો શું આપે પણ મારા હાથ તથા પગોમાં મહુબ્બતની જલ્દી નથી પહેરાવી? નિગાહેનાજથી મારા જિગરને નથી વીંધ્યું અને મારા દિલને પણ પોતાના દિલના ક્યદ-ખાનામાં ક્યદ નથી ફરી લીધું? ગરજ કે આ સજ્જ હોય, તો આ સજ્જ બને શુનાહગારોને મળી ચૂકી છે અને આ બન્દીની પાક પરવરદિગારના કદમોમાં એ જ શુભરિશ છે કે આપણી આ સજ્જને તે દાદગર તાબકયામત કાયમ રાખે અને આપણે જિન્દાને મહુબ્બતમાંથી કંદાપિ બહાર નીકળી જ ન શકીએ.”

“આમીન, આમીન, આમીન!” હુમાયૂને પણ એ શબ્દના ત્રણવાર ઉચ્ચારથી કમરપારાની પવિત્ર મનોભાવના પ્રાંત પોતાનું અનુમોદન દર્શાવ્યું.

વિવાદનો અંત આવી જતાં કમરપારા હુમાયૂને સંજોધીને પ્રેમના અભિ-રેકથી કહેવા લાગી કે: “દિલ્દારેમન! આજે ઘણા દિવસથી ગીતાર વગાડવાનો અને આપને મારા સંગીતથી રીઝવવાનો મૌકો મને મળી શક્યો નથી અને તેથી આજે એક ઔરતની પોતાના શૌહર સાથે તાબકયામત રહેવામટ્ટની ભાવનાને દર્શાવનારી એક ગજલ ગાઈ સંભળાવવાની મારી ખાદિરા છે, પણ જે હજરત સલામતની રજ હોય તો.”

“આ બાબતમાં રજની શી જરૂરત છે? કારણ કે, આ તો મારા જ કાયદાની બાબત છે.” હુમાયૂને વિવેકપૂર્વક આજ્ઞા આપી દીધી.

કમરપારા ગીતારના તારોને મેળવીને નીચેની ગજલને પોતાના મધુર કંઠથી ગાવા લાગી:—

ગજલ

“ન જિન્દગીમેં કહી હો કુરકત, તુઝદારી હમસે હમારી તુમસે;
બને ન મરકે ભી દૂર તુર્જત, તુઝદારી હમસે હમારી તુમસે—ન૦
ધધર હય અર્માને દીદ ખેહદ, ઉઘર હય રૌકે વિસાલ અફરૂં;
મિટગી કિસ દિન યે દિલથી હસરત, તુઝદારી હમસે હમારી તુમસે—ન૦
ન જપ્ત તુમસે હુઈ મહુબ્બત, ન હમસે ઉલ્ફત છિપી જહાંમેં;
હુઈ જમાનેમેં ખૂબ શૌહરત, તુઝદારી હમસે હમારી તુમસે”—ન૦

કમરપારા આ ગજલની છેલ્લી પંક્તિ ગાતી હતી એટલામાં અચાનક નાદિરા-ખાનમ ત્યાં આવી લાગી અને હુમાયૂન તથા કમરપારાને સંજોધીને કહેવા લાગી કે: “ખરેખર ઔરતની પોતાનો સરતાજ શૌહર સાથેની મહુબ્બત આવી જ હોવી જોઈએ. આ જિન્દગીમાં તો જે કે મારા શૌહરની અને મારી કુરકત યઈ ગઈ છે; પણ મરી ગયા પછી મારી તુર્જત મારા અહજ જન્મતનશીન શૌહરની તુર્જતથી દૂર ન બનવી જોઈએ, એ મારી ખાદિરાને પરવરદિગાર પૂરી કરે એ જ મારી તેના કદમોમાં શુભરિશ છે. શાહબંદા હુમાયૂન અને બેગમ કમરપારા, તમારી શાદીના જલ્સાને જોવામાટે જ હું અહીં રોકાઈ રૂઢી હતી અને હવે ફળે ખુદાથી તમારી શાદી ખાનાઆખાદી યઈ ગયેલી હોવાથી આવતી કાલે જ મારો ફેહલી જવાનો વિચાર છે; કારણ કે, મારી આંખો મારા શૌહરની

તુર્જતની બિયાસ્તની હમીદવાર છે, હસ્તવાર છે. પરંતુ આગ્રાને છાંચા પહેલાં મારે તમારી પાસેથી એક માગણી કરવાની છે, અને તેટલામાટે જ મેં અત્યારે અહીં આવીને તમારી તનહાઇમાં ખલલ પહોંચાડવાની જે ગુસ્તાખી કરેલી છે તે મારી ગુસ્તાખીની હું તમો પાસેથી મોઝાફી આહું છું. ત્યારે કહો કે મારી તે માગણીને તમો કુખૂલ રાખશો ?”

નાહિરા તથા હુમાયૂંન અને કમરપારા ઉત્પાદિનો નિવાસ એક જ મહાલ-યમાં હોવાથી જે વેળાયે હુમાયૂંન તથા કમરપારા ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે પ્રેમ-વિનોદમાં નિમગ્ન થયેલાં હતાં તે વેળાયે નાહિરા ત્યાં આવી હતી; પરંતુ તેમના રંગને જામેલો જોઇને તેમાં ભંગ ન કરવાના ઉદ્દેશથી દરવાજા બહાર જ ઉભી રહી ગઈ હતી. અંતે ન્યારે કમરપારાની ગળલ તેના સાંબળવામાં આવી એટલે યજી તે પોતાના મનનો સંયમ ન કરી શકી, તેના હૃદયમાં પતિસ્નેહ બળ-પૂર્વક પ્રકટી નીકળ્યો અને તેથી તત્કાળ તેણે દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીને જે ઉદ્દેશારો કાઢ્યા તે ઉપર જણાવાયલા હોવાથી તેમની પુનરુત્થિની આવશ્યકતા નથી. નાહિરાને અચાનક પોતા સમક્ષ આવીને ઉભી રહેલી જોઈ હુમાયૂંન તથા કમરપારા પોતાના આસનપરથી ઉઠીને ઉભાં થઈ ગયાં હતાં એટલે નાહિરાના બાષણની સમાપ્તિ થતાં હુમાયૂંને અત્યંત વિવેકથી તથા મર્યાદાપૂર્વક નાહિરાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે—

“મેહરબાન હુસ્સીરા! અમો આપનાં બાદિમ છીએ અને બાદિમ હોવા છતાં આપના હુકમની તાતીલ ન કરીએ. એમ આપને બારે છે ખરું કે? આપની જે કાંઈ પણ બાહિરા હોય તે બિલાઉજ, જણાવો, દિલમાં કોઈ પણ જાતના અંદેશાને ન લાવો.”

“આ બાદિમા પણ આપની હુમેશાની મરનૂન હોવાથી આપની તાબયે કર્મીત છે, અને તેથી આપ અત્યારે આ બાદિમાને કર્મીબદ્દારીને બતાવવાનો મોકો આપવા ધારે છે એ આપનો આ બાદિમાપર મહત્ત એહસાસ છે.” કમરપારાએ પણ સ્વચ્છ હૃદયથી હુમાયૂંન જેવો જ વિવેક દર્શાવ્યો.

“તમારી ઉમ્મ દરાજ યાઓ અને તમો હમેશા આરામમાં રહો.” આ પ્રમાણેનો આશીર્વાદ આપીને નાહિરા એક આસનપર બેસી પોતાની ઇચ્છાને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “કમરપારા તારી જે મુરાહ હતી તે ખુદાના ફજલો કરમથી ભર આવી છે અને તું હિન્દોસ્તાનના હવે યજી થનારા બાદશાહની બેગમ થઈ ચૂકી છે, એટલે તારામાટે તો હવે કાંઈ પણ ફિકર જેવું રહ્યું જ નથી; પરંતુ તારી હસ્તેમો હસ્તજી સુલદામની હાલત હજી જેવી હતી તેવી જ રહેલી હોવાથી મારી તારી પાસેથી અને શાહજહાં હુમાયૂંન પાસેથી ફક્ત એટલી જ માગણી કરી લેવાની છે કે સુલદામની બિન્દગીને સુધારવાની અને તેને કેકાણે પાડી દેવાની જે તમારી ફર્જ છે તે ફર્જને હવે જેમ અને તેમ બતાવળથી અદા કરી બતાવજો, અને ન્યારે તેના નિકાહનો બંદોબસ્ત થઈ જાય ત્યારે અને એ વિશેની ખબર આપજો એટલે હું પણ તે મોકાપર અહીં આવીશ અને સુલદામ તરફની મારી જે કાંઈ પણ ફર્જ હશે તે ફર્જને અદા કરી બતાવીશ.”

હુમાયૂંને સુલદામનું નામ અત્યારે પ્રથમવાર જ નાહિરાના સુખથી સાંબ-

જેવું હોવાથી તે કાંઈક ત્રિચારમાં પડી ગયો અને આશ્ચર્યદર્શક ભાવથી પૂછવા લાગ્યો કે: “આપ જે શુલ્કદામને કમરપારાની હસ્તમોહરના તરીકે ઓળખાવો છો તે શુલ્કદામને મેં મારી નિગાહથી જોઈ તો નથી જ, પણ તેવું નામ પણ કોઈ વાર મારા સાંભળવામાં નથી આવ્યું; છતાં અહીં તો તેને તરત પરણાવી દેવાની વાતો થાય છે એટલે એથી જો મને અન્યથા થાય તો તે કુદરતી જ છે. જે શુલ્કદામનું અહીં અત્યારે નામોનિશાન પણ નથી તે શુલ્કદામને તરત કેકાણે પાડવાનો બંદોબસ્ત કેવી રીતે કરી શકાય વાર?”

“શાહનદા સલામત! શુલ્કદામ ઘણા વખત સૂધી તમારી ખિદમતમાં પણ રહી ચૂકી છે અને અત્યારે પણ તે તમારા મહલમાં જ રહે છે, છતાં તમે તેને નથી જાણતા અને નથી ઓળખતા એ જાણીને મને પણ અન્યથા થાય છે. ખરેખર તમે કદાચિત્ તેને ભૂલી ગયા હશો; પણ હમણાં જ તે અહીં આવીને તમારી નિગાહ આગળ બેસી રહેશે એટલે હું ધારું છું કે તેને તમે તરત ઓળખી શકશો. અહીં આવ્યા પહેલાં હું તેને અહીં આવવામાટે તૈયાર રહેવામાટેની અને આ કમરાના દરવાજા પાસે મારા ધરારાની વાટ જોઈને બેસી રહેવામાટેની સૂચના આપતી આવી છું એટલે તે દરવાજા પાસે જ બેસી હશે.” નાદિરાએ હુમાયૂંને વિશેષ આશ્ચર્યમાં નાખી દેનારા શબ્દો સંભળાવીને શુલ્કદામને બોલાવતાં “શુલ્કદામ!” એ પ્રમાણે આવાહન કર્યું.

નાદિરાના આ આવાહનને સાંભળતાંની સાથે જ શુલ્કદામ ચોતાના સ્વાભાવિક નારીવેશમાં આવીને નાદિરા, હુમાયૂં તથા કમરપારા સમક્ષ નયનોને નીચાં ઢાળીને મર્યાદાપૂર્વક બેસી રહી. નાદિરાએ હુમાયૂંને પૂછ્યું કે: “કેમ શાહનદા! આ આલમની હસીના શુલ્કદામને હવે આપ ઓળખી શકો છો ખરા કે નહિ?”

હુમાયૂં એકાગ્ર દૃષ્ટિથી શુલ્કદામના ચંદ્રવદનને જોઈ રહ્યો અને કેટલીક વાર સૂધી એવી રીતે તેના મુખમંડળનું અવલોકન કર્યું. પછી તેણે કહ્યું કે: “આ પરીપયકર નાજનીતનો અહેરો કાંઈક જાણીતો જણાય છે; છતાં એને મેં ક્યાં જોઈ છે એ મને ખરાખર યાદ નથી આવતું.”

“બેગમ સાહબા! શાહનદા સલામત અત્યારે શુલ્કદામને કોઈ પણ રીતે ઓળખી શકે તેમ નથી; કારણ કે, કાબુલમાં હું હમેશાં એમની તહનાતમાં રહેતી હતી છતાં આંદખાનના લિબાસમાં મને એઓ ઓળખી શક્યા નહોતા, અને પાછી હું કમરપારાના લિબાસમાં અહીં આવી તોપણ અત્યારે જ એઓ આંદખાનને તાતારમાંથી પાછો બોલાવવાની વાતો કરતા હતા.” કમરપારાએ નાદિરાખાનને સંજોદીને શુલ્કદામના લેદને પ્રકાશમાં લાવવાના કાર્યનું મંગળાચરણ કરતાં આ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“ત્યારે શું આ શુલ્કદામ પણ એવા જ કોઈ લેદના પડદામાં છુપાયેલી હતી?” હુમાયૂંને આતુરતાથી પૂછ્યું.

“જ હા; જૈવી રીતે કમરપારા આંદખાનના મહોના લિબાસમાં છુપાયેલી હતી તેવી જ રીતે શુલ્કદામ નજરહીનના બનાવટી સાથામાં લપાયેલી હતી?” નાદિરાખાનને શુલ્કદામના લેદનું બંનન કરી નાખ્યું.

“આ માલાક ચીરતોએ તો મને બરાબર બેવડું બનાવ્યો; કાશ્મી કે, એમનો ભેદ છેવટ સુધી મારા નાણુવામાં ન આવ્યો.” હુમાયૂંને એવી રીતે પોતાની બુદ્ધિમંદતાનો પ્રાંજલતાથી સ્વીકાર કરીને પણ કહેવા માંડ્યું કે: “ખરે; આ ચીરતો છતી અને હું હાર્યો; પરંતુ આ ગુલંદામના પણ મારાપર ઘણા એહસાનો હોવાથી એની બિન્દગીના આરામનો ણંદોબસ્ત કરવો એ મારી ફર્જ છે, અને મારી તે ફર્જને અદા કરી બતાવવાની હું મારાથી બનતી કોશિશ કરીશ. હું ગુલંદામને આજથી મારી એક અછળ હુશીરા માનું છું એટલે હવે વધારે બોલવાની બુસ્સરત રહેતી જ નથી.”

“હું પણ હજારત સલામતને મારા ખિરાદર જ માનું છું, અને એક બરીબ હુશીરા તરીકે દુઆ આપું છું કે પરવરદિગાર આપ નામદારની શાહમાનીને તાબકયામત કાયમ રાખે અને આપ નામદારની કિસ્મતનો સિતારો હમેશા ચમકતો રહે.” ગુલંદામે શુભ આવના દર્શાવી.

“આમીન!” શબ્દના ઉચ્ચારથી હુમાયૂંને ગુલંદામની શુભ આવનાઓને શિરોધાર્ય કરી લીધી.

નાદિરા ગુલંદામને ઉપદેશ આપતી કહેવા લાગી કે: “અછળ ગુલંદામ! હવે આ શાહી જનાનખાતામાં હું બેઠીશ તથા બાઅમનો અમાન હોવાથી તેમ જ ભૈજિયત-પત્નીપદ-ની ખાસ્તગાર હોવાથી તારા કુદરતી જનાના લિખાસમાં જ રહેજે અને શાહનુહા સલામત તથા તારી ખાવડા હુરદમ કમરપારાની સલાહ મુજબ વર્તજે એટલે એથી તારું સારું જ થશે. હું તબક્કા-દાર, જહીન તથા સમજદાર હોવાથી તને વધારે, નસીહત આપવાની બુસ્સરત હોય એમ મારું માનવું નથી.”

“હું આપ મેહરબાન બાનોની નસીહત પ્રમાણે જ વર્તીશ.” ગુલંદામે નાદિરા-ખાનમના ઉપદેશને માનપૂર્વક સ્વીકારી લીધો.

“પરંતુ મેં તો હવે શાહનુહા સલામતને એક ઘડીબર પણ વીલા ન મૂકવાનો મારા દિલમાં કસ્ટે મુસરમમ્ (હૃદ નિશ્ચય) કરી લીધેલો હોવાથી બ્યારે પણ શાહ-નુહા સલામત મયદાને જંગમાં જવામાં અર્હોથી નીકળશે ત્યારે મદીના લિખાસમાં આંદખાન તરીકે હું તો એમની સાથે જ રહીશ અને એમની ખાતૂમાં બેસી રહીને એમની હિફાજત રાખી દુશ્મનોને હંફાવીશ.” કમરપારાએ પોતાના એક વિલક્ષણ નિશ્ચયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“જો કમરપારા પાછો મયદાને જંગમાં આંદખાન તરીકે રત્ન થશે; તો આ ગુલંદામ પણ મયદાને જંગમાં નજરફીન તરીકે રત્ન થવાને તૈયાર છે; કાશ્મી કે, હું ચીરત હોવા છતાં મારી નસીમાં વહેવું ખૂન કુદરતી રીતે જ નેચદાર છે.” ગુલંદામે પણ પોતાની તેવી જ ઇચ્છા દર્શાવી.

“મર્હુબા, આફરીન! આવી બે મુહાફિનઓ મારી હિફાજત કરનાર છે; તો પણ દુશ્મનોની મને શી દરકાર છે?” હુમાયૂંને કમરપારા તથા ગુલંદામની માર્મિક પ્રશંસા કરી સંબળાવી અને તે સાથે જણાવ્યું કે: “હજી તો મુગલિયા શાહનશાહતની જડને હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં જમાવી દેવામાં ઘણી લડાઈઓ લડવી પડશે અને તેથી આપણી બહાદરીને બતાવવાના આપણને ઘણા મોકા

મળશે; કારણ કે, એવાંડના રાજપૂતો ઉસ્કેરાયલા છે એમ સંબળાય છે, અને તેથી મોડાં કે વહેલાં પણ આપણાં માથાંપર લડાઈનાં વાદળાં ઝૂમી રહેલાં જ દેખાય છે.”

“પરવરદિગાર એ સઘળાં વાદળાંને વિખેરી નાખશે અને જેવટ હિન્દોસ્તાનના આસમાનમાં મુગલિયા ખાન્દાનનો વ્યાક્રતાએ એનજ (ગૌરવરવિ) ચમકતો દેખાશે.” આ પ્રમાણેનો આશીર્વાદ આપીને નાદિરાએ ગુલંદામને કહ્યું કે: “ત્યારે ગુલંદામ, હવે ચાલો આપણે જઈએ; કારણ કે, આવતી કાલે મારે દેહલી જવામાટે રવાના થવાનું છે અને સામાને સફર હજી તો મારે તૈયાર કરાવવાનો છે.”

“મહે પધારો!” ગુલંદામે અનુમતિ દર્શાવી.

નાદિરા તથા ગુલંદામના જવા પછી હુમાયૂને ગુલંદામના સંબંધમાં કમર-પારાને કેટલાક મળેના પૂછતાં કમરપારાએ તે મળેનાના હતરમાં ગુલંદામનેા અથથી ઘતિ પર્યન્ત સમસ્ત વૃત્તાન્ત હુમાયૂનને કહી સંબળાવ્યો, અને તે વૃત્તાન્તને સાંબળતાં હુમાયૂનના મનમાં ગુલંદામ વિશે આગળ કરતાં પણ વધારે માનની લાગણીઓ ઉદ્ભવેલી દેખાવા લાગી. બીજે દિવસે નાદિરાખાનમ પોતાના મુસાદિખો સાદિક તથા ચાસીન તેમ જ પોતાની કેટલીક ખાંદીઓને લઈને દેહલી જવામાટે રવાના થઈ ગઈ. બાદશાહ બાબરે દેહલીમાં નાદિરાખાનમ ખેત્રમની શાનથી રહી શકે એટલામાટે ત્યાંના શાહી મહલમાં તેના નિવાસમાટેની વ્યવસ્થા કરાવી રાખી હતી, અને ત્યાંના ખજાનચીને નાદિરાખાનમને માસિક એક હજાર અશરદ્દી કાયમ આપવા હુકમ કરીને તે કોઈ વાર તે વધારે નાણાંની માગણી કરે તો તેની માગણી પ્રમાણેનાં નાણાં તરત આપવામાટેનો હુકમ પણ ફર્માવી દીધો હતો. એટલે દેહલીમાં નાદિરાને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ થાય એવો સંભવ હતો જ નહિ.

* * * * *

નાદિરાના દેહલીનિવાસની ઘટનાને ચારેક માસ જેટલો સમય વીત્યા પછી હુમાયૂન તથા કમરપારા તેને મળવામાટે દેહલીમાં આવ્યાં હતાં અને ગુલંદામ પણ તેમની સાથે જ હતી. ત્યાં એક દિવસ એવી ઘટના બની કે ગુલંદામ શાહી મહલના બગીચામાં સંધ્યા સમયે મનોરંજનમાટે એકલી બ્રમણ કરતી હતી એટલામાં શાહજહાં હુમાયૂન પાસે કાંઈ કાર્ય પ્રસંગે આવેલા ત્યાંના લશ્કરના શૌકતજંગ નામના એક ફકીન, તરણ અને સુંદર વીર પુરુષની તેનાપર દૃષ્ટિ પડી ગઈ અને ગુલંદામે તે તરણને સારી રીતે જોઈ લીધો. બન્નેની આર આંખો ચતાં જ કોઈ અણેય આકર્ષણના ચોગે તેમનાં હૃદયો એકબીજા તરફ ખેંચાવા લાગ્યાં અને તેથી તેમની વચ્ચે પરિચય પૂરતો સાધારણ વાર્તાલાપ પણ થયો. ગુલંદામે આ વાર્તા કમરપારાને જણાવી દીધી અને કમરપારાએ હુમાયૂનદ્વારા શૌકતજંગના મનોભાવને જાણી લીધા પછી બે દિવસમાં જ બધી તૈયારી કરાવીને શૌકતજંગ સાથે ગુલંદામનેા શરીરસંબંધ કરાવી દીધો. દેહલીમાં જ આ લગ્નસમારંભ થવાથી નાદિરાને ખ્યાલ જવાનું કારણ રહ્યું નહિ. હુમાયૂન તથા કમરપારા પાછાં આગ્રા જવાને વિદાય થયાં અને ગુલંદામ પોતાના શૌદર સાથે દેહલીમાં જ રહેવા લાગી.

બાદશાહ બાબરે હિન્દોસ્તાની પ્રકૃતિથી પ્રકાવેલાં 'નાના' પ્રકારનાં ભોજ-
નોનો આસ્વાદ આગળ ન લીધેલો હોવાથી ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના સપ્ટેમ્બર કે
ઓક્ટોબર માસમાં મહૂમ સુલ્તાન મુબ્બાહીમ લોહીના ૫૦ કે ૬૦ બાવર્ચી-
બાવર્ચી-ઓમાંથી ચાર હોશિયાર બાવર્ચીઓને ચૂંટીને પોતાની પાસે નોકરીમાં
રાખી લીધા હતા. મહૂમ મુબ્બાહીમ લોહીની માતા અથવા સુલ્તાના વાલિદા કે
જેને બાબરે પોતાની માતા પ્રમાણે જ રાખી હતી તેણે જ્યારે એ વાર્તા સાંભળી
કે: 'બાબર હિન્દોસ્તાની બાવર્ચીઓના હાથનાં પ્રકાવેલાં ખાનાં પણ ખાય છે;'
એટલે તે પ્રતિહિસાના પાવકથી ગળતી સુલ્તાના વાલિદાએ અમુક સૂચના સહિત
એક તોલા જેટલું વિષ એક લોહીને આપ્યું અને તે લોહીએ, અહમદ, નામના
એક હિન્દોસ્તાની બાવર્ચી સાથે ચાર પ્રગણાં આપવાનો કરાર કરીને તેને તે
વિષ સોંપી દીધું અને તે વિષના પ્રયોગથી બાદશાહ બાબરને મારી નાખવાની
આજ્ઞા આપી દીધી. સાર પછી સુલ્તાના વાલિદાએ તે વિષ બાબરને ખવડાવી
દેવામાં આપ્યું છે કે નહિ એની તપાસમાટે બાબરના મહાલયમાં એક બીજ
લોહીને મોકલી દીધી અને તેથી તે અમુક નિમિત્ત બતાવીને ત્યાં જ રહેવા લાગી.
ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના ડિસેમ્બર માસની ૩૧મી તારીખે તે બીજ લોહી
તથા અહમદ બાવર્ચીએ બાદશાહના બીજ બાવર્ચીઓને ગાફિલ તેમ જ બે-
બબર જોઈને તે વિષને બાદશાહના ભોજનમાં મેળવી દીધું. તે દિવસ શુક્રવારનો
હોવાથી બુમાની નમાજ પછી બાદશાહ બાબર ભોજન લેવામાટે બેઠો અને
સર્વ પદાર્થોમાંથી તેણે ચોડું ચોડું ખાધું એટલામાં તેનો જીવ બગડવા લાગ્યો
અને તેને ઉલ્ટીઓ થવા લાગી. તરત તે દસ્તરખાનપરથી બેઠીને મોરી આગળ
ગયો અને ત્યાં તેને ઘણી ઉલ્ટીઓ થઈ. બાબરની પ્રકૃતિ એવી તો દૃઢ હતી
કે ખાધા પછી તો શું પણ અતિશય મદિરા પીધા પછી પણ તેને કોઈ વાર ઉલ્ટી
થતી નહોતી એટલે આ ઘટનાથી સ્વાભાવિક જ તેના મનમાં બળવતી શંકાનો
આવિર્ભાવ થયો, અને તેથી તેણે સઘળા બાવર્ચીઓને કથદ કરાવીને પોતાના
થાળમાંનું ભોજન કૂતરાને ખવડાવ્યું. તે ભોજન પેટમાં જતાંની સાથે જ કૂતરાનું
પેટ ફૂકી ગયું તેમ જ બે ત્રણ ખિદમતગારોએ પણ તે ભોજન ખાધું હોવાથી
તેમને પણ ઉલ્ટીઓ થવા લાગી. બાદશાહે સુલ્તાન મહમ્મદ બખ્શીને બાવર્ચી
ખાસેથી આ ભેદને કઠાવવાનો હુકમ ફર્માવ્યો, અને તેથી સુલ્તાના વાલિદાના
પ્રયત્નનો સમસ્ત ભેદ તેના નાણામાં આવી ગયો.

સોમવારને દિવસે બાદશાહે એક દરબાર ભરીને તેમાં સર્વ અમીરો, વજીરો
તથા શહરના ઇન્જતદાર રહસેનો બોલાવ્યા અને તેમના દેખતાં અહમદ બાવર્ચી,
આશનીગીર (ભોજનને આપી જોનાર) તથા સુલ્તાના વાલિદાની બન્ને લોહીઓની
જખાની લીધી એટલે તેમણે જે વાત હતી તે ચોખ્ખેચોખ્ખી જણાવી દીધી.
તેમની કબૂલાત લીધા પછી બાદશાહે આશનીગીરના શરીરના હુકડા કરાવી
નાખ્યા; અહમદ બાવર્ચીની છવતાં જ મામડી બતરાવી નાખી; એક લોહીને
હાથીના મગતળે ચગદાવીને મારી નખાવી અને બીજ લોહીને બંદૂકની ગોળાથી
વીધાવી નાખી. અપરાધીઓને તેમના અપરાધની આવી રીતે ચોખ્ખી શિક્ષા
આપ્યા પછી કેટલાક દિવસ સુધી બાબર ઔષધોના સેવનથી પોતાની પ્રકૃતિને

સુધારવાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહ્યો. તે વેળાએ બાબરની સ્થિતિ બયાનક હોવાથી અનેક વાર તેના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગાર નીકળતા હતા કે: “અત્યાર સુધી ઇસ્લામને જીતેલી અને કેટલી ખ્યારી હોય છે એ હું જાણતો નહોતો; પરંતુ મૌત આવીને જ્યારે મારા માથાપર ઊંચું રહેલું મને દેખાવા લાગ્યું ત્યારે જ જીવનની કીમત મારા જાણવામાં આવી. ખરેખર જે મૌતના પંજમાં સપડાય છે તે જ ભિન્નગીની કદ્દ કરી શકે છે.”

આ અપરાધની મૂળ ઉત્પાદિકા મર્દૂમ ઇબ્રાહીમની માતા હોવાથી ખાદ-શાહે તેને ક્યદ કહીને તેની પાસેથી તેનાં ધન, માલ, લોડી, શુલામ આદિ સધળું છીનવી લીધું અને ઇબ્રાહીમના જે પૌત્રો તથા દૈહિકિને માત્ર મર્તબાથી રાખવામાં આવ્યા હતા તેમનામાંથી પણ તેનો અસંસો ઊડી ગયો. આ કામણથી ક્ષાણિત બલિયમાં આવા ખાન્દાનનો નખારો બચકર ન થઈ પડે એટલામાટે ઇબ્રાહીમ લોહીના સાહજબદને બાબરે ઇ. સ. ૧૫૨૭ના જન્યુઆરી માસની ત્રીજ તારીખે એકીપહેરાના ખંદોબસ્તથી કાબુલમાં કામરાન પાસે પહોંચાડવાને રવાના કરી દીધો અને તેને ત્યાં નજરકચ્છીની હાલતમાં રાખવામાટેનો ફક્રો લખીને હુકમ કરાવી દીધો.

એ જ વખતે મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહની યુદ્ધમાટે તૈયારીઓના બાબરને સમાચાર મળ્યા અને તેથી તે કાંઈક વિચાર તથા ચિન્તામાં પડી ગયો; કારણ કે, રાણો સંગ્રામસિંહ એક બળવાન શત્રુ હતો અને તેથી બાબર સાથેના તેના યુદ્ધને વર્ણવવા પૂર્વે જે આપણે રાણા સંગ્રામસિંહનો પરિચય કરી લઈશું તે તે યોગ્ય જ ગણાશે.

પ્રકરણ ૨૨ મું

મેવાડનો મહારાણો સંગ્રામસિંહ

સંસ્કૃત બાપામાં એક એવી કિંવદંતી પ્રચલિત છે કે: “સમાનવ્યસનશીલેષુ સત્યમ્” એટલે કે “જે મનુષ્યો વ્યસનશીલતામાં સમાન હોય છે તેમનો જ બહુધા પરસ્પર મૈત્રીસંબંધ બંધાય છે!” આ નિયમ જે કે બહુ અંશે સત્ય છે; તથાપિ અનેક વાર આ વિલક્ષણ સંસારમાં એમ પાત્ર જોવામાં આવ્યા કરે છે કે જેમ સમાનવ્યસનશીલતા કેટલીક વાર મૈત્રીની ઉત્પાદિકા થાય છે તેમ જ કેટલીક વાર સમાનવ્યસનશીલતા પરસ્પર પ્રત્યંક પ્રતિરૂપર્થો તથા વિધાતક વૈરભાવની ઉત્પાદિકા પૂરું થઈ પડે છે અને તેટલામાટે ઉપર્યુક્ત કિંવદંતીમાંના ‘સત્યમ્’ શબ્દના સ્મરનમાં ‘વૈરમ્’ શબ્દને રથાપીને જે “સમાનવ્યસનશીલેષુ વૈરમ્” એટલે કે: “જે મનુષ્યો વ્યસનશીલતામાં સમાન હોય છે તેમનો બહુધા પરસ્પર વૈરભાવ પણ બંધાય છે!” એવા અર્થને દર્શાવનારી એક નવીન કિંવદંતીને પ્રચલિત કરવામાં આવે, તો એ નવીન કિંવદંતી અવશ્ય વિદ્વન્મનસમાન તેમ જ સર્વ સાધારણ જનસમાજના આદરને પાત્ર થઈને વિશ્વવ્યાપિની થઈ જાય એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ; કારણ કે, જેવી રીતે મહિરાયાન, વ્યગિ-આર, ચૌરકર્મ તથા એવા જ અન્યાય દુર્જીણા વ્યસનજન્યમાં સમાનતાથી

લપટાયલા મનુષ્યો વચ્ચે ધણીક વાર પ્રતિસ્પર્ધા તથા વૈરભાવનો અગ્નિ મંચંડતાથી મળળેલો આપણા જોવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે શરતા, વીરતા, દાનશીલતા અને ત્યાગ આદિ ઉલ્લેખ આચારોમાં જે પુરુષો સમાન હોય છે તેમની વચ્ચે પણ ધણીક વાર અસૂચાન્ય પ્રતિસ્પર્ધા તથા વૈરભાવ હૃદયવેલા દૃષ્ટિગામ્ય થઈ શકે છે, એ એક નિત્યના પરિચયની અને સર્વથા સામાન્ય ઘટના હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. માનવસ્વભાવમાં પરોક્ષપરોક્ષરૂપિણતાને અનાદિકાળથી નિવાસ હોવાથી એક મહાત્મા પુરુષ પણ અન્ય મહાત્માની અતિશય કીર્તિ તથા પ્રશંસાને સાંભળીને તે અન્ય મહાત્માની નિન્દા કરવાને તેમ જ તેના ગૌરવના દુર્ગને તોડી પાડવાને તૈયાર થઈ જાય છે; તે પછી સ્તંભાસિક જનો પોતાની એ નૈસર્ગિક અસહિષ્ણુતાને સર્વથા ત્યાગી શકે એ કદાપિ શક્ય માની શકાય ખરું કે? બાદશાહ બાબર તથા મેવાડના મહારાણા સંઘ્રામસિંહ વચ્ચે જે વૈરભાવન્ય વિગ્રહવદ્ધિ પ્રજળી જાણવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો તેનું કારણ પણ સમાનવ્યસનશીલતામાં જ સમયદ્વંદ્વં કારણ કે, બાદશાહ બાબર પ્રમાણે જ મેવાડનો મહારાણો સંઘ્રામસિંહ અથવા હોડો જે વીર પુરુષને 'રાણા સાંગા'ના સંક્ષિપ્ત નામથી ઓળખતા હતા તે રાણા સાંગા વીરતા, ધીરતા, ઝંખીરતા, સાહસ, મહત્વાકાંક્ષા તથા એવા જ અન્યાન્ય શુણેમાં જેમ બાદશાહ બાબરની પ્રતિભૂતિ જેવા હતા તેમ જ બાબર પ્રમાણે જ બાલ્યાવસ્થાથી જ અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાં જ ઉછરીને મોટો થયેલો હોવાથી એક રાત્ર અથવા સપ્તાહમાં જે ઉલ્લેખ શુણે હોવા નોંધ્યે તે સર્વ શુણેનો તેનામાં સંપૂર્ણ નિવાસ હતો. એ સત્યને જેમ ઇતિહાસકારોએ સ્વીકારેલું છે તેમ જ રાણા સાંગા બાબરનો શત્રુ હોવા છતાં બાબરે પોતે પણ તેની યોગ્યતાની પોતાના આત્મચરિત્રમાં મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે, અને તે માટે હદાર બાબરને આપણે જેટલો પણ ધન્યવાદ આપીએ તેટલો થોડો જ છે. રાણા સાંગાની યોગ્યતા આવા પ્રકારની હોવાથી બાદશાહ બાબરનો જેવી રીતે અમોએ પૂર્વે પરિચય કરાવ્યો છે, તેવી જ રીતે તેના એ પ્રચંડ પ્રતિસ્પર્ધા શૃંગારપતિને અમો અહીં અમારાં પાઠક તથા પાઠિકાઓને જો કિંચિત્ પરિચય કરાવીશું તો તે સર્વથા પ્રાસંગિક તથા યોગ્ય જ ગણાશે.

સંઘ્રામસિંહ રાણા રાયમહીનો ન્યેષ્ટ પુત્ર હોવાથી મેવાડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી હતો; પરંતુ રાણા રાયમહીના પૃથ્વીરાજ તથા જયમહી નામના બીજા પણ બે પુત્ર હતા એટલે કે બધા મળીને રાયમહીના ત્રણ પુત્ર હતા. સંઘ્રામસિંહ તથા પૃથ્વીરાજ જોવાવાડના ઠાકોરની કન્યા અર્થાત્ જાડી રાણીના કુમારો હોવાથી સહોદર બ્રાતા હતા અને જયમહી બીજા રાણીનો કુમાર હોવાથી તેમનો આરમાન બાધ હતો. રાજ્યાધિકારના સંબંધમાં એ બંધુઓ વચ્ચે વિગ્રહ થવાથી રાણા સંઘ્રામસિંહને પોતાના પિતાના જીવનકાળમાં જ દીર્ઘ સમય પર્યન્ત અજ્ઞાત વાસમાં રહેવું પડ્યું હતું; તથાપિ અંતે રાણા રાયમહીને ઇ. સ. ૧૫૦૬ માં સ્વર્ગવાસ થતાં સંઘ્રામસિંહ અજ્ઞાતવાસને ત્યાગી ચિત્તોડમાં પાછો આવીને સિંહાસનારૂઢ થવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો અને ત્યારથી તે પોતાના અનેકાનેક સહુણેના પ્રભાવથી મેવાડના આદર્શ મહારાણો તરીકે સર્વત્ર ઓળખાઈ.

આવા સામ્યો હતો; કારણ કે, મેવાડની ઉત્પત્તિનું મંગલાચરણ રાણા સાંગાના અધિકાર કાળમાં જ થયું હતું અને તેથી મેવાડની વંશાવલીમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અત્યારે પણ આપણા જ્ઞેવામાં આવી શકે છે કે: “રાણો સાંગો મેવાડની કીર્તિના શિખરપર ક્લેશ સમાન હતો,” કારણ કે, સાંગાના સ્વર્ગવાસ પછી મેવાડની કીર્તિનો સૂર્ય આયમવા લાગ્યો હતો. દિલ્હીનું સિદ્ધાસન પાંડવવંશીય તોમર રાજ્યો પછી પૃથ્વીરાજ ચઢ્યાણના અધિકારમાં ગયું હતું અને તેની પાસેથી તે સિદ્ધાસન તથા રાજ્ય શહાણદીન ગોરીએ છીનવી લીધા પછી અનુક્રમે ગોરીવંશ, ખિલજવંશ, સૈયદવંશ તથા લોદીવંશના સુસહમાન બાદશાહો દિલ્હીના સિદ્ધાસનપર બેઠા હતા. રાણા સાંગાના સમયમાં દિલ્હીના સિદ્ધાસન તથા રાજસુદૃઢનો અધિકારી ઇબ્રાહીમ લોદી હતો અને તેની સત્તાના સમયમાં દિલ્હી રાજ્યના અનેક ખંડો થતાં તેમાંથી અનેક નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો બની ગયાં હતાં કે જેમાંનાં દિલ્હી, બયાના, કાલ્હી તથા જૈનપુર મુખ્ય હતાં. તે સમયમાં એવો જ પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો કે એક બાદશાહને મારીને બીજો બાદશાહ તખ્તોત્તાજનો માલિક બની જતો હતો અને જે બલિષ્ઠ હોય તેના જ બે ભાગ રહેતા હતા એટલે એવી અરાજકતામયી તથા નામ માત્રની દિલ્હીની બાદશાહીથી મેવાડને બચીત થવાનું કશું પણ કારણ નહોતું, અને તેથી જ માળવા તથા ગુજરાતના સુલ્તાન ન્યારે પણ મેવાડપર ચઢી આવતા હતા ત્યારે તેઓ ત્યાં પોતાનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રભાવ જમાવી શકતા નહોતા. ન્યારે રાણો સાંગો યુદ્ધમંદિરે ચિત્તોડમાંથી નીકળતો હતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦ હજાર અશ્વારોહી સેનિકો, સાત મોટા રાજ્યો, નવ રાવ, એક સો ને ચાર રાવજ તથા રાવત સદૈરો તેમ જ પાંચ સો હાથી તેની સેનામાં નીકળતા હતા. મારવાડ તથા અંબરના રાજ્યો રાણાજીને પોતાનો અધિષ્ઠાતા માનતા હતા તેમ જ વ્યાલિયર, અજમેર, સીકરી, રાયસેન, કાલ્હી, ચન્દેરી, ખંડૂ, ગાગરોન તથા રામપુરાના રાજ્યો અને આજૂના રાવ પણ તેના આજ્ઞાધારક થઈને પોતપોતાની સેનાસહિત યુદ્ધના સમયમાં રાણાજીના અનુગામી થવાને તૈયાર રહેતા હતા.

જે જે સમજનાએ સાંગાને તેના આપત્તિકાળમાં આશ્રય આપ્યો હતો તેમને સંપત્તિના સમયમાં તે ભૂલી ગયા નહોતા. શ્રીનગરના રાજા કર્મસિદ્ધે તેને આપત્તિના સમયમાં આશ્રય આપેલો હોવાથી રાણાજી સિદ્ધાસનારૂઢ થયા પછી તેને અજમેરની જગીર આપી હતી અને ચન્દેરીને છતી લેવાના કાર્યમાં કર્મસિદ્ધના પુત્ર જગમલ્યે જે સહાયતા આપી હતી તેના બદલામાં જગમલ્યેને તેણે ‘રાવ’ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યો હતો.

પોતાના કુટુંબમાં પરસ્પર વિરોધના કારણથી જે કેટલીક અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી તે અવ્યવસ્થાને રાણા સાંગાએ અલ્પ કાળમાં જ દૂર કરી દીધી. સાંગાએ જે કારણથી પોતાના સ્વત્વ તથા પદને કેટલાક કાળપર્યંત પોતાના બંધુના હસ્તમાં સોંપી દધને પોતે અજ્ઞાતવાસને સ્વીકારી લીધો હતો તે કારણનો યદિ વિચાર કરવામાં આવે, તો તેથી એમ જ જાણાય છે કે કેવળ સ્વદેશ-પ્રીતિ તથા શાંતિ રક્ષાના ઉદ્દેશથી જ બુદ્ધિપૂર્વક તેણે અજ્ઞાતવાસ સ્વીકાર્યો હતો;

કારણ કે, તે વેળાયે જો તે એમ ન કરત, તો મેવાડ દેશ અયોગતિની મહત્તમ ગતિમાં જઈ પંચો હોત તેમ જ તેના કુટુંબની પણ બચાવક દુર્દશા થવાનો સંભવ હતો. સિંહાસનારૂઢ થયા પછી રાણા સાંગાએ જો જો પરાક્રમે કરી બતાવ્યાં હતાં તેમને જોતાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે પોતાના સ્વતંત્ર સ્થાનથી વેળાયે પણ એ પરાક્રમે તેનામાં વર્તમાન હતાં અને તેથી તેણે પોતાના અધિકારને અતિશય શાળતાથી ત્યાગ્યો હતો એમ તો કદાપિ કદી શકાય તેમ છે જ નહિ. સાંગાએ ધીમે ધીમે પોતાની સેનાને સુધારી લીધી અને પછી તે જ સેનાની સહાયતાથી તે વારંવાર રણક્ષેત્રમાં વિજયને મેળવવા લાગ્યો.

સાંગો રાણો હજી તો પોતાના રાજ્યનો પ્રબન્ધ કરી રહ્યો હતો એટલામાં તેને સુસદ્માનો સાથેના યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું પડ્યું. હિપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયમાં દિલ્લીમાં ઇબ્રાહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો અને સંપૂર્ણ રાજસ્થાનમાં સાંગાજીના અતિશય પ્રાબલ્યના કારણથી તથા રાજપૂતોના બળને સાંગા સાથે એકત્રિત બંધને તે સાંગા રાણાથી બચીત થવા લાગ્યો હતો. અને તેથી સાંગાના બળને તોડી નાખવાની ઇચ્છાથી તે યુદ્ધની તૈયારી કરવા મંડી ગયો. સૈયદવંશીય બાદશાહોના સમયમાં દિલ્લીની બાદશાહી કાંઈક નિર્બળ થઈ ગયેલી હોવાથી કેટલાંક બિન્ન બિન્ન સુસદ્માની રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ ગયાં હતાં; પરંતુ લોદીવંશના બાદશાહોએ દિલ્લીના અધઃપાતને અટકાવી દીધો હતો. ઇબ્રાહીમના પિતા તથા પિતામહે દિલ્લીની આસપાસનાં કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યોને પોતાના રાજ્યમાં જોડી કાઢે પોતાની બાદશાહીના પાયાને મજબૂત કરી લીધો હતો. આ કારણથી જ્યારે ઇબ્રાહીમ લોદી સાંગા રાણા સાથે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો તે વેળાયે દિલ્લીની બાદશાહી પ્રબળ હોવાથી ઇબ્રાહીમ સાંગા રાણાના મુકાબલામાં ઓળી રાખવામાટે એક સારી અને મોટી બળવતી સેનાને એકત્ર કરી શક્યો હતો, અને તે સેનાને તેણે મેવાડના રાણાને હરાવવામાટે મોકલી આપી. સાંગો પણ પોતાને જોડેથી સમય મળી શક્યો તેટલા સમયમાં અતિશય શીઘ્રતાથી પોતાના દલને એકત્ર કરીને સુસદ્માનેના સમાચાર લેવામાટે ચિત્તોડમાંથી રવાના થયો એટલે સુસદ્માનો હજી તો રાજસ્થાનની ભૂમિમાં પ્રવેશ્યા પણ નહોતા એટલામાં તો રાજપૂતો તેમની સામે જઈ પહોંચ્યા. સુસદ્માનો પોતાના મજબૂતી જોશથી ખરેખરા હતા અને તે સમયમાં પણ તેઓ રાજપૂતોને પોતાના ધર્મશત્રુ જ માનતા હતા. યુદ્ધનો આરંભ થયો; પરંતુ યુદ્ધનો અંત રાજપૂતોના વિજય તથા સુસદ્માનોના પરાજયમાં આવવાથી ઇબ્રાહીમના પરાજીત સૈનિકો રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયા અને સીધા દિલ્લી પહોંચી ગયા.

આ પરાજયના યોગે ઇબ્રાહીમ લોદી પ્રથમ કરતાં પણ વિશેષ બચીત થયો. જો તે વેળાયે રાણો સાંગો પોતાના સૈન્યસહિત સીધો દિલ્લીપર ચડી ગયો હોત, તો બારતવર્ષના ઇતિહાસના કાંઈક નવીન પરિવર્તન થવાનો સોળે-સોળ આના સંભવ હતો; પરંતુ તેની સેનામાં કેટલાક નવીન ઇનિકોની આવ-સ્થકતા હોવાથી તેને દિલ્લીપર ચડી જવાનો વિચાર ન-હૂટે આંડી વાળવો પડ્યો હતો. એકે પછી એક અનેક યુદ્ધો થતાં રહેવાથી વિજયની પ્રાપ્તિ થવા ક્યાં પણ સાંગા રાણાની કાંઈ જોવી તેવી દાનિ થઈ નહોતી, અને તે 'દાનિની

મર્તાને નમીન સેન્ય બળવડે ભરી લીધા વિના ચાલું કુસાહસ કરતું એ સાંગાને કોઈ પણ પ્રકારે ચોગ્ય ભાસ્યું નહોતું. આ કારણથી સુસભ્માનોપર પૂર્ણ વિનય મેળવીને તે પાછો ચિત્તોડમાં આવી લાગ્યો. પરંતુ ચિત્તોડમાં તેને વિશ્રાંતિના ઉપભોગમાટે વિરોધ સમય ન મળી શક્યો; કારણ કે, સુસભ્માની સેન્ય હારીને જેવું પાણું દિલ્લીમાં આવ્યું એટલે તરત જ ઇબ્રાહીમ લોદી બીજ વારના યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો, અને પોતાની સમસ્ત સંસ્તનતમાંની પ્રચંડ સેનાને એકત્ર કરીને તેણે રાજપૂતોને સદાને માટે દળાવી દેવાનો પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. આ વેળાએ ઇબ્રાહીમ પોતે પણ રણભૂમિમાં જવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. પોતાના બાદશાહને લડાઈના મેદાનમાં આવવામાટે તૈયાર થયેલો જોઈને સુસભ્માનોનાં હૃદયમાં ખમણા ઉત્સાહનો ઉદ્ભવ થયો. તેમણે હિન્દુઓ સમક્ષ ધર્મના ખંડોને ઊભો કરી દીધો અને પૂરા જોડાથી રણક્ષેત્રમાં આવીને તેઓ ઊભા રહ્યા. એ જ પ્રમાણે બીજા બાજુ રાજપૂતો પણ રાણા સાંગાના આધિપત્ય તળે ધર્મયુદ્ધ કરવામાટે સુસભ્માનોપર ચઢી આવ્યા.

ખાકરોલ આગળ રાજપૂતો તથા સુસભ્માનોના યુદ્ધનો આરંભ થયો. રાજપૂતોએ પહેલા જ ધસારામાં સુસભ્માનોની હારાવલીને તોડી નાખી અને સુસભ્માન સિપાહો પાછા સાવધાન થઈ શકે તેની પહેલાં તો રાજપૂતો નાગી તલ્વારો લઈને અગ્રવાને ફેલાવતા એવા વેગથી તેમનાપર આગળ વધતા ગયા કે અંતે તેમના પગો ઊખડી ગયા. ઇબ્રાહીમે પોતાના યોદ્ધાઓના ઉત્સાહને વધારવાના અને તેમને રણભૂમિમાં સ્થિર રાખવાના બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેવું કંઈ પણ પરિણામ ન થયું, સુસભ્માન સિપાહો ભાગતા જ રહ્યા, અને તેથી અંતે ઇબ્રાહીમ પોતે પણ જીવ ખમાવવામાટે ભાગી છૂટ્યો. સાર પછી ઘાટીલી નામક સ્થાનમાં જઈને સુસભ્માનોની ફોજ પાછી એકઠી થઈ. રાજપૂતો પણ ખાકરોલના સંત્રામમાં વીરગતિને પામેલા યોદ્ધાઓનાં શબોને ચિતાદાહ આપીને તરત પાછા શત્રુઓની પાછળ પડ્યા હતા એટલે તેઓ અચાનક જઈને સુસભ્માનોના માથાપર ઊભા રહ્યા. રાજપૂતોને એકત્ર બળથી વળી પાછા આવી પહોંચેલા જોઈને સુસભ્માનો ગિલ્કુલ હિસ્મત હારી ગયા. કેટલાક સૈનિકો પોતાના બાદશાહના બાજુમાં રહીને શત્રુ સાથે લડવાને તૈયાર થયા; પરંતુ ઘણા સૈનિકોના પ્રાણ તો શુદ્ધ જ થઈ ગયા; કારણ કે, રાજપૂતો આટલી શીઘ્રતાથી પાછા લડવામાટે આવી લાગશે એવા તેમને સ્વપ્નમાં પણ ભાસ થયો નહોતો. સારાંર કં, સુસભ્માનો હજી તો યુદ્ધમાટે સજ્જ પણ થઈ શક્યા નહોતા તેટલામાં તો રાજપૂતોના બાલા અને રાજપૂતોની તલ્વારો આદિ ચાલવા મંડી ગયાં. સુસભ્માનો ગર્ભગણિત થઈને આમતેમ ભાગવા લાગ્યા અને ભાગતા સુસભ્માનોને પકડી પકડીને રાજપૂતો કાપવા લાગ્યા. જે સુસભ્માનો સંત્રાસને લાગી આવીને થયા અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારે લપાઈ છુપાઈને ભાગી શક્યા તેમના પ્રાણ બચ્યા અને બાકીના બધા સુસભ્માનો રાજપૂતોની તલ્વારોથી કપાઈ ગયા. લાચાર થઈને ઇબ્રાહીમ પોતાના કેટલાક ધોડેસવાર સિપાહો સાથે ત્યાંથી ભાગી છૂટ્યો અને જેમ તેમ કરીને દિલ્લી ભેળો થઈ ગયો. એ યુદ્ધમાં એટલા બધા સુસભ્માન સૈનિકો માર્યા ગયા હતા કે ઇબ્રાહીમ દસ વર્ષ પૂર્વે એવા યુદ્ધની પુનઃ તૈયારી કરી શકે એ સર્વથા અશક્ય હતું.

ધબાહીમનો એક સંખંથી ભાગતા ભાગતા રાજપૂતોના હાથમાં સપડાયો હતો. છતાં સાંગો રાણાએ તેને મારી નાખવાને બદલે જીવનદાન આપ્યું હતું. તારણમાં બંધુ સાથેના દંદ યુદ્ધમાં સાંગાની એક આંખ ફૂટી જવાથી તે કાણો ચયો હતો અને ઘાટીલીતા આ યુદ્ધમાં તેનો એક હાથ કપાઈ જવાથી તે ઠૂંકા પાણુ થઈ ગયો.

આવી રીતે ધબાહીમ લોહીના સૈન્યની દુર્દશા કરીને વિજયના મદમાં ન સાંગો રાણો પોતાની સેનાને લઈને રણથંભોરના અજેય દુર્ગને જીતી લેવામાં તેમાંથી રવાના થઈ ગયો. રણથંભોરનો કિલ્લો પ્રથમ રાજપૂતોનો જ હતો; પરંતુ પછીથી તે અલાહદીન ખીલજીએ જીતવાથી ખુસદમાનોના હાથમાં જઈ પડ્યો હતો. એ સમયમાં ત્યાંનો અધિકારી અલી નામનો એક સૂબેદાર હતો અને તેણે ધબાહીમના સહાય થઈને યુદ્ધમાં સાંગો રાણાને ખુબ જ પરિશ્રમ આપેલો હોવાથી રાણાએ તે વેરને બદલે એકવર્તી વ્યાજ સહિત તેની પાસેથી ચૂકાવી લેવાનો પોતાના અંતઃકરણમાં દંદ સંકલ્પ કરી લીધો હતો. પોતાની બળવતી સેનાને લઈને સાંગો રણથંભોરની સીમામાં જઈ પહોંચ્યા તે વેળાએ તેના જાણવામાં આવ્યું કે અલી કિલ્લાને બંધ કરીને અંદર બેસી રહ્યો હતો, તેણે દુર્ગની રક્ષામાં પોતાની એક દંદ સેનાને નિયત કરી દીધી હતી અને અનાજ આદિની સામગ્રીને પ્રથમથી જ એકત્ર કરી રાખી હતી; કારણ કે, ધબાહીમ તથા તેની સેનાના પરાજયના સમાચાર ચયાસમય તેને મળી ગયા હતા અને તેથી તે સમાચાર મળતાંની સાથે જ તે ગઢને દંદ કરવાની ચેષ્ટામાં લાગી ગયો હતો. અલી એક બહાદુર જવાનું તેમ જ બાદશાહનો એક નમસ્કહવાલ નોકર હોવાથી રણથંભોરના ગઢને જીતી લેવાનું કાર્ય કાંઈ સરળ નહોતું. અતઃપૂર્વ મોટા મોટા પ્રબળ રાત્રીએ જ ગઢને જીતી લેવાના અનેક વાર પ્રયત્નો કર્યા હતા; પરંતુ તે સર્વ નિરાશ થઈ માથાં પટકીને પાછા આવ્યા ગયા હતા. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ જેનું નામ રાણો સાંગો હતું તે પુરુષ નિરાશાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે, એ સર્વથા અચ્છ હતું; કારણ કે, તે વીર, ધીર અને બુદ્ધિમાન હોવા સાથે હતા. બળિયાં સ્વભાવનો નહોતો; યુદ્ધનિદ્વામાં તે સમયના ભારતવર્ષના સર્વ રાજ્યકર્તાઓ કરતાં વિશેષ અતુર હતો અને કાંઈ પણ ઉપાયે રણથંભોરને જીતી લેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો પછી જ તે રણથંભોર સમક્ષ આવ્યો હતો. રણથંભોરનો કિલ્લો ઉંચો, સીધો અને અઢવામાં દુર્ગમ હોવાથી સાંગાએ એ અવરોધને દૂર કરવામાં તેનો પરાક્રમયુક્ત એક નવીન ઉપાય શોધી કાઢ્યો. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સાંગો પોતાના સહોદર પૃથ્વીરાજનો ખાણુ લાગવાથી એક આંખ કાણો ચયો હતો અને ધબાહીમ લોહી સાથેનો યુદ્ધમાં તેનો એક હાથ સદાને માટે ચાલ્યો ગયો હતો; તથાપિ પૌરુષને બતાવ્યા વિના આ દુર્ગ જીતી શકાય તેમ નથી એ રહસ્યને તે સારી રીતે સમજી ગયો હતો. આ કારણથી એકી પહેરાવાળાની સામે તો તેણે પોતાની ડાવણી નખાવી દીધી અને પોતે કેટલાક ચૂંટી કાઢેલા સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈને ગઢની ચારે તરફ જાયું કરવામાં નીકળી પડ્યો. દુર્ગના જે જે સ્થાનમાં તેને પ્રસંગ મળ્યો અને એકી પહેરાનો પ્રબંધ નખાવો દેખાયો તે તે સ્થાનમાં તેણે નિઃસરણી માંડીને દુર્ગપર અઢવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ મદની કચાઈ પાણી ન વધારે હોવાથી એવી

નિઃસરણીઓ મોંઘવાથી અર્થસિદ્ધિને લેશ માત્ર પણ સંભવ ન હોવાથી. પણ સરવા-
માટે તૈયાર થયેલો વીરપુરુષ શું નથી કરી શકતો વાઙ્? પ્રથમ તેઓ નિઃસરણીઓપર
અઢયા અને તેમનાં શિખરોપર પહોંચીને ઊંચા દંડોપર એક એક વીર ઊભો રહી
જયો; ત્યાર પછી એકના સ્કન્ધપર બીજો ઊભો રહ્યો અને બીજાના સ્કન્ધપર ત્રીજો
ઊભો રહ્યો એવી રીતે નટ સમાન હીડા કરતા તે યુદ્ધ દુર્મદ યોદ્ધાઓ કિલ્લાની
દીવાલના હૃદયતમ ભાગમાં પહોંચી ગયા. રાણો સાંગો દુર્ગની દીવાલપર સર્વથી
પ્રથમ પહોંચી ગયેલો હોવાથી તેણે તલ્લવારના એક જ અટકાથી પહેરેગીરના માણ
લઈ લીધા. રાણો જેવો પોતાના સૈનિકો સહિત કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં ઊતર્યા
એટલે અહીંના સિપાહીઓ જાગ્યા અને એક પછી એક લડવામાટે તૈયાર થવા
લાગ્યા; પરંતુ તેઓ તૈયાર થઈને શસ્ત્રને ચલાવે તે પૂર્વે તો વીર રાજપૂતો
કિલ્લામાં ઊતરી આવ્યા, અને તેમનામાંના એક સૈનિકે દ્વાર પાસે પહોંચીને જેવાં
દ્વાર ઊધાઝ્યાં કે તલ્કાળ બાહ્ય ભાગમાં તૈયાર ઊભેલી રાજપૂત સેના અંદર ઘુસી
આવી. એ જ વેળાએ અહીં પોતે દુર્ગના દ્વાર પાસે આવી લાગ્યો અને તેનું આખું
લશ્કર હિસ્મત રાખીને રાજપૂતો સાથે લડવા લાગ્યું. એક બાજુ 'દીન દીન' અને
બીજી બાજુ 'હર હર મહાદેવ'નો ઘોર ધ્વનિ થવા લાગ્યો. હિન્દુ તથા મુસલમાનો
મુખળ વેગથી એક બીજા સાથે અથડાઈ ગયા. અહીંથી જો કે પોતાના પરાક્રમની
સીમાં કરી બતાવી, પરંતુ અંતે તે એ યુદ્ધમાં વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો. મુસલમાનો
તેની લાશ આગળ પતંગોની પેઠે એકઠા થઈ ગયા; પરંતુ તેઓ પણ સાંગાની
તેમ જ તેના રાજપૂત સૈનિકોની તલ્લવારથી કપાઈને આ લોકોના ત્યાગ કરી ગયા.
આવી રીતે રાણો સાંગો અજેય રણયુધ્ધોર દુર્ગને છતી લઈને ત્યાંનો અધિ-
પતિ બની ગયા અને અહીં પાસેથી વેરનો બદલો તેણે અઢવર્તી વ્યાજસહિત
ચૂકાવી લીધો.

બાદશાહ ઇબ્રાહીમની સેનાને બે વાર પરાસ્ત કરવાથી અને રણયુધ્ધોરના
દુર્ગ્ય ગઠને છતી લેવાથી તેમ જ બાદશાહના બન્ધુને કથક કરી લેવાથી રાણા
સાંગાજીની કીર્તિ સમસ્ત બારતવર્ષમાં પ્રસરી ગઈ અને બાદશાહોએ નવીન
નવીન કવિતાઓ રચીને તેની એ કીર્તિને ભારતીય કીર્તિના હૃદયતમ શિખરપર ચઢાવી
હીધી. સાંગાજી નિઃસંદેહ એ કીર્તિને યોગ્ય જ હતો અને તેથી બારતવર્ષના સર્વ-
દેશીય રાજાઓ મેવાડમણિ રાણાજીને પોતાના શિરોમણિ તરીકે સ્વીકારવા લાગ્યા
અને તેના ગૌરવને સ્વીકારવામાં જ પોતાના ગૌરવની વૃદ્ધિ માનવા લાગ્યા. જે માન
અવાપિ રાણા હમીર, રાણા લાખા તથા રાણા કુંભા આદિને મળી શક્યું
નહોતું તે માન એ વેળાએ રાણા કુંભાના કુળદીપક પૌત્રને મળવા લાગ્યું. સાંગા-
જીએ મેવાડના કીર્તિસૂર્યને શીષ્મકાલિક માધ્યાનહ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી તથા
મર્યદ બતાવી દીધો. છતાં પણ અવાપિ કેટલાંક અન્ય પરાક્રમો કરી બતાવવાનું
કાર્ય સાંગામાટે અવશિષ્ટ હતું; કારણ કે, માલવા દેશનો સુલ્તાન મુઝફ્ફર
સાંગાજીની કીર્તિનાં ગાન સાંભળીને પોતાના મનમાં તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો હતો
અને તેના મસ્તકમાં એ જ વિચાર રમી રહ્યો હતો કે: “મુસલમાનોના પ્રબંદ
દહને એકત્ર કરીને સાંગાના બળને કેવી રીતે તોડી નાખવું અને તેને નંદમૂળથી
કેવી રીતે અખેડી નાખવો.” મુઝફ્ફર સાહે સુલ્તાનના સુલ્તાનને પણ પોતાની

ન્યારે આદિસાહુ આખરે ભારતવર્ષની માતૃન રાજધાની દેહલીને પોતાનું
 અધિકારમાં લઈ લીધી અને ઈશ્વારીમ લોહી પાણીપતના યુદ્ધમાં કામ આવી
 ગયો એટલે સર્વત્ર એ વાર્તા વિસ્તરી ગઈ કે 'હિન્દોસ્તાનમાં મુગલ સામ્રાજ્યની
 સ્થાપના થઈ ચૂકી છે.' મુગલમાંની રાજ્યમાં આવા પ્રકારનો વિશ્વલ થયેલો
 ભરવે સંગો રાણો આ અવસરથી પણ પોતાના હાખને સાધી લેવામાટે તૈયાર
 થઈ ગયા. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે આખર ન્યારે કાબુલમાં હતો ત્યારે સાંગા રાણા-
 એ પોતાના એક વડીલને તેની પાસે મોકલ્યો હતો અને પરસ્પર એવો કરાર કરાયેલો
 હતો કે ન્યારે આખર દિલ્હીપર ચઢી આવે તે વેળાયે સાંગાએ આગ્રાના દિલ્લાપર
 આક્રમણ કરવું; પરંતુ રાણા સાંગાએ પોતાના એ વચનનું પાલન કર્યું નહોતું તેનું
 પ્રથમ કારણ એ હતું કે પ્રથમ તેને ઈશ્વારીમ લોહી અથવા તો લોહીવંશની
 સત્તાને ભારતવર્ષમાંથી કાઢી નાખવામાટે આખરની સદાયતાની આવશ્યકતા
 જણાઈ હતી; પરંતુ આખર યથાસમય ભારતવર્ષમાં આવ્યો નહિ અને ન્યારે
 તેણે આવીને ઈશ્વારીમ લોહીને પરાસ્ત કરી દિલ્હી તથા આગ્રામાં પોતાનો
 અધિકાર જમાવી દીધો તે વેળાયે સાંગા રાણો પોતાની એક હાખ જેટલી સેના
 સહિત મેવાતના યુદ્ધમાં રોકાયેલો હતો તેમ જ ખયાનાની આસપાસ તેણે
 ઘેરા નાખી દીધો હતો એટલે તેનાથી એ વેળાયે આખરની કુમકે બહુ રોકાય
 તેમ હતું જ નહિ. આમ હોવા છતાં પણ એ પ્રશ્ન તો અવશિષ્ટ જ રહે છે કે,
 એ કાર્યથી મુક્ત થવા પછી રાણા સાંગાએ આખર સાથે મૈત્રીસંબંધ રાખવાને
 બદલે શત્રુભાવનો આરંભ કરી દીધો તેનું શું કારણ હોવું જોઈએ? તો એ પ્રશ્નનું
 જવાબ એ છે કે, ન્યારે સાંગાએ આખર પાસે પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલ્યો
 હતો તે વેળાયે તેની એવી માન્યતા હતી કે અંગ્રેજખાન તથા તેમજલંગ પ્રમાણે
 આખર પણ હિન્દુસ્તાનમાંથી ધન લઈને પાછો ચાલ્યો જશે એટલે તેની સદાય-
 તાથી લોહીવંશનો નાશ થતાં હિન્દુસ્તાનમાં પુનઃ હિન્દુસામ્રાજ્યની સ્થાપના
 કરી શકાયે; અર્થાત્ આખર હિન્દુસ્તાનમાં જ સ્થાયી નિવાસ કરીને રહેશે
 એવી સાંગાને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી એટલે ન્યારે આખરના ભારત-
 વર્ષમાંના સ્થાયી નિવાસની વાર્તા તેના 'જાણુવામાં આવી ત્યારે તેને તે
 પોતાનો શત્રુ માનવા લાગ્યો અને તેથી જ તેના નાશમાટેના ઉદ્દેશમાં પ્રવૃત્ત
 થઈ ગયો. લોહીવંશના લોકો તો મુગલોથી અપ્રસન્ન હતા જ, પરંતુ ખીજા પક્ષે
 સર્દારો પણ મુગલોથી પ્રસન્ન નહોતા; કારણ કે, મુગલોને તેઓ પોતાના
 અરમ શત્રુ માનતા હતા; છતાં પણ દિલ્હીમાં આખરનો અધિકાર થઈ જવાથી
 તેઓ શાન્ત, યથને જેસી રહ્યા હતા. કિન્તુ રાણા સાંગાની મુગલો સાથે લડવા-
 માટેની તૈયારીની વાર્તા તેમના જાણુવામાં આવી એટલે તેઓ પણ તેના સદાયક
 થવાને તૈયાર થઈ ગયા, અને ઈશ્વારીમ લોહીનો એક પિત્રાઈ બાઈ કે જે ઈશ્વા-
 હીમના મરણની ઘટના પછી સાંગાના આશ્રયમાં રહ્યો હતો તે પણ આખર
 ખાસેથી ઘેરનો બદલો લેવાને તત્પર થઈ ગયો. મેવાતનો સુલ્તાન હસનખાન
 પોતાની ફૌજને સાથે લઈને રાણુની કુમકમાટે આવી લાગ્યો. ન્યારે મુસલ-
 માનો જ આવીને જણાવના પક્ષમાં મળી જવા લાગ્યા એટલે પછી શાન્તપૂત
 રાજાઓ પણ પોતપોતાની સેનાને લઈને સાંગાને સદાયતા આપવામાટે આવી
 લાગે, એ તો સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું; કારણ કે, રાજાઓ તો સાંગાજીના

સિકીનું યુદ્ધ અને બાબર 'ગાલુ !'

બાબરના પૂર્વજોના પરાક્રમેને સ્મરીને ન પ્રત્યેકે વર્તવાનું છે, એવો મારો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે; કારણ કે, વિદેશીય તથા વિદ્યર્થી વિદ્યેતાનો પરિપૂર્ણ પરિપાત કરી નાખવાનો આ એક માત્ર પ્રસંગ હોવાથી જો આ પ્રસંગે બાબરની પરાજય કરી નાખીશું, તો પણ એ સુસહમાનોને પોતાનાં શિરોને ઉત્તર કરવા માટેનો અન્ય પ્રસંગ બાબરે ન મળી શકશે; કારણ કે, તેમને તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા પૂર્વે તો સમસ્ત આર્યાવર્તમાં આર્ય ક્ષત્રિય સમ્રાટની વિજયવૃત્તિની આકાશ સાથે વાર્તાલાપ કરતી દેખાશે અને ભારતવર્ષના ગગનમાં આર્યગૌરવ સ્થિતો પ્રકાશ વિસ્તરેલો દૃષ્ટિગોચર થશે. મારી મનોદેવતા મને વારંવાર એમ કહી રહી છે કે આ યુદ્ધમાં ભારતવર્ષના બાવિ સામ્રાજ્યનો અંતિમ નિર્ણય થવાનો હોવાથી જો બાબરના આ યુદ્ધમાં પરાજય થાય, તો પણ બવિષ્યમાં ભારતવર્ષમાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત હિન્દુસામ્રાજ્યની સ્થિતિનો સંભવ નથી અને તેટલા માટે આ યુદ્ધમાં બાબરને પ્રાણોને તત્કારોની અણીપર રાખીને ન લડવાનું છે. પ્રયત્ન બાબરના છે અને યશોદાતા પરમાત્મા છે.”

જેનું શરીરઅંધન મધ્યમ હોવા છતાં અલિપ્ત હૃદય; જેનો વર્ણ ગૌર હતાં; જેનાં નેત્રો વિશાળ હતાં; જેની આકૃતિ શૌર્ય તથા પરાક્રમની સજ્જત મૂર્તિ સમાન હતી; પોતાના અંધુ સાથેના હૃદયુદ્ધમાં જેનું એક નેત્ર ઝૂલી ગયું હતું; ઈલાહીય સાથેના યુદ્ધમાં જેનો એક હસ્ત કપાઈ ગયો હતો; બીજા એક યુદ્ધમાં તેણેના ગોળો લાગવાથી જેનો એક પગ લંગડો થયો હતો અને જેના અંગમાં તત્કારોના અનેક ધા પડેલા હતા તે રાણા સાંગાના આ બાબરને સાંગબીને સર્વ રાજ્યોએ તેનો ન્યન્યકાર કર્યો અને તે ન્યનાદને આકાશમાં પ્રતિનાદ થતો સંભળાવા લાગ્યો. સાંગા પોતાની પ્રચંડ સેનાને લઈને આવળ વંચાત

પ્રકરણ ૨૩ મું

સિકીનું યુદ્ધ અને બાબર 'ગાલુ !'

બાબરે પોતાના જે ૧૫૦૦ જેટલી જવાનોને રાણા સાંગાની દિલચાલને જોવામાટે પ્રયમથી રવાના કર્યા હતા તે સર્વ જેટલી જવાનોનો રાણાના સૈનિકાંચ વિશ્વંસ અથવા સંહાર કરી નાખ્યો. પોતાના સૈનિકોના એ વિશ્વંસના સમાચાર મળતાંની સાથે જ બાદશાહે તત્કાળ બીજા કેટલાક સૈનિકોને રવાના કરી દીધા; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમની પાશ્વ તેવી જ દરાય થઈ ગઈ અને તેમના માંના પાંચપચીસ સૈનિકો જ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરીને બાબરને એ પરાજયના સમાચાર આપવામાટે જીવતા પાછા આવી શક્યા. આવી રીતે 'પ્રથમ આસે મક્કિપાત' થવાથી મુગલ સૈનિકો સાહસહીન, હતાય તથા નિઃસ્તાહ થઈ ગયા અને બાબરના પોતાના હૃદયમાં પણ કેટલેક અંશે નિરાશા છવાઈ રહી; કારણ કે, તેની સેનામાંના ઘણાખરા સૈનિકો નવીન હોવાથી તેઓ વિશ્વાસપૂર્વક જીવપત્તુ ખેલીને લડશે કે કેમ એ વિશે તેના મનમાં સંશય થવા લાગ્યો હતો અને તેથી ન્યયપ્રાપ્તિનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય ન થઈ જ્ય ત્યાંસુધી આગળ વધવાના વિચારને મારી વાળીને તેણે પોતાની જાવણીની આસપાસ પાછા બાદ

૨ અમારો ભગવાન કૌશલ્ય કરનાર છે તેમની વાતો મઠો જેવી નથી તેમજ
 તેમની વકરીરા તથા સલાહો દિગ્ગમતબદ્ધાદર મઠોને શાંખ લગાડનારી છે. પરંતુ
 મઠો સલાહ એ ચાલ છે કે એક વખતના ળંગમદાદર અને દિગ્ગમતબદ્ધાદર
 ધેરમઠો આટલા બધા નાદિગમત તેમજ કર્યોક કેમ બની ગયા છે? આ
 સલાહનો જવાબ એટલો જ છે કે રાજપુતોના હાથથી આપણા લશ્કરને જે
 કટલીક વાર ઉપરાસાપરી શિક્ષત મળી છે અને તેથી સવળા અમીરો, વજીરો,
 અફસરો તથા સિપાહોનાં દિલ દેવકારાં બની ગયાં છે તેનો સબળ અથવા
 ખાઈસ હું પોતે જ છું; કારણ કે, અત્યાર સૂધીમાં આપણા પાક દીને દિસ્લામતના
 ફર્માનથી ખિલાફ મારામાં જે જે ખરાબ આદતો છે તે આદતોને છોડી દેવાનો
 ધણી વાર ઈરાદો કરવા છતાં મારાથી તે આદતો છોડી શકાઈ નથી અને તેથી
 પરવરદિઆરે મારા તે ગુનાહની મને આ સજા આપવા માંડી છે, એમ જ હું
 માનતો હોવાથી તમારામાંથી હું કાઢને પણ બદનામ કરતો નથી અને જવાબ-
 દાર બહુતો નથી. આજે હું મારા ગુનાહની તૌબા કરીને દાહીને વધારવાના
 સૌખંદ લઉં છું અને તે સાથે મારામાં શરાથી ખિલાફ શરાબખોરીની જે ખરા-
 બમાં ખરાબ આદત છે તેને દુમેશાને માટે છોડી દઉં છું; કારણ કે, અત્યાર સૂધી:-

“મરું તો જે બનતા યા કે ગમખાર દુય શરાબ;

સમગ્રા નહીં કે બાઈસે આજર દુય શરાબ !

અફસોસ કાટી દુય જે દર ફુએમકા ગલા;

દેખો અગર્ય ગુએરસે તસ્વાર દુય શરાબ !

દુરમન હો યા હો દોસ્ત મગર છોડતી નહીં;

દોનોકા ખૂન પીનેકો તૈયાર દુય શરાબ !

અફસોસ લટતી દુય જે અપના બનાકે દિલ;

માનો ગવબકી ફાદિશા મકકાર દુય શરાબ !

લાલો; એ શલામો અને બાંદીઓ ! નાપાક શરાબની ગરેલી સોના ચાંદીની
 જે સુરાદીઓ છે તે સુરાદીઓને તેમજ સોના ચાંદીના પિયાલા અને મેહફિલે
 શરાબને સમવવાનાં બીજાં જે કાંઈ પણ સાધનો દોય તે સધળાં સાધનોને
 લાવીને હાજિર કરો; કારણ કે, તે સધળી ચીજોના ટુકડે ટુકડા કરીને તે ટુકડા
 હું ગરીબોને જેવી દેવાનો છું અને તેમની પાસેથી ચોના બદલામાં સસ્ત
 સુસહમાન રહેવામાટેની દુવાને ખરીદી લેવાનો છું !”

આજ્ઞા અનુસાર શલામો તથા બાંદીઓએ સોના ચાંદીની સુરાદીઓ; સોના
 ચાંદીના પિયાલા તેમજ મજલિસને સમવવાનાં સર્વ સાધનોને ત્યાં લાવીને
 કાબર કરી દીધાં અને ખાદશાદ ખાખરે તે સર્વ વસ્તુઓના ટુકડા કરી નાખીને
 તે ટુકડા ગરીબ ગુરબાને જેવી દીધા. ત્યાર પછી તેણે પોતાના શલામોને આજ્ઞા
 આપી કે:-

“અત્યારે આપણી કાવાણીમાં જેટલી પણ શરાબ મૌનુદ દોય તે શરા-
 બને દોષાવી નાખો, અને કાશુલથી જે શરાબ ખાલી છે તેમાં મીઠું, નાખીને
 તેનો ખાટો સરકો બનાવી નાખો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે જે જગ્યામાં
 સજબરને એ દોષો છે અને સુરાદી તથા ખાલાને તોઆં છે તે જગ્યામાં આજના